
॥ इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कंधः समाप्तः ॥

अथचतुःश्लोकीभागवतं

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ श्रीभगवानुवाच ज्ञानंपरमगुह्यंमेयद्विज्ञान समन्वितं॥ सरहस्यंतदंगंचगृहाणगदितंमया॥ १॥ यावानहंयथाभावोयद्रूपगुणकर्मकः॥ तथैवतत्त्ववि ज्ञानमस्तुतेमदनुग्रहात्॥ २॥ अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परं॥ पश्चादहंयदेतच्चयोऽवशिष्येतसोऽ स्म्यहं॥ ३॥ ऋतेऽर्थंयत्प्रतीयेतनप्रतीयेतचात्मनि॥ तद्विद्यादात्मनोमायांयथाभासोयथातमः॥ ४॥ य थामहांतिभूतानिभूतेषूच्चावचेष्वनु॥ प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुनतेष्वहं॥ ५॥ एतावदेवजिज्ञास्यंतत्त्व जिज्ञासुनात्मनः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयत्स्यात्सर्वत्रसर्वदा॥ ६॥ एतन्मतंसमातिष्ठपरमेणसमाधिना॥ भवान्कल्पविकल्पेषुनविमुह्यतिकर्हिचित्॥ ७॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायां वैयासक्यांद्वितीयस्कंधेभगवद्ब्रह्मसंवादेचतुःश्लोकीभागवतंसमाप्तं॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥ ७॥

हा ग्रंथ मुंबईत "गणपत कृष्णाजी,, यांचे छापखान्यांत छापिला.

पारमहंस्यंपरमहंसैःप्राप्यं नैष्कर्म्यंसर्वकर्मोपरमःभक्त्यातच्छ्रवणादिपरोविमुच्येत् ॥१८॥ श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्तकरूपेणभगवद्प्रतिपां लक्षणंमंगलमाचरति कस्मैब्रह्मणे अतुलःअसमःअयंश्रीभागवतरूपःपुराकल्पादौतद्रूपेणब्रह्मरूपेणनारदाय तद्रूपिणानारदरूपिःस्तवः णायव्यासायतद्रूपिणायोगींद्रायशुकायतदात्मनाशुकरूपेण तत्परंसत्यंश्रीनारायणाख्यंतत्त्वंधीमहि॥१९॥ इतिगायत्र्यैवयथोपक्रमंगमं पसंहरन्गायत्र्याख्यब्रह्मविधेयमितिदर्शयति तमेवदेवतारूपेणगुरुरूपेणचप्रणमति नमइतिद्वाभ्यां व्याचचक्षे व्याख्यातवान्॥२०॥२१

श्रीमद्भागवतंपुराणममलंयद्वैष्णवानांप्रियंयस्मिन्पारमहंस्यमेकममलंज्ञानंपरंगीयते॥ तत्रज्ञानविरागभक्तिसहितंनैष्कर्म्यमाविष्कृतंतच्छृण्वन्विपठन्विचारणपरोभक्त्याविमुच्येन्नरः ॥१८॥कस्मैयेनविभासितोयमतुलोज्ञानप्रदीपःपुरातद्रूपेणचनारदायमुनयेकृष्णायतद्रूपिणा॥ योगींद्रायतदात्मनाऽथभगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धंविमलंविशोकममृतंसत्यंपरंधीमहि॥१९॥ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायसाक्षिणे॥ यइदंकृपयाकस्मैव्याचचक्षेमुमुक्षवे॥२०॥ योगींद्रायनमस्तस्मैशुकायब्रह्मरूपिणे॥ संसारसर्पदष्टंयोविष्णुरातममूमुचत्॥२१॥ भवेभवेयथाभक्तिःपादयोस्तवजायते॥तथाकुरुष्वदेवेशनाथस्त्वंनोयतःप्रभो॥२२॥ नामसंकीर्तनंयस्यसर्वपापप्रणाशनं॥ प्रणामोदुःखशमनस्तंनमामिहरिंपरं॥२३॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांद्वादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः॥१३॥ ॥समाप्तोयंग्रंथः॥७॥

॥२२॥२३॥ भावार्थदीपिकामेतांभगवद्भक्तिवत्सलां॥परमानंदपादाब्जभृंगश्रीःश्रीधरोऽकरोत् ॥१॥ स्वबालचपलालापैःस्वलीलापरिनर्तितैः॥प्रीयतांपरमानंदनृहरिःसद्गुरुःस्वयं॥२॥ श्रीपरानंदसंप्रीत्यैगुप्तंभागवतंमया॥तन्मतेनेदमाख्यातंनतुमन्मतिवैभवात् ॥३॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांद्वादशस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥७॥

इदं द्वितीयावृत्तिकं भागवतं गणपत्कृष्णाजीत्यभिधस्यमुद्रालयेंऽकितं शकाब्दाः १७८६ माघमासेनवम्यांसमाप्तिमगमत्

पुराणसंख्यास्तासांसंभूतिंसमाहारंचास्यतुश्रीभागवतस्यवाच्यंविषयःप्रयोजनंचदानंचतस्यपाठःदेश्वमाहात्म्यंनिबोधत ॥ ३ ॥ षयोविं
शत्त्रयोविंशतिर्वैष्णवं चतुर्विंशतिसहस्राणिशैवकंशिवपुराणं ॥ ४ ॥ वाह्नंतुअग्निपुराणंतुदशपंचसहस्राणिचत्वारिंशतानि॥५॥६॥ स्कांदं
शताधिकैकाशीतिसहस्रं ॥ ७ ॥ सौपर्णंगरुडपुराणमेकोनविंशं एकोनविंशतिः ॥८ ॥ महाभारतंत्वितिहासःरामायणंचऋषिप्रोक्तंका

पुराणसंख्यासंभूतिमस्यवाच्यप्रयोजने॥दानंदानस्यमाहात्म्यंपाठादेश्वनिबोधत॥३॥ब्राह्मंदशसहस्राणि
पाद्मंपंचोनषष्टिच॥श्रीवैष्णवंत्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकं॥४॥दशाष्टौश्रीभागवतंनारदंपंचविंशतिः॥
मार्कंडेयंनववाह्नंतुदशपंचचतुःशतं॥५॥चतुर्दशभविष्यंस्यात्तथापंचशतानिच॥दशाष्टौब्रह्मवैवर्तंलिंगमे
कादशैवतु॥६॥चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकं॥स्कांदंशतंतथाचैकंवामनंदशकीर्तितं॥७॥कौर्मं
सप्तदशाख्यातंमात्स्यंतत्तुचतुर्दश॥एकोनविंशत्सौपर्णंब्रह्मांडंद्वादशैवतु॥८॥एवंपुराणसंदोहश्चतुर्लक्षउ
दाहृतः॥तत्राष्टादशसाहस्रंश्रीभागवतमिष्यते॥९॥इदंभगवतापूर्वंब्रह्मणेनाभिपंकजे॥स्थितायभवभी
तायकारुण्यात्संप्रकाशितं॥१०॥आदिमध्यावसानेषुवैराग्याख्यानसंयुतं॥हरिलीलाकथाव्रातामृतानं
दितसत्सुरं॥११॥सर्ववेदांतसारंयद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं॥वस्त्वद्वितीयंतन्निष्ठंकैवल्यैकप्रयोजनं॥१२॥प्रौ
ष्ठपद्यांपौर्णमास्यांहेमसिंहसमन्वितं॥ददातियोभागवतंसयातिपरमांगतिं॥१३॥राजंतेतावदन्यानिपु
राणानिसतांगणे॥यावद्भागवतंनैवश्रूयतेऽमृतसागरं॥१४॥सर्ववेदांतसारंहिश्रीभागवतमिष्यते॥तद्र
सामृततृप्तस्यनान्यत्रस्याद्रतिःक्वचित्॥१५॥निम्नगानांयथागंगादेवानामच्युतोयथा॥वैष्णवानांयथा
शंभुःपुराणानामिदंतथा॥१६॥क्षेत्राणांचैवसर्वेषांयथाकाशीह्यनुत्तमा॥तथापुराणव्रातानांश्रीमद्भाग
वतंद्विजाः॥१७॥

व्यं अतःपुराणानांसंदोहःसमूहश्चतुर्लक्षसंख्याकएव इदानीमस्यवाच्यप्रयोजनादीनि
दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥९॥१० ॥ हरिलीलाकथानांव्रातःसमूहःसएवामृतंतेनानंदिताःसंतःसुराश्चयेनतत् ॥ ११ ॥ तन्निष्ठंतद्विषयं
॥१२॥प्रौष्ठपद्यांभाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितंसुवर्णसिंहासनारूढं ॥१३॥१४॥ तद्रसएवामृतंतेननतृप्तस्यनिर्वृतस्य ॥१५॥ १६ ॥ १७ ॥

अस्यपुराणस्यैवंप्रभावातिरेकेकारणमाह कलिमलानांसंहतिसंमूहंकालयतिविनाशयतीतितथा इतरत्रशास्त्रांतरे ॥६५॥ शास्त्रप्रतिपां
दितंभगवंतंनमस्करोति तमितिद्वाभ्यां जगदुदयस्थितिसंयमात्मनोरजआदयःशक्तयोयस्यतं द्युपतिभिर्देवैरपिदुरवसितःअज्ञातःस्तवः
स्तोत्रंयस्यतं ॥ ६६ ॥ उपचिताभिःउद्रिक्ताभिर्नवशक्तिभिःप्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिःस्वआत्मन्येवोपरचितं स्थिरंजंगमं
चआलयोयस्यतस्मैभगवते ॥ ६७॥ श्रीगुरुंनमस्करोति स्वसुखेनैवनिभृतंपूर्णंचेतोयस्य तेनैवव्युदस्तोऽन्यस्मिन्भावोयस्यतथाभूतोऽ
पिअजितस्यरुचिराभिर्लीलाभिः आकृष्टःसारःस्वसुखगतंस्थैर्यंयस्यसः तत्त्वदीपंपरमार्थप्रकाशकंश्रीभागवतंयोव्यतनुत तंनतोऽस्मी

कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशोहरिरितरत्रनगीयतेह्यभीक्ष्णं॥ इहतुपुनर्भगवानशेषमूर्तिःपरिपठितोऽनु
पदंकथाप्रसंगैः॥ ६५ ॥ तमहमजमनंतमात्मतत्त्वंजगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं॥ द्युपतिभिरजशक्रशं
कराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतंनतोऽस्मि ॥ ६६ ॥ उपचितनवशक्तिभिःस्वआत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालया
य॥ भगवतउपलब्धिमात्रधाम्नेसुरऋषभायनमःसनातनाय ॥ ६७॥ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभा
वोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयं॥ व्यतनुतकृपयायस्तत्त्वदीपंपुराणंतमखिलवृजिनघ्नंव्याससूनुंनतो
ऽस्मि॥६८॥ इ०भा०द्वादशस्कंधार्थनिरूपणंनामद्वादशोध्यायः॥१२॥ ॥७॥ ॥७॥
सूतउवाच यंब्रह्मावरुणेंद्ररुद्रमरुतःस्तुन्वंतिदिव्यैःस्तवैर्वेदैःसांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंतियंसामगाः॥ ध्या
नावस्थिततद्गतेनमनसापश्यंतियंयोगिनोयस्यांतंनविदुःसुरासुरगणादेवायतस्मैनमः॥१॥ पृष्ठेभ्राम्यद
मंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयनान्निद्रालोःकमठाकृतेर्भगवतःश्वासानिलाःपांतुवः॥ यत्संस्कारकलानुवर्तन
वशाद्वेलानिभेनांभसांयातायातमतंद्रितंजलनिधेर्नाद्यापिविश्राम्यति ॥ २॥

ति ॥ ६८ ॥ इतिद्वादशेटीकायांद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७॥ सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यन्तत्प्रतिपाद्यंदेवंप्रणमति यमिति
स्तवैर्वेदैश्वस्तुन्वंतिस्तुवंति उपनिषच्छब्दस्यांकारांतत्वंछंदोऽनुरोधेन ध्यानेनावस्थितंनिश्चलंतद्गतंयन्मनस्तेनयस्यांतंनविदुःसुरासुरगणाः
॥१ ॥ क्षीरोदमथनादौदुर्ज्ञेयत्वमेवप्रदर्शयितुंकूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषःप्रार्थयते पृष्ठेभ्राम्यत्अमंदोमंदरगिरिःगरिष्ठोमंदराचलस्तस्य
ग्रावाणस्तेषामग्राणितैः कंडूयनात्तेनसुखेननिद्रालोःनिद्राशीलस्य येषांश्वासानिलानांसंस्कारास्तेषांकलाश्चलेशाः तदनुवर्तनवशाज्ज
लनिधेरंभसांयातायातंनविश्राम्यति ननुसमुद्रक्षोभादेवतत् नसंस्कारवशात्तत्राह वेलाक्षोभस्तस्यनिभेन मिषेण ॥ २ ॥

किंच वर्णाश्रमाचारादिषुयःपरोमहान्परिश्रमःसयशोयुक्तायांश्रियामेव कीर्तिःसंपतिश्चकेवलंपरःपुरुषार्थइत्यर्थः गुणानुवादादिभि स्तुश्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति॥ ५३॥ततःकिमतआह अविस्मृतिरिति क्षिणोति नाशयति ॥ ५४॥अथेदानीं श्रोतृनात्मानंचाभिनंद न्नाह यूयमितिद्वाभ्यां हेद्विजाग्र्याः यद्यस्मादात्मन्यंतःकरणेश्रीनारायणमाविवेश्यशश्वद्भजत संभावनायांलोट् अतोभूरिभागाः बहु पुण्याः कथंभूतं अखिलात्मभूतं सर्वांतर्यामिणं अतएवदेवंसर्वोपास्यं अदेवंनदेवोऽन्योयस्यतं कुतःईशं यद्वा यस्माद्यूयंभूरिभागाः

यशःश्रियामेवपरिश्रमःपरोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥ अविस्मृतिःश्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रव णादिभिर्हरेः ॥ ५३ ॥ अविस्मृतिःकृष्णपदारविंदयोःक्षिणोत्यभद्राणिशमंतनोतिच ॥ सत्वस्यशुद्धिंपरमा त्मभक्तिंज्ञानंचविज्ञानविरागयुक्तं ॥५४॥ यूयंद्विजाग्र्यावतभूरिभागायच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतं॥नारा यणंदेवमदेवमीशमजस्रभावाभजताविवेश्य ॥ ५५॥ अहंचसंस्मारितआत्मतत्त्वंश्रुतंपुरामेपरमर्षिवक्त्रा त् ॥ प्रायोपवेशेनृपतेःपरीक्षितःसदस्यृषीणांमहतांचशृण्वतां ॥ ५६ ॥ एतद्वःकथितंविप्राःकथनीयोरुकर्म णः ॥ माहात्म्यंवासुदेवस्यसर्वाशुभविनाशनं ॥५७॥ यएवंश्रावयेन्नित्यंयामंक्षणमनन्यधीः ॥ श्रद्धावान् योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेवसः ॥५८॥ द्वादश्यामेकादश्यांवाशृण्वन्नायुष्यवान्भवेत् ॥ पठत्यनश्नन्प्रय तस्ततोभवत्यपातकी ॥ ५९ ॥ पुष्करेमथुरायांचद्वारवत्यांयतात्मवान् ॥ उपोष्यसंहितामेतांपठित्वामुच्यते भयात् ॥६०॥ देवतामुनयःसिद्धाःपितरोमनवोनृपाः॥ यच्छंतिकामान्गृणतःशृण्वतोयत्रकीर्तनात्॥६१ ऋचोयजूंषिसामानिद्विजोधीत्यानुविंदते ॥ मधुकुल्याघृतकुल्याःपयःकुल्याश्चतत्फलं॥६२॥पुराणसंहिता मेतामधीत्यप्रयताद्विजाः॥ प्रोक्तंभगवतायत्तुतत्पदंपरमंव्रजेत् ॥ ६३ ॥ विप्रोऽधीत्याप्नुयात्प्रज्ञांराजन्योद धिमेखलां ॥ वैश्योनिधिपतित्वंचशूद्रःशुद्ध्येतपातकात् ॥ ६४॥ तपआदिसंपन्नाः ततोनारायणंभजतेतिविधिः ॥

॥ ५५ ॥ मेमयाश्रुतं ॥ ५६ ॥ एतत्पुराणकीर्तनादिफलंप्रपंचयितुमाह एतदित्यष्टभिः ॥ ५७॥ यामंक्षणंचेत्यर्थः आत्मानमेवसाक्षात्पु नातिनतुस्नानादिवद्देहमात्रं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ऋगाद्यधीत्यद्विजोमधुकुल्यादियदनुविंदते तत्फलमेतांपठित्वाअनुविंदतइ ति ॥ ६२ ॥ किंचप्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥ राजन्यउदधिमेखलांपृथ्वीं संधिरार्षः ॥ ६४ ॥

तत्कीर्तनेनापिकिमित्यपेक्षायांतत्फलमाहद्वाभ्यां पतितःकूपादिषु स्खलितःसोपानादिषु आर्तःदुःखितः क्षुत्वाक्षुतंकृत्वाविवशोऽपि॥
॥४६॥संकीर्त्यमानः यद्वाश्रुतोऽनुभावोयस्यसः पुंसांचित्तंप्रविश्यनिःशेषंदुःखंविधुनोति हीतिसतामनुभवंप्रमाणयति अर्कोगिरिगुहादि
ध्वांतंननिवर्तयतीत्यपरितोषात् दृष्टांतांतरमाह अतिवातोअभ्रमिवेति॥४७॥हरिसंकीर्तनमेवमहाफलंतद्व्यतिरिक्तंसर्वंमिथ्यालापमात्रमि
तिप्रपंचयति मृषागिरइतिचतुर्भिः मृषागिरः मिथ्यावाचःअसतीःअसत्यः असतांकथाःयासुताः यद्यासुउत्तमश्लोकस्ययशोऽनुगीयतइ
तियत्तदेवसत्यंतदेवहिमंगलं हइतिहर्षे भगवद्गुणानामभ्युदयोयस्मात्तत्॥४८॥नवंनवंयथाभवतितथारुचिरंरुचिप्रदं महानुत्सवोयस्मात्

पतितःस्खलितश्चार्तःक्षुत्वावाविवशोऽब्रुवन्॥ हरयेनमइत्युच्चैर्मुच्यतेसर्वपातकात्॥ ४६॥ संकीर्त्यमानो
भगवाननंतःश्रुतानुभावोव्यसनंहिपुंसां॥ प्रविश्यचित्तंविधुनोत्यशेषंयथातमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः॥
॥४७॥मृषागिरस्तात्व्यसतीरसत्कथानकथ्यतेयद्भगवानधोक्षजः॥ तदेवसत्यंतदुहैवमंगलंतदेवपुण्यंभग
वद्गुणोदयं॥ ४८॥ तदेवरम्यंरुचिरंनवंनवंतदेवशश्वन्मनसोमहोत्सवं॥ तदेवशोकार्णवशोषणंनृणांयदु
त्तमश्लोकयशोऽनुगीयते॥ ४९॥ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृणीतकर्हिचित्॥ तद्ध्वांक्षतीर्थं
नतुहंससेवितंयत्राच्युतस्तत्रहिसाधवोऽमलाः॥ ५०॥ सवाग्विसर्गोजनताऽघसंप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकम
बद्धवत्यपि॥नामान्यनंतस्ययशोंकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः॥५१॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाव
वर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनं॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यनुत्तमं॥ ५२॥

॥४९॥ चित्राणिपदानियस्मिन् तदपिजगत्पवित्रयतीतितथा तद्धरेर्यशोनप्रगृणीतनवर्णयेत्तद्वचःध्वांक्षतीर्थंकाकतुल्यनराणांरतिस्था
नंनतुहंसैर्ज्ञानिभिःसेवितंतत्रहेतुः यत्रेति ॥५०॥ सवाग्विसर्गःसएववाचःप्रयोगःजनताऽघसंप्लवःजनसमूहाघनाशकःयद्यस्मात् तान्ये
वान्यैःकीर्त्यमानानिश्रृण्वंति श्रोतरिसतिगायंति नोचेत्स्वयमेवगृणंति ॥ ५१॥ इदानींज्ञानकर्मादरादपिभगवत्कीर्तनादिष्वेवादरःकर्त
व्यइत्याह नैष्कर्म्यंब्रह्मतत्प्रकाशकंयत्ज्ञानं यतोनिरंजनमुपाधिनिवर्तकंतदप्यच्युतभक्तिवर्जितंचेन्नशोभतेनापरोऽक्षपर्यंतंभवतीत्य
र्थः ईश्वरेनचेदर्पितंतर्हियदनुत्तमंसर्वोत्तममपिकर्मतदपिपुनःकुतःशोभते यतः शश्वत्साधनकालेफलकालेचअभद्रंदुःखात्मकं ॥ ५२॥

यज्ञाभिषेकं यज्ञःपूजा अभिषेकश्चतयोर्द्वंद्वैक्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ द्विषतःशत्रून्प्रमथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ येषशंब रादयस्तेषांमाहात्म्यंप्रभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एकादशार्थमाह विप्रशापेति ॥ ४१ ॥ धर्मविनिर्णयः वर्णाश्रमधर्मविनिश्चयः मर्त्यपरि

गोवर्धनोद्धारणंचशक्रस्यसुरभेरथ ॥ यज्ञाभिषेकंकृष्णस्यस्त्रीभिःक्रीडाचरात्रिषु ॥ ३२ ॥ शंखचूडस्यदुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्यकेशिनः ॥ अक्रूरागमनंपश्चात्प्रस्थानंरामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥ व्रजस्त्रीणांविलापश्चमथुरालोकनंततः ॥ गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनांचयोवधः ॥ ३४ ॥ मृतस्यानयनंसूनोःपुनःसांदीपनेर्गुरोः ॥ मथुरायांनिवसतायदुचक्रस्ययत्प्रियं ॥ ३५ ॥ कृतमुद्धवरामाभ्यांयुतेनहरिणाद्विजाः ॥ जरासंधसमानीतसैन्यस्यबहुशोवधः ॥ घातनंयवनेंद्रस्यकुशस्थल्यानिवेशनं ॥ ३६ ॥ आदानंपारिजातस्यसुधर्मायाःसुरालयात् ॥ रुक्मिण्याहरणंयुद्धेप्रमथ्यद्विषतोहरेः ॥ ३७ ॥ हरस्यजृंभणंयुद्धेबाणस्यभुजकृंतनं ॥ प्राग्ज्योतिषपतिंहत्वाकन्यानांहरणंचयत् ॥ ३८ ॥ चैद्यपौंड्रकशाल्वानांदंतवक्रस्यदुर्मतेः ॥ शंबरोद्विविदःपीठोमुरःपंचजनादयः ॥ ॥ ३९ ॥ माहात्म्यंचवधस्तेषांवाराणस्याश्चदाहनं ॥ भारावतरणंभूमेर्निमित्तीकृत्यपांडवान् ॥ ४० ॥ विप्रशापापदेशेनसंहारःस्वकुलस्यच ॥ उद्धवस्यचसंवादोवासुदेवस्यचाद्भुतः ॥ ४१ ॥ यत्रात्मविद्याह्यखिलाप्रोक्ताधर्मविनिर्णयः ॥ ततोमर्त्यपरित्यागआत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥ युगलक्षणवृत्तिश्चकलौनृणामुपप्लवः ॥ चतुर्विधश्चप्रलयउत्पत्तिस्त्रिविधातथा ॥ ४३ ॥ देहत्यागश्चराजर्षेर्विष्णुरातस्यधीमतः ॥ शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कंडेयस्यसत्कथा ॥ महापुरुषविन्यासःसूर्यस्यजगदात्मनः ॥ ४४ ॥ इतिचोक्तंद्विजश्रेष्ठायत्पृष्टोहमिहास्मिवः ॥ लीलावतारकर्माणिकीर्तितानीहसर्वशः ॥ ४५ ॥

त्यागःमनुष्यत्वस्यांतर्धानं ॥ ४२ ॥ द्वादशार्थमाह युगेति युगलक्षणंतदनुरूपावृत्तिश्चेत्यर्थः त्रिविधाप्राकृतिर्कानैमित्तिकीनित्याचेति ॥ ४३ ॥ ऋषेर्व्यासस्यसूर्यस्यचविन्यासइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इतिचोक्तमितिचकारादन्यदपिवःयुष्माभिरिहयत्पृष्टोऽस्मितदुक्तमिति · किमेवंनानार्थकथनेनतत्राह लीलेति सर्वशः तदर्थकीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

द्वीपाद्युपवर्णनंप्रथमंसंक्षेपतः ततोद्वीपादीनांयेगिरयोनद्यश्चतेषामुपवर्णनं पातालनरकादीनांचसंस्थितिःअनेनैवनरकनिवर्तकमजामि लोपाख्यानंगृहीतंततःपराचीनं ॥१६॥ षष्ठार्थमाह दक्षजन्मेति ॥१७॥ सप्तमार्थमाह पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥ अष्टमार्थमाह मन्वंतरा

ततोद्वीपसमुद्राद्रिवर्षनद्युपवर्णनं ॥ ज्योतिश्चक्रस्यसंस्थानंपातालनरकास्थितिः॥१६॥ दक्षजन्मप्रचेतोभ्य स्तत्पुत्रीणांचसंततिः॥यतोदेवासुरनरास्तिर्यङ्नगखगादयः॥१७॥त्वाष्ट्रस्यजन्मनिधनंपुत्रयोश्चदितेर्द्विजाः॥ दैत्येश्वरस्यचरितंप्रह्लादस्यमहात्मनः ॥ १८ ॥ मन्वंतरानुचरितंगजेंद्रस्यविमोक्षणं॥ मन्वंतरावताराश्चवि ष्णोर्हयशिरादयः॥ १९ ॥ कौर्ममात्स्यंनारसिंहंवामनंचजगत्पतेः ॥ क्षीरोदमथनंतद्वदमृतार्थेदिवौकसां ॥ ॥२०॥देवासुरंमहायुद्धंराजवंशानुकीर्तनं॥ इक्ष्वाकुजन्मतद्वंशःसुद्युम्नस्यमहात्मनः॥२१॥ इलोपाख्यानम त्रोक्तंतारोपाख्यानमेवच॥ सूर्यवंशानुकथनंशशादाद्यानृपादयः॥२२॥ सौकन्यंचाथशर्यातेःककुत्स्थस्य चधीमतः ॥ खट्वांगस्यचमांधातुःसौभरेःसगरस्यच ॥ २३॥ रामस्यकोशलेंद्रस्यचरितंकिल्बिषापहं॥ निमे रंगपरित्यागोजनकानांचसंभवः॥२४॥ रामस्यभार्गवेंद्रस्यनिःक्षत्रकरणंभुवः॥ ऐलस्यसोमवंशस्ययया तेर्नाहुषस्यच॥२५॥दौष्यंतेर्भरतस्यापिशंतनोस्तत्सुतस्यच॥ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्ययदोर्वंशोऽनुकीर्तितः॥२६ यत्रावतीर्णोभगवान्कृष्णाख्योजगदीश्वरः॥ वसुदेवगृहेजन्मततोवृद्धिश्चगोकुले॥ २७॥ तस्यकर्माण्यपा राणिकीर्तितान्यसुरद्विपः॥ पूतनाऽसुपयःपानंशकटोच्चाटनंशिशोः ॥ २८ ॥ तृणावर्तस्यनिष्पेषस्तथैववक वत्सयोः॥ धेनुकस्यसहभ्रातुःप्रलंबस्यचसंक्षयः॥२९॥ गोपानांचपरित्राणंदावाग्नेःपरिसर्पतः॥ दमनंका लियस्याहेर्महाहेर्नंदमोक्षणं ॥ ३० ॥ व्रतचर्यानुकन्यानांयत्रतुष्टोऽच्युतोव्रतैः ॥ प्रसादोयज्ञपत्नीभ्योवि प्राणांचानुतापनं॥ ३१ ॥

नुचरितमिति कचित्कस्यचिदनुक्तिःव्युत्क्रमोक्तिश्चभक्तिरसानुकूलत्वेनेतिद्रष्टव्यं ॥ १९ ॥ २० ॥ नवमार्थमाह राजवंशेति ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमवंशादिभूतस्यैलस्यचरितं ॥ २५ ॥ तत्सुतस्यभीष्मस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ दशमार्थमाह तस्यकर्माणीति पू तनायाअसुसहितस्यस्तन्यपयसःपानं ॥ २८ ॥ सहभ्रातुःससखस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पुरुषत्वेउचितंश्रवणादियोग्यं॥२॥एतत्प्रपंचयति अत्रेति भगवान्ऐश्वर्यादिषड्गुणःसाक्षात्संकीर्तितइतिदेवताकांडार्थः॥३॥ ब्रह्मकांडार्थमाह अत्रब्रह्मेति गुह्यंनिर्गुणं प्रभवाप्ययं प्रभवंत्यस्मादितिप्रभवं अप्येत्यस्मिन्निति अप्ययं तच्चतच्च अनेनाश्रयशब्दार्थोदर्शितः विज्ञानसंयुतमपरोक्षज्ञानपर्यंतंज्ञानंतदुपाख्यानंतज्ज्ञानमुपाख्यायतेप्रकाश्यतेयेनतज्ज्ञानसाधनमित्यर्थः॥४॥ कर्मकांडार्थमाह भक्तियोगश्चसाध्यसाधनरूपः तदाश्रयंभक्तियोगेननिष्पादितं एवंसामान्यतोनिरूप्येदानींद्वादशस्कंधप्रकरणार्थाननुक्रामति पारीक्षितमुपाख्यानं परीक्षिज्जन्मादितत्प्रस्तावायनारदाख्यानंच॥५॥ब्रह्मर्षेर्ब्राह्मणोत्तमस्य इतिप्रथमस्कंधार्थः॥६॥उत्क्रांतिरर्चिरादिगतिः प्राधानिकःप्रधान

एतद्वःकथितंविप्राविष्णोश्चरितमद्भुतं॥भवद्भिर्यदहंपृष्टोनराणांपुरुषोचितं॥ २॥अत्रसंकीर्तितःसाक्षात्सर्वपापहरोहरिः॥नारायणोहृषीकेशोभगवान्सात्वतांपतिः॥ ३॥अत्रब्रह्मपरंगुह्यंजगतःप्रभवाप्ययं॥ज्ञानंचतदुपाख्यानंप्रोक्तंविज्ञानसंयुतं॥४॥भक्तियोगःसमाख्यातोवैराग्यंचतदाश्रयं॥पारीक्षितमुपाख्यानंनारदाख्यानमेवच॥५॥प्रायोपवेशोराजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः॥शुकस्यैवचब्रह्मर्षेःसंवादश्चपरीक्षितः॥ ६॥ योगधारणयोत्क्रांतिःसंवादोनारदाजयोः॥ अवतारानुगीतंचसर्गःप्राधानिकोऽग्रतः॥ ७॥विदुरोद्धवसंवादःक्षत्तृमैत्रेययोस्ततः॥पुराणसंहिताप्रश्नोमहापुरुषसंस्थितिः॥८॥ततःप्राकृतिकःसर्गःसप्तवैकृतिकाश्चये॥ततोब्रह्मांडसंभूतिर्वैराजःपुरुषोयतः॥ ९॥ कालस्यस्थूलसूक्ष्मस्यगतिःपद्मसमुद्भवः॥भुवउद्धरणेऽम्भोधौहिरण्याक्षवधोयथा॥ १०॥ऊर्ध्वतिर्यगवाक्सर्गोरुद्रसर्गस्तथैवच॥अर्धनारीनरस्याथयतःस्वायंभुवोमनुः॥ ११ शतरूपाचयास्त्रीणामाद्याप्रकृतिरुत्तमा॥संतानोधर्मपत्नीनांकर्दमस्यप्रजापतेः॥ १२॥अवतारोभगवतःकपिलस्यमहात्मनः॥देवहूत्याश्चसंवादःकपिलेनचधीमता॥ १३॥नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनं॥ध्रुवस्यचरितंपश्चात्पृथोःप्राचीनबर्हिषः॥ १४॥नारदस्यचसंवादस्ततःप्रैयव्रतंद्विजाः॥ नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्यभरतस्यच॥ १५॥

कार्यविराड्रूपःसर्गः अग्रतःआदितःमहदादिक्रमेणेत्यर्थःइतिद्वितीयार्थः॥७॥महापुरुषस्यसंस्थितिःप्रलयेतूष्णीमवस्थानं॥८॥प्राकृतिकःप्रकृतिभवोगुणक्षोभरूपः वैकृतिकामहदादयः चकाराद्विकाराश्चयेतयोस्तेषांसर्गः॥ ९॥गतिःस्वरूपं उद्धरणेउद्धारणे॥ १०॥ अर्धाभ्यांनारीचनरश्चतस्य ॥११॥ संतानोधर्मपत्नीनामितिनवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानंतरंद्रष्टव्यं ॥१२॥१३॥ चतुर्थस्कंधार्थमाह नवब्रह्मणांमरीच्यादीनांसमुत्पत्तिःसंतानः ॥१४॥ पंचमस्कंधार्थमाह ततःप्रैयव्रतंप्रियव्रतस्यचरितं ॥ १५ ॥

एतेचादित्यादयःकौर्मेविभज्योक्ताः धातार्यमाचमित्रश्ववरुणश्चेंद्रएवच॥विवस्वानथपूषाचपर्जन्यश्चांशुरेवच॥भगस्त्वष्टाचविष्णुश्चआं
दित्याद्वादशस्मृताः॥पुलस्त्यःपुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथांगिराभृगुः॥गौतमोथभरद्वाजःकश्यपःक्रतुरेवच॥जमदग्निःकौशिकश्चमुनयोब्रह्मवादि
नः॥रथकूर्वोऽरिष्टनेमिर्ग्रामणीश्वरथस्वनः॥रथचित्रःस्वनःश्रोताअरुणःसेनजित्तथा॥तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चशतजित्सत्यजित्तथा ॥एतेयक्षाः
अथहेतिःप्रहेतिश्चपौरुषेयोवधस्तथा॥वर्योव्याघ्रस्तथायुश्चवायुर्विद्युद्दिवाकरः॥ब्रह्मापेतश्चविप्रेंद्रयज्ञापेतश्चराक्षसाः॥वासुकिःकच्छनीर
श्चतक्षकःसर्पपुंगवः॥एलापत्रःशंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः॥धनंजयोमहापद्मस्तथाकर्कोटकोद्विजाः॥कंबलोऽश्वतरश्चैववहंत्येवंयथाक्र
मं॥तुंबुरुर्नारदोहाहाहूहूर्विश्वावसुस्तथा॥उग्रसेनोवसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः॥चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रोद्विजोत्तमाः॥सूर्यवर्चाद्वादशेतिगं
धर्वागायतांवराः॥कृतस्थल्यप्सरोवर्यातथाऽन्यापुंजिकस्थली॥मेनकासहजन्याचप्रम्लोचाचद्विजोत्तमाः॥ अनुम्लोचाघृताचीचविश्वा

एताभगवतोविष्णोरादित्यस्यविभूतयः॥स्मरतांसंध्ययोर्नृणांहरंत्यंहोदिनेदिने॥ ४५॥ द्वादशस्वपिमासे
षुदेवोऽसौषड्भिरस्यवै॥ चरन्समंतात्तनुतेपरत्रेहचसन्मतिं॥४६॥ सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिंगैर्ऋषयःसंस्तुवंत्यमुं॥
गंधर्वास्तंप्रगायंतिनृत्यंत्यप्सरसोऽग्रतः॥ ४७॥ उन्नह्यंतिरथंनागाग्रामण्योरथयोजकाः॥ नोदयंतिरथंपृ
ष्ठेनैर्ऋताबलशालिनः॥४८॥वालखिल्याःसहस्राणिषष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः॥ पुरतोभिमुखंयांतिस्तुवंतिस्तुति
भिर्विभुं॥४९॥ एवंह्यनादिनिधनोभगवान्हरिरीश्वरः॥ कल्पेकल्पेस्वमात्मानंव्यूह्यलोकानवत्यजः॥२०॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेआदित्यव्यूहविवरणंनामएकादशोध्यायः॥ ११॥ ॥छ॥ ॥छ॥
सूतउवाच नमोधर्मायमहतेनमःकृष्णायवेधसे॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्येसनातनान्॥ १॥

चीचोर्वशीतथा॥अन्याचपूर्वचित्तिःस्यादन्याचैवतिलोत्तमा॥रंभाचेतिद्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसःस्मृताइति॥४५॥ एतेषांपृथक्कर्माणिनिरू
पयति द्वादशस्वपीतित्रिभिः असौदेवःसूर्यःषड्भिर्गंधर्वादिभिः अस्यजनस्यसमंताच्चरन्शुभांमतिंतनुते गायत्र्यर्थोऽनेनसूचितः॥ ४६॥
तल्लिंगैःसूर्यप्रकाशकैः॥ ४७॥ उन्नह्यंतिदृढंवध्नंति ग्रामण्योयक्षाःनैर्ऋताराक्षसाः॥ ४८॥ किंचवालखिल्याइति एवंप्रतिमासं
तएवस्तुवंति विभुंसूर्यं॥ ४९॥ व्यूह्य विभज्य॥ ५०॥ इतिद्वादशेटीकायामेकादशोध्यायः॥ ११॥ ॥छ॥ द्वादशेतुपुराणोक्त
सर्वार्थानुक्रमःकृतः॥प्रथमस्कंधमारभ्यप्राधान्येनसमासतः॥ १॥ तदेवमस्मिन्पुराणोक्तानर्थान्संक्षेपतोवर्णयिष्यन्धर्मादीन्प्रणमति न
मइति महतेहरिभक्तिलक्षणाय ब्राह्मणेभ्यःब्राह्मणान्सनातनान् धर्मानित्युपलक्षणंपुराणोक्तार्थानां॥ १॥

तानेवगणानाह धातेतिद्वादशभिः धातासूर्यःकृतस्थलीअप्सराःहेतीराक्षसःवासुकिर्नागःरथकृद्यक्षःपुलस्त्यऋषिःतुंबुरुर्गंधर्वःनयंतिअ
नुवर्तयंति ॥ ३३ ॥ अथौजायक्षःप्रहेतीराक्षसःनारदोगंधर्वःकच्छनीरोनागःमाधववैशाखं ॥ ३४ ॥ मित्रःसूर्यःपौरुषेयोराक्षसःरथस्व
नोयक्षःशुक्रमासंज्येष्ठं ॥ ३५ ॥ वरुणःसूर्यःसहजन्योयक्षःशुक्रोनागःचित्रस्वनोराक्षसःशुचिमासमाषाढं ॥ ३६ ॥ इंद्रःसूर्यःविश्वाव
सुर्गंधर्वःश्रोतायक्षःएलापत्रोनागःवर्योराक्षसइतिस्वयमेवव्याख्यातं नभोमासंश्रावणं ॥ ३७ ॥ विवस्वान्सूर्यःउग्रसेनोगंधर्वःव्याघ्रोरा
क्षसःआसारणोयक्षःशंखपालोनागःनभस्याख्यंभाद्रपदं ॥ ३८ ॥ धनंजयोनागःवातोराक्षसःसुषेणोगंधर्वःसुरुचिर्यक्षःतपोमासंमाघं

धाताकृतस्थलीहेतिर्वासुकीरथकृन्मुने॥पुलस्त्यस्तुंबुरुरितिमधुमासंनयंत्यमी ॥३३॥ अर्यमापुलहोऽथौजा
प्रहेतिःपुंजिकस्थली॥नारदःकच्छनीरश्चनयंत्येतस्ममाधवं ॥ ३४ ॥ मित्रोऽत्रिःपौरुषेयोऽथतक्षकोमेनका
हाहाः॥रथस्वनइतिह्येतेशुक्रमासंनयंत्यमी ॥३५॥ वसिष्ठोवरुणोरंभासहजन्यस्तथाहूहूः ॥ शुक्रश्चित्रस्वन
श्चैवशुचिमासंनयंत्यमी ॥३६॥ इंद्रोविश्वावसुःश्रोताएलापत्रस्तथांगिराः॥प्रम्लोचाराक्षसोवर्योनभोमा
संनयंत्यमी ॥३७॥ विवस्वानुग्रसेनश्चव्याघ्रआसारणोभृगुः॥ अनुम्लोचाशंखपालोनभस्याख्यंनयंत्यमी
॥३८॥पूषाधनंजयोवातःसुषेणःसुरुचिस्तथा॥घृताचीगौतमश्चेतितपोमासंनयंत्यमी॥३९॥ऋतुर्वर्चाभर
द्वाजःपर्जन्यःसेनजित्तथा॥ विश्वऐरावतश्चैवतपस्याख्यंनयंत्यमी॥४०॥अथांशुःकश्यपस्तार्क्ष्यऋतसेनस्त
थोर्वशी॥विद्युच्छत्रुर्महाशंखःसहोमासंनयंत्यमी ॥४१॥भगःस्फूर्जोऽरिष्टनेमिरूर्णआयुश्चपंचमः॥ कर्को
टकःपूर्वचित्तिःपुष्यमासंनयंत्यमी॥४२॥त्वष्टाऋचीकतनयःकंबलश्चतिलोत्तमा॥ब्रह्मापेतोऽथशतजिद्धृत
राष्ट्रइषंभराः॥४३॥विष्णुरश्वतरोरंभासूर्यवर्चाश्चसत्यजित्॥विश्वामित्रोमखापेतऊर्जमासंनयंत्यमी॥४४

मासक्रमातिलंघनंकौर्मोक्तादिक्रमानुसारेण वैष्णवेतुमासक्रमेणोक्तिःक्वचिन्नामव्यत्ययस्तुकल्पभेदेनेतिज्ञेयं॥३९॥ऋतुर्यक्षःवर्चाराक्षसः
पर्जन्यःसूर्यःसेनजित्अप्सराःविश्वोगंधर्वऐरावतोनागःतपस्याख्यंफाल्गुनं॥४०॥अंशुःसूर्यः अंशइतिवापाठःतार्क्ष्योयक्षःऋतसेनोगंधर्वः
विद्युच्छत्रूराक्षसःमहाशंखोनागःसहोमासंमार्गशीर्षं ॥ ४१ ॥ भगःसूर्यःस्फूर्जोराक्षसःअरिष्टनेमिर्गंधर्वःऊर्णोयक्षःआयुऋषिःकर्कोट
कोनागः ॥ ४२ ॥ ऋचीकतनयोजमदग्निःकंबलोनागःब्रह्मापेतोराक्षसःशतजिद्यक्षःधृतराष्ट्रोगंधर्वःइषंभराःआश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥
विष्णुरादित्यःअश्वतरोनागःसूर्यवर्चागंधर्वःसत्यजिद्यक्षःमखापेतोराक्षसःऊर्जमासंकार्तिकमासं ॥ ४४ ॥

यस्येदमुपासनमुक्तंतंश्रीकृष्णंप्रार्थयते कृष्णसखार्जुनस्यसखेवृष्णिश्रेष्ठ अवनिध्रुहोयेराजन्याःतेषांवंशस्यदहन अनपवर्गमक्षीणंवीर्यं यस्यगोपवनितानांव्रजःसमूहाः भृत्यानारदादयःतैर्गीततीर्थभूतंश्रवःकीर्तिर्यस्य श्रवणमेवमंगलंयस्य ॥ २५ ॥ एतज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानफलमित्याह यइति कल्येउषःकालेयस्तच्चित्तःप्रयतःशुचिश्श्वसःजप्त्वागुहाशयंहृदिस्थंब्रह्मपश्यति ॥ २६॥ मंडलंदेवयजनमित्युक्त्याबुद्धिमागतः॥मूर्तिव्यूहप्रसंगेनरविव्यूहोत्रपृच्छ्यते॥शुकइतिपंचमेयदाहतथाऽन्येचऋषयोगंधर्वाअप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तेत्यादिना सौरःसूर्यसंबंधीसप्तानांगणः ॥ २७ ॥ तेषांसप्तानामधीश्वरैस्तत्पतिभिःतत्तन्मासाधिकृतसूर्यैर्वा

श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य॥ गोविंदगोपवनिताव्रजभृत्यगीततीर्थ श्रवःश्रवणमंगलपाहिभृत्यान्॥ २५॥ यइदंकल्यउत्थायमहापुरुषलक्षणं॥ तच्चित्तःप्रयतोजप्त्वाब्रह्मवेदगुहाशयं॥ २६॥ शौनकउवाच शुकोयदाहभगवान्विष्णुरातायशृण्वते॥ सौरोगणोमासिमासिनानावसतिसप्तकः॥ २७॥ तेषांनामानिकर्माणिसंयुक्तानामधीश्वरैः॥ ब्रूहिनःश्रद्दधानानांव्यूहंसूर्यात्मनोहरेः॥ ॥२८॥ सूतउवाच अनाद्यविद्ययाविष्णोरात्मनःसर्वदेहिनां॥निर्मितोलोकतंत्रोयंलोकेषुपरिवर्तते॥२९॥ एकएवहिलोकानांसूर्यआत्मादिकृद्धरिः॥सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः॥३०॥कालोदेशःक्रियाकर्ताकरणंकार्यमागमः॥द्रव्यंफलमितिब्रह्मन्नवधोक्तोऽजयाहरिः॥ ३१ ॥मध्वादिषुद्वादशसुभगवान्कालरूपधृक्॥ लोकतंत्रायचरतिपृथग्द्वादशभिर्गणैः॥ ३२॥

व्यूहंविभागं ॥ २८ ॥ तत्रतावत्व्यूहंनिरूपयितुंप्रथमंसूर्यस्वरूपमाह अनाद्यविद्ययामायायाऽयंसूर्यःलोकयात्राप्रवर्तकः ॥२९॥ अतः तस्यक्रियाभेदोपाधिकमेवनानात्वंनस्वतइत्याह एकएवेति सूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिश्रुतेः जगदात्माआदिकृत्सृष्टिकर्ताहरिरेवसूर्यः सचसर्वासांवेदोक्तक्रियाणांमूलंसत्तेनोपाधिनाबहुधोक्तः ॥ ३० ॥ कालरूपधारिणोहरेर्द्वादशादित्यरूपभेदंक्रियोपाधिकंदर्शयितुंप्रथमंसर्वकर्मप्रवृत्तयेमायाकृतंनवधाभेदमाह कालइति कालःप्रातरादिःदेशःसमादिःक्रियाअनुष्ठानं कर्ताब्राह्मणादिः करणंस्रुगादिः कार्यंयागादिः आगमःमंत्रादिः द्रव्यंव्रीह्यादिः फलंस्वर्गादिः ॥३१॥ तत्रचकालस्वरूपधारीभगवान्पृथक्चरति मध्वादिषुचैत्रादिषुलोकतंत्राय लोकयात्रानिर्वाहाय ॥ ३२ ॥

पूर्वमासनपद्ममुक्तमिदानींकरस्थंपद्ममाह भगवानिति भगशब्दार्थमैश्वर्यादिषाड्गुण्यं ॥ १८ ॥ हेद्विजाःएकवचनांतोवापाठः अकुतो भयंकैवल्यंधामगृहं समभजत् यद्वावैकुंठस्यविशेषणमकुतोभयंयद्धामेति त्रिवृत् ऋग्यजुःसामरूपोवेदः सुपर्णोऽसिगरुत्मांस्त्रिवृत्तेशिर इत्यादिमंत्रलिंगात् यज्ञंयज्ञरूपंपुरुषं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः ॥ १९॥ अनपायिनीहरेःशक्तिः तत्रहेतुःसाक्षादात्मनःस्वरूपस्यचिद्रूपत्वा त्तस्यास्तदभेदादित्यर्थः तंत्रमूर्तिःपंचरात्राद्यागमरूपः येऽणिमादयोऽष्टौगुणाःतेहरेर्द्वारपालानंदादयः ॥ २० ॥ तस्यैवचतुर्व्यूहोपासना माह वासुदेवादिशब्दैःपुरुषःश्रीनारायणएवस्वयंमूर्तिभेदैरुपास्यइत्यभिधीयते ॥ २१ ॥ तस्यैवाध्यात्मनिचतुर्धोपासनामाह सएवभ

भगवान्भगशब्दार्थंलीलाकमलमुद्वहन् ॥ धर्मंयशश्चभगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८॥ आतपत्रंतुवैकुंठं द्विजाधामाकुतोभयं ॥ त्रिवृद्वेदःसुपर्णाख्योयज्ञंवहतिपूरुषं ॥ १९ ॥ अनपायिनीभगवतीश्रीःसाक्षादात्म नोहरेः ॥ विष्वक्सेनस्तंत्रमूर्तिर्विदितःपार्षदाधिपः ॥ नंदादयोष्टौद्वास्थाश्चतेऽणिमाद्याहरेर्गुणाः ॥ २० ॥वा सुदेवःसंकर्षणःप्रद्युम्नःपुरुषःस्वयं॥अनिरुद्धइतिब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते॥२१॥सविश्वस्तैजसःप्राज्ञस्तुरी यइतिवृत्तिभिः ॥ अर्थेंद्रियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते ॥ २२ ॥ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं ॥ बिभर्तिस्मचतुर्मूर्तिर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥ द्विजऋषभसएषब्रह्मयोनिःस्वयंदृक्स्वमहिमपरिपूर्णोमाय याचस्वयैतत् ॥ सृजतिहरतिपातीत्याख्ययाऽनावृताक्षोविवृतइवनिरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः ॥ २४ ॥

गवान्विश्वादिशब्दैःवृत्तिभिर्जाग्रदाद्यवस्थाभिःपरिभाव्यते तद्वृत्त्युपाधीनाह अर्थाःबाह्याःइंद्रियंमनःआशयस्तदुभयसंस्कारयुक्तम ज्ञानं ज्ञानंत्रितयसाक्षिनंतैः ॥२२॥ उक्तचतुर्व्यूहद्वयोपासनेपिपूर्वोक्तमंगाद्युपासनमाह अंगेति अंगादिभिरुपलक्षितोभगवान्हरिर्वा सुदेवादिचतुर्मूर्तिःसन्विश्वादिचतुष्टयंबिभर्तिस्म विश्वादिभावेपितन्नियंतृत्वंतस्यनजीवत्वमित्याह विश्वादिचतुष्टयंबिभ्रदपिभगवानीश्वर एवेति ॥ २३ ॥ तस्यैवब्रह्मादित्रिमूर्तितामाह द्विजऋषभेति सएषएवभगवान्ब्रह्मयोनिर्वेदस्यकारणमित्यादिहेतुत्रयं वस्तुतोभेदाभावे पिस्वगतमाययासृजतिहरतिपातीतिकृत्वा आख्ययाब्रह्मादिरूपयाअनावृताक्षःअनाच्छन्नज्ञानोऽपिविवृतइवभिन्नइवनिरुक्तःशास्त्रे षुनतुभिन्नः अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति यतस्तत्परैरात्मत्वेनैवलभ्यतइति ॥ २४ ॥

एतद्वैपौरुषंरूपं पुरुषस्यवैराजस्यरूपमेवेश्वरेणाधिष्ठितत्वात्तदभेदविवक्षयातस्यरूपमुच्यते अंगकल्पनामाह भूःपादावित्यादित्रिभिः भूराद्यनुवादेनभगवत्पादादिभावनाविधीयते ॥ ६ ॥ प्रजननंमेढ्रं अपानःपायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुक्तमन्यदप्येवमूह्यमित्याह यावानयंव्यष्टिःपुरुषःस्वमानतः सप्तवितस्तिसंस्थयाअवयवसन्निवेशेनमितः ॥ ९ ॥ भूषणादीन्याह कौस्तुभेत्यादिना स्वात्मज्योतिः शुद्धजीवचैतन्यं यातस्यकौस्तुभस्यप्रभातामेवबिभर्ति ॥ १० ॥ त्रिवृत्स्वरंत्रिमात्रंप्रणवं ॥ ११ ॥ पारमेष्ठ्यंपदंब्रह्मलोकं ॥ १२ ॥ अव्या

एतद्वैपौरुषंरूपंभूःपादौद्यौःशिरोनभः ॥ नाभिःसूर्योऽक्षिणीनासेवायुःकर्णौदिशःप्रभोः ॥६॥ प्रजापतिःप्रजननमपानोमृत्युरीशितुः ॥ तद्बाहवोलोकपालामनश्चंद्रोभ्रुवौयमः ॥ ७ ॥ लज्जोत्तरोऽधरोलोभोदंताज्योत्स्नास्मयोभ्रमः ॥ रोमाणिभूरुहाभूम्नोमेघाःपुरुषमूर्द्धजाः ॥८॥ यावानयंवैपुरुषोयावत्यासंस्थयामितः ॥ तावानसावपिमहापुरुषोलोकसंस्थया ॥९॥ कौस्तुभव्यपदेशेनस्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः ॥ तत्प्रभाव्यापिनीसाक्षात्श्रीवत्समुरसाविभुः ॥ १० ॥ स्वमायांवनमालाख्यांनानागुणमयींदधत् ॥ वासश्छंदोमयंपीतंब्रह्मसूत्रंत्रिवृत्स्वरं ॥ ११ ॥ बिभर्तिसांख्यंयोगंचदेवो मकरकुंडले ॥ मौलिंपदंपारमेष्ठ्यंसर्वलोकाभयंकरं ॥ १२ ॥ अव्याकृतमनंताख्यमासनंयदधिष्ठितः ॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तंसत्वंपद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥ ओजःसहोबलयुतंमुख्यतत्त्वंगदांदधत् ॥ अपांतत्त्वंदरवरंतेजस्तत्त्वंसुदर्शनं ॥ १४ ॥ नभोनिभंनभस्तत्त्वमसिंचर्मतमोमयं ॥ कालरूपंधनुःशार्ङ्गंतथाकर्ममयेषुधिं ॥ १५ ॥ इंद्रियाणिशरानाहुराकूतीरस्यस्यंदनं ॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिंमुद्रयार्थक्रियात्मतां ॥ १६ ॥ मंडलंदेवयजनंदीक्षासंस्कारआत्मनः ॥ परिचर्याभगवतआत्मनोदुरितक्षयः ॥ १७ ॥

कृतंप्रधानं यदधिष्ठितः अधिष्ठायस्थितः तदासनभूतंपद्मं सत्वंसत्वगुणः ॥ १३ ॥ मुख्यतत्त्वंप्राणतत्त्वं प्राणोवैमुख्यइतिश्रुतेः दरवरंशंखं ॥ १४ ॥ १५ ॥ आकूतीःक्रियाशक्तियुक्तंमनः अस्यरथस्याभिव्यक्तिंबहिरभिव्यक्तंरूपं मुद्रयाधृतयाअर्थक्रियात्मतांवरदाभयदादिरूपत्वंबिभर्ति तत्तन्मुद्रयातथातथाभावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मंडलंदेवयजनंदेवपूजाभूमिं सूर्यमंडलत्वेनभावयेदित्यर्थः अंतर्वन्हिमंडलंवादीक्षासंस्कारआत्मनःगुरुकृतांमंत्रदीक्षामेवात्मनस्तत्पूजायोग्यतांभावयेदित्यर्थः परिचर्येति भगवतस्तांपरिचर्यांस्वस्यसकलपापक्षयायएवंरूपांभावयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवमप्यस्मत्कुलोत्पन्नस्यास्य सप्तकल्पायुष्यं वृद्धैरुच्यमानं विरुद्धमेवतत्राह एतन्मार्कंडेयेनानुभूतं भगवन्मायावैभवं नानाकल्परूपं कादाचित्कमीश्वरेच्छयातस्यैवाकस्मिकं नतु सर्वसाधारणं एतत्केचिदनादिबहुकालमावर्तितं तैर्देवयुगसहस्रद्वयमानेन पुनःपुनः परिवर्तितं प्रचक्षते केते नृणां संसृतिसर्गप्रलयादिलक्षणामात्मनो भगवतो मायेत्येवमविद्वांसः विद्वांसस्तु मग्याशिशोःश्वासोच्छ्वासाभ्यां सप्तकृत्वस्तदुदरप्रवेशनिर्गमतः सप्तकल्पत्वं तत्क्षणमात्रेणेति वदंत्यतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४० ॥ संशृणुयात् उ इति हर्षे संश्रावयेद्वा यौतावुभौ तयोः कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४१ ॥ इति द्वादशे टीकायां दशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥छ॥ एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनं ॥ रवेर्व्यूहस्य चाख्यानं प्रतिमासं पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ येनामर्त्यत्वमापन्नो मर्त्योसौ भार्गवोत्तमः ॥ तं पृच्छति क्रियायोगं सांगोपांगादिकल्पितं ॥ २ ॥

एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ॥ अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४० ॥ यएवमेतद्भृगुवर्य वर्णितं रथांगपाणेरनुभावभावितं ॥ संश्रावयेत्संशृणुयादुतावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥ इति भा० द्वा० दशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥छ॥ शौनक उवाच अथेममर्थं पृच्छामो भवंतं बहुवित्तमं ॥ समस्ततंत्रराद्धांते भवान्भागवततत्त्ववित् ॥ १ ॥ तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियःपतेः ॥ अंगोपांगायुधाकल्पं कल्पयंति यथैव यैः ॥ २ ॥ तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सतां ॥ येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यतां ॥ ३ ॥ सूत उवाच नमस्कृत्वा गुरून्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ॥ याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥ मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् ॥ निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयं ॥ ५ ॥

अथेति हे भगवन्हे भागवत यतो भवान्समस्ततंत्रराद्धांते तत्त्ववित् ॥ १ ॥ प्रष्टव्यमाह तांत्रिका इति परिचर्यायामुपासनायां विषये केवलस्य चैतन्यघनस्यांगानि पादादीनि उपांगानि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वंद्वैक्यं तद्यथा कल्पयंति यैश्च तत्त्वैः कल्पयंति ॥ २ ॥ तन्नो वर्णयेति ॥ ३ ॥ गुरूपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्य तन्नमस्कारपूर्वकमाह नमस्कृत्वेति विभूतीः विराड्विग्रहाद्याः ॥ ४ ॥ अंगादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयंतीति प्रश्नस्य वैराजरूपेणेत्युत्तरं वक्तुं विराड्विग्रहमाह मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहदहंकारपंचतन्मात्रैर्नवभिस्तत्त्वैः विकार एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानीति षोडश तन्मयो विराट् स प्रसिद्धो निर्मितः यत्र विराजि सचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते अनेनांगादिकल्पना सौलभ्यं दर्शितं ॥ ५ ॥

नन्वेतत्त्वप्रभावतिरस्कारकंकथंमयाक्रियतेतत्राह नैतेति एतावतालोकसंग्रहमात्रेणतैर्नमनादिभिः कथंभूतैःस्वमायामयीवृत्तिर्येषुतैः भगवतोमायिनः तवानुभावोनदुष्येत यतःप्रसिद्धस्यमायिनःकुहकंकपटंयथातथाएतानिनमनादीनि. अतस्तस्ययथाकुहकैरात्मानुभावोनदुष्यतइतितद्वत् प्रदुष्येतानुभावइतिपाठेनकारस्यदृष्टांतऽनुषंगः ॥२९॥ मायाचेष्टितंप्रपंचयति स्वप्नेति स्वप्नदृक्यथेत्यविद्याचेष्टितेदृष्टांतः ॥ ३० ॥ त्रिगुणत्वेऽपिनजीववत्तदभिभूतायकिंतुगुणानामात्मनेनियंत्रे ॥ ३१॥ वरंवृणीष्वेतियदुक्तंतत्राह कमिति वरंदर्शनंय

नैतावताभगवतःस्वमायामयवृत्तिभिः॥नदुष्येतानुभावस्तैर्मायिनःकुहकंयथा॥ २९ ॥ स्वप्नेदंमनसावि
श्वमात्मनानुप्रविश्ययः॥गुणैःकुर्वद्भिराभातिकर्तेवस्वप्नदृग्यथा॥३० ॥ तस्मैनमोभगवतेत्रिगुणायगुणा
त्मने॥ केवलायाद्वितीयायगुरवेब्रह्ममूर्तये॥ ३१॥ कंवृणेनुपरंभूमन्वरंत्वद्वरदर्शनात्॥ यद्दर्शनात्पूर्णकामः
सत्यकामःपुमान्भवेत् ॥ ३२ ॥ वरमेकंवृणेऽथापिपूर्णात्कामाभिवर्षणात्॥ भगवत्यच्युतांभक्तिंतत्परेषुत
थात्वयि॥ ३३॥ सूतउवाच इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्चमुनिनासूक्तयागिरा॥ तमाहभगवान्शर्वःशर्वयाचा
भिनंदितः॥३४॥ कामस्तेऽयंमहर्षेऽस्तुभक्तिमांस्त्वमधोक्षजे॥ आकल्पांताद्यशःपुण्यमजरामरतातथा॥
॥३५॥ज्ञानंत्रैकालिकंब्रह्मन्विज्ञानंचविरक्तिमत्॥ ब्रह्मवर्चस्विनोभूयात्पुराणाचार्यताऽस्तु ते॥ ३६॥ सू
तउवाच एवंवरान्समुनयेदत्वाऽगात्त्र्यक्षईश्वरः॥ देव्यैतत्कर्मकथयन्ननुभूतंपुरामुनेः॥ ३७ ॥ सोप्यवाप्त
महायोगमहिमाभार्गवोत्तमः॥ विचरत्यधुनाप्यद्धाहरावेकांततांगतः॥ ३८॥ अनुवर्णितमेतत्तेमार्कंडेय
स्यधीमतः॥ अनुभूतंभगवतोमायावैभवमद्भुतं ॥ ३९॥

स्यतस्मात्त्वत्तःपरंकंनुवरंवृणे यस्यतवदर्शनात्अवलोकनात्पूर्णकामःसर्वानंदसंदोहरूपःसत्यकामःयथेच्छंप्राप्तसर्वानंदःपुमान्भवेत् ॥ ॥३२॥३३॥ वरदानायस्वयमेवप्रवृत्तः शर्वयाउमयाऽभिनंदितःअनुमोदितःसन्नाह ॥३४॥ कामोऽयंसर्वोऽपिअन्यच्चयत्पुण्यंयशइत्यादिब्रह्मवर्चस्विनस्तेभूयादित्युत्तरेणान्वयः यतस्त्वमधोक्षजेभक्तिमान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्यकर्मतपआदि मुनेःपुराऽनुभूतंचभगवन्मायावैभवंतच्चकथयन् ॥३७॥ अवाप्तोमहायोगमहिमायेनसः ॥३८॥ एतन्मार्कंडेयस्यचरितंतेनानुभूतंचभगवन्मायावैभवंतेऽनुवर्णितं ॥३९॥

॥ १७ ॥ नोऽस्मत्तः त्रयःब्रह्मविष्णुमहेश्वराः यद्येभ्यः तेवयं ॥ १८ ॥ ...दानादिनाभवत्सेवैवास्माभिःक्रियते नत्वनुग्रहः जगद्वंद्यत्वाद्भ वतामितिब्राह्मणान्स्तौति ब्राह्मणाइत्यादि येसाधवः सदाचाराः शांतामत्सरादिरहिताः निःसंगाःनिष्कामाः ॥ १९ ॥ नकेवलंतएवकिं तुअहंचेत्यादि ॥ २० ॥ पूज्यतमत्वेहेत्वंतरमाह नेति अण्वपिअणुमात्रमपि नचक्षतेनपश्यंति तत्तस्मात्एवंभूतान्युष्मान्ईमहिभजेम ॥ २१ ॥ २२ ॥ ब्राह्मणेभ्यःब्राह्मणान् आत्मसमाधानंचित्तैकाग्र्यं तपःआलोचनं स्वाध्यायःअध्ययनं संयमोमनसः तैः ॥ २३॥ किं

सूतउवाच एवंस्तुतःसभगवानादिदेवःसतांगतिः ॥ परितुष्टःप्रसन्नात्माप्रहसंस्तमभाषत ॥ १७॥ श्रीभ
गवानुवाच वरंवृणीष्वनःकामंवरदेशावयंत्रयः ॥ अमोघंदर्शनंयेषांमर्त्योयद्विंदतेऽमृतं ॥ १८॥ ब्राह्मणाः
साधवःशांतानिःसंगाभूतवत्सलाः ॥ एकांतभक्ताअस्मासुनिर्वैराःसमदर्शिनः ॥ १९॥ सलोकालोकपाला
स्तान्वंदंत्यर्चंत्युपासते॥ अहंचभगवान्ब्रह्मास्वयंचहरिरीश्वरः ॥ २० ॥ नतेमय्यच्युतेऽजेचभिदामण्वपिचक्ष
ते ॥ नात्मनश्चजनस्यापितद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २१ ॥ नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवाश्चेतनोज्झिताः ॥ तेपुनं
त्युरुकालेनयूयंदर्शनमात्रतः ॥ २२॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्यामोयेऽस्मद्रूपंत्रयीमयं॥ बिभ्रत्यात्मसमाधानतपः
स्वाध्यायसंयमैः ॥ २३ ॥ श्रवणाद्दर्शनाद्वापिमहापातकिनोपिवः ॥ शुध्येरन्नंत्यजाश्चापिकिमुसंभाषणादि
भिः ॥ २४॥ सूतउवाच इतिचंद्रललामस्यधर्मगुह्योपबृंहितं ॥ वचोऽमृतायनमृषिर्नातृप्यत्कर्णयोःपि
बन् ॥ २५ ॥ सचिरंमाययाविष्णोर्भ्रामितःकर्शितोभृशं ॥ शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुंजस्तमब्रवीत् ॥ २६॥
ऋषिरुवाच अहोईश्वरचर्येयंदुर्विभाव्याशरीरिणां ॥ यन्नमंतीशितव्यानिस्तुवंतिजगदीश्वराः ॥ २७॥
धर्मंग्राहयितुंप्रायःप्रवक्तारश्चदेहिनां ॥ आचरंत्यनुमोदंतेक्रियमाणंस्तुवंतिच ॥ २८ ॥

च श्रवणादित्यादि ॥ २४ ॥ चंद्रोललामोभूषणंयस्यतस्यधर्मरहस्ययुक्तममृतास्पदंवचः कर्णाभ्यांपिबन् नातृप्यत् अलमितिनामन्यत् कर्णयोरमृतायनमितिवाऽन्वयः ॥ २५ ॥ शिवस्यवागेवामृतं तेनध्वस्तःक्लेशपुंजोयस्यसः ॥ २६ ॥ इयंलीलादुर्विभाव्याअवितर्क्या यत्ययाईशितव्यानिस्वनियम्यानियानिभूतानिजगदीश्वराः स्वयंनमंतिस्तुवंतिचेति ॥ २७ ॥ अथवांलोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह धर्ममिति प्रवक्तारोपियत्स्वयंदेहिनांधर्मंग्राहयितुमाचरंति ॥ २८ ॥

निभृतंनिश्चलमुदकंझषव्रातश्चयस्मिन्सः संसिद्धिफलंसाक्षात्कुरुप्रकटीकुरु यतोभवान्सिद्धिदः ॥ ५ ॥ यतोआशिषःअभ्युदयलक्षणाः
उतस्वित्अत्रहेतुः भक्तिमिति ॥६॥ संवदिष्यामःसंवादंकरिष्यामः ॥७॥ सात्वतांसतां गतित्वेहेतुःईशानइति ॥८॥ रुद्धाधियोऽतःकरण
वृत्तयोयेनसः ॥९॥१०॥ नकेवलंबहिरेवआत्मन्यपिप्राप्तंशिवंविचक्ष्यविस्मितः कथंप्राप्तं सहसाअकस्मादेवहृदिभातं कथंभूतं तडिद्व

निभृतोदझषव्रातोवातापायेयथाऽर्णवः ॥ कुर्वस्यतपसःसाक्षात्संसिद्धिंसिद्धिदोभवान् ॥ ५ ॥ श्रीभगवा
नुवाच नैवेच्छत्याशिषःक्वापिब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ॥ भक्तिंपरांभगवतिलब्धवान्पुरुषेऽव्यये ॥६॥ अथाऽपि
संवदिष्यामोभवान्येतेनसाधुना ॥ अयंहिपरमोलाभोनृणांसाधुसमागमः ॥ ७ ॥ सूतउवाच इत्युक्त्वात
मुपेयायभगवान्सात्वतांपतिः ॥ ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वदेहिनां ॥ ८ ॥ तयोरागमनंसाक्षादीशयो
र्जगदात्मनोः ॥ नवेदरुद्धधीवृत्तिरात्मानंविश्वमेवच ॥ ९ ॥ भगवांस्तदभिज्ञायगिरीशोयोगमायया ॥
आविशत्तद्गुहाकाशंवायुश्छिद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥ आत्मन्यपिशिवंप्राप्तंतडित्पिंगजटाधरं ॥ त्र्यक्षंदशभुजं
प्रांशुमुद्यंतमिवभास्करं ॥ ११ ॥ व्याघ्रचर्मांबरंशूलधनुरिष्वसिचर्मभिः ॥ अक्षमालाडमरुकंकपालपरशुं
सह ॥ बिभ्राणंसहसाभातंविचक्ष्यहृदिविस्मितः ॥ १२ ॥ किमिदंकुतएवेतिसमाधेर्विरतोमुनिः ॥ नेत्रेउ
न्मील्यददृशेसगणंसोमयागतं ॥ १३ ॥ रुद्रंत्रिलोकैकगुरुंननामशिरसामुनिः ॥ तस्मैसपर्यांव्यदधात्सगणा
यसहोमया ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यगंधस्रक्धूपदीपकैः ॥ १४ ॥ आहचात्मानुभावेनपूर्णकामस्यतेविभो ॥
करवामकिमीशानयेनेदंनिर्वृतंजगत् ॥ १५ ॥ नमःशिवायशांतायसत्वायप्रमृडायच ॥ रजोजुषेप्यघोराय
नमस्तुभ्यंतमोजुषे ॥ १६ ॥

त्पिशंगाजटाधारयतीतितथातं त्रीण्यक्षीणियस्य ॥११॥ शूलादिभिःसहाक्षमालादीन्बिभ्राणंइत्यन्वयः अक्षमालादीनांद्वंद्वैक्यं ॥१२॥
विस्मयपूर्वकंबहिर्दर्शनमाह किमिदमिति सोमयाउमयासहागतंरुद्रंददृशे ॥१३॥ ततोननाम ॥१४॥ पूर्णकामत्वंव्यनक्ति येनत्वयाजग
न्निर्वृतंभवतीति॥१५॥निर्गुणत्वेनत्रिगुणत्वेनचनमस्करोति नमःशिवायनिर्गुणायसत्वायसत्वाधिष्ठात्रे अतएवमृडयतीतितथातस्मै॥१६॥

नानायुगानिकल्पांश्चकल्पयतितैर्वाकल्प्यतइतितथातंकालंच सदिवपरमार्थइवेत्यवभासितंतेनैवेति ॥ २९ ॥ ३०॥ वटंचतोकंचवीक्ष्य तस्यप्रेम्णासुधातुल्यस्मितयुक्तेनापांगनिरीक्षणेननिरीक्षितःसन् ॥ ३१ ॥ अथतंबालकमधोक्षजंपरिष्वंक्तुमभ्ययादितिद्वयोरन्वयः कथंभूतं नेत्राभ्यांहृदिधिष्ठितं॥ ३२॥ तावत्परिष्वंगलाभात्पूर्वमेवऋषेस्तस्यांतर्हितोबभूव तद्रूयमवैफल्येदृष्टांतःअनीशोनिर्दैवस्तेननिर्मिताईहाक्रीडायथेति ॥ ३३ ॥ अंतर्हितंभगवंतमनुवटःसलिलंलोकसंप्लवश्चतिरोधायिअंतर्हितः सचस्वाश्रमएवयथापूर्वंस्थितइति ॥ ३४॥

महांतिभूतान्यथभौतिकान्यसौकालंचनानायुगकल्पकल्पनं ॥ यत्किंचिदन्यद्व्यवहारकारणंददर्शविश्वंस दिवावभासितं॥ २९॥ हिमालयंपुष्पवहांचतांनदींनिजाश्रमंतत्रऋषीनपश्यत्॥ विश्वंविपश्यन्श्वसिताच्छिशोर्वैबहिर्निरस्तोन्यपतल्लयाब्धौ॥ ३०॥ तस्मिन्पृथिव्याःककुदिप्ररूढंवटंचतत्पर्णपुटेशयानं॥ तोकंचतत्प्रेमसुधास्मितेननिरीक्षितोपांगनिरीक्षणेन॥ ३१ ॥ अथतंबालकंवीक्ष्यनेत्राभ्यांधिष्ठितंहृदि ॥ अभ्ययादतिसंक्लिष्टःपरिष्वक्तुमधोऽक्षजं॥ ३२॥ तावत्सभगवान्साक्षाद्योगाधीशोगुहाशयः॥ अंतर्दधऋषेःसद्योयथेहानीशनिर्मिता॥३३॥ तमन्वथवटोब्रह्मन्सलिलंलोकसंप्लवः॥ तिरोधायिक्षणादस्यस्वाश्रमेपूर्ववत्स्थितः॥३४॥ इ०भा०द्वा०मायादर्शनंनामनवमोध्यायः॥ ९॥ ॥ ९॥ सूतउवाच सएवमनुभूयेदंनारायणविनिर्मितं॥ वैभवंयोगमायायास्तमेवशरणंययौ॥१॥ मार्कंडेयउवाच प्रपन्नोऽस्म्यंघ्रिमूलंतेप्रपन्नाभयदंहरे॥ यन्माययाऽपिविबुधामुह्यंतिज्ञानकाशया॥ २॥ सूतउवाच तमेवंनिभृतात्मानंवृषेणदिविपर्यटन्॥ रुद्राण्याभगवान्रुद्रोददर्शस्वगणैर्वृतः॥ ३ ॥ अथोमातमृषिंवीक्ष्यगिरिशंसमभाषत॥ पश्येमंभगवन्विप्रंनिभृतात्मेंद्रियाशयं ॥ ४॥

इतिद्वादशेटीकायांनवमोध्यायः॥९॥ ॥९॥ दशमेशिवआगत्यमुनेस्तुष्टोवरानदात्॥ तेनसाकमतिप्रीत्यासमभाष्यव्यभाजयत्॥ १॥ ॥ १ ॥ ज्ञानकाशयाज्ञानवत्प्रकाशमानयामाययात्वद्भजनंविद्वांसोऽपिज्ञानिनोवयमित्यहंकारेणयस्यतवमाययाविमुह्यंतीत्यर्थः॥ २ ॥ श्रीनारायणएवस्वमायादर्शनश्रांतंशिवरूपेणसांत्वयामासतदाह तमेवमित्यादिना निभृतात्मानंसमाहितचित्तं रुद्राण्याभवान्या ॥३॥ निभृतानिश्चलाआत्मेंद्रियाशयादेहेंद्रियमनांसियस्यतं ॥ ४ ॥

विष्णुमायावृतात्मनइतिसतथादृष्टवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलंवटं ॥ २० ॥ तस्यईशानदिक्शाखा यांशिशुमपि ॥ २१ ॥ श्रीमद्रम्यंवदनपंकजंयस्यतं कंबुवत्त्रिरेखावृताग्रीवायस्यतं महोरस्कंविशालवक्षसं सुनासंशोभननासायस्य तं सुंदरेभ्रुवौयस्यतं ॥ २२ ॥ श्वासैरेजंतःकंपमानाःअलकास्तैराभातंशोभितं कुंबुवदंतर्वलयेनश्रीर्ययोस्तौकुंबुश्रियौ तयोःकर्णयोर्दा डिमेपुष्पेयस्यतं विद्रुमतुल्याधरभासाईषत्शोणायितंसुधातुल्यंस्मितंयस्यतं ॥ २३ ॥ पद्मगर्भवत्आईषत्अरुणौअपांगौनेत्रप्रांतौयस्य

अयुतायुतवर्षाणांसहस्राणिशतानिच ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥ सकदाचि द्भ्रमंस्तस्मिन्पृथिव्याःककुदिद्विजः ॥ न्यग्रोधपोतंददृशेफलपल्लवशोभितं ॥ २० ॥ प्रागुत्तरस्यांशाखायांत स्यापिददृशेशिशुं ॥ शयानंपर्णपुटकेग्रसंतंप्रभयातमः ॥ २१ ॥ महामरकतश्यामंश्रीमद्वदनपंकजं ॥ कंबु ग्रीवंमहोरस्कंसुनासंसुंदरभ्रुवं ॥ २२ ॥ श्वासैजदलकाभातंकंबुश्रीकर्णदाडिमं ॥ विद्रुमाधरभासेषच्छो णायितंसुधास्मितं ॥ २३ ॥ पद्मगर्भारुणापांगंहृद्यहासावलोकनं ॥ श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिदलोदरं ॥ २४ ॥ चार्वंगुलिभ्यांपाणिभ्यामुन्नीयचरणांबुजं ॥ मुखेनिधायविप्रेंद्रोधयंतंवीक्ष्यविस्मितः ॥ २५ ॥ त द्दर्शनाद्वीतपरिश्रमोमुदाप्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनांबुजः ॥ प्रहृष्टरोमाऽद्भुतभावशंकितःप्रष्टुंपुरस्तंप्रससार बालकं ॥ २६ ॥ तावच्छिशोर्वैश्वसितेनभार्गवःसोंऽतःशरीरंमशकोयथाविशत् ॥ तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टकृ त्स्नशोयथापुरामुह्यदतीवविस्मितः ॥ २७ ॥ खंरोदसीभगणानद्रिसागरान्द्वीपान्सवर्षान्ककुभःसुरासुरा न् ॥ वनानिदेशान्सरितःपुराकरान्खेटान्व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥

तं हृद्योहासोयस्मिन्तदवलोकनंयस्यतं श्वासैरेजंतश्चलंत्योवलयस्तिर्यक्निम्नरेखास्ताभिःसंविग्नाचंचलानिम्नागंभीरानाभिर्यस्मिन्तत् दलवदश्वत्थपत्रसंकाशमुदरंयस्यतं ॥ २४ ॥ चारवःअंगुलयोययोस्ताभ्यामुन्नीयआकृष्यधयंतं ॥ २५ ॥ हृत्पद्मंचविलोचनांबुजेचप्रो त्फुल्लानितानियस्यसः अद्भुतभावंअत्याश्चर्यरूपंतेनशंकितःसन्नपितंप्रष्टुंपुरःप्रससारसमीपंगतः ॥ २६ ॥ अदःइदंजगद्यथापुराप्रलया त्पूर्वंन्यस्तंविन्यस्तंदृष्ट्वाचातीवविस्मितःसन्नमुह्यत् ॥ २७ ॥ कृत्स्नशोदर्शनंप्रपंचयतिखमित्यादिना ककुभोदिशःपुराणिआकरांश्चखे टान्कर्षकग्रामान् व्रजान्गोकुलानि आश्रमांश्चवर्णांश्चतेषांवृत्तीश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ २१ ॥

भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः क्वचित्कदाचित्प्रेमप्रसरसंप्लुतःप्रेमोद्रेकंप्राप्तः ॥ ९॥ मायादर्शनमाह तस्येत्यादिना ॥ १०॥ तंवायुमनुबलाहकामे
घाअभवन्आविर्बभूवुःतेचतडिद्भिःसहिताःउच्चैःस्वनंतोगर्जंतःअक्षोरथांगंतद्वत्स्थविष्ठाःअभितोवर्षधाराममुचुः॥ ११॥चतुर्दिक्षुवर्तमानाः
समुद्राः समीरवेगेनोर्मयस्तैर्भूतलंग्रसंतः उग्रानक्रायेषुमहाभयाआवर्तायेषुगभीरोघोषोयेषुतेचतेच ॥ १२॥ आत्मनासहजरायुजादिच
तुर्विधंजगदंतर्बहिश्चोपतापितंवीक्ष्यक्ष्मांजलाप्लुतांवीक्ष्यमुनिःसमत्रसत् भयप्रापकेनोपतापितं अद्भिःकथंभूताभिःअतिद्युभिः अतिक्रां

ध्यायन्सर्वत्रचहरिंभावद्रव्यैरपूजयत् ॥ क्वचित्पूजांविसस्मारप्रेमप्रसरसंप्लुतः ॥ ९ ॥ तस्यैकदाभृगुश्रेष्ठपुष्प
भद्रातटेमुने ॥ उपासीनस्यसंध्यायांब्रह्मन्वायुरभून्महान् ॥ १० ॥ तंचंडशब्दंसमुदीरयंतंबलाहकाअन्वभवन्क
रालाः ॥ अक्षस्थविष्ठामुमुचुस्तडिद्भिःस्वनंतउच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥ ततोव्यदृश्यंतचतुःसमुद्राःसमंततः
क्ष्मातलमाग्रसंतः ॥ समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२॥ अंतर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः
खरैःशतह्रदाभीरुपतापितंजगत् ॥ चतुर्विधंवीक्ष्यसहात्मनामुनिर्जलाप्लुतांक्ष्मांविमनाःसमत्रसत् ॥ १३ ॥
तस्यैवमुद्वीक्षतऊर्मिभीषणःप्रभंजनाघूर्णितवार्महार्णवः ॥ आपूर्यमाणोवरषद्भिरंबुदैःक्ष्मामप्यधाद्द्वीपव
र्षाद्रिभिःसमं ॥ १४ ॥ सक्ष्मांऽतरिक्षंसदिवंसभागणंत्रैलोक्यमासीत्सहदिग्भिराप्लुतं ॥ सएकएवोर्वरितो
महामुनिर्बभ्रामविक्षिप्यजटाजडांधवत् ॥ १५ ॥ क्षुत्तृट्परीतोमकरैस्तिमिंगिलैरुपद्रुतोवीचिनभस्वताह
तः ॥ तमस्यपारेपतितोभ्रमन्दिशोनवेदखंगांचपरिश्रमेषितः ॥ १६ ॥ क्वचिद्गतोमहावर्तैतरलैस्ताडितःक्व
चित् ॥ यादोभिर्भक्ष्यतेक्वापिस्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १७ ॥ क्वचिच्छोकंक्वचिन्मोहंक्वचिद्दुःखंसुखंभयं ॥
क्वचिन्मृत्युमवाप्नोतिव्याध्यादिभिरुतार्दितः ॥ १८ ॥

द्युभिःदीर्घत्वमार्षंछंदोनुसारेण ॥ १३॥ प्रभंजनेनआघूर्णितंवाःउ
तायौर्याभिःखरैश्चसूर्यरश्मिभिःवायुभिर्वाइतिशेषः शतह्रदाभिश्चविद्युद्भिःदीर्घत्वमार्षंछंदोनुसारेण ॥ १३॥ प्रभंजनेनआघूर्णितंवाःउ
दकंयस्मिसःअप्यधाच्छादयामास समंसह॥ १४॥सक्ष्मांऽतरिक्षंभूम्यंतरिक्षस्थप्राणिसहितंसदिवंस्वर्गस्थदेवसहितं भागणाज्योतिर्गणाः
तैःसहितं जटाविक्षिप्यविकीर्य ॥ १५ ॥ परिश्रमेणइषितःगतःप्राप्तइत्यर्थः इषुसर्पणइत्यस्मात् ॥ १६ ॥ अन्योन्यघातिभिः तद्भक्षणा
यपरस्परंयुध्यद्भिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

वेदेनैवतज्ज्ञानमित्युपपादयन्प्रणमति तस्यतवदर्शनंनिगमेभवति कथंभूतं आत्मनस्तवरहः रहस्यप्रकाशकं अन्यथादुर्ज्ञेयतामाह अज
पराब्रह्ममुख्याःकवयोऽपि सांख्ययोगादिभिर्यतमानाः यत्रत्वयिमुह्यंति कुतइत्यतआह सर्वेषांसांख्यादिवादानाविषयाभेदादयस्तेषां
प्रतिरूपंतत्तदनुसारिशीलंस्वभावोयस्यतं कुतःआत्मनादेहादिसंघातेननिगूढोबोधोयस्यतं एवंभूतंमहापुरुषंत्वांवंदे ॥४९॥ इतिद्वादश
स्कंधेटीकायामष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥९॥ नवमेभगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनंमुदा॥ मायाशिशोर्लयाब्धौचमुनेर्निवेशनिर्गमैः ॥ १ ॥ भग

यद्दर्शनंनिगमआत्मरहःप्रकाशंमुह्यंतियत्रकवयोऽजपरायतंतः ॥ तंसर्ववादविषयप्रतिरूपशीलंवंदेमहा
पुरुषमात्मनिगूढबोधं॥४९॥ इतिश्रीभा० द्वादशस्कंधेअष्टमोध्यायः॥८॥ ॥९॥ सूतउवाच संस्तुतो
भगवानित्थंमार्कंडेयेनधीमता॥ नारायणोनरसखःप्रीतआहभृगूद्वहं॥१॥ श्रीभगवानुवाच भोभोब्रह्म
र्षिवर्योऽसिसिद्धआत्मसमाधिना॥ मयिभक्त्याऽनपायिन्यातपःस्वाध्यायसंयमैः॥२॥ वयंतेपरितुष्टाःस्म
त्वद्बृहद्व्रतचर्यया॥वरंप्रतीच्छभद्रंतेवरदेशादभीप्सितं॥३॥ ऋषिरुवाच जितंतेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराच्यु
त॥ वरेणतावताऽलंनोयद्भवान्समदृश्यत॥४॥ गृहीत्वाऽजादयोयस्यश्रीमत्पादाब्जदर्शनं॥ मनसायोगप
क्वेनसभवान्मेऽक्षगोचरः॥५॥ अथाप्यंबुजपत्राक्षपुण्यश्लोकशिखामणे॥ द्रक्ष्येमायांययालोकःसपालो
वेदसद्भिदां॥६॥ सूतउवाच इतीडितोर्चितःकाममृषिणाभगवान्मुने॥ तथेतिसस्मयन्प्रागाद्बदर्याश्रम
मीश्वरः॥७॥ तमेवचिंतयन्नर्थमृषिःस्वाश्रमएवसः॥ वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु॥८॥

वतःपरितोषपूर्वकंतदपेक्षितवरदानंकथयितुमाह संस्तुतइत्यादिना ॥ १ ॥ आत्मसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण ॥ २ ॥ वयंतेपरितुष्टाःस्मेतिब
हुवचनंसर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनंद्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छगृहाण ॥ ३ ॥ वरेणछंदयतात्वयाजितमुत्कर्षोदर्शितः मम
तुवराकांक्षानास्तीत्याह वरेणेति ॥ ४ ॥ यस्यतवश्रीमत्पादाब्जदर्शनंमनसाऽपिगृहीत्वाप्राप्य कृतार्थाअजादयोभवंति सभवान्मेऽक्षगो
चरोजातोऽस्ति किमतःपरंवरेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ द्रक्ष्येद्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिःसहितोऽयंलोकोजनः सद्भिदांसतिवस्तुनिभिदां
ययेति ॥ ६ ॥ तथेतिद्रक्ष्यसीति सईश्वरःस्मयन्प्रागात् पाठांतरेक्रियाविशेषणं ॥ ७ ॥ तमेवार्थंमायादर्शनरूपं अग्न्यादिमूर्तिषु ॥ ८ ॥

यस्मादेवंतत्तस्मात्तवपादमूलंभजामि कथंभूतस्य ऋतधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सत्याधीर्यस्ययस्मिन्वा तस्य आत्मगुरोर्जीवस्यनि यंतुः अतःकारणात्परस्य किंकृत्वा आत्मच्छदित्वात्मावरकं अपार्थंचनिष्कलं असच्चतुच्छं अंत्यंचनश्वरं इदंदेहादिहित्वा देहादिभजनं त्यक्त्वा असच्चेत्कथंप्रतीयेतेतत्राह अभिज्ञमात्रं नह्यत्यंतमसत् किंत्वात्ममात्रं नततःपृथगस्तीत्यर्थः नन्वपवर्गायभवतुमद्भजनं फलांतरार्थं त्वन्यभजनंकार्यमेवतत्राह तर्हीति यदित्वांभजतिपुरुषःतर्हितेत्वत्तएवसर्वंमनीषितमर्थंविंदेतेति ॥४४॥ ननुब्रह्मरुद्रावपिममैवमूर्तीअतो मामेवकिमत्यंतमाद्रियसेतत्राह सत्वमिति यदपियद्यपितवैवमाययाकृताएतालीलास्त्वयैवधृताः तथापियासत्वमयीसैवप्रशांत्यैमोक्षा य नकेवलमस्यप्रशांत्यभावमात्रमन्यभजने किंत्वनिष्टंचभवेदित्याह व्यसनेति ॥ ४५ ॥ तदेवसदाचारेणद्रढयति तस्मादिति हेभगवन्

तद्वैभजाम्यृतधियस्तवपादमूलंहित्वेदमात्मच्छदिचात्मगुरोःपरस्य॥देहाद्यपार्थमसदंत्यमभिज्ञमात्रंविंदेत तेतर्हिसर्वमनीषितार्थं॥४४॥सत्वंरजस्तमइतीशतवात्मबंधोमायामयाःस्थितिलयोदयहेतवोऽस्य॥लीला धृतायदपिसत्वमयीप्रशांत्यैनान्यैर्नृणांव्यसनमोहभियश्चयाभ्यां॥४५॥ तस्मात्तवेहभगवन्नथतावकानां शुक्लांतनुंस्वदयितांकुशलाभजंति॥यत्सात्वताःपुरुषरूपमुशंतिसत्वंलोकोयतोऽभयमुतात्मसुखंनचान्यत् ॥४६॥तस्मैनमोभगवतेपुरुषायभूम्नेविश्वायविश्वगुरवेपरदैवताय॥नारायणायऋषयेचनरोत्तमायहंसा यसंयतगिरेनिगमेश्वराय॥४७॥यंवैनवेदवितथाक्षपथैर्भ्रमद्धीःसंतंस्वखेष्वसुषुहृद्यपिदृक्पथेषु॥तन्माय यावृतमतिःसउएवसाक्षादाद्यस्तेऽखिलगुरोरुपसाद्यवेदं॥४८॥

तवशुक्लांतनुंश्रीनारायणाख्यां अथतावकानां चशुक्लांतनुंनराख्यां यद्यस्मात्सात्वताः सत्वमेवपुरुषस्येश्वरस्यरूपमुशंतिमन्यंते नत्वन्यत्रजस्तमश्चेति अत्रहेतुः यतःसत्वाल्लोकोवैकुं ठाख्यः लोकत्वेसत्यप्यभयंचभोगेसत्यप्यात्मसुखंच ॥४६॥ अतस्तंप्रणमति तस्मैनमइति हंसायशुद्धाय संयतगिरेनियतवाचे अथच निगमेश्वरायवेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥ वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तनेहेतुत्वंवदन्स्तौति यमिति कपटेंद्रियमार्गैः भ्रमद्धीःविक्षिप्तबुद्धिः पुमा न् स्वेंद्रियादिषुनियंतृत्वेनसंतमपियंत्वांनवेद दृक्पथेषुविषयेषुबुद्धिविक्षेपेहेतुः तन्माययातस्यतवैवमाययाआवृताआत्मनिष्ठामतिर्य स्यसउसोऽपि आद्यएवपूर्वमज्ञात्वैवअखिलगुरोस्तवत्वत्प्रवर्तितंवेदमुपसाद्यप्राप्यतंत्वांसाक्षाद्वेद ॥४८॥

अंतर्यामिणस्तस्यैवप्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मनस्तत्स्तुतावस्वातंत्र्यंपश्यन्नाह किमिति तवत्वां किमहंवर्णयेंकथंस्तौमि यत्येनत्वयैवउदीरितः प्रेरितोऽसुःप्राणः संस्पंदतेप्रवर्तते तमनुचवागादयःस्पंदंति अत्रहेतुः वैअन्वयव्यतिरेकाभ्यांश्रोत्रस्यश्रोत्रमित्यादिश्रुतिभिश्चतत्प्रसिद्धमित्यर्थः नकेवलंप्राकृतानांतनुभृतांकित्वजशर्वयोश्चातः स्वस्यममापितथैव एवंयद्यपिनकस्यापिस्वातंत्र्यं अथापिदारुयंत्रवत्त्वत्प्रवर्तितैरपिवादिभिर्भजतांपुंसांभावबंधुः आत्मबंधुरसि नतुपित्रादिवत् देहमात्रबंधुः अहोकृपालुतातवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननुकथमावांप्राणादिप्रवर्तकौधर्मपुत्रत्वादावयोरितिचेत्तत्राह मूर्तीइति हेभगवन्भगवतस्तवइमेमूर्तीत्रिलोक्याःक्षेमायपालनायतापविरमायचदुःखनिवृत्त्यैमृत्युजित्यैमोक्षाय नतुत्वंकस्यापिपुत्रइत्यर्थः अत्रदृष्टांतः यथेदंविश्वमवितुमन्यास्तनूर्मत्स्यकूर्मादिलक्षणाः नानाअनेकप्र

मार्कंडेयउवाच किंवर्णयेतवविभोयदुदीरितोऽसुःसंस्पंदतेतमनुवाङ्मनइंद्रियाणि ॥ स्पंदंतिवैतनुभृतामजशर्वयोश्चस्वस्याप्यथापिभजतामसिभावबंधुः॥४०॥ मूर्तीइमेभगवतोभगवंस्त्रिलोक्याःक्षेमायतापविरमायचमृत्युजित्यै॥नानाविभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदंसृष्ट्वापुनर्ग्रससिसर्वमिवोर्णनाभिः॥४१॥तस्यावितुःस्थिरचरेशितुरंघ्रिमूलंयत्स्थंनकर्मगुणकालरजःस्पृशंति॥यद्वैस्तुवंतिनिनमंतियजंत्यभीक्ष्णंध्यायंतिवेदहृदयामुनयस्तदाप्त्यै॥४२॥नान्यंतवांघ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेःक्षेमंजनस्यपरितोभियईशविद्मः॥ब्रह्माबिभेत्यलमतोद्विपरार्ध्यधिष्ण्यःकालस्यतेकिमुततत्कृतभौतिकानां॥४३॥

काराबिभर्षितद्वत् नकेवलंपालनादिमात्रंतवकर्म किंतुसृष्टिलयावपीत्याह सृष्ट्वेति तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वेदृष्टांतः ऊर्णनाभिरिवेति ॥ ४१ ॥ यस्मादेवंभूतस्त्वंतस्मात्तवांघ्रिमूलंभजामीत्याह तस्येति तस्यावितुः पालकस्यस्थावरजंगमानामीश्वरस्यांघ्रिमूलंभजामीतितृतीयश्लोकस्यानुषंगः कथंभूतमंघ्रिमूलं यत्स्थंयत्रस्थितं कर्मगुणकालानांरजोमलं अन्येचपूर्वोक्तास्तापादयोनस्पृशंति रुजइतिवापाठः यतःवेदोहृदयेयेषांतेवेदतात्पर्यविदोमुनयः यदेवस्तुवंतिनितरांनमंतितत् तदाप्त्यैतत्प्राप्तये एवंस्तवनादिकुर्वंति ॥ ४२॥ यतः अन्यःपुरुषार्थोनास्तीत्याह नान्यमिति अंघ्र्युपनयात्श्रीमच्चरणप्राप्तेः अन्यंक्षेमंनविद्मः परितःसर्वेष्वपिलोकेषुभीर्यस्यतस्यजनस्य तदेवाह द्विपरार्ध्यंधिष्ण्यंस्थानंयस्यसः ब्रह्माऽपितेकालस्यत्वद्रूविजृंभरूपात्कालादलंबिभेति अतःकिमुतवक्तव्यंतेनब्रह्मणाकृतानांभौतिकानांप्राणिनांभयमिति ॥ ४३ ॥

मुनेरपकुर्वतःप्रतिकूलमाचरंतः हेमुने ॥ २९ ॥ अहमःअहंकारस्यभावंविकारं ॥ ३० ॥ निस्तेजसं म्लानवदनं स्वराडिंद्रः ॥ ३१ ॥ नरनारायणरूपोहरिः ॥ ३२ ॥ तावनुवर्णयतिद्वाभ्यां ताविति रौरवंकृष्णाजिनंवल्कलंचांबरंययोस्तौपवित्रेपाण्योर्ययोस्तौ त्रिवृत्त्रिगुणंनवतंतुकमितिवा त्रिवृद्बहिःपवमानमित्यादौनवकेप्रयोगादितिनवतंत्वादिमयं ॥ ३३॥ वेदंचदर्भमुष्टिं किंच साक्षत्तपएवतौ तत्रहेतुः

तद्दित्थमपकुर्वतोमुनेस्तत्तेजसामुने ॥ दह्यमानानिवव्रतुःप्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥ २९॥ इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन् धर्षितोऽपिमहामुनिः ॥ यन्नागादहमोभावंनतच्चित्रंमहत्सुहि॥ ३०॥ दृष्ट्वानिस्तेजसंकामंसगणंभगवान्स्वराट् ॥ श्रुत्वानुभावंब्रह्मर्षेर्विस्मयंसमगात्परं ॥ ३१ ॥ तस्यैवंयुंजतश्चित्तंतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणोहरिः॥३२॥तौशुक्लकृष्णौनवकंजलोचनौचतुर्भुजौरौरववल्कलांबरौ॥पवित्रपाणीउपवीतकंत्रिवृत्कमंडलुंदंडमृजुंचवैणवं ॥३३॥ पद्माक्षमालामुतजंतुमार्जनंवेदंचसाक्षात्तपएवरूपिणौ॥ तपत्तडिद्वर्णपिशंगरोचिषाप्रांशूदधानौविबुधर्षभार्चितौ॥३४॥तेवैभगवतोरूपेनरनारायणावृषी॥दृष्ट्वोत्थायादरेणोच्चैर्ननामांगेनदंडवत्॥३५॥सतत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मेंद्रियाशयः॥ हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षोनसेहेतावुदीक्षितुं॥३६॥उत्थायप्रांजलिःप्रह्वऔत्सुक्यादाश्लिषन्निव ॥ नमोनमइतीशानौबभाषेगद्गदाक्षरः॥३७॥ तयोरासनमादायपादयोरवनिज्यच॥ अर्हणेनानुलेपेनधूपमाल्यैरपूजयत्॥ ३८ ॥ सुखमासनमासीनौप्रसादाभिमुखौमुनी॥ पुनरानम्यपादाभ्यांगरिष्ठाविदमब्रवीत्॥ ३९ ॥

तपत्तडिद्वर्णंदेदीप्यमानविद्युत्संकाशंयत्पिशंगं रोचिस्तेनरूपिणौमूर्तिमंतौ तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यांतपोमयत्वेनप्रकाशमानावित्यर्थः प्रांशूउन्नतौ ॥ ३४ ॥ उच्चैर्महताआदरेण॥ ३५॥ तयोः संदर्शनेनयआनंदस्तेननिर्वृताउपशांताआत्मेंद्रियाशयादेहेंद्रियमनांसियस्यसः नसेहेनाशक्नोत् ॥ ३६ ॥ आश्लिषन्आलिंगयन्निव ॥ ३७ ॥ पादयोरवनिज्य पादौप्रक्षाल्य अर्हणेनअर्घ्येण ॥ ३८ ॥ पादाभ्यांपादौआनम्य गरिष्ठौपूज्यतमौतौप्रति ॥ ३९ ॥

तदाश्रमपदंप्रविष्टोवायुर्ववावि ततृतीयेनान्वयः पुण्यैर्द्रुमैर्लताभिश्चांचितंपूजितं पुण्यद्विजानामृषीणांकुलैराकीर्णं पुण्याअत्यमलाजलाशयायस्मिन् ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमराणांसंगीतंयस्मिन् मत्तकोकिलानांकूजितंयस्मिन् मत्तबर्हिणएवनटास्तेषामाटोपःसंभ्रमोयस्मिन् मत्तद्विजानांपक्षिणांकुलैराकुलंव्याप्तं ॥ १९ ॥ एवंभूतंतदाश्रमपदंप्रविष्टःसन्वायुर्मलयानिलोववौ प्रससार उत्तंभयनुद्दीपयन् तत्र वृक्षेपुप्रवेशान्मांद्यं हिमनिर्झरकणानामादानाच्छैत्यं पुष्पपरिष्वंगात्सौगंध्यंचोक्तं ॥ २० ॥ किंच उद्यंश्चंद्रोयस्मिन्तन्निशावक्त्रंरजनीमुखंयस्मिन्सः प्रवालस्तबकानामालयःश्रेणयोयेषुतैः गुप्यंतिविटपैःसंश्लिष्यंतीतिगोपाद्रुमाःलताश्च तेषांजालैः समूहैराविर्बभूव ॥२१॥ किंच तदागीतवादित्रयूथकैः गायकादिसमुदायिभिःगंधर्वैरन्वीयमानः तथास्वःस्त्रियोऽप्सरसः तासांयूथपतिः आत्तंचापमिषुश्चयेनसस्मरश्चतत्रादृश्यत ॥ २२ ॥ दुराधर्षमभिभवितुमशक्यं ॥२३ ॥ २४॥ शोषणदीपनसंमोहनतापनोन्मादनाख्यानिपंचमुखानियस्यतदस्त्रंसंदधे तदेवमधुर्वसंतः रजस्तोकश्चपुंस्त्वमार्षं अन्येचेंद्रभृत्यास्तस्यमनोव्यकंपयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ किंच वायुर्मलयानिलः पुंजिकस्थल्यास्तत्सूक्ष्मंवासोजहार ॥ २७ ॥ सर्वंतेषांकर्मतत्रतस्मिन्मोघंव्यर्थं अनीशस्यनिर्दैवस्य ॥ २८ ॥

तदाश्रमपदंपुण्यंपुण्यद्रुमलताऽचितं ॥ पुण्यद्विजकुलाकीर्णपुण्यामलजलाशयं ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमरसंगीतं मत्तकोकिलकूजितं ॥ मत्तबर्हिनटाटोपंमत्तद्विजकुलाकुलं ॥ १९ ॥ वायुःप्रविष्टआदायहिमनिर्झरशीकरान् ॥ सुमनोभिःपरिष्वक्तोववावुत्तंभयन्स्मरं ॥ २० ॥ उद्यच्चंद्रनिशावक्त्रःप्रवालस्तबकादिभिः ॥ गोपद्रुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥ अन्वीयमानोगंधर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः ॥ अदृश्यतात्तचापेषुःस्वःस्त्रीयूथपतिःस्मरः ॥ २२ ॥ हुत्वाग्निंसमुपासीनंददृशुःशक्रकिंकराः ॥ मीलिताक्षंदुराधर्षंमूर्तिमंतमिवानलं ॥ २३ ॥ ननृतुस्तस्यपुरतःस्त्रियोऽथोगायकाजगुः ॥ मृदंगवीणापणवैर्वाद्यंचक्रुर्मनोरमं ॥ २४ ॥ संदधेऽस्त्रंस्वधनुषि कामःपंचमुखंतदा ॥ मधुर्मनोरजस्तोकइंद्रभृत्याव्यकंपयन् ॥ २५ ॥ क्रीडंत्याःपुंजिकस्थल्याःकंदुकैस्तनगौरवात् ॥ भृशमुद्विग्नमध्यायाःकेशविस्रंसितस्रजः ॥ २६ ॥ इतस्ततोभ्रमद्दृष्टेश्चलंत्याअनुकंदुकं ॥ वायुर्जहारतद्वासःसूक्ष्मंत्रुटितमेखलं ॥ २७ ॥ विससर्जतदाबाणंमत्वातंस्वजितंस्मरः ॥ सर्वंतत्राभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥

कौतूहलमौत्सुक्यं तंसंशयं नकेवलंत्वंमहायोगीकिंतुपुराणेष्वापज्ञातृत्वेनसंमतः ॥ ५ ॥ प्रश्नमभिनंदति हेमहर्षेअयंप्रश्नः तत्रहेतुःना रायणेति यत्रप्रश्नविषये ॥ ६ ॥ तत्रमार्कंडेयस्तपसाभगवंतमाराध्यमायाप्रदर्शनंवव्रे ततश्चतेनैवभगवन्माययासप्तकल्पादृष्टानान्यैरि त्युत्तरंवक्तुमादितआरभ्यतस्यचरितमाह प्राप्तइत्यादिना मार्कंडेयोमृत्युंजिग्येइतिपंचमश्लोकेनान्वयः मध्यमग्रंथेनतस्यधर्मःकथ्यते प्रा प्तोद्विजातिसंस्कारःउपनयनाख्योयेनसःपितुःसकाशाद्गर्भाधानादिक्रमात् छंदांसिवेदान् ॥ ७ ॥ बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकःब्रह्मचारीसन्॥८॥

एषनःसंशयोभूयान्सूतकौतूहलंयतः॥ तंनश्छिंधिमहायोगिन्पुराणेष्वपिसंमतः॥५॥ सूतउवाच प्रश्नस्त्वयामहर्षेऽयंकृतोलोकभ्रमापहः॥ नारायणकथायत्रगीताकलिमलापहा॥६॥ प्राप्तद्विजातिसंस्कारोमार्कंडेयःपितुःक्रमात्॥ छंदांस्यधीत्यधर्मेणतपःस्वाध्यायसंयुतः॥७॥बृहद्व्रतधरःशांतोजटिलोवल्कलांबरः॥ बिभ्रत्कमंडलुंदंडमुपवीतंसमेखलं॥८॥ कृष्णाजिनंसाक्षसूत्रंकुशांश्चनियमर्द्धये॥ अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्ययोर्हरिं॥९॥सायंप्रातःसगुरवेभैक्ष्यमाहृत्यवाग्यतः॥बुभुजेगुर्वनुज्ञातःसकृन्नोचेदुपोषितः॥१०॥ एवंतपःस्वाध्यायपरोवर्षाणामयुतायुतं॥ आराधयन्हृषीकेशंजिग्येमृत्युंसुदुर्जयं ॥ ११ ॥ ब्रह्माभृगुर्भवोदक्षोब्रह्मपुत्राश्चयेपरे॥नृदेवपितृभूतानितेनासन्नतिविस्मिताः॥१२॥इत्थंबृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः॥ दध्यावधोक्षजंयोगीध्वस्तक्लेशांतरात्मना॥ १३॥ तस्यैवंयुंजतश्चित्तंमहायोगेनयोगिनः॥ व्यतीयायमहान्कालोमन्वंतरषडात्मकः॥ १४॥ एतत्पुरंदरोज्ञात्वासप्तमेऽस्मिन्किलांतरे॥ तपोविशंकितोब्रह्मन्नारेभेतद्विघातनं॥ १५॥ गंधर्वाप्सरसःकामंवसंतमलयानिलौ॥ मुनयेप्रेषयामासरजस्तोकमदौतदा ॥ १६॥ तेवैतदाश्रमंजग्मुर्हिमाद्रेःपार्श्वउत्तरे॥ पुष्पभद्रानदीयत्रचित्राख्याचशिलाविभो ॥ १७॥

नियमर्द्धये धर्मवृद्धये अग्न्यादिषुपंचसुहरिमर्चयन् ॥ ९ ॥ भैक्ष्यंगुर्वर्थमाहृत्यतेनानुज्ञातश्चेत्तर्हिबुभुजेनोचेत्सकृत्कदापिउपोषितोभव ति ॥ १० ॥ ११ ॥ तेनमृत्युंजयेन ॥ १२ ॥ ध्वस्ताःक्लेशारागादयोयस्य तेनांतरात्मनाप्रत्याहृतमनसा ॥ १३॥ १४ ॥ तस्यतपोनिष्ठा मितिहासेनवर्णयति एतद्दित्यादिना अस्मिन्सप्तमेमन्वंतरे तपसामत्पदंमहीष्यतीतिविशंकितः ॥ १५ ॥ मुनयेमुनिंभ्रंशयितुं रजसस्तोक मितिप्रियमपत्यंलोभःमदश्चतौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तदेवसदृष्टांतंप्रपंचयति पदार्थेषुघटादिषुद्रव्यंमृदादियथायुतमन्वितमयुतंचबहिरप्यवस्थानात् रूपनामसुचसन्मात्रंसत्तामात्रंयथा एवंबीजंगर्भाधानमादिर्यासांपंचतांऽतोयासांतासुदेहावस्थासुनवस्वपिअधिष्ठानत्वेनयुतमयुतंचयत्तदपाश्रयइति ॥ २० ॥ एवंदशापिलक्षणानिव्याख्यायवर्णयंति महात्मानइतियदुक्तंतदाह विरमेतेति यदास्वर्गादीनांमायामयत्वानुसंधानेनवामदेवादेरिवस्वयमेवचित्तंविरमेत इहैवानुष्ठितेनयोगेनवादेवहूत्यादिवत् तदाविक्षेपाभावात् आत्मानंवेद तदाचाविद्यानिवृत्तेरीहायाःसंसाररूपायानिवर्तेतइत्यर्थः ॥२१॥पुराणविभागप्रस्तावेनतल्लक्षणादिप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमाह एवंविधैर्लक्षणैःलक्ष्याणि॥२२॥२३॥त्रिषट्अष्टादश॥२४॥उपसंहर

पदार्थेषुयथाद्रव्यंसन्मात्रंरूपनामसु ॥ बीजादिपंचतांतासुह्यवस्थासुयुतायुतं ॥२०॥ विरमेतयदाचित्तंहित्वावृत्तित्रयंस्वयं ॥ योगेनवातदात्मानंवेदेहायानिवर्तते॥२१॥ एवंलक्षणलक्ष्याणिपुराणानिपुराविदः॥मुनयोऽष्टादशप्राहुःक्षुल्लकानिमहांतिच ॥ २२ ॥ ब्राह्मंपाद्मंवैष्णवंचशैवंलैंगंसगारुडं॥ नारदीयंभागवतमाग्नेयंस्कांदसंज्ञितं॥ २३ ॥ भविष्यंब्रह्मवैवर्तंमार्कंडेयंसवामनं ॥ वाराहंमात्स्यंकौर्मंचब्रह्मांडाख्यमितित्रिषट्॥२४॥ब्रह्मन्निदंसमाख्यातंशाखाप्रणयनंमुनेः ॥ शिष्यशिष्यप्रशिष्याणांब्रह्मतेजोविवर्द्धनं॥२५॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेसप्तमोध्यायः॥७॥ ॥छ॥ शौनकउवाच सूतजीवचिरंसाधोवदनोवदतांवर ॥ तमस्यपारेभ्रमतांनृणांत्वंपारदर्शनः ॥ १ ॥ आहुश्चिरायुषमृषिंमृकंडतनयंजनाः ॥ यःकल्पांतेउर्वरितोयेनग्रस्तमिदंजगत् ॥ २ ॥ सवाअस्मत्कुलोत्पन्नःकल्पेऽस्मिन्भार्गवर्षभः ॥ नैवाधुनाऽपिभूतानांसंप्लवःकोऽपिजायते ॥ ३ ॥ एकएवार्णवेभ्राम्यद्ददर्शपुरुषंकिल ॥ वटपत्रपुटेतोकंशयानंत्वेकमद्भुतं ॥ ४ ॥

तिब्रह्मन्निति मुनेःव्यासस्यशिष्यादीनांचब्रह्मतेजोब्रह्मवर्चसंतद्विवर्द्धनं श्रोतॄणामितिशेषः॥२५॥इतिद्वादशेटीकायांसप्तमोध्यायः ॥७॥ अष्टमेतुतपश्चर्यामार्कंडेयस्यमोहकैः॥कामादिभिरसंमोहोनरनारायणस्तुतिः ॥ १ ॥ पुराणविभागप्रसंगेनपुराणकर्तुर्मार्कंडेयस्यचरितंप्रस्तुतमाह सूतेति त्वमेववक्तुंयोग्यइत्याह तमसिसंसारे भ्रमतांपारदर्शनस्तन्निवर्तकः ॥ १ ॥ वक्तव्यमाह आहुरिति उर्वरितःअवशिष्टः येनकल्पांतेनैतत्कथंघटतइत्येकःप्रश्नः ॥२॥ प्रलयाभावादप्येतन्नघटतइत्याह सवाइति यतोभार्गवर्षभः कोऽपिप्राकृतिकोनैमित्तिकोवा ॥ ३ ॥ अन्यदप्यघटितमेवेत्याह एकएवेति तोकंबालकं ॥४॥

विसर्गंव्याचष्टे पुरुषणश्वरणानुगृहीतानामतषांमहदादीनां पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयंसमाहारःकार्यभूतश्चराचरप्राणिरूपोबीजाद्बीजमिवप्रवाहापन्नोविसर्गउच्यतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ चराणांभूतानांसामान्यतोऽचराणिचकाराच्चराणिच कामात्वृत्तिः तत्रनृणांस्वेनभावेनकामाच्चोदनयाऽपिवायानियतावृत्तिर्जीविकाकृतासावृत्तिरुच्यतइत्यर्थः ॥१३॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुयेंअच्युतावतारास्तेषामीहालीलासाविश्वस्यरक्षोच्यतइत्यर्थः यैरवतारैरितिसनासान्निष्कृष्यकथंचित्संबंधः त्रयीद्विषोदैत्याः॥१४॥ षड्विधंमन्वंतरमुच्यते षड्विधत्वमेवाह मनुरिति मन्वादयःषडेतेवर्गाःस्वस्वाधिकारेणयदाप्रवर्त्ततेतन्मन्वंतरमित्यर्थः ॥१५॥ वंशमाह राज्ञामिति ब्रह्मणःसकाशात्प्रसूतिर्येषांशु

पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामयः॥ विसर्गोऽयंसमाहारोबीजाद्बीजंचराचरं॥ १२ ॥ वृत्तिर्भूतानिभूतानांचराणामचराणिच॥ कृतास्वेननृणांतत्रकामाच्चोदनयाऽपिवा॥ १३॥ रक्षाऽच्युतावतारेहाविश्वस्यानुयुगेयुगे॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुहन्यंतेयैस्त्रयीद्विषः॥ १४॥मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राःसुरेश्वरः॥ ऋषयोंऽशावताराश्चहरेःषड्विधमुच्यते॥ १५॥ राज्ञांब्रह्मप्रसूतानांवंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः॥वंश्यानुचरितंतेषांवृत्तंवंशधराश्चये॥ १६॥नैमित्तिकःप्राकृतिकोनित्यआत्यंतिकोलयः॥ संस्थेतिकविभिःप्रोक्ताचतुर्धाऽस्यस्वभावतः॥ १७॥ हेतुर्जीवोस्यसर्गादेरविद्याकर्मकारकः॥यंवानुशयिनंप्राहुरव्याकृतमुतापरे॥ १८॥व्यतिरेकान्वयोयस्यजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु॥ मायामयेषुतद्ब्रह्मजीववृत्तिष्वपाश्रयः॥ १९॥

द्धानामित्यर्थः तेषामन्वयोवंशः तत्रभवावंश्याःतेषांवृत्तंयेचतद्वंशधरास्तेषांचवृत्तंवंश्यानुचरितमुच्यते॥ १६॥अस्यविश्वस्य स्वभावतोमायातोनिष्पन्नस्य यद्वामायातश्चतुर्विधोलयइति॥ १७॥अस्यजगतःसर्गादेर्हेतुर्निमित्तंजीवः सोऽत्रहेतुरुच्यतेइत्यर्थः तस्यनिमित्ततामाह अविद्याकर्मकारकःकर्मकर्ताजीवादृष्टप्रयुक्तत्वाद्विश्वसर्गादेः सतुतत्रहेतुरित्यर्थः नन्वनुशयीनमित्तमितिकेचित् अव्याकृतमित्यपरेतत्राह यमिति चैतन्यप्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यविवक्षयाअव्याकृतं॥ १८॥ अपाश्रयमाह व्यतिरेकेति जाग्रदादिष्ववस्थासुजीवतयावर्ततइतिजीववृत्तयोविश्वतैजसप्राज्ञास्तेषुमायामयेषुसाक्षितयाऽन्वयः समाध्यादौचव्यतिरेकोयस्यतद्ब्रह्म संसारप्रतीतिबाधयोरधिष्ठानावधिभूतमपाश्रयउच्यतइत्यर्थः ॥१९॥

नक्षत्रकल्पःशांतिकल्पश्चेतिद्वौ तदुक्तं नक्षत्रकल्पोवेदानांसंहितानांतथैवच॥चतुर्थःस्यादांगिरसःशांतिकल्पश्चपंचमइति.नक्षत्रकल्पादी
नांकर्तारस्तत्तन्नामभिरुच्यंते ॥४॥५॥ मत्पितुर्मुखादिति प्रथमंव्यासःषट्संहिताःकृत्वा मत्पित्रेरोमहर्षणायप्रादात् तस्यचमुखादेतेत्रय्या
रुण्यादयः एकैकांसंहितामधीयंत एतेषांषण्णांशिष्यःअहं ताःसर्वाःसमधीतवान्॥६॥रामशिष्योयोऽकृतव्रणएवंचत्वारोवयं मूलसंहिता
इत्यनेननततःसंहिताबाहुल्यंसूचितं ॥ ७ ॥ शुकपरीक्षित्संवादेनिरूपितमपिपुराणलक्षणं तद्भेदकथनायदर्शयति पुराणेति ॥ ८ ॥ अस्य
विश्वस्य अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः॥मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयइत्यत्रोक्तेः स्थानपोषणेवृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते

नक्षत्रकल्पःशांतिश्चकश्यपांगिरसादयः॥ एतेआथर्वणाचार्याःशृणुपौराणिकान्मुने॥४॥ त्रय्यारुणिःक
श्यपश्चसावर्णिरकृतव्रणः॥ वैशंपायनहारीतौषड्वैपौराणिकाइमे॥ ५॥ अधीयंतव्यासशिष्यात्संहितांमत्पि
तुर्मुखात्॥ एकैकामहमेतेषांशिष्यःसर्वाःसमध्यगां॥६॥ कश्यपोऽहंचसावर्णीरामशिष्योऽकृतव्रणः॥अधी
महिव्यासशिष्याच्चतस्रोमूलसंहिताः॥ ७॥ पुराणलक्षणंब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं ॥ शृणुष्वबुद्धिमाश्रित्यवे
दशास्त्रानुसारतः॥८॥सर्गोऽस्याथविसर्गश्चवृत्तिरक्षांतराणिच॥वंशोवंश्यानुचरितंसंस्थाहेतुरपाश्रयः॥९॥
दशभिर्लक्षणैर्युक्तंपुराणंतद्विदोविदुः॥ केचित्पंचविधंब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥ अव्याकृतगुणक्षो
भान्महतस्त्रिवृतोहमः॥भूतसूक्ष्मेंद्रियार्थानांसंभवःसर्गउच्यते॥ ११॥

अंतराणिमन्वंतराणि वंशोवंश्यानुचरितमितिईशानुकथाः सं
स्थानिरोधः अनेनैवात्यंतिकलयरूपामुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देनजीवाश्रयवासनाशब्दवाच्याऊतयोगृहीताः॥ ९॥ दशभिरेतैर्लक्षणैरर्थै
र्युक्तंमहापुराणंविदुः केचित्पंचविधं सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतराणिच ॥ वंशानुचरितंचेतिपुराणंपंचलक्षणमिति महत्पुराणमल्पंचेति
व्यवस्थया यत्रदशापिलक्षणानिपृथक्पृथक्निरूप्यंतेतन्महापुराणं यत्रत्वन्येषांपंचस्वेवांतर्भावस्यविवक्षा तदल्पमितिव्यवस्थयेत्यर्थः
॥ १० ॥ सर्गादिलक्षणानिव्याचष्टे अव्याकृतेत्यादिना प्रधानस्यगुणानांक्षोभात् योमहांस्तस्मात्त्रिवृदहंकारस्तस्माद्भूतमात्राणांसू
क्ष्माणामिंद्रियाणांचतदर्थानांचस्थूलानांदेवतानांचसंभवः सर्गः कारणसृष्टिसर्गइत्यर्थउच्यतइतियथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषंगः॥ ११ ॥

सुकर्मणःशिष्यएकःकौशल्योहिरण्यनाभःपौर्ष्यंजिर्नामैकःतौजगृहतुःआवंत्यश्चान्यस्तस्यैवशिष्यःसोऽपिजग्राह ॥ ७७ ॥ पौष्पंज्यावंत्ययोरपिचकाराद्धिरण्यनाभस्यापिपंचशतानिशिष्याआसन् तेतावतीःशाखायथायथंजगृहुः तानुदीच्यान्सतःकालतःकांश्चित्प्राच्यांश्चप्रचक्षतइत्यर्थः यथैवोक्तंवैष्णवे उदीच्याःसामगाःशिष्यास्तस्यपंचशतंस्मृताः ॥ हिरण्यनाभात्तावत्यःसंहितायैर्द्विजोत्तमैः॥गृहीतास्तेऽपिचोच्यंतेपंडितैःप्राच्यसामगाइति ॥ ७८ ॥ पुनरप्येतेषांत्रयाणां सुकर्मणःशिष्याणांशिष्यांतरैःशाखाबाहुल्यंदर्शयति लौगाक्षिरितिद्वाभ्यां ॥ ७९ ॥ कृतोनामहिरण्यनाभस्यशिष्यः स्वशिष्येभ्यऊचे शेषाअन्याअपियाःप्रसिद्धाःशाखास्ताआवंत्यः स्वशिष्येभ्य

हिरण्यनाभःकौशल्यःपौष्पंजिश्चसुकर्मणः॥ शिष्यौजगृहतुश्चान्यआवंत्योब्रह्मवित्तमः ॥ ७७॥ उदीच्याः सामगाःशिष्याआसन्पंचशतानिवै॥पौष्पंज्यावंत्ययोश्चापितांश्चप्राच्यान्प्रचक्षते॥७८॥लौगाक्षिर्मांगलिः कुल्यःकुशीदःकुक्षिरेवच ॥ पौष्पंजिशिष्याजगृहुःसंहितास्तेशतंशतं॥७९॥कृतोहिरण्यनाभस्यचतुर्विंशति संहिताः॥ शिष्यऊचेस्वशिष्येभ्यःशेषाआवंत्यआत्मवान् ॥ ८० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधे वेदशाखाप्रणयनंनामषष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥छ॥ सूतउवाच अथर्ववित्सुमंतुश्चशिष्यमध्यापयत्स्वकां॥ संहितांसोऽपिपथ्यायवेददर्शायचोक्तवान् ॥ १ ॥ शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषःपिप्पलायनिः॥ वेददर्शस्यशिष्यास्तेपथ्यशिष्यानथोशृणु ॥ कुमुदःशुनकोब्रह्मन्जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥ बभ्रुःशिष्योऽथांगिरसःसैंधवायनएवच ॥ अधीयेतांसंहितेद्वेसावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥

ऊचइति ॥ ८० ॥ इतिद्वादशेटीकायांषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ सप्तमेऽथर्वविस्तारःपुराणव्यसनंततः ॥ पुराणलक्षणादीनिफलंभागवतश्रुतेः ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह शिष्यंकबंधनामानं स्वकां स्वकीयांसंहितां सोपिशिष्योपितांद्विधा विभज्य तदुक्तंवैष्णवे अथर्ववेदंसमुनिःसुमंतुरमितद्युतिः ॥शिष्यमध्यापयामासकबंधंसोपितंद्विधा॥कृत्वातुवेददर्शायतथापथ्यायदत्तवानिति ॥ १ ॥ तत्रवेददर्शः स्वसंहितांचतुर्धाविभज्य चतुरःशिष्यानध्यापयामास पथ्यश्चत्रिधाविभज्यत्रीनितिसार्द्धेनाह शौल्कायनिरिति ॥ २ ॥ आंगिरसः शुनकस्यशिष्योबभ्रुः सैंधवायनश्च तदुक्तं शुनकस्तुद्विधाकृत्वाददावेकांतुबभ्रवे॥द्वितीयांसंहितांप्रादात्सैंधवायनसंज्ञिनइति सावर्ण्याद्याःसैंधवायनादीनांशिष्याः ॥ ३ ॥

तृतीयपादेनस्तौति यइहेति योभवान्स्थावरजंगमसमूहानांस्वाश्रयाणांजीवानांमनइंद्रियप्राणगणान् अनात्मनोजडान्स्वयमात्मैवां
तर्यामीप्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥ तृतीयपादमेवमंडलस्थपरतयाव्याचक्षाणःस्तौति यएवेति यएकएवभगवान्अतिकरालवदनो
योऽधकारसंज्ञोऽजगरग्रहः तेनगिलितमतएवमृतकमिवविचेतनंस्वधर्माख्यंयदात्मावस्थानंप्रत्यक्प्रवणत्वंतदेवश्रेयस्तस्मिन्प्रवर्तयति किं
च योभवानवनिपतिरिवाटतिगच्छति ॥७०॥ आशापालैरिंद्रादिभिःकमलकोशयुक्तैःतत्तुल्यैर्वाऽजलिभिः उपहृतार्हणःदत्तार्घः॥७१॥

यइहवावस्थिरचरनिकराणांनिजनिकेतनानांमनइंद्रियासुगणाननात्मनःस्वयमात्मांतर्यामीप्रचोदयति ॥६९॥ यएवेमंलोकमतिकरालवदनांधकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितंमृतकमिवविचेतनमवलोक्यानुकंपया परमकारुणिकईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनंश्रेयसिस्वधर्माख्यात्मावस्थानेप्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥ परितआशापालैस्तत्रतत्रकमलकोशांजलिभिरुपहृतार्हणः ॥७१॥ अथहभग वंस्तवचरणनलिनयुगलंत्रिभुवनगुरुभिर्वंदितमहमयातयामयजुःकामउपसरामीति॥७२॥ सूतउवाच एवंस्तुतःसभगवान्वाजिरूपधरोहरिः ॥ यजूंष्ययातयामानिमुनयेऽदात्प्रसादितः ॥७३॥ यजुर्भिरकरोच्छा खादशपंचशतैर्विभुः ॥ जगृहुर्वाजसन्यस्ताःकाण्वमाध्यंदिनादयः॥ ७४॥ जैमिनेःसामगस्यासीत्सुमंतुस्त नयोमुनिः ॥ सुन्वांस्तुतत्सुतस्ताभ्यामेकैकांप्राहसंहितां ॥ ७५ ॥ सुकर्माचापितच्छिष्यःसामवेदतरोर्महान्॥ सहस्रसंहिताभेदंचक्रेसाम्नांततोद्विजः ॥ ७६ ॥

यतएवंभूतस्त्वमथातः हस्फुटं अयातयामानि अन्यैर्यथावदविज्ञातानि
यजूंषितत्कामोहमुपसरामिभजामि ॥ ७२ ॥ एवंस्तुतःप्रसादितश्च ॥ ७३ ॥ पंचदशशाखाःयाः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत् सतैरिति
पाठेसएषयाज्ञवल्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगृहुःअधीतवंतःरविणाऽश्वरूपेणवाजेभ्यः केसरेभ्यःवाजेनवेगेनवासंन्यस्तास्त्यक्ताःशाखा
बाजसनीसंज्ञास्ताःशाखाइ[illegible] ॥ सामशाखाविभागमाह जैमिनेरिति तत्सुतःसुमंतुसुतः ताभ्यांपुत्रपौत्राभ्यांक्रमेणैकैकांप्राह
॥ ७५ ॥ तच्छि[illegible]ष्यःमहान् अतिमेधावी सहस्रसंहितारूपंभेदंचक्रे साम्नांतंसंहिताभेदं ततःतदनंतरं ॥ ७६ ॥

विप्राणामवमंत्राअवज्ञाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशुत्यजेति ॥ ६३ ॥ देवरातसुतोयाज्ञवल्क्यः ॥ ६४ ॥ छर्दितस्यादानंविप्ररूपेणानुचितमि
ति तित्तिराः पक्षिविशेषाःभूत्वाआददुः ततश्चतैत्तिरीयाइतिप्रसिद्धाः सुपेशलाः अतिरम्याः बहुवचनमवांतरभेदविवक्षया ॥ ६५ ॥
काण्वमाध्यंदिनादिशाखाप्रसंगमाह याज्ञवल्क्यइत्यादिना गुरोर्वैशंपायनस्यव्यासेनविभज्यानुक्तत्वादविद्यमानानिअधिकानिगवेष
यन्मृगयन्सूपतस्थे सम्यक्तुष्टाव ईश्वरमृगादिवेदानां तथाचश्रुतिः ऋग्भिःपूर्वाह्णेदिविदेवईयतेयजुर्वेदेनतिष्ठतिमध्येअह्नः सामवेदेना
स्तमयेमहीयतेवेदैरशून्यस्त्रिभिरेतिसूर्यइति ॥६६॥ नमोभगवतेतुभ्यमादित्याय योभगवानेकएवेमांलोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः तदेव

इत्युक्तोगुरुरप्याहकुपितोयाह्यलंत्वया ॥ विप्रावमंत्राशिष्येणमदधीतंत्यजाश्विति ॥ ६३॥ देवरातसुतःसो
पिछर्दित्वायजुषांगणं ॥ ततोगतोऽथमुनयोददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥ यजूंषितित्तिराभूत्वातल्लोलुपत
यादद्दुः ॥ तैत्तिरीयाइतियजुःशाखाआसन्सुपेशलाः ॥६५॥याज्ञवल्क्यस्ततोब्रह्मन्छंदांस्यधिगवेषयन्॥गु
रोरविद्यमानानिसूपतस्थेऽर्कमीश्वरं ॥ ६६ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच ओंनमोभगवतेआदित्यायाखिलज
गतामात्मस्वरूपेणकालस्वरूपेणचतुर्विधभूतनिकायानांब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामंतर्हृदयेषुवहिरपिचाकाश
इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानोभवानेकएवक्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गा
भ्यामिमांलोकयात्रामनुवहति ॥६७॥ यदुहवावविबुधर्षभसवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनो
पतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनवीजावभर्जनभगवतःसमभिधीमहितपनमंडलं ॥ ६८ ॥

दर्शयति अखिलजगतामात्मस्वरूपेणांतर्हृदयेषुकालस्वरूपेणचबहिरपिवर्तमानइति अखिलजगतामित्यस्यप्रपंचः चतुर्विधेति. हृदयां
तर्वर्तित्वेऽपिजीववत्तेनोपाधिनाऽव्यवधीयमानोऽनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेणचेत्यस्यप्रपंचः क्षणेति क्षणलवादयोयेऽवयवास्तैरुप
चिताःसंवत्सरास्तेषांगणेनप्रत्यब्दमपादानंशोषणंविसर्गोवृष्टिस्ताभ्यामनेनगायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यतानुवर्णिता ॥ ६७ ॥ द्वितीयपादा
र्थानुवर्णनेनस्तौति यदुहेति हेविबुधर्षभ हेसवितः यदप्यदोभगवतःतवमंडलंतपतितत्समभिधीमहीति सम्यगाभिमुख्येनध्यायेम पुनस्त
स्यैवसंबोधनं प्रत्यहंत्रिषवणंवैदिककर्ममार्गेणस्तुवतांभक्तानांयान्यखिलानिदुरितानितत्फलानिचवृजिनानिदुःखानि तेषांबीजमज्ञानं
चतेषामवभर्जनविनाशकहेतपनेति ॥ ६८ ॥

ऋक्समुदायरूपत्वात्बह्वृचाख्यां नितरांप्रश्लेषेणगद्यमानत्वात्निगदाख्यं ॥ ५२ ॥ छंदःसुगीयमानत्वाच्छंदोगाख्यांसंहितां ॥ ५३ ॥ तत्रऋग्वेदशाखाविभागमाह पैलइति स्वसंहितांद्विधाविभज्य इंद्रप्रमितयेबाष्कलायऊचे ॥ ५४ ॥ सबाष्कलोपिस्वसंहितांचतुर्धाव्यस्य बोध्यादिभ्यांशिष्येभ्यआह हेभार्गव ॥ ५५ ॥ इंद्रप्रमितिरपिस्वांसंहितांस्वसुतंमांडूकेयमध्यापयामास तस्यमांडूकेयस्यशिष्योदेवमित्रः॥ ५६॥ तत्सुतःमांडूकेयसुतःशाकल्योवात्स्यादिषुपंचस्वधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः॥ ५७॥ तच्छिष्यःशाकल्यशिष्यः स्वसंहितांद्वे

पैलायसंहितामाद्यांबह्वृचाख्यामुवाचह॥ वैशंपायनसंज्ञायनिगदाख्यंयजुर्गणं॥५२॥ साम्नांजैमिनयेप्राह तथाच्छंदोगसंहितां॥अथर्वांगिरसींनामस्वशिष्यायसुमंतवे॥५३॥ पैलःस्वांसंहितामूचइंद्रप्रमितयेमुनिः॥ बाष्कलायचसोप्याहशिष्येभ्यःसंहितांस्वकां॥ ५४ ॥ चतुर्धाव्यस्यबोध्याययाज्ञवल्क्यायभार्गव ॥ पराशरायाग्निमित्रेइंद्रप्रमितिरात्मवान्॥ ५५॥ अध्यापयत्संहितांस्वांमांडूकेयमृषिंकविं॥ तस्यशिष्योदेवमित्रः सौभर्यादिभ्यऊचिवान्॥ ५६॥ शाकल्यस्तत्सुतस्तांतुपंचधाव्यस्यसंहितां ॥ वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात्॥५७॥ जातूकर्ण्यश्चतच्छिष्यःसनिरुक्तांस्वसंहितां॥ बलाकपैजवैतालविरजेभ्योददौमुनिः ॥५८॥ बाष्कलिःप्रतिशाखाभ्योवालखिल्याख्यसंहितां॥ चक्रेबालायनिर्भज्यकासारश्चैवतांदधुः॥५९॥ बह्वृचाःसंहिताह्येताएभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः॥ श्रुत्वैतच्छंदसांव्यासंसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ ६० ॥ वैशंपायनशिष्यावैचरकाध्वर्यवोऽभवन्॥ यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणंस्वगुरोर्व्रतं ॥ ६१ ॥ याज्ञवल्क्यश्चतच्छिष्यआहाहोभगवन्कियत्॥ चरितेनाल्पसाराणांचरिष्येऽहंसुदुश्चरं॥ ६२॥

धाविभज्यचतुर्थंवैदिकपदार्थव्याख्यानरूपंनिरुक्तंचकृत्वा बलाकादिभ्यश्चतुर्भ्योददौ॥ ५८॥ बाष्कलिःपूर्वोक्तस्यबाष्कलस्यपुत्रः प्रतिशाखाभ्यः उक्तसर्वशाखाभ्यः बालायन्यादयस्तामादधुः अधीतवंतः॥ ५९॥ ऋक्शाखोपसंहारपूर्वकंतच्छ्रवणफलमाह बह्वृचाइति एतच्छंदसामेतेषांछंदसां॥ ६०॥ यजुर्वेदेतैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्याइत्यादिना चरकनामनिरुक्तमाह यच्चेरुरिति यद्यस्मात्ब्रह्महत्यारूपमंहःक्षपयतीतितथाततत्स्वगुरोरनुष्ठेयंव्रतंतच्चरणाच्चरकाइत्यर्थः॥ ६१॥ तच्छिष्यःवैशंपायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषांचरितेनकियत् सुदुश्चरमहंचरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

इदानींततःसर्वप्रपंचोत्पत्तिप्रकारमाह तस्यहीति त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ताभावाः यैरकारोकारमकारैर्धार्यंते तत्कारणत्वात्तानेवाह गुणाःसत्वादयःनामानिऋग्यजुःसामानि अर्थाभूर्भुवःस्वर्लोकाः वृत्तयोजाग्रदाद्याः ॥ ४२ ॥ ततस्तेभ्योवर्णेभ्यः अक्षराणांसमाम्नायंसमाहारंतमेवाह अंतस्थाः यरलवाःऊष्माणःशषसहाःस्वराअकाराद्याः स्पर्शाःकादयः ह्रस्वदीर्घाश्च आदिशब्दाज्जिह्वामूलीयादयः तएवलक्षणंस्वरूपंयस्यतं ॥ ४३ ॥ विभुःचतुर्मुखस्वरूपोभगवान् असृजदितिपूर्वस्यैवानुषंगः चातुर्होत्रविवक्षयाचत्वारोहोत्रोपलक्षिताऋत्विजश्चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयंहोत्राध्वर्यवादिकंकर्मचातुर्होत्रं तद्विवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रान्मरीच्यादीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादि

तस्यत्वासंस्त्रयोवर्णाअकाराद्याभृगूद्वह ॥ धार्यंतेयैस्त्रयोभावागुणनामार्थवृत्तयः॥४२॥ततोऽक्षरसमाम्नाय
मसृजद्भगवानजः॥अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणं॥४३॥तेनासौचतुरोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः॥
सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया॥४४॥ पुत्रानध्यापयत्तांस्तुब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान्॥ तेतुधर्मोपदे
ष्टारःस्वपुत्रेभ्यःसमादिशन्॥४५॥तेपरंपरयाप्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः॥चतुर्युगेष्वथव्यस्ताद्वापरादौमहर्षि
भिः॥४६॥क्षीणायुषःक्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्यकालतः॥वेदान्ब्रह्मर्षयोव्यस्यन्हृदिस्थाच्युतनोदिताः॥४७॥
अस्मिन्नप्यंतरेब्रह्मन्भगवाँल्लोकभावनः॥ ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये॥ ४८॥ पराशरात्सत्यव
त्यामंशांशकलयाविभुः॥ अवतीर्णोमहाभागवेदंचक्रेचतुर्विधं ॥ ४९॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नांराशीनुद्धृत्य
वर्गशः॥ चतस्रःसंहिताश्चक्रेमंत्रैर्मणिगणाइव ॥५०॥ तासांसचतुरःशिष्यानुपाहूयमहामतिः॥ एकैकांसं
हितांब्रह्मन्नेकैकस्मैददौविभुः॥५१॥

निपुणान् ॥ ४५ ॥ एवंचतुर्युगेषुप्राप्ताःद्वापरादौद्वापरमादिर्यस्यतदंत्यांशलक्षणस्यकालस्यतस्मिन्द्वापरांतेवेदविभागप्रसिद्धेः शंतनुसमकालव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ताविभक्ताः ॥ ४६ ॥ तत्रहेतुःक्षीणायुषोजनान् तर्हिपुरुषबुद्धिप्रभवत्वादनादरणीयंस्यादित्याशंक्याह हृदिस्थेति ॥ ४७ ॥ एवंसामान्यतोवेदविभागक्रममुक्त्वावैवस्वतमन्वंतरेविशेषतोनिरूपयितुमाह अस्मिन्नपीति ॥ ४८ ॥ अंशोमायातस्यांशः सत्वं तस्यकलयाअंशेनअवतीर्णःसन् ॥ ४९ ॥ चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति ऋगादिमंत्राणांराशीन्वर्गशः तत्तत्प्रकरणभेदैरुत्धृत्य यथाऽनेकविधमणिराशेः मणिगणाः पद्मरागादयोविविच्योद्ध्रियंते तद्वदुद्धृत्यतैर्मंत्रैश्चतस्रःऋगादिसंहिताश्चक्रे ॥ ५० ॥ तासांसंहितानांमध्येएकैकां ॥ ५१ ॥

शास्त्रसमाप्तौगुरुंप्रणमति नमइति कृष्णायव्यासाय अध्यगामधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥ इमांसंहितामध्यगामित्युक्तं तत्रपुराणसंहिता विभागंविशेषतोवुभुत्सुर्वेदविभागमपिप्रसंगात्पृथक्पृच्छति पैलादिभिरिति हेसौम्या॥३६॥ तत्रप्रथमंवेदाविर्भावप्रकारमाह समाहितात्मनइत्यष्टभिः ब्रह्मणोहृदयआकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यःकर्णपुटपिधानेश्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपिविभाव्यते वितर्क्यते ॥३७॥ प्रसंगान्नादोपासकानांमोक्षफलमाह यस्यनादस्योपासनयाआत्मनोमलंधूत्वाअपोह्य कथंभूतंमलंतमाह द्रव्यमधिभूतं क्रियाअध्यात्मं कारकमधिदैवं एवंत्रिधाभूताआख्यायस्येतितथातं ॥३८॥ त्रिवृत्त्रिमात्रः कंठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणस्योकारस्याक्षरसमाम्नायांतर्भावात् सूक्ष्मतयातंविशिनष्टि अव्यक्तःप्रभवोयस्यसः तदेवाह स्वराट्स्वतएवहृदिप्रकाशमानः तमेवकार्येणलक्षयति यत्तदिति नपुंसक

नमोभगवतेतस्मैकृष्णायाकुंठमेधसे॥ यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमां॥३५॥ शौनकउवाच पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः॥ वेदाश्चकतिधाव्यस्ताएतत्सौम्याभिधेहिनः॥३६॥ सूतउवाच समाहितात्मनोब्रह्मन्ब्रह्मणःपरमेष्ठिनः॥ हृदाकाशादभून्नादोवृत्तिरोधाद्विभाव्यते॥३७॥ यदुपासनयाब्रह्मन्योगिनोमलमात्मनः॥ द्रव्यक्रियाकारकाख्यंधूत्वायांत्यपुनर्भवं॥३८॥ ततोऽभूत्त्रिवृदोंकारोयोऽव्यक्तप्रभवःस्वराट्॥ यत्तल्लिंगंभगवतोब्रह्मणःपरमात्मनः॥३९॥ शृणोतियइमंस्फोटंसुप्तश्रोत्रेचशून्यदृक्॥ येन वाग्व्यज्यतेयस्यव्यक्तिराकाशआत्मनः॥४०॥ स्वधाम्नोब्रह्मणःसाक्षाद्वाचकःपरमात्मनः॥ ससर्वमंत्रोपनिषद्वेदवीजंसनातनं॥४१॥

त्वंलिंगशब्दविशेषणत्वात् लिंगंगमकं ॥ ३९ ॥ कोसौपरमात्मातमाह शृणोतीति इमंस्फोटं अव्यक्तमोंकारं ननुजीवएवतंशृणोतुनेत्याह सुप्तश्रोत्रेकर्णपिधानादिनाअवृत्तिकेपिश्रोत्रेसति जीवस्तुकरणाधीनत्वान्नतदाश्रोता तदुपलब्धिस्तुतस्यपरमात्मद्वारिकैवेतिभावः ईश्वरस्तुनैवंयतःशून्यदृक् शून्येपींद्रियवर्गेदृक्ज्ञानंयस्य तथाहि सुप्तोयदा शब्दंश्रुत्वाप्रबुध्यते ननदाजीवःश्रोता लीनेंद्रियत्वात् अतोयस्तदाशब्दंश्रुत्वाजीवंप्रबोधयति सयथापरमात्मैवतद्वत् कोऽसावोंकारस्तं विशिनष्टिसार्धेन येनवाक्बृहतीव्यज्यते यस्यचहृदयाकाशे आत्मनःसकाशाद्व्यक्तिःअभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥ किंचस्वधाम्नःस्वस्याश्रयःकारणं यत्ब्रह्मतस्य किंच परमात्मांशभूतसमस्तदेवतावाचकोपीत्याशयेनाह सइति सर्वमंत्राणामुपनिषद्रहस्यं सूक्ष्मरूपमित्यर्थः तत्रहेतुः वेदानांबीजंकारणं बीजत्वेप्यविका[illegible]माह सनातनंसदैकरूपं तस्यब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

कथंतर्हिमायातत्कार्यनिवृत्तिरित्याशंक्यश्रीविष्णुस्वरूपनिरूपणपूर्वकंतद्भजनात्सर्वानर्थनिवृत्तिरितिशास्त्रार्थमुपसंहरति नयत्रेति पंचभिः दंभीति माया कपटवानयंपुमानित्येवंभूतायांबुद्धावसकृदुल्लिख्यमानायासेत्यर्थः साआत्मवादेक्रियमाणे आत्मवादिभिर्यत्राभयानविराजितानप्रकाशिता किंतुभीतेवस्वकार्यंमोहादिकमकुर्वतीकथंचिद्वर्ततइति प्रतिपादितेत्यर्थः तदुक्तं तस्मैनमोभगवतेवासुदेवायधीमहि॥यन्माययादुर्जययामांब्रुवंतिजगद्गुरुं॥विलज्जमानयायस्यस्थातुमीक्षापथेमुया॥विमोहिताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियइति किंच यद्यस्मिन् तदाश्रयःमायाश्रयोविविधोवादोऽपिनास्ति विशेषविषयत्वाद्विवादानांतस्यविशेषातीतत्वादितिभावः संकल्पविकल्पावृत्तयोयस्यतन्मनोपियत्रनास्ति संकल्पविकल्पानामपिविशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥ किंच सृज्यंकर्म सृजताकारकवर्गेणसहउभयोःस्र

नयत्रदंभीत्यभयाविराजितामायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः॥ नयद्विवादोविविधस्तदाश्रयोमनश्चसंकल्पविकल्पवृत्तियत्॥ ३० ॥ नयत्रसृज्यंसृजतोभयोःपरंश्रेयश्चजीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहं॥ तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकंनिषिध्यचोर्मीन्विरमेत्स्वयंमुनिः॥ ३१॥ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः॥ विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यावसितंसमाहितैः॥ ३२ ॥ तएतदधिगच्छंतिविष्णोर्यत्परमंपदं ॥ अहंममेतिदौर्जन्यंनयेषांदेहगेहजं॥ ३३ ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन ॥ नचेमंदेहमाश्रित्यवैरं कुर्वीतकेनचित्॥ ३४॥

ज्यस्रष्ट्रोः परंसाध्यंश्रेयःफलमपि अतस्त्रिभिःसृज्यस्रष्टृफलैरन्वितोजीवश्चअहंकारात्मकोयत्रनास्ति अतएवोत्सादितौनिरस्तौबाध्यबाधकौयस्मिन्तदेतत् स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थः तत्तस्मिन्नुर्मीनहंकारादीन्निषिध्यविरमेत् विशेषेणक्रीडेदित्यर्थः॥ ३१॥ यतस्तद्वैष्णवंपदमामनंतीत्याह परमिति यदेतत्तदेवपरंवैष्णवंपदंस्वरूपमामनंति केअतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्सिसृक्षवः त्यक्तुमिच्छवः यतःअनन्यसौहृदाः नास्ति अन्यस्मिन्सौहृदंयेषांते कुतःदौरात्म्यंदेहाद्यहंभावंविसृज्य देहेअहंकाराभावात् अन्यत्रसौहृदंनास्ति अतस्त्यक्तुमिच्छवइत्यर्थः कथंनेतिनेतीत्येवमत्रविद्वदनुभवमपिप्रमाणयति हृदोपगुह्यध्यानादिना ततःसमाहितैरवसितंनिश्चितं यद्वा अवसितमवबद्धमात्मतयागृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवंप्राप्तावधिकारिणोदर्शयति तएतदिति देहजमहमिति गेहजंममेति ॥ ३३ ॥ तत्राप्युपायमाह अतिवादानिति ॥ ३४ ॥

ऋत्विजःप्रत्याह सहेंद्रःइंद्रसहितःकिमितिनपात्यते ॥ २० ॥ तद्राज्ञोवचःश्रुत्वाआजुहुवुः साक्षेपमाह्वानंदर्शयति तक्षकेति इहाग्नौआ
शुपत मरुत्त्वतामरुद्गणवताइंद्रेणसह ॥ २१ ॥ ब्राह्मणैरुक्तैराक्षेपैः परुषवाक्यैः सतक्षकः तक्षकेणसह ॥२२॥ अंगिरसःपुत्रोबृहस्पतिः
प्राह ॥२३॥ २४॥ भवतुनामाजरामरःतथाऽपिपितृमारकंधक्ष्यामीतिचेत्तत्राह जीवितमिति गतिःपरलोकः अतोदुर्मरणनिमित्तापि
तुर्दुर्गतिरनेनकृतेत्यपिनशंकनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ कथमन्यःसुखदुःखप्रदानास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादितिचेत्तत्राह सर्पादि
नाजंतुः पंचत्वंमृत्युमृच्छतिप्राप्नोतीतियत् तदारब्धंकर्मैवभुंक्ते स्वकर्मप्रयुक्ताएवसर्पादयोनस्वतंत्राइतिभावः ॥ २६ ॥ संस्थीयेत समा

पारीक्षितइतिश्रुत्वाप्राहर्त्विजउदारधीः॥ सहेंद्रस्तक्षकोविप्रानाग्नौकिमितिपात्यते॥ २०॥तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्वि
प्राःसहेंद्रंतक्षकंमखे॥ तक्षकाशुपतस्वेहसहेंद्रेणमरुत्वता॥ २१ ॥ इतिब्रह्मोदिताक्षेपैःस्थानादिंद्रःप्रचालि
तः॥ बभूवसंभ्रांतमतिःसविमानःसतक्षकः॥२२॥तंपतंतंविमानेनसहतक्षकमंबरात् ॥ विलोक्यांगिरसः
प्राहराजानंतंबृहस्पतिः॥ २३॥ नैषत्वयामनुष्येंद्रवधमर्हतिसर्पराट्॥ अनेनपीतमम्रतमथवाअजरामरः॥
॥२४॥जीवितंमरणंजंतोर्गतिःस्वेनैवकर्मणा॥ राजंस्ततोऽन्योनान्यस्यप्रदातासुखदुःखयोः॥ २५॥सर्पचौ
राग्निविद्युद्भ्यःक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप॥ पंचत्वमृच्छतेजंतुर्भुंक्तआरब्धकर्मतत्॥ २६॥तस्मात्सत्रमिदंराजन्सं
स्थीयेताभिचारकं॥ सर्पाअनागसोदग्धाजनैर्दिष्टंहिभुज्यते॥ २७॥ इत्युक्तःसतथेत्याहमहर्षेर्मानयन्वचः॥
सर्पसत्रादुपरतःपूजयामासवाक्पतिं॥ २८॥सैषाविष्णोर्महामायाऽबाधयाऽलक्षणायया॥मुह्यंत्यस्यैवात्म
भूताभूतेषुगुणवृत्तिभिः॥ २९॥

प्यतां अभिचारकंहिंसाफलं दिष्टंप्राचीनंकर्म अतःसर्पादृष्टप्रयुक्तस्यतवाप्ययंनापराधइतिभा
वः॥२७॥ वाक्पतिंबृहस्पतिं॥२८॥ननुकथंविदुषामप्येवंसंमोहः यतोब्रह्मकोपात्परीक्षितोमृत्युः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्रा
ह सैषेति तस्यामहत्त्वंदर्शयति अलक्षणानलक्ष्यतइत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः कासावित्यतआह ययाऽस्यविष्णोरेवात्मभूताआत्मां
शभूताःप्राणिनः गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिःसह भूतेषुदेहेषुमुह्यंति बाध्यबाधकतांव्रजंतीत्यर्थः ननुश्रवणादिनाबाधितयातयाकुतोमो
हःस्यात्तत्राह अबाधयाबाधितुमशक्यया ॥ २९ ॥

ननुकिंप्राणत्यागेनकिंचित्कालंज्ञाननिष्ठोभवेत्किंचेत्तत्राह अज्ञानंचेति चकारात्तत्संस्कारश्च तच्चत्वत्कृपयैवेत्याह भवतेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ आत्मनाबुद्ध्या आत्मानंमनःआत्मनिप्रत्यक्प्रकाशेसमाधाय परमात्मानंदध्यौ अस्पंदासुःलीनप्राणः यथातरुःस्थाणुः ॥ ९ ॥ तमेवविशिनष्टि प्राक्कूलेप्रागग्रे बर्हिषिदर्भे ॥ १० ॥ तदेवंब्रह्मभूतेतस्मिन्तक्षकागमनादिकंपिष्टपेषणमिवाभवदितिदर्शयति तक्षकइतित्रिभिः हेविप्राः ॥ ११ ॥ तंविषचिकित्सयापरीक्षिद्रक्षणेनद्रव्यार्जनायागच्छंतं तत्रस्थालीढवटवृक्षस्यभस्मीभूतस्यपुनरंकुरादिक्रमेणो

अज्ञानंचनिरस्तंमेज्ञानविज्ञाननिष्ठया ॥ भवतादर्शितंक्षेमंपरंभगवतःपदं ॥७॥ सूतउवाच इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्यभगवान्बादरायणिः ॥ जगामभिक्षुभिःसाकंनरदेवेनपूजितः ॥८॥ परीक्षिदपिराजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ॥ समाधायपरंदध्यावस्पंदासुर्यथातरुः ॥९॥ प्राक्कूलेबर्हिष्यासीनोगंगाकूलउदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभूतोमहायोगीनिःसंगश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ तक्षकःप्रहितोविप्राःक्रुद्धेनद्विजसूनुना ॥ हंतुकामोनृपंगच्छन्ददर्शपथिकश्यपं ॥ ११ ॥ तंतर्पयित्वाद्रविणैर्निवर्त्यविषहारिणं ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नःकामरूपोऽदशन्नृपं ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतस्यराजर्षेर्देहोहिगरलाग्निना ॥ बभूवभस्मसात्सद्यःपश्यतांसर्वदेहिनां ॥ १३ ॥ हाहाकारोमहानासीद्भुविखेदिक्षुसर्वतः ॥ विस्मिताह्यभवन्सर्वेदेवासुरनरादयः ॥ १४ ॥ देवदुंदुभयोनेदुर्गंधर्वाप्सरसोजगुः ॥ ववृषुःपुष्पवर्षाणिविबुधाःसाधुवादिनः ॥ १५ ॥ जनमेजयःस्वपितरंश्रुत्वातक्षकभक्षितं ॥ तथाजुहावसंक्रुद्धोनागान्सत्रेसहद्विजैः ॥ १६ ॥ सर्पसत्रेसमिद्धाग्नौदह्यमानान्महोरगान् ॥ दृष्ट्वेंद्रंभयसंविग्नस्तक्षकःशरणंययौ ॥ १७ ॥ अपश्यंस्तक्षकंतत्रराजापारीक्षितोद्विजान् ॥ उवाचतक्षकःकस्मान्नदह्येतोरगाधमः ॥ १८ ॥ तंगोपायतिराजेंद्रशक्रःशरणमागतं ॥ तेनसंस्तंभितःसर्पस्तस्मान्नाग्नौपतत्यसौ ॥ १९ ॥

त्थापनाद्विषहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततोनिवर्त्यद्विजरूपेणतिरोहितःसन्नदशत् ॥ १२ ॥ तच्चपुत्रकृत्यमिवजातमित्याह ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३ ॥ तत्रक्षणंसर्वेषांदुःखंच ततःपरमुत्सवंचाहद्वाभ्यां हाहाकारइति ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रासंगिकमाह जनमेजयइत्यादि सर्पाभिचारसत्रेद्विजैःसहवर्तमानः यथावदाजुहाव जुहावेतिवा सर्वसर्पावाहनेकारणमाह संक्रुद्धइति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कस्मात्तक्षकोनदह्यतेत्युक्ताःसंतोद्विजाऊचुः तमिति तेनइंद्रेण असौसर्पः ॥ १९ ॥

विषयुक्तैराननैर्दशंतंपसंतंतक्षकं लेलिहानंसर्पं यद्वालेलिहानंजिह्वाभिरोष्ठप्रांतंसनिष्पेषमास्वादयंतं आत्मनःपृथक् ॥ १२ ॥ हरेश्चे
ष्टां आत्मात्वंयत्पृष्टवान् तदेतत्तेकथितं शिष्यस्यकृतार्थतापरीक्षणायपृच्छतिकिमिति ॥ १३ ॥ इतिद्वादशेटीकायांपंचमोऽध्यायः॥
॥ ५ ॥छ॥ षष्ठेपरीक्षितोमोक्षःसर्पहोमादितत्सुतात्॥ वेदशास्त्रविभागोक्तौत्रिवेदिव्यासवर्णनं ॥ १ ॥ एतत्पुराणंनिशम्यनिखिलात्माह
रिस्तंपश्यति निखिलंचात्मनिपश्यतीतितथातेन अतःसमेन नतेनअवनतेनमूर्ध्नातत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौशिरसिनिधायेत्यर्थः॥ १ ॥

दशंतंतक्षकंपादेलेलिहानंविषाननैः॥ नद्रक्ष्यसिशरीरंचविश्वंचपृथगात्मनः॥१२॥ एतत्तेकथितंतातयथा
त्मापृष्टवान्नृप॥ हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टांकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ १३॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कं
धेप्रमाणलक्षणंनामपंचमोऽध्यायः॥५॥ ॥छ॥ ॥छ॥ सूतउवाच एतन्निशम्यमुनिनाऽभिहितं
परीक्षिद्व्यासात्मजेननिखिलात्मदृशासमेन ॥ तत्पादपद्ममुपसृत्यनतेनमूर्ध्नाबद्धांजलिस्तमिदमाहसविष्णु
रातः॥ १ ॥ राजोवाच सिद्धोस्म्यनुगृहीतोऽस्मिभवताकरुणात्मना॥ श्रावितोयच्चमेसाक्षादनादिनि
धनोहरिः॥ २॥ नात्यद्भुतमहंमन्येमहतामच्युतात्मनां॥ अज्ञेषुतापतप्तेषुभूतेषुयदनुग्रहः॥ ३ ॥ पुराणसंहि
तामेतामश्रौष्मभवतोवयं॥ यस्यांखलूत्तमश्लोकोभगवाननुवर्ण्यते॥ ४ ॥ भगवंस्तक्षकादिभ्योमृत्युभ्यो
नबिभेम्यहं॥ प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणमभयंदर्शितंत्वया॥ ५॥ अनुजानीहिमांब्रह्मन्वाचंयच्छाम्यधोक्षजे॥ मु
क्तकामाशयंचेतःप्रवेश्यविसृजाम्यसून्॥ ६॥

सिद्धःकृतार्थोऽस्मि यतःअनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाह यद्यस्मात्श्रावितःचशब्दात्प्रापितसाधनंच ॥२ ॥ करुणात्मतामभिनंदतिद्वाभ्यां
नात्यद्भुतमिति ॥ ३ ॥ अश्रौष्मश्रुतवंतः भवतःसकाशात् ॥ ४ ॥ सिद्धोऽस्मीत्युक्तंतदेवाविष्करोति भगवन्निति यतःत्वयादर्शितंब्रह्मप्र
विष्टः कथंभूतं अभयं यतोनिर्वाणंकैवल्यरूपं ॥ ५ ॥ किंभूयःश्रोतुमिच्छसीतियदुक्तंतत्रसिद्धोऽहंनकिंचिच्छ्रोतुमिच्छामिकेवलमनु
ज्ञांदेहीत्याहअनुजानीहीति वाचमित्युपलक्षणंसर्वेंद्रियाणां वाचंनियम्यकिंकरिष्यसितदाह मुक्ताःकामाशयाःतद्वासनायेन तच्चेतः ॥ ११ ॥
अधोक्षजेप्रवेश्यअसून्विसृजामि ॥ ६ ॥

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनो जन्मादिसंसारभ्रमः तस्मादुपाधिनिवृत्तौ मुच्यतइतिसदृष्टांतमाह घटइति यथापुराघटोपाधेः पूर्वमिवपुन र्घटेभिन्नेतदंतर्वर्त्यवकाशःआकाशएवस्याद्यथा एवंदेहेमृतेतत्त्वज्ञानेनलीनेसति ॥ ५ ॥ ज्ञानेनलयंभावयितुंमायाकृतमात्मनोदेहाद्यु पाधिसंबंधप्रकारमाह मनइति मनआत्मनोदेहादीन्सृजति तच्चमनोमायांसृजति ततोमायाद्युपाधिसमुदायाज्जीवस्यसंसृतिर्नवस्तुतः ॥ ६ ॥ एतदेवसदृष्टांतमाहसार्धेन स्नेहेति दीपस्यज्योतिषःदीपत्वंज्वालारूपःपरिणामः तत्रतैलस्थानीयंकर्म तदधिष्ठानीयंमनः वर्ति स्थानीयोदेहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासःदीपस्थानीयःसंसारइतियोज्यं देहकृतःदेहनिबंधनः यद्वा देहकृतोमनसः नचात्मनः ॥ ७ ॥ अतोदीपवत्संसारएवनश्यति नत्वात्माज्योतिर्वदित्याह नेति ननुतत्रप्रतीयमानःआत्माकुतइत्यतआह यइति व्यक्ताव्यक्तयोः

घटेभिन्नेयथाकाशआकाशःस्याद्यथापुरा ॥ एवंदेहेमृतेजीवोब्रह्मसंपद्यतेपुनः ॥ ५ ॥ मनःसृजतिवैदेहान्गुणान्कर्माणिचात्मनः ॥ तन्मनःसृजतेमायांततोजीवस्यसंसृतिः ॥ ६ ॥ स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगोयावदीयते ॥ ततोदीपस्यदीपत्वमेवंदेहकृतोभवः ॥ रजःसत्वतमोवृत्त्याजायतेऽथविनश्यति ॥ ७ ॥ नतत्रात्मास्वयंज्योतिर्योव्यक्ताव्यक्तयोःपरः ॥ आकाशइवचाधारोध्रुवोऽनंतोपमस्ततः ॥ ८ ॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवामृशप्रभो ॥ बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्यावासुदेवानुचिंतया ॥ ९ ॥ चोदितोविप्रवाक्येननत्वांधक्ष्यतितक्षकः ॥ मृत्यवोनोपधक्ष्यंतिमृत्यूनांमृत्युमीश्वरं ॥ १० ॥ अहंब्रह्मपरंधामब्रह्माहंपरमंपदं ॥ एवंसमीक्षन्नात्मानमात्मन्याधायनिष्कले ॥ ११ ॥

स्थूलसूक्ष्मदेहयोःपरःअन्यः अतःस्वयंज्योतिः परत्वंप्रपंचयति आकाशइवेति आधारोदेहादेःप्रपंचस्य ध्रुवोनिर्विकारः नास्त्यंतउपमाचयस्यसोऽनंतोपमः ततोविभुः ॥ ८ ॥ अतस्त्वमेवंचिंतयेत्याह एवमिति आत्मस्थंदेहाद्युपाधिस्थितं आमृशविचारय अनुमानगर्भिण्याद्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकयुक्तया ॥ ९ ॥ एवंचसतित्वांतक्षकोनदहेदित्याह चोदितइति तत्रहेतवः मृत्यवइति मृत्युहेतवः ॥ १० ॥ विमर्शप्रकारंदर्शयन् तक्षकादर्शनंदर्शयतिद्वाभ्यां योऽहंसब्रह्मैव यद्ब्रह्मतदहमेवेतिसमीक्षन् तत्राहंब्रह्मेतिभावनयाजीवस्यशोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमितिभावनयाचब्रह्मणःपारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीतिव्यतिहारोदर्शितः निष्कलेनिरुपाधौ आत्मनिब्रह्मणि ॥ ११ ॥

श्रोतुरादरदार्ढ्यायसंप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामितित्रिभिः ॥ ४० ॥ सवैबादरायणःप्रीतःसन्मह्यमिमांसंहितांप्राहेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥ असौसूतइतिपुरतःस्थितमंगुल्यानिर्दिश्याह नैमिषालये निमिषारण्यस्थाने ॥ ४२ ॥ इतिद्वादशेटीकायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥
पंचमेतुसमासेनपरब्रह्मोपदेशतः ॥ राज्ञस्तक्षकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणं ॥ १ ॥ एतत्पुराणंश्रृण्वन्नभयंप्राप्नोतीत्यभिप्रेत्यपुराणार्थंननुस्मारयति अत्रेति अयंभावःजगतःकर्ताब्रह्माऽपियस्यप्रसादजःप्रसादोऽत्ररजोवृत्तिर्हर्षः ततोजातत्वात्परतंत्रः सर्वसंहर्तारुद्रश्चयस्यक्रोधसंभवः ननुस्वतंत्रःसविश्वस्यात्मानियंताभगवानत्रानुवर्ण्यते अतएवंभूतंभगवंतंश्रृण्वतःकुतोऽन्यस्माद्भयशंकेति ॥ १ ॥ त्वंपुनःकृता

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ॥ नारदायपुराप्राहकृष्णद्वैपायनायसः ॥ ४० ॥ सवैमह्यंमहाराजभगवान्बादरायणः ॥ इमांभागवतींप्रीतःसंहितांवेदसंमितां ॥ ४१ ॥ एतांवक्ष्यत्यसौसूतऋषिभ्योनैमिषालये ॥ दीर्घसत्रेकुरुश्रेष्ठसंपृष्टःशौनकादिभिः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥
श्रीशुकउवाच अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णंविश्वात्माभगवान्हरिः ॥ यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रःक्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥ त्वंतुराजन्मरिष्येतिपशुबुद्धिमिमांजहि ॥ नजातःप्रागभूतोऽद्यदेहवत्त्वंननंक्ष्यसि ॥ २ ॥ नभविष्यसिभूत्वात्वंपुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तोयथाऽनलः ॥ ३ ॥ स्वप्नेयथाशिरश्छेदंपंचत्वाद्यात्मनःस्वयं ॥ यस्मात्पश्यतिदेहस्यततआत्माह्यजोऽमरः ॥ ४ ॥

र्थएवेत्यनुस्मारयति त्वंत्वितिपशुबुद्धिमविवेकं यस्मान्ननंक्ष्यसि कुतइत्यतआह नजातइति यथादेहःप्रागभूतएवाद्यजातोनंक्ष्यति नचैवंत्वंपूर्वंनाभूः नचाद्यजातोऽसि अतोननंक्ष्यसि ॥ २ ॥ ननुबीजांकुरवत्स्वस्मात्पुत्ररूपेणस्वयमेवभवति यथाहश्रुतिः अंगादंगात्संभवसिहृदयादभिजायसे आत्मावैपुत्रनामाऽसिसजीवशरदःशतमिति ततःपुनरंकुरात्बीजमिवपौत्रादिरूपेणापिस्वयमेवभवतिपितापुत्रेणपितृमान्योनियोनावितिश्रुतेः अतस्तेषुनश्यत्सुकथंननंक्ष्यामीतिचेत्तत्राह नभविष्यसीति भूत्वापुत्रपौत्रादिरूपवान्बीजांकुरवन्नभविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्त्वं यथाऽनलःकाष्ठात् देहाद्देहोजायतेनात्मेतिभावः ॥ ३ ॥ जन्मादीनांदेहधर्मत्वंदृष्टांतेनप्रपंचयति स्वप्नेयथात्मनःशिरश्छेदंस्वयंपश्यति एवंजागरणेऽपि यथायस्माद्देहस्यपंचत्वादिकंपश्यति ततस्तद्वदेवात्मनइदंभ्रममात्रं वस्तुतश्चात्माऽजोऽमरश्चेत्यर्थः तदुक्तं आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ ॥ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोऽद्वयलक्षणइत्यादि ॥ ४ ॥

अतएवाहंकारनाशेस्वरूपदर्शनंभवतीतितेनैवदृष्टांतेनाह घनइति आत्मनःउपाधिःजिज्ञासयाविचारेण तर्हितदाअनुस्मरेत् ब्रह्माहमि तिपश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सोऽयमात्यंतिकःप्रलयइत्युपसंहरति यदैवमिति विवेकहेतिनाज्ञानशस्त्रेणअहंकारमेवात्मबंधनं अच्युतंपरि पूर्णमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नित्यप्रलयमाह नित्यदेति ॥ ३४ ॥ कुतइत्यतआह कालेति परिणामिनांनदीप्रवाहप्रदीपज्वा लादीनांयाउच्चनीचावस्थास्ताःकालरूपस्रोतजसोवेगेनाशुर्म्रियमाणस्यदेहादेर्दृश्यमानाः तद्वदेवनित्यदाजन्मप्रलयहेतवोभवंति ॥ ३५ ॥ ननुदेहःप्रतिक्षणंप्रध्वंसीप्रतिक्षणमवस्थाभेदस्यविद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानं यदिप्रतिक्षणमवस्थाभवंतितर्हिकिंनदृश्यंते अतो

घनोयदाऽर्कप्रभवोविदीर्यतेचक्षुःस्वरूपंरविमीक्षतेतदा ॥ यदाह्यहंकारउपाधिरात्मनोजिज्ञासयानश्यतित र्ह्यनुस्मरेत् ॥ ३२ ॥ यदैवमेतेनविवेकहेतिनामायामयाहंकरणात्मबंधनं ॥ छित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठ तेतमाहुरात्यंतिकमंगसंप्लवं ॥ ३३ ॥ नित्यदासर्वभूतानांब्रह्मादीनांपरंतप ॥ उत्पत्तिप्रलयावेकेसूक्ष्मज्ञाःसंप्र चक्षते ॥ ३४ ॥ कालस्रोतोजवेनाशुह्रियमाणस्यनित्यदा ॥ परिणामिनामवस्थास्ताजन्मप्रलयहेतवः ॥ ३५ ॥ अनाद्यंतवताऽनेनकालेनेश्वरमूर्तिना ॥ अवस्थानैवदृश्यंतेवियतिज्योतिषामिव ॥ ३६ ॥ नित्योनैमित्तिकश्चै वतथाप्राकृतिकोलयः ॥ आत्यंतिकश्चकथितःकालस्यगतिरीदृशी ॥ ३७ ॥ एताःकुरुश्रेष्ठजगद्विधातुर्नाराय णस्याखिलसत्वधाम्नः ॥ लीलाकथास्तेकथिताःसमासतःकार्त्स्न्येननाजोप्यभिधातुमीशः ॥ ३८ ॥ संसारसिं धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यःप्लवोभगवतःपुरुषोत्तमस्य ॥ लीलाकथारसनिषेवणमंतरेणपुंसोभवेद्विविध दुःखदवार्दितस्य ॥ ३९ ॥

हेतुरसिद्धइत्याशंक्याह अनाद्यंतवताकालेनजायमानाअवस्थानैवलक्ष्यं ते आकाशेगच्छतांज्योतिषांचंद्रादीनांगमनावस्थाविशेषाःयथानैवलक्ष्यंतेतद्वत् अतोयथातेषांप्रदेशांतरप्राप्त्याप्रतिक्षणंगत्यवस्थाःक ल्प्यंतेतद्वत् अत्रापितारुण्यादिदर्शनेनमध्यवर्तिन्योऽवस्थाःकल्प्यंतइतिनहेतुरसिद्धइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ उपसंहरति नित्यइति ॥ ३७ ॥ पुराणार्थमुपसंहरति एताइति लीलाविषयाःकथाअजोब्रह्मापिकार्त्स्न्येनाभिधातुंनेशः ॥ ३८ ॥ ननुयदिसाकल्येनाभिधातुंनशक्यं ते तर्हिकिंतदभिधानेनतत्राह संसारेति विविधंदुःखमेवदवोदावानलः तेनार्दितस्यपीडितस्यातउत्तितीर्षोःपुंसःभगवतोयालीलास्तासां कथास्तासांरसःतन्निषेवणमंतरेणान्यःप्लवःतरणसाधनंनभवेत् उपायांतरासंभवात् तत्कथाश्रवणमेवयथाशक्तिनिषेव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननुकार्याभावेकारणत्वंब्रह्मणःकुतोघटेत सत्यं तदपिनातीवसत्यमित्याह यदिति सामान्यंकारणंविशेषःकार्यंतद्रूपेणान्योऽन्यापाश्रयात् परस्परापेक्षत्वेननिरूपणासहत्वादित्यर्थः अतःकारणत्वमवधित्वंव्यापकत्वमित्यादिकमपियत्परोक्षत्वादाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्तुइत्यर्थः यद्वा तत्रैवहेत्वंतरमेतत् यदुपलभ्येतसभ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात्स्वमवत् अन्योऽन्यापाश्रयादितीदमपिहेत्वंतरंगुणगुणीतिविशेषणविशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेणपरस्पराधीनसिद्धत्वात्तथाभूतस्वमवदितिनिगमनं अतोयदाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्त्विर्थः ॥ २७ ॥ तदेवमनेकैर्हेतुभिःप्रपंचस्यासत्त्वंप्रसाधितं तत्रशंका ननुप्रपंचस्यापिप्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वंकिनस्यादितितत्राह विकारइति ख्यायमानःप्रकाशमानोऽपिविकारःप्रपंचःप्रत्यगात्मप्रकाशंविनाअणुमात्रोऽपिननिरूप्योऽस्ति तंविनानिरूप्यःस्याचेत्तर्हिसोऽपिचित्समःस्यात् चिद्रूपेणात्मनासमःस्वप्रकाशोभवेत् तथाचसतिसोप्यात्मवत्स्यात् एकरूपःस्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ कुतइत्यतआह नहीति ननुसत्यस्याप्यात्म

यत्सामन्यविशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमः॥ अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तुयत्॥२७॥ विकारःख्यायमानोऽपिप्रत्यगात्मानमंतरा॥ननिरूप्योऽस्त्यणुरपिस्याच्चेच्चित्समआत्मवत्॥२८॥नहिसत्यस्यनानात्वमविद्वान्यदिमन्यते॥नानात्वंछिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिव॥२९॥यथाहिरण्यंबहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु॥एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजोव्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः॥३०॥यथाघनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितोह्यर्कांशभूतस्यचचक्षुषस्तमः॥एवंत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितोब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मवस्तुनः॥३१॥

नोर्जीवब्रह्मरूपंनानात्वमस्त्येवतत्राह यद्येवंनानात्वंमन्यतेतर्हिअविद्वान् कथंतर्हितयोर्भेदव्यवहारः उपाधिकृतइत्याह नानात्वमिति तत्रछिद्रयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिवेनिपरिच्छेदापरिच्छेदेदृष्टांतः ज्योतिषोराकाशजलस्थयोःसूर्ययोरिवेतिउपाधिकृतविकारसदसद्भावेवातयोर्बाह्यशरीरस्थवाय्वोरिवेतिक्रियाभेदे ॥ २९॥ ब्रह्मणएवप्रपंचव्यवहारालंबनत्वंदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेति क्रियाभिस्तत्तद्रचनाभेदैर्बहुधाकटककुंडलादिरूपेणलौकिकवैदिकैर्वचोभिर्जनैरहंकारोपहितैः ॥ ३० ॥ नन्वहंकारस्यकथंब्रह्मस्वरूपावरणेनभेदव्यवहारहेतुत्वं तस्यस्वकारणभूतब्रह्मावरकत्वासंभवादावरणेवास्वस्यापिप्रकाशासंभवादित्याशंक्यसदृष्टांतमाह यथेति अर्करश्मयएवमेघरूपेणपरिणतावर्षंति अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइत्यादिवचनात्तस्मादर्कप्रभवःअर्केणैवदर्शितःप्रकाशितश्च तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबंधकोभवति अहमहंकारःब्रह्मगुणः ब्रह्मकार्यभूतः तदीक्षितस्तेनैवप्रकाशितश्च आत्मनोजीवस्यात्मबंधनः ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबंधकोभवति ॥ ३१ ॥

आत्यंतिकंलयमाह बुद्धींद्रियेतिद्वादशभिः आत्यंतिकलयोमोक्षः सचब्रह्मज्ञानेनसर्वप्रपंचलयात्मकः नचप्रपंचस्यात्मवत्सत्यत्वेलयः संभवतीतिज्ञानरूपाद्ब्रह्मणःपृथक्भूतस्यतस्यासत्त्वमुपपादयति बुद्धिश्चेंद्रियाणिचअर्थाश्चेत्येवंग्राहककरणग्राह्यरूपेणतेषामाश्रयंज्ञानमेवभाति नपृथक् तत्रहेतुमाह दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति अतोयदाद्यंतवत्तद्वस्तु अत्रैवंप्रयोगः विमतंसन्नभवति दृश्यत्वात्कारणाव्यतिरेकात् आद्यंतवत्त्वाच्चरज्जुसर्पादिवदिति ॥ २२ ॥ तत्राव्यतिरेकंदृष्टांतेनप्रपंचयति दीपइति दीपचक्षुरूपाणांतेजोविशेषाणांतेजसोयथानव्यतिरेकःतथाधीःकर्त्रीखानिकरणानि मात्राविषयाः ऋताद्ब्रह्मणःपृथक्नस्युःब्रह्मकार्यत्वात् नन्वेवंकार्यकारणयोरभेदेकार्यासत्त्वेकारणस्याप्यसत्त्वंप्रसज्येतेतत्राह अन्यतमादिति कार्यादत्यंतव्यतिरेकाद्ब्रह्मणःप्रपंचाद्ब्रह्मणोऽस्तिव्यतिरेकः प्रपंचस्यतुततोनास्ति

बुद्धींद्रियार्थरूपेणज्ञानंभातितदाश्रयं॥ दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तुयत्॥२२॥ दीपश्चक्षुश्चरूपंच ज्योतिषोनपृथग्भवेत्॥ एवंधीःखानिमात्राश्चनस्युरन्यतमादृतात्॥ २३ ॥ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नःसुषुप्तिरिति चोच्यते॥ मायामात्रमिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनि॥ २४ ॥ यथाजलधराव्योम्निभवंतिनभवंतिच ॥ ब्रह्मणीदंतथाविश्वमवयव्युदयाप्ययात्॥ २५॥ सत्यंह्यवयवःप्रोक्तःसर्वावयविनामिह॥ विनार्थेनप्रतीयेरन्पटस्येवांगतंतवः॥२६॥

व्यतिरेकइत्यर्थः॥२३॥यदातुबुद्धेरसत्त्वंतदातदवस्थानांसुतरामसत्त्वमित्याशयेनाह बुद्धेरिति ननुविश्वतैजसप्राज्ञानामेताअवस्थानबुद्धेरित्याशंक्याह मायामात्रमिति इदंविश्वतैजसप्राज्ञरूपं ॥ २४ ॥ आद्यंतवत्त्वादित्यस्यहेतोरसिद्धिमाशंक्यसावयवत्वेनसाधयति यथेति अवयवीति यत्सावयवंतदाद्यंतवत् घटादिवदित्यर्थः अतउदयाप्ययादाद्यंतवत्त्वाद्विश्वंसन्नभवतीत्यर्थः यद्वापृथगेवागमापायित्वाद्विश्वंमिथ्या ब्रह्मतुतदवधित्वात्सत्यमित्यनेनसाध्यते दृष्टांतस्तुपूर्वोक्तएवरज्जुसर्पवदिति यथाजलधराव्योम्नीतिदृष्टांतस्त्वागमापायितदवधित्वमात्रे नतुमिथ्यात्वे ॥२५॥ अन्यतमादृतादितिप्रतिज्ञातंकारणस्यसत्यत्वमुपपादयति सत्यमिति अवयवः कारणंप्रोक्तः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिभिः अत्रयुक्तिमपिदर्शयति विनेति अंगहेराजन्हियस्मात्अर्थेनावयविनाविनापृथगेवावयवाःप्रतीयेरन् यथापटस्यावयवाःतंतवः पटात्पृथक्प्रतीयंतेतद्वदिति ॥ २६ ॥

शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥ १० ॥ किंचिदधिकंवर्षाणांशतं सांवर्तकः प्रलयहेतुःपरोवायुर्वाति तदारजसाव्टतंखंधूम्रंभवति ॥ ११ ॥ रंभसस्वनैः तीव्रगर्जितैः ब्रह्मांडविवरमध्यगतंविश्वमेकोदकमेकार्णवोदकव्याप्तंभवति ॥ १२ ॥ उदप्लवेउदकेनाप्लावितेसति प्रलयत्वायअभावाय ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भूतादिस्तामसोऽहंकारः गुणैर्वृत्तिभिःसह ॥ १६ ॥ अव्याकृतंप्रधानं ॥ १७ ॥ तस्यतुलयोनास्तीत्याह नतस्येति कालावयवैरहोरात्रादिभिः गुणाःभावविकाराः परिणामः विपरिणामः अव्यक्तमस्तित्वविकारशून्यं नित्यंसर्वदैकरूपं

उपर्यधःसमंताच्चशिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ दह्यमानंविभात्यंडंदग्धगोमयपिंडवत् ॥ १० ॥ ततःप्रचंडपवनोवर्षाणामधिकंशतं ॥ परःसांवर्तकोवातिधूम्रंखंरजसावृतं ॥ ११ ॥ ततोमेघकुलान्यंगचित्रवर्णान्यनेकशः ॥ शतंवर्षाणिवर्षंतिनदंतिरभसस्वनैः ॥ ततएकोदकंविश्वंब्रह्मांडविवरांतरं ॥ १२ ॥ तदाभूमेर्गंधगुणंग्रसंत्यापउदप्लवे ॥ ग्रस्तगंधातुपृथिवीप्रलयत्वायकल्पते ॥ १३ ॥ अपांरसमथोतेजस्तालीयंतेऽथनीरसाः ॥ ग्रसतेतेजसोरूपंवायुस्तद्रहितंतदा ॥ १४ ॥ लीयतेचानिलेतेजोवायोःखंग्रसतेगुणं ॥ सवैविशतिखंराजंस्ततश्चनभसोगुणं ॥ १५ ॥ शब्दंग्रसतिभूतादिर्नभस्तमनुलीयते ॥ तैजसश्चेंद्रियाण्यंगदेवान्वैकारिकोगुणैः ॥ १६ ॥ महान्ग्रसत्यहंकारंगुणाःसत्वादयश्चतं ॥ ग्रसतेऽव्याकृतंराजन्गुणान्कालेननोदितं ॥ १७ ॥ नतस्यकालावयवैःपरिणामादयोगुणाः ॥ अनाद्यनंतमव्यक्तंनित्यंकारणमव्ययं ॥ १८ ॥ नयत्रवाचोनमनोनसत्वंतमोरजोवामहदादयोऽमी ॥ नप्राणबुद्धींद्रियदेवतावानसन्निवेशःखलुलोककल्पः ॥ १९ ॥ नस्वप्नजाग्रन्नचतत्सुषुप्तंनखंजलंभूरनिलोऽग्निरर्कः ॥ संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यंतन्मूलभूतंपदमामनंति ॥ २० ॥ लयःप्राकृतिकोह्येषपुरुषाव्यक्तयोर्यदा ॥ शक्तयःसंप्रलीयंतेविवशाःकालविद्रुताः ॥ २१ ॥

वृद्धिरहितमित्यर्थः अव्ययमपक्षयशून्यं सर्वत्रहेतुकारणमिति ॥ १८ ॥ किंचवागादिगोचरस्यसविशेषस्यविकाराभवंति इदंतुनतथेत्याह नयत्रेतिद्वाभ्यां लोककल्पः लोकरूपःसन्निवेशोरचनाविशेषः ॥ १९ ॥ स्वप्नजाग्रत् स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवत्इंद्रियाभावात् शून्यसादृश्येहेतुः अप्रतर्क्यं नपुनःशून्यमेवेत्याह तदिति ॥ २० ॥ उपसंहरति लयइति शक्तयः सत्वादयः ॥ २१ ॥

चतुर्थेतुचतुर्धोक्तालयानैमित्तिकादयः॥य [illegible] रनिस्तारो [illegible] रिकीर्त्यैवबण्यते ॥ १॥कलिदोषनिवर्तकंहरिनामसंकीर्तनादिकंसएवचकलौ परमोधर्मइतिप्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्तं यच्चान्यत्पृष्टंप्रलयकल्पयोर्मानंब्रूहीति तदिदानींतृतीयस्कंधोक्तकालानुवादपूर्वकंनिरूपयति, काल इति सकालःपरमाणुवैंयोभुंक्तेपरमाणुतां इत्यादिनाकालःकथितः चत्वारित्रीणिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमं॥संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिचेतियुगमानंकथितं ॥१॥ तत्रकल्पमानमाह चतुर्युगेति यत्रचतुर्दशमनवःक्रमेणभवंति ॥ २ ॥ प्रलयस्तुचतुर्विधः नैमित्तिकःप्राकृतआत्यंतिकोनित्यश्चेति तत्रनैमित्तिकंप्रलयमानसहितमाह तदंतइतिद्वाभ्यां तावान्चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैवब्राह्मीरात्रिः॥ ३॥ नैमित्तिकत्वंदर्शयति यत्रयदाविश्वसृक्श्रीनारायणःविश्वमात्मसात्कृत्यस्वस्मिन्उपसंहृत्यशेते आत्मभूर्ब्रह्माचतस्मिन्शेते तयोरभेदवि

श्रीशुकउवाच कालस्तेपरमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप॥ कथितोयुगमानंचश्रृणुकल्पलयावपि॥ १ ॥ चतुर्युगसहस्रंचब्रह्मणोदिनमुच्यते॥ सकल्पोयत्रमनवश्चतुर्दशविशांपते॥ २॥ तदंतेप्रलयस्तावान्ब्राह्मीरात्रिरुदाहृता॥ त्रयोलोकाइमेतत्रकल्पंतेप्रलयायहि॥ ३॥ एषनैमित्तिकःप्रोक्तःप्रलयोयत्रविश्वसृक्॥ शेतेऽनंतासनोविश्वमात्मसात्कृत्यचात्मभूः॥ ४॥ द्विपरार्द्धेत्वतिक्रांतेब्रह्मणःपरमेष्ठिनः॥ तदाप्रकृतयःसप्तकल्पंतेप्रलयायवै॥ ५॥ एषप्राकृतिकोराजन्प्रलयोयत्रलीयते॥ आंडकोशस्तुसंघातोविघातउपसादिते॥ ६॥ पर्जन्यःशतवर्षाणिभूमौराजन्नवर्षति॥ तदानिरन्नेह्यन्योऽन्यंभक्षमाणाःक्षुधार्दिताः॥ क्षयंयास्यंतिशनकैःकालेनोपद्रुताःप्रजाः॥ ७॥ सामुद्रंदैहिकंभौमंरसंसांवर्तकोरविः॥ रश्मिभिःपिबतेघोरैःसर्वंनैवविमुंचति॥ ८॥ ततःसंवर्तकोवह्निःसंकर्षणमुखोत्थितः॥ दहत्यनिलवेगोत्थःशून्यान्भूविवरानथ॥ ९॥

वक्षयावाब्रह्मणएवानंतासनत्वमुक्तं ब्रह्मणोनिद्रांनिमित्तीकृत्यप्रवर्तमानोलोकत्रयप्रलयोनैमित्तिकइत्यर्थः ॥४॥ प्राकृतिकंप्रलयमाह द्वाभ्यां द्विपरार्द्धेतुब्रह्मणआयुर्षिसप्तप्रकृतयःमहदहंकारपंचतन्मात्राणि ॥५॥ संघातोमहदादिकार्यभूतः प्रकृतीनांतत्कार्यब्रह्मांडस्यच प्रलयात्प्राकृतिकइत्यर्थः विघातकारणेउपसादितेसति ॥६॥ तदेवाह पर्जन्यइत्यादिना बुद्धींद्रियार्थरूपेणेत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन॥७॥ सामुद्रादिकंसर्वंरविःपिबते आकर्षति ॥८॥ अनिलवेगोत्थःवायुवेगोद्भूतः अनिलवेगोवाइतिपाठेअनिलेनवेगोयस्यसः वाःरविणारश्मिभिः पीतमुदकंचदहतीत्यर्थः अनिलवेगोवैइतितुपाठःसुगमः भूविवरान्पातालादीन् शून्यान्रविणादैहिकरसाकर्षणान्प्राणरहितान् ॥ ९ ॥

काकिणिकेविंशतिवराटकमात्रेप्यर्थेविषयभूतेविगृह्यवैरंकृत्वा ॥४१॥४२॥ मर्त्या तमनर्थमाहद्वाभ्यां कलाविति त्रिलोकनाथैरवनतंनमस्कृतंपादपद्मंयस्यतं नयक्ष्यंति नपूजयिष्यंति पाखंडैर्विभिन्नमन्यथाकृतंचेतोयेषांते ॥४३॥विवशोगृणन्सन् विमुक्ताःकर्मरूपाअर्गलाःप्रतिबंधाःयस्यसः॥४४॥तदेवंकलिदोपान्प्रपंच्यप्रस्तुतंतन्निस्तारोपायमाह पुंसामितिषड्भिः द्रव्यदेशात्मभिःसंभवोयेषांतान् चित्तस्थः

कलौकाकिणिकेऽप्यर्थेविगृह्यत्यक्तसौहृदाः॥त्यक्ष्यंतिचप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि॥४१॥ नरक्षिष्यंतिमनुजाःस्थविरौपितरावपि॥पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राःशिश्नोदरंभराः॥४२॥कलौनराजञ्जगतांपरंगुरुंत्रैलोक्यनाथानतपादपंकजं॥प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंयक्ष्यंतिपाखंडविभिन्नचेतसः॥४३॥यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरःपतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमान्॥विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्राप्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौजनाः॥४४॥पुंसांकलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान्॥ सर्वान्हरतिचित्तस्थोभगवान्पुरुषोत्तमः॥ ४५॥ श्रुतःसंकीर्तितोध्यातःपूजितश्चादृतोपिवा॥ नृणांधुनोतिभगवान्हृत्स्थोजन्मायुताशुभं॥ ४६॥ यथाहेम्निस्थितोवह्निर्दुर्वर्णंहंतिधातुजं॥ एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभाशयं॥४७॥ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः॥ नात्यंतशुद्धिंलभतेंऽतरात्मायथाहृदिस्थेभगवत्यनंते॥४८॥ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हृदिस्थंकुरुकेशवं॥ म्रियमाणोह्यवहितस्ततोयासिपरांगतिं॥ ४९॥ म्रियमाणैरभिध्येयोभगवान्परमेश्वरः॥ आत्मभावंनयत्यंगसर्वात्मासर्वसंश्रयः॥ ५०॥ कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः॥ कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तसंगःपरंव्रजेत्॥ ५१॥ कृतेयद्ध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः॥ द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात्॥ ५२॥ इ० भा० द्वा० तृतीयोध्यायः॥३॥ ॥छ॥ चित्तेस्फुरितः॥४५॥४६॥ अयमेवोपायोनान्य इतिसदृष्टांतमाह यथेति धातुजंताम्रादिसंश्लेषजातंहेम्नोदुर्वर्णमालिन्यंतत्रस्थितोवह्निरेवहरति नतुतोयादि एवंयोगिनामपिविष्णुरेवनतुयोगादिकमित्यर्थः॥४७॥ एतदेवविवृणोति विद्येति विद्यादेवतोपासना॥४८॥४९॥ आत्मभावंस्वस्वरूपं॥ ५०॥ इदानींकलिंस्तौतिद्वाभ्यां कलेर्दोषनिधेराजन्निति तत्सर्वंहरिकीर्तनादेवकलौभवति॥ ५१॥ ५२॥ इ० भा० द्वा० तृतीयोध्यायः॥ ३॥ ॥छ॥

कलिदोषान्प्रपंचयति यस्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः अल्पभाग्याः महाशनाःबह्वाहाराः वित्तही नाअपिकामिनश्च स्वैरिण्यःपुंश्चल्यः असतीः असत्यः ॥३१॥ दस्यवःउत्कृष्टाःप्रचुरायेषुते ॥३२॥अव्रताविहिताचारशून्याः अशौचाः शौचशून्याश्चबटवोब्रह्मचारिणोभविष्यंतिकुटुंबिनश्च गृहस्थाःस्वयंभिक्षाटनपराभविष्यंति नतुभिक्षांदास्यंति तपस्विनोवनस्थावनंहि त्वाग्रामवासाभविष्यंति न्यासिनोयतयः अतिधनादिलोलुपाभविष्यंति ॥ ३३ ॥ पुनरपिस्त्रीणांस्वभावमाह ह्रस्वकायाइति कटुकभा

यस्मात्क्षुद्रदृशोमर्त्याःक्षुद्रभाग्यामहाशनाः॥ कामिनोवित्तहीनाश्चस्वैरिण्यश्चस्त्रियोऽसतीः॥३१॥ दस्यूत्कृष्टाजनपदावेदाःपाखंडदूषिताः॥ राजानश्चप्रजाभक्षाःशिश्नोदरपराद्विजाः॥३२॥ अव्रतावटवोऽशौचाभिक्षवश्चकुटुंबिनः॥ तपस्विनोग्रामवासान्यासिनोत्यर्थलोलुपाः॥३३॥ ह्रस्वकायामहाहाराभूर्यपत्यागतह्रियः॥ शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः॥३४॥ पणयिष्यंतिवैक्षुद्राःकिरीटाःकूटकारिणः॥ अनापद्यपिमंस्यंतेवार्तांसाधुजुगुप्सितां॥३५॥ पतिंत्यक्ष्यंतिनिर्द्रव्यंभृत्याअप्यखिलोत्तमं॥ भृत्यंविपन्नंपतयःकौलंगाश्चापयस्विनीः॥ ३६ ॥ पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन्हित्वासौरतसौहृदाः॥ ननंदस्यालसंवादादीनाःस्त्रैणाःकलौनराः॥ ३७॥ शूद्राःप्रतिग्रहीष्यंतितपोवेषोपजीविनः॥धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनं॥३८॥ नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकरपीडिताः॥ निरन्नेभूतलेराजन्ननावृष्टिभयातुराः॥ ३९॥ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः॥ हीनाःपिशाचसंदर्शाभविष्यंतिकलौप्रजाः॥ ४० ॥

षिण्यःअप्रियवादिन्यः चौर्यंचमाया कपटमुरुचसाहसंयासांताः ॥३४॥ किंच किरीटाः वणिजः पणयिष्यंति क्रयविक्रयादिव्यवहारंप्रवर्तयिष्यंति किंच सर्वेजनाःअनापद्यपिजुगुप्सितांनिंदितांवार्तांवृत्तिसाधुमस्यंते॥३५॥सर्वोत्तममपिपतिंद्रव्यहीनंभृत्यास्त्यक्ष्यंति पतयश्चविपन्नंरोगादिभिर्व्यापाराक्षमं कौलंकुलपरंपरायातंत्यक्ष्यंति अपयस्विनीरदुग्धदोहाः ॥३६॥ सौरतंसुरतनिमित्तंसौहृदंयेषांते अतएवननंदारोऽत्रभार्याभगिन्यः स्यालाःभार्याभ्रातरः तैःसंवादोमंत्रालोचनंयेषांते ननंदुरितिवापाठः ॥३७॥३८॥३९॥ पिशाचसंदर्शाःपिशाचसदृशाः ॥ ४० ॥

तत्रयुगधर्मास्तावदाह कृतइति तज्जनैस्तत्कालीनैर्जनैः दानमरागद्वेषतयाअभयदानं तदेवप्रथमस्कंधेशौचशब्देनोक्तं विभोः संपूर्णस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥ तदानींतनजनानाह संतुष्टाइति मैत्राः भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणाः आत्माभ्यासवंतः ॥ १९॥ २० ॥ ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥ अनृतेनसत्यं हिंसयादया असंतोषेणतपःविग्रहेणदानमितियथासंख्यंयोज्यं हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैरित्ययंक्रमोनविवक्षि

श्रीशुकउवाच कृतेप्रवर्ततेधर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः॥सत्यंदयातपोदानमितिपादाविभोर्नृप॥ १८ ॥ संतुष्टाःकरुणामैत्राःशांतादांतास्तितिक्षवः॥ आत्मारामाःसमदृशःप्रायशःश्रमणाजनाः॥ १९ ॥ त्रेतायांधर्मपादानांतुर्यांशोहीयतेशनैः॥ अधर्मपादैरनृतहिंसाऽसंतोषविग्रहैः॥ २०॥तदाक्रियातपोनिष्ठानातिहिंस्रानलंपटाः॥त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धावर्णाब्रह्मोत्तरानृप॥२१॥तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धंह्रसतिद्वापरे॥हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः॥२२॥यशस्विनोमहाशालाःस्वाध्यायाध्ययनेरताः॥आढ्याःकुटुंबिनोहृष्टावर्णाःक्षत्रद्विजोत्तमाः॥२३॥कलौतुधर्महेतूनांतुर्यांशोऽधर्महेतुभिः॥एधमानैःक्षीयमाणोह्यंतेसोपिविनंक्ष्यति॥२४॥तस्मिँल्लुब्धादुराचारानिर्दयाःशुष्कवैरिणः॥ दुर्भगाभूरितर्षाश्चशूद्रदासोत्तराःप्रजाः॥२५॥सत्वंरजस्तमइतिदृश्यंतेपुरुषेगुणाः॥ कालसंचोदितास्तेवैपरिवर्ततआत्मनि॥२६॥ प्रभवंतियदासत्वेमनोबुद्धींद्रियाणि च॥तदाकृतयुगंविद्याज्ज्ञानेतपसियद्रुचिः॥२७॥ यदाकर्मसुकाम्येषुभक्तिर्भवतिदेहिनां॥ तदात्रेतारजोवृत्तिरितिजानीहिबुद्धिमन्॥२८॥यदालोभस्त्वसंतोषोमानोदंभोऽथमत्सरः॥कर्मणांचापिकाम्यानांद्वापरंतद्रजस्तमः॥२९॥यदामायाऽनृतंतंद्रानिद्राहिंसाविषादनं॥शोकोमोहोभयंदैन्यंसकलिस्तामसःस्मृतः॥३०॥

तः धर्मस्यार्द्धंह्रसतिक्षीयतेअधर्मस्यलक्षणैश्चिह्नैः पादैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ यशस्विनः कीर्तिप्रियाः क्षत्रद्विजोत्तमाः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः ॥२३॥ कलौधर्मपादानांतुर्यांशश्चतुर्थांशोवशिष्यते ॥२४॥ शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्तादिप्रधानाः॥२५॥ युगानामेवंभूतवैषम्येकारणमाह सत्वमितिपंचभिः॥२६॥मनश्चबुद्धिश्चेंद्रियाणिचसत्वेयदाप्रभवंति अतिशयेनवर्तंते॥२७॥यदाकर्मादिषुभक्तिःप्रीतिस्तदारजोवृत्तिप्रधानंत्रेतायुगमितिजानीहि॥२८॥काम्यानांकर्मणांविषयेयदाप्रीतिस्तदारजस्तमःप्रधानंद्वापरंजानीहि॥२९॥विषादनं दुःखं॥३०॥

अतःअंतकंनपश्यंतीत्युक्तं तदेवाह यामि॰ कुरूद्वहेतिभूमिगीतंकथयन्शुकःसंबोधयति कुलोद्वहेतितुपाठःसुगमः ॥६॥ अबुद्धयइत्यु क्तंतत्प्रपंचयति मत्कृतइति ॥७॥८॥ रामोनामकश्चित् यद्वा लोकदृष्ट्यादाशरथिरेवनिर्दिष्टः॥ ९॥१०॥ लोकंरावयतिरोदयतीतिलोकरा वणः ॥११॥१२॥ मयिउच्चैर्ममतांकृत्वायेअवर्तंत तेकालेनकथावशेषाःकृताः विभोइतिसंबोधनंकुरूद्वहेतिवत्॥१३॥राजवंशानुकथ नस्यतात्पर्यमाह कथाइमाइति विज्ञानंविषयासारताज्ञानं ततोवैराग्यंतयोर्विवक्षया परेयुषांमृतानांवचोविभूतीः वाग्विलासमात्रह

यांविसृज्यैवमनवस्तत्सुताश्चकुरूद्वह॥ गतायथागतंयुद्धेतांमांजेष्यंत्यबुद्धयः॥ ६॥ मत्कृतेपितृपुत्राणांभ्रा तॄणांचापिविग्रहः॥ जायतेह्यसतांराज्येममताबद्धचेतसां॥७॥ ममैवेयंमहीकृत्स्नानतेमूढेतिवादिनः॥ स्प र्द्धमानामिथोघ्नंतिम्रियंतेमत्कृतेनृपाः॥ ८॥ पृथुःपुरूरवागाधिर्नहुषोभरतोऽर्जुनः॥ मांधातासगरोरामःख ट्वांगोधुंधुहारघुः॥९॥ तृणबिंदुर्ययातिश्चशर्यातिःशंतनुर्गयः॥ भगीरथःकुवलयाश्वःककुत्स्थोनैषधोनृगः ॥१०॥हिरण्यकशिपुर्वृत्रोरावणोलोकरावणः॥ नमुचिःशंबरोभौमोहिरण्याक्षोऽथतारकः॥११॥अन्येचब हवोदैत्याराजानोयेमहेश्वराः॥सर्वेसर्वविदःशूराःसर्वेसर्वजितोऽजिताः॥१२॥ ममतांमय्यवर्तंतकृत्वोच्चैर्म र्त्यधर्मिणः॥ कथावशेषाःकालेनह्यकृतार्थाःकृताविभो॥१३॥ कथाइमास्तेकथितामहीयसांविताययलोके षुयशःपरेयुषां॥विज्ञानवैराग्यविवक्षयाविभोवचोविभूतीर्नतुपारमार्थ्यं॥१४॥ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवा दःसंगीयतेऽभीक्ष्णममंगलघ्नः॥ तमेवनित्यंशृणुयादभीक्ष्णंकृष्णेऽमलांभक्तिमभीप्समानः॥१५॥ राजो वाच केनोपायेनभगवन्कलेर्दोषान्कलौजनाः॥विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मेब्रूहियथामुने॥१६॥युगानियुग धर्मांश्चमानंप्रलयकल्पयोः॥कालस्येश्वररूपस्यगतिंविष्णोर्महात्मनः॥१७॥

पाः नतुपारमार्थ्यं परमार्थयुक्तंकथनं नभवतीत्यर्थः॥१४॥ कस्तर्हिपुरुषाणामुपादेयःपरमार्थस्तमाह यस्त्विति नित्यंप्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णं॥१५॥कलिदोषोपचयेसति भक्तेरसं भवंमन्यमानःपृच्छति केनोपायेनेति विधमिष्यंतिनाशयिष्यंति यथायथावत्॥१६॥कलियुगेकःपरोधर्मइतिबुभुत्सयापृच्छति युगानी तिब्रूहीत्यनुषंगःआत्यंतिकजिज्ञासयापुनःपृच्छति प्रलयकल्पयोःसंहारस्थितिकालयोः नचायंबहिर्मुखःप्रश्नइत्याह कालस्येति॥१७॥

ममत्वंकृत्वेत्यनेनसूचितांभूतद्रोहप्रवृत्तिंनिंदति कृमीति राजन्नाम्नः राजेतिनामयस्यतस्यापिदेहस्यांते कृमयोविष्ठाभस्मेतिवासंज्ञाभ
विष्यति तत्कृतेतदर्थंयोभूतध्रुक्भूतेभ्योद्रुह्यतिसकिंस्वार्थंवेद कुतइत्यपेक्षायांहेतुत्वेनभूतद्रोहंविशिनष्टि यतोभूतद्रोहान्निरयोभवति
 ॥४१॥ ममत्वप्रकारंप्रपंचयति कथमिति सेयमखंडाभूः मेपूर्वैर्धृतासतीइदानींमत्पूर्वाचसतीमत्पुत्रादेःकथंस्यादित्येवं ॥४२॥उभौमहीं
कायंच अदर्शनंमृत्युं ॥४३॥ उपसंहरति येयेइति तेसर्वेचकथासुक्रियमाणासु कथामात्राःकालेनकृताः॥४४॥ इ० भा० द्वा० द्वितीयो
ध्यायः ॥२॥ ॥छ॥ तृतीयेभूमिगीतैश्चराज्यदोषादिवर्ण्यते॥कलौचदोषभूयिष्ठेदोषहंत्रीहरेर्नतिः ॥१॥ देहेऽहंतांभूमौचममतांकुर्वंति अतो

कृमिविड्भस्मसंज्ञांऽतेराजन्नाम्नोपियस्यच॥ भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः॥४१॥ कथंसेयमखंडाभूःपूर्वैर्मेपुरुषैर्धृता॥ मत्पुत्रस्यचपौत्रस्यमत्पूर्वावंशजस्यच॥४२॥ तेजोऽबन्नमयंकायंगृहीत्वाऽत्मतयाऽबुधाः॥ महींममतयाचोभौहित्वांऽतेदर्शनंगताः॥ ४३॥ येयेभूपतयोराजन्भुंजंतिवसुमोजसा॥ कालेनतेकृताःसर्वेकथामात्राःकथासुच॥ ४४॥ इ० भा० द्वा० द्वितीयोध्यायः॥ २॥ ॥छ॥ श्रीशुकउवाच दृष्ट्वात्मनिजयेव्यग्रान्नृपान्हसतिभूरियं॥अहोमांविजिगिष्यंतिमृत्योःक्रीडनकान्नृपाः॥१॥कामएषनरेंद्राणांमोघःस्याद्विदुषामपि॥ येनफेनोपमेपिंडेयेऽतिविश्रंभितानृपाः॥ २॥ पूर्वंनिर्जित्यषड्वर्गंजेष्यामोराजमंत्रिणः॥ ततःसचिवपौराप्तकरींद्रानस्यकंटकान्॥३॥ एवंक्रमेणजेष्यामःपृथ्वींसागरमेखलां॥इत्याशाबद्धहृदयानपश्यंत्यंतिकेंऽतकं॥ ४॥ समुद्रावरणांजित्वामांविशंत्यब्धिमोजसा॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजयेफलं॥५॥

ऽबुधाइत्युक्तं तदेवभूमिगीतैःप्रपंचयति दृष्ट्वेत्यादिना आत्मनिपृथिव्यांजयेव्यग्रान्उद्युक्तान् हासप्रकारमेवाह अहो
इति॥१॥येनकामेनफेनोपमेपिंडेदेहेविश्रंभिताविश्वासंनीतायेतेषांनरेंद्राणामेषकामोमोघएवस्यात्॥२॥काममेवदर्शयतिद्वाभ्यां पूर्वमि
तिइंद्रियार्थलंपटस्यनराज्यप्राप्तिःस्यादितिप्रथममिंद्रियषड्वर्गंनिर्जित्यराजमंत्रिणोजेष्यामःवशीकरिष्यामः सचिवाअमात्याःकरींद्राह
स्तिपाः तांश्चजेष्यामः कंटकान्प्रतिपक्षान् अस्यअपास्य अथकंटकानितिवापाठः ॥३॥ इतिएवंकेचित्आशाबद्धहृदयाः॥४॥ एवंके
चिन्मांपुनर्जित्वाऽप्यतितृष्णयाअब्धिंविशंति तदेवं मिंद्रियजयेनयेराज्यंसाधयितुमिच्छंतितेऽतिमंदाइत्याह कियदिति ॥ ५ ॥

अतोयथोक्तएवकलिप्रवेशकालइत्याह यदादेवर्षय इति द्वादशाब्दशतात्मकइति दिव्येनमानेनसंध्यांशाभ्यांसहयोद्वादशाब्दशतात्मकः सकलिःतदासंध्यामतिक्रम्यप्रविष्टइत्यर्थः ॥३१॥ कलेःप्रवेशकालमुक्त्वातस्यवृद्धिकालमाह यदेति तदाप्रद्योतनात्प्रभृतिर्वृद्धिंगच्छन्नं दात्प्रभृत्यपिवृद्धिंगमिष्यतीत्यर्थः ॥३२॥ ननुयदाकलेर्लिंगमुपलब्धंतदैवप्रविष्टइतियुक्तं ततःपूर्वमेवप्रवेशःततःपरंवृद्धिरित्यत्रकिंप्रमाणं तत्राह यस्मिन्निति प्रतिपन्नंप्रविष्टमितिज्ञातं पुराविदःपूर्वज्ञातारः ॥ ३३॥ कलेरनंतरंकृतयुगप्रवेशमाह दिव्याब्दानामिति चतुर्थेकलौ प्रवेशेनाब्दपरिमितेनांशेनापिसहातीतेसतीत्यर्थः ॥ कृतयुगप्रवेशचिन्हमाह यदानॄणांमनःआत्माप्रकाशकंभविष्यतितदेति ॥३४॥ रा

यदादेवर्षयःसप्तमघासुविचरंतिहि॥ तदाप्रवृत्तस्तुकलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः॥३१॥यदामघाभ्योयास्यंति पूर्वाषाढांमहर्षयः॥ तदानंदात्प्रभृत्येषकलिर्वृद्धिंगमिष्यति॥३२॥ यस्मिन्कृष्णोदिवंयातस्तस्मिन्नेवतदाऽह नि॥ प्रतिपन्नंकलियुगमितिप्राहुःपुराविदः॥ ३३॥ दिव्याब्दानांसहस्रांतेचतुर्थेतुपुनःकृतं॥ भविष्यतिय दानॄणांमनआत्मप्रकाशकं॥३४॥ इत्येषमानवोवंशोयथासंख्यायतेभुवि॥ तथाविट्शूद्रविप्राणांतास्ता ज्ञेयायुगेयुगे॥ ३५॥ एतेषांनामलिंगानांपुरुषाणांमहात्मनां॥ कथामात्रावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिताभुवि ॥ ३६॥ देवापिःशंतनोर्भ्रातामरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः॥ कलापग्रामआसातेमहायोगबलान्वितौ॥३७॥ ताविहेत्यकलेरंतेवासुदेवानुशिक्षितौ॥ वर्णाश्रमयुतंधर्मंपूर्ववत्प्रथयिष्यतः॥ ३८॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेति चतुर्युगं॥ अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिषुवर्तते॥ ३९॥ राजन्नेतेमयाप्रोक्तानरदेवास्तथाऽपरे॥ भूमौमम त्वंकृत्वांऽतेहित्वेमांनिधनंगताः॥४०॥

जवंशोक्तांस्थितिंब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति इत्येषइति यथायाभिरुच्चनीचाव स्थाभिस्तास्ताअवस्थावंशाइतिवापाठः ॥ ३५॥ एतत्कीर्तनस्यवैराग्योपयोगितामाह एतेषामिति नामैवलिंगंज्ञापकंयेषांतेषांकथामा त्रेणैवावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिता नतुराज्यंपुत्रादयोवा॥३६॥ कलावुत्सन्नानांराजवंशादीनांपुनःप्रवृत्तिप्रकारमाह देवापिःसोमवंशजः मरुस्तुसूर्यवंशजः कलापग्रामोनामयोगिनामावासःप्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इममेवप्रकारंप्रतिचतुर्युगंदर्शयति कृतमिति ॥ ३९ ॥ एतेषांनामलिंगानामित्यादियदुक्तंतत्प्रपंचयति राजन्नितिपंचभिः॥ ४० ॥

तदवतारकालोपलक्षणमाह यदाचंद्रश्चेति तिष्यः पुष्यः अयमर्थः चंद्रसूर्यबृहस्पतीनांयदापुष्यनक्षत्रेयोगः तदातत्कृतयुगंभविष्यति यद्य
पिचप्रतिद्वादशाब्दंकर्कराशौबृहस्पतौवर्तमानेद्वित्रासुअमावास्यासुतेषांत्रयाणामपिपुष्ययोगःसंभवति तथाऽपितेषांसहप्रवेशोऽत्रविव
क्षितः समेष्यंतीतिवचनात् अतोनातिप्रसंगः॥२४॥एवंनवमस्कंधमारभ्यानुक्रांतंवैवस्वतमनोर्वंशद्वयंनिगमयति येऽतीताइति उद्देशतःसं
क्षेपतः॥२५॥कलियुगावांतरविशेषंवक्तुमाह आरभ्येत्यादिना वर्षसहस्रंपंचदशोत्तरंशतंचेतिकयापिविवक्षयाऽवांतरसंख्येयंपरीक्षिन्नंद
योरतरंद्वाभ्यांन्यूनंवर्षाणांसार्धसहस्रंभवति परीक्षित्समकालं मागधंमार्जारिमारभ्यरिपुंजयांताविंशतिराजानः सहस्रसंवत्सरंभोक्ष्यती
त्युक्तंनवमस्कंधे येबार्हद्रथभूपालाभाव्याःसाहस्रवत्सरमिति ततःपरंपंचप्रद्योतनाःअष्टत्रिंशोत्तरंशतं शिशुनागाश्चषष्ट्युत्तरशतत्रयंभो

यदाचंद्रश्चसूर्यश्चतथातिष्यबृहस्पती॥ एकराशौसमेष्यंतितदाभवतितत्कृतं॥२४॥ येऽतीतावर्तमानायेभ
विष्यंतिचपार्थिवाः॥ तेतउद्देशतःप्रोक्तावंशीयाःसोमसूर्ययोः॥ २५॥ आरभ्यभवतोजन्मयावन्नंदाभिषे
चनं॥ एतद्वर्षसहस्रंतुशतंपंचदशोत्तरं॥ २६॥ सप्तर्षीणांतुयौपूर्वौदृश्येतेउदितेदिवि ॥ तयोस्तुमध्येनक्षत्रंदृ
श्यतेयत्समंनिशि॥ २७॥ तेनैवऋषयोयुक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतानिच ॥ तेत्वदीयेद्विजाःकालअधुनाचाश्रिता
मघाः॥२८॥विष्णोर्भगवतोभानुःकृष्णाख्योऽसौदिवंगतः॥तदाऽविशत्कलिर्लोकंपापेयद्रमतेजनः॥२९॥
· यावत्सपादपद्माभ्यांस्पृशन्नास्तेरमापतिः॥ तावत्कलिर्वैपृथिवींपराक्रांतुंनचाशकत्॥३०॥

क्ष्यंतिपृथिवी
मित्यत्रैवोक्तत्वात्॥२६॥कलेःप्रवृत्तिवृद्धिंचनिरूपयितुंकालज्ञानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणांत्विति अयमर्थः प्रागग्रशकटाकारंतारासप्तकं
सप्तर्षिमंडलं तत्रकिंचिदुन्नतेषाऽग्रस्थानीयोमरीचिः ततःपश्चादानम्रयुगकंधराकारोवसिष्ठःसभार्यःततःपश्चादीषदुन्नतेषामूलस्थानीयों
ऽगिराःततःपश्चाच्चतुरस्रताराचतुष्केईशानेऽत्रिः ततोदक्षिणतःपुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतःपुलहः ततउत्तरतःक्रतुः एवंस्थिते तेषांमध्येयौ
पूर्वौउदयसमयेप्रथममुदितौपुलहक्रतुसंज्ञौतयोस्तुमध्येतयोस्तुपूर्वयोस्तुमध्येयत्समंदक्षिणतः वामदेशावस्थितमश्विन्यादिषुयदन्यतमं
नक्षत्रंदृश्यते॥२७॥तेनतथैवयुक्तानृणामब्दशतंतिष्ठंतितेचद्विजाः त्वदीयेकालेऽधुनामघाः आश्रितावर्तंते॥२८॥यदाविष्णोर्भानुःभातीति
भानुः शुद्धसत्वोत्मकोदेहः दिवंवैकुंठंगतः तदाकलियुगमविशत् यद्यस्मिन्युगेजनः पापेरमतइतिकलियुगस्यलक्षणं॥२९॥ननुश्रीकृष्णेपृ
थिव्यांवर्तमानेऽपिसंध्यारूपेणकलिःप्रविष्टएवासीत् सत्यं तथापितावत्तस्यपराक्रमोनाभवदित्याह यावदिति पराक्रांतुमभिभवितुं॥३०

छागप्रायासुप्रमाणतः क्षीरतश्चअजातुल्यासु ॥ १४ ॥ स्थाणुषुवृक्षेषु विद्युत्प्रायेषुतडिद्वद्कुलेषु शून्यप्रायेषुधर्मादिरहितेषुसंध्यासुगृहेषु ॥ ॥ १५ ॥ जनेषुखरधर्मिणिदुःसहचेष्टितेकलौगतप्रायेसमाप्तप्राये ॥ १६ ॥ एतत्प्रपंचयतिचतुर्भिः चराचरगुरोःईश्वरस्यैवधर्मत्राणेहेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपादानं अखिलस्यविश्वस्यात्मनःकारणस्येति एवंभूतस्यविष्णोर्जन्मसाधूनांधर्मत्राणायधर्मत्राणप्रयोजनमाह कर्मापनुत्तयेमोक्षाय ॥ १७ ॥ शंभलग्रामेमुख्यस्यप्रधानस्यनाम्ना विष्णुयशसोब्राह्मणस्यभवनेगृहे ॥ १८ ॥ धर्मत्राणप्रकार

शूद्रप्रायेषुवर्णेषुछागप्रायासुधेनुषु ॥ गृहप्रायेष्वाश्रमेषुयौनप्रायेषुबंधुषु ॥ १४ ॥ अणुप्रायास्वोषधीषुशमीप्रायेषुस्थाणुषु ॥ विद्युत्प्रायेषुमेघेषुशून्यप्रायेषुसद्मसु ॥ १५ ॥ इत्थंकलौगतप्रायेजनेषुखरधर्मिणि ॥ धर्मत्राणायसत्वेनभगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणायसाधूनांजन्मकर्मापनुत्तये ॥ १७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ भवनेविष्णुयशसःकल्किःप्रादुर्भविष्यति ॥ १८ ॥ अश्वमाशुगमारुह्यदेवदत्तंजगत्पतिः ॥ असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥ विचरन्नाशुनाक्षोण्यांहयेनाप्रतिमद्युतिः ॥ नृपलिंगच्छदोदस्यून्कोटिशोनिहनिष्यति ॥ २० ॥ अथतेषांभविष्यंतिमनांसिविशदानिवै ॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां ॥ पौरजानपदानांवैहतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥ तेषांप्रजाविसर्गश्चस्थविष्ठःसंभविष्यति ॥ वासुदेवेभगवतिसत्वमूर्तौहृदिस्थिते ॥ २२ ॥ यदावतीर्णोभगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ॥ कृतंभविष्यतितदाप्रजासूतिश्चसात्विकी ॥ २३ ॥

माह अश्वमिति असाधवोदस्यंतेयेनतमश्वमारुह्यअसिनादस्यून्कोटिशोनिहष्यतीत्युत्तरेणान्वयः असाधुदमनइतिपाठेकल्किविशेषणं ॥ १९ ॥ तत्प्रपंचः आशुनाशीघ्रगामिनातेनहयेनअश्वेनक्षोण्यांपृथिव्यांविचरन् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणिगुणाश्चसत्यसंकल्पादयः तैरन्वितः नृपलिंगच्छदःराजवेषच्छन्नान् ॥ २० ॥ ततश्चपुनःकृतयुगप्रवृत्तिंवक्तुमाह अथेतिसार्द्धाभ्यां तेषांपौरजानपदानांमनांसिविशदानिभविष्यंति तत्रहेतुःवासुदेवस्यांगरागेणचंदनादिनातिपुण्यगंधोऽनिलस्तंस्पृशंतीतितथातेषां ॥ २१ ॥ स्थविष्ठःस्थूलः ॥ २२ ॥ कृतयुगप्रवृत्तिमाह यदावतीर्णइति प्रजानांसूतिःप्रसूतिः ॥ २३ ॥

द्वितीयेतुकलेर्दोषवृद्धौकल्क्यवतारतः ॥ अधर्मिष्ठेजनेनष्टेपुनःकृतयुगागमः ॥ १॥ कलिधर्मान्प्रपंचयति ततश्चेत्यादिना ॥ १ ॥ धर्मन्या
ययोःव्यवस्थायांबलमेव ॥ २ ॥ दांपत्येभार्यापतिभावेअभिरुचिरेवहेतुः नकुलगोत्रादिः व्यावहारिकेक्रयविक्रयादौ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचत
योःश्रैष्ठ्येरतिकौशलमेवहेतुः नकुलमाचारोवा ॥३॥ आश्रमाणांख्यातौज्ञाने लिंगमेवदंडाजिनादिकंहेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्या
पत्तिकारणंच आश्रमादाश्रमांतरप्राप्तौचकारणं यद्वाबहूदकहंसादीनामन्योऽन्यापत्तौनमस्कारादिव्यवहारेकारणं अवृत्त्यामुद्रार्पणादि

श्रीशुकउवाच ततश्चानुदिनंधर्मःसत्यंशौचंक्षमादया ॥ कालेनबलिनाराजन्नंक्ष्यत्यायुर्बलंस्मृतिः ॥ १ ॥
वित्तमेवकलौनॄणांजन्माचारगुणोदयः ॥ धर्मन्यायव्यवस्थायांकारणंबलमेवहि ॥ २॥ दांपत्येऽभिरुचिर्हेतु
र्मायैवव्यावहारिके ॥ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचहिरतिर्विप्रत्वेसूत्रमेवहि ॥ ३ ॥ लिंगमेवाश्रमख्यातावन्योऽन्यापत्तिकार
णं ॥ अवृत्त्यान्यायदौर्बल्यंपांडित्येचापलंवचः ॥४॥ अनाढ्यतैवासाधुत्वेसाधुत्वेदंभएवतु ॥ स्वीकारएवचो
द्वाहेस्नानमेवप्रसाधनं ॥५॥ दूरेवार्ययनंतीर्थंलावण्येकेशधारणं ॥ उदरंभरतास्वार्थःसत्यत्वेधार्ष्ट्यमेवहि ॥ ६॥
दाक्ष्यंकुटुंबभरणंयशोर्थेधर्मसेवनं ॥ एवंप्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णेक्षितिमंडले ॥ ७॥ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणांयो
बलीभवितानृपः ॥ प्रजाहिलुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८॥ आच्छिन्नदारद्रविणायास्यंतिगिरिकान
नं ॥ शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥ ९॥ अनावृष्ट्याविनंक्ष्यंतिदुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ शीतवाता
तपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतःप्रजाः ॥ १० ॥ क्षुत्तृड्भ्यांव्याधिभिश्चैवसंतापेनचचिंतया ॥ त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि
परमायुःकलौनृणां ॥ ११ ॥ क्षीयमाणेषुदेहेषुदेहिनांकलिदोषतः ॥ वर्णाश्रमवतांधर्मेनष्टेवेदपथेनृणां ॥ १२ ॥
पाखंडप्रचुरेधर्मेदस्युप्रायेषुराजसु ॥ चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषुवैनृषु ॥ १३ ॥

दानासामर्थ्येतन्न्यायदौर्बल्यंपराजयः चापलंवचः बहुभाषणं ॥ ४ ॥ असाधुत्वेचौर्याद्यभियोगे प्रसाधनमलंकारः ॥ ५ ॥ दूरेवर्तमा
नंवार्ययनंजलाशयस्तीर्थंनतुगुर्वादि स्वार्थःपुरुषार्थः ॥६॥७॥८॥ आच्छिन्नाअपहृतादाराद्रविणानिचयासांताः अष्टिर्बीजं ॥९॥१०॥
॥ ११ ॥ क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्थंकलौगतप्रायइतिपंचमेनान्वयः क्षीयमाणेषुअल्पप्रायेषु ॥ १२॥ दस्युप्रायेषुचौरतुल्येषु चौर्यानृ
तवृथाहिंसाद्यानानावृत्तयोयेषांतेषु ॥१३॥

तथाऽांधाः कौशलाः वैदूरपतयः निषधाश्च एतेचतत्तद्देशनामभिःप्रख्यातास्तुल्यकालाः खंडमंडलेषुभूपाः ततएतेभ्योबाह्लिकेभ्यएव भाव्याभविष्यंति॥ ३ ३ ॥ततश्चमागधानांतुराजा विश्वस्फूर्जिर्नामभविता सचपूर्वोक्तात्पुरंजयात्परः पुरंजयादतिप्रसिद्धःसन् वर्णान्ब्राह्मणादीन्पुलिंदयदुमद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान्करिष्यति अपरानितिपाठेअन्यान्पुलिंदादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्यतीत्यर्थः॥ ३ ४॥ सचएवंकृत्वाअब्रह्मभूयिष्ठाअत्रैवर्ण्यप्रचुरा सतीःप्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति सचपद्मवत्यांपुरि अनुगंगांगंगाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यंतंगुप्ताः

एककालाइमेभूपाःसप्तांध्राःसप्तकौशलाः॥ वैदूरपतयोभाव्यानैषधास्ततएवहि॥ ३ ३॥मागधानांतुभविता विश्वस्फूर्जिःपुरंजयः॥ करिष्यत्यपरोवर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान्॥ ३४ ॥ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाःस्थापयिष्यति दुर्मतिः ॥ वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्यपद्मवत्यांसवैपुरि॥ अनुगंगामाप्रयागंगुप्ताभोक्ष्यंतिमेदिनीं ॥ ३५॥ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्चशूद्राअर्बुदमालवाः॥ व्रात्याद्विजाभविष्यंतिशूद्रप्रायाजनाधिपाः॥३६॥सिंधोस्तटंचंद्रभागांकौंतींकाश्मीरमंडलं ॥ भोक्ष्यंतिशूद्रव्रात्याद्याम्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥ ३७ ॥ तुल्यकालाइमेराजन्म्लेच्छप्रायाश्चभूभृतः॥ एतेऽधर्मानृतपराःफल्गुदास्तीव्रमन्यवः॥३८॥स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्चपरदारधनादृताः॥ उदितास्तमितप्रायाअल्पसत्वाल्पकायुषः॥३९॥ असंस्कृताःक्रियाहीनारजसातमसावृताः॥ प्रजास्तेभक्षयिष्यंतिम्लेच्छाराजन्यरूपिणः॥ ४०॥ तन्नाथास्तेजनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ॥ अन्योन्यतोराजभिश्चक्षयंयास्यंतिपीडिताः॥ ४१ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेप्रथमोध्यायः॥ १ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

एतत्संतकाराजानःमेदिनींभोक्ष्यंति॥ ३ ५॥ तदनंतरंचसौराष्ट्रादिदेशवर्तिनोद्विजाः व्रात्याउपनयनरहिताभविष्यंति ॥ ३ ६॥ अब्रह्मवर्चसः वेदाचारशून्याः॥ ३ ७॥इमेचम्लेच्छप्रायाभूभृतःतुल्यकालाभविष्यंति किंच एतेसर्वेअधर्मानृतपराः अधर्मेअनृतेचपरिनिष्ठिताःफल्गुदा अल्पदातारः ॥ ३८ ॥ उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिबहुलाः ॥ ३ ९ ॥असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजाःभक्षयिष्यंतिधनाद्यपहारादिनापीडयिष्यंति ॥ ४० ॥ किंचतन्नाथाः तेनाथायेषांते जनपदादेशवर्तिनोमनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषामिवं शीलमाचारोवादश्चतद्वृत्तः ॥ ४१ ॥ इतिद्वादशेटीकायांप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

काण्वानांचतुर्थःसुशर्मा इमेवसुदेवादयःकाण्वायनावर्षाणांत्रीणिशतानिपंचचत्वारिंशद्वर्षाणिचभूमिंभोक्ष्यंति ॥ १९॥ काण्वानामं
तिमंसुशर्माणंहत्वावलीनामातद्भृत्योगांभोक्ष्यति॥२०॥२१॥२२॥२३॥यत्रयेषुबहुसंज्ञेषुअष्टसुनवमः शिवस्वातिनामाभविता॥२४॥२५॥
॥२६॥ अवभृत्याः अवभृतिर्नगरीतद्राजानः ॥२७॥२८॥ एतेआभीरादयोमौनव्यतिरिक्ताः पंचषष्टिनृपाः एकोनशताधिकंवर्षसहस्रंपृ

तस्यपुत्रस्तुभूमित्रस्तस्यनारायणःसुतः॥काण्वायनाइमेभूमिंचत्वारिंशाच्चपंचच॥शतानित्रीणिभोक्ष्यंति
वर्षाणांचकलौयुगे॥१९॥हत्वाकाण्वंसुशर्माणंतद्भृत्योवृषलोबली॥गांभोक्ष्यत्यंध्रजातीयःकंचित्कालम
सत्तमः॥२०॥कृष्णनामाऽथतद्भ्राताभवितापृथिवीपतिः॥श्रीशांतकर्णस्तत्पुत्रःपौर्णमासस्तुतत्सुतः॥२१॥
लंबोदरस्तुतत्पुत्रस्तस्माच्चिविकलोनृपः॥मेघस्वातिश्चविकलादटमानस्तुतस्यच॥२२॥अनिष्टकर्माहाले
यस्तलकस्तस्यचात्मजः॥पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततोराजासुनंदनः॥२३॥चकोरोनवमोयत्रशिवस्वातिररिंद
म॥तस्यापिगोमतीपुत्रःपुरीमान्भविताततः॥२४॥मेदशिराःशिवस्कंदोयज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः॥विजय
स्तत्सुतोभाव्यश्चंद्रविज्ञःसलोमधिः॥२५॥एतेत्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानिच॥षट्पंचाशच्चपृथिवींभो
क्ष्यंतिकुरुनंदन॥२६॥सप्ताभीराआवभृत्यादशगार्दभिनोनृपाः॥कंकाःषोडशभूपालाभविष्यंतिचलोलु
पाः॥२७॥ततोष्टौयवनाभाव्याश्चतुर्दशचपुष्कसाः॥भूयोदशगुरुंडाश्चमौनाएकादशैवतु॥२८॥एतेभोक्ष्यं
तिपृथिवींदशवर्षशतानिच॥नवाधिकांचनवतिंमौनाएकादशक्षितिं॥२९॥भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यंगत्रीणि
तैःसंस्थितेततः॥किलिकिलायांनृपतयोभूतनंदोऽथवंगिरिः॥३०॥शिशुनंदिश्चतद्भ्रातायशोनंदिःप्रवीर
कः॥इत्येतेवैवर्षशतंभविष्यंत्यधिकानिषट्॥३१॥तेषांत्रयोदशसुताभवितारश्चबाल्हिकाः॥पुष्पमित्रोऽथ
राजन्योदुर्मित्रोऽस्यतथैवच॥३२॥ थिवींभोक्ष्यंति ततःपूर्वोक्ताएवैकादशमौनाः ॥ २९ ॥ त्रीण्यब्दशतानिक्षितिंभोक्ष्यं
ति तैःसंस्थितैः तेषुमौनेषुमृतेषु किलिकिलायांपुर्यांनृपतयोभविष्यंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥३०॥ अधिकानिचषड्वर्षाणि ॥३१॥ तेषांभूतनं
दादीनांयथायथंबाह्लिकनामानस्त्रयोदशसुताभविष्यंति अथपुष्पमित्रोनामान्योराजन्यः अस्यचदुर्मित्रोनामपुत्रः ॥ ३२ ॥

नंदोनामकश्चिन्महापद्मसंख्यायाःसेनायाः धनस्यवापतिर्भविष्यति अतएवमहापद्मइत्यपितस्यनाम ॥ ८॥ एकमेवछत्रंयस्यांतांपृथिवींशासिष्यतिपालयिष्यति क्षत्रोत्सादनेदृष्टांतः भार्गवःपरशुरामइव ॥ ९ ॥ समाःसंवत्सरान् ॥ १० ॥ नवनंदान् नंदंचतत्पुत्रांश्चेत्येवंनवप्रपन्नान्शरणागतान्विश्वस्तान्विख्यातान्वा द्विजःकौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्याः मौर्य

महापद्मपतिःकश्चिन्नंदःक्षत्रविनाशकृत् ॥ ततोनृपाभविष्यंतिशूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ८ ॥ सएकछत्रांपृथिवीमनुल्लंघितशासनः ॥ शासिष्यतिमहापद्मोद्वितीयइवभार्गवः ॥ ९ ॥ तस्यचाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमुखाःसुताः ॥ यइमांभोक्ष्यंतिमहींराजानःस्मशतंसमाः ॥ १० ॥ नवनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ॥ तेषामभावेजगतींमौर्याभोक्ष्यंतिवैकलौ ॥ ११ ॥ सएवचंद्रगुप्तंवैद्विजोराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ तत्पुत्रोवारिसारस्तुततश्चाशोकवर्धनः ॥ १२ ॥ सुयशाभवितातस्यसंगतःसुयशःसुतः ॥ शालिशूकस्ततस्तस्यसोमशर्माभविष्यति ॥ १३॥ शतधन्वाततस्तस्यभवितातद्बृहद्रथः ॥ मौर्याह्येतेदशनृपाःसप्तत्रिंशच्छतोत्तरं॥ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकलौकुरुकुलोद्वह ॥ १४॥ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोऽथभविष्यति ॥ वसुमित्रोभद्रकश्चपुलिंदोभवितासुतः ॥ १५॥ ततोघोषःसुतस्तस्माद्वज्रमित्रोभविष्यति ॥ ततोभागवतस्तस्माद्देवभूतिरितिश्रुतः ॥ १६ ॥ शुंगादशैतेभोक्ष्यंतिभूमिंवर्षशताधिकं ॥ ततःकाण्वानियंभूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृप ॥ १७॥ शुंगंहत्वादेवभूतिंकण्वोऽमात्यस्तुकामिनं ॥ स्वयंकरिष्यतेराज्यंवसुदेवोमहामतिः ॥ १८ ॥

संज्ञाः ॥ ११ ॥ कथंभोक्ष्यंतितदाह सएवेति चंद्रगुप्तं मौर्यप्रथमं ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेषांप्रथमोदशरथःपराशरादिभिरुक्तोऽत्राप्यनुसंधेयः तेनसहमौर्यादश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरंसप्तत्रिंशदुत्तरंशतंसमाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ बृहद्रथस्यसेनापतिः पुष्यमित्रोनामस्वामिनंहत्वाराज्यंकरिष्यति सचशुंगानांप्रथमः ततोऽग्निमित्रादयोनवेत्येवंशुंगादशवर्षशताधिकंद्वादशाधिकंवर्षशतं ॥ १७॥ कथंकाण्वान्यास्यतितदाह शुंगमिति परस्त्रीकामिनंदेवभूतिनामानंशुंगंहत्वा तदमात्योवसुदेवनामाकण्वोराज्यंकरिष्यति ॥ १८ ॥

श्रीगुरुगणेशांबिकाभ्योनमः जयंतिश्रीपरानंदकृपाऽपांगलसद्दृशः॥यानित्यमनुवर्तंतेसंपदोविगतादृशः ॥ १ ॥ उक्तस्त्रयोदशाध्यायैर्द्वा
दशेत्वाश्रयःसतः॥अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चेश्वरःसतः ॥ २ ॥ उक्तोलयावधित्वेनप्राकृतात्यंतिकेलये॥अधिष्ठानतयाचोक्तोमहा
पुरुषवर्णने ॥ ३ ॥ तत्रादौषड्भिरध्यायैःशुकःप्राहपरीक्षिते॥शेषैस्तत्राखिलान्याहसूतःपृष्टोऽथसत्रिभिः ॥४॥ स्वाश्रयश्रवणेकार्योनविलं
बोमनीषिणा॥इत्येतत्कालवैषम्यंचतुर्भिस्तावदुच्यते॥५॥ तत्रतुप्रथमेभाविमागधान्वयभूमिपान्॥कलिप्रभावतःप्राहसंस्कारादिमलीमसा
न्॥६॥ एवंभूतेसोमवंशेमुकुंदस्वैरक्रीडावर्णिताव्यासपुत्रैः॥वंशोभावीवर्ण्यतेकृष्णभक्तिमुक्तामुक्त्यैवर्त्मनास्तीतिवक्तुं ॥ ७ ॥ तदेवंवैवस्व

श्रीकृष्णायनमः राजोवाच स्वधामानुगतेकृष्णेयदुवंशविभूषणे॥कस्यवंशोऽभवत्पृथ्व्यामेतदाचक्ष्वमे
मुने॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच योऽत्यःपुरंजयोनामभविष्योबार्हद्रथः॥ तस्यामात्यस्तुशुनकोहत्वास्वामिन
मात्मजं॥प्रद्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पालकःसुतः॥२॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रोभविताराजकस्ततः॥ नंदिवर्ध
नस्तत्पुत्रःपंचप्रद्योतनाइमे॥ ३ ॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतंभोक्ष्यंतिपृथिवींनृपाः॥ शिशुनागस्ततोभाव्यःकाकव
र्णस्तुतत्सुतः॥क्षेमधर्मातस्यसुतःक्षेत्रज्ञःक्षेमधर्मजः॥४॥ विधिसारःसुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति॥दर्भ
कस्तत्सुतोभावीदर्भकस्याजयःस्मृतः॥५॥नंदिवर्धनआजेयोमहानंदिःसुतस्ततः॥ शिशुनागादशैवैतेषष्ट्यु
त्तरशतत्रयं॥ ६ ॥ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकुरुश्रेष्ठकलौनृपाः॥ महानंदिसुतोराजंश्छूद्रागर्भोद्भवोबली॥७॥

तमनुवंशेसोमवंशप्रस्तावेन श्रीकृष्णावतारचरितानिसप्रपंचमनुवर्णितानि अथइदानींभाविसोमवंशः कलौविजातीयसंकरादिमलीम
सोवैराग्यद्वाराश्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते तत्रतुसोमवंशशाखासुचिरकालानुवर्तितयामागधवंशोऽनुक्रम्यते तत्रपूरोर्वंशेउप
रिचरोवसुस्तस्यबृहद्रथस्तस्यजरासंधस्तस्यसहदेवपुत्रोऽभूदित्युक्तंनवमस्कंधे तत्रैवसहदेवान्मार्जारिस्ततःश्रुतश्रवाइत्यादयोरिपुंजयां
ताविंशतिर्भाविनोराजानोनिरूपिताः ॥ १ ॥ तत्रराजापृच्छति इदानींतदुपरितनंवंशंसंकरादिदोषैःप्रपंचयति योऽत्यइति रिपुंजय
एवपुरंजयः स्वामिनंपुरंजयंहत्वास्वपुत्रंप्रद्योतसंज्ञंराजानंकरिष्यति यस्यपालकोनामसुतोभविष्यति ॥ २ ॥ प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते द्वादशस्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधः समाप्तः ॥

सदुक्तिभिः सत्योऽवितथाउक्तयोयेषुतैः नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः ॥ मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययमित्यादि-
भिः ॥ २१ ॥ नष्टगोत्राणांनष्टसंततीनां सांपरायिकंपिंडोदकादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आदितआरभ्यश्रीकृष्णचरित

अर्जुनःप्रेयसःसख्युःकृष्णस्यविरहातुरः ॥ आत्मानंसांत्वयामासकृष्णगीतैःसदुक्तिभिः ॥ २१ ॥ बंधूनांनष्ट
गोत्राणामर्जुनःसांपरायिकम्॥हतानांकारयामासयथावदनुपूर्वशः॥ २२ ॥ द्वारकांहरिणात्यक्तांसमुद्रोप्ला
वयत्क्षणात् ॥ वर्जयित्वामहाराजश्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥ नित्यंसन्निहितस्तत्रभगवान्मधुसूदनः ॥
स्मृत्याऽशेषाशुभहरंसर्वमंगलमंगलं ॥ २४ ॥ स्त्रीबालवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः ॥ इंद्रप्रस्थंसमावेश्य
वज्रंतत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः ॥ त्वांतुवंशधरंकृत्वाजग्मुःसर्वेमहाप
थं ॥ २६ ॥ यएतद्देवदेवस्यविष्णोःकर्माणिजन्मच ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यःसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ २७ ॥ इत्थं
हरेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणिबालचरितानिचशंतमानि॥अन्यत्रचेहचश्रुतानिगृणन्मनुष्योभक्तिंपरांप
रमहंसगतौलभेत ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकत्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥छ॥

कीर्तनस्यफलमाह यएतदितिद्वाभ्यां ॥ २७ ॥ शंतमानिपरममंगलानि परमहंसगतौश्रीकृष्णे ॥ २८ ॥ एवमेकादशस्कंधभावार्थस्यप्र
दीपिका॥स्वाज्ञानध्वांतभीतेनश्रीधरेणप्रकाशिता॥ १ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यामेकादशेश्री
धरस्वामिविरचितायांश्रीभावार्थदीपिकायामेकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

नपुनरन्यथामंतव्यंयतोऽस्मिन्नेवावतारेतत्प्रभावोनिरतिशयोदृष्टइत्याह मर्त्येनेतियमेनस्वलोकंप्रतिनीतंगुरुसुतंमर्त्येनतेनैवशरीरेणयअन यत्आनीतवान् शरणदः शरणागतरक्षकःत्वांचब्रह्मास्त्रदग्धंयोरक्षितवान् यश्चांतकानामंतकमपिईशंश्रीरुद्रंबाणसंग्रामेजितवान् मृग युंलुब्धकं सदेहंस्वः स्वर्गमनयत् निन्ये असौत्वावनेस्वरक्षणेअनीशः असमर्थःकिम् ॥ १२ ॥ ननुयदिसमर्थस्तर्हिकिंचित्कालमत्रैव तेनैववपुषाकिंनातिष्ठत्तत्राह तथाऽपीति यद्यपिउक्तप्रकारेणअशेषस्यजगतः चराचरस्यस्थित्यादिषु अनन्यहेतुर्निरपेक्षएवकारणम्

मर्त्येनयोगुरुसुतंयमलोकनीतंत्वांचानयच्छरणदःपरमास्त्रदग्धं ॥ जिग्येंऽतकांतकमपीशमसावनीशःकिं स्वावनेस्वरनयन्मृगयुंसदेहं ॥ १२ ॥ तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ॥ नैच्छ त्प्रणेतुंवपुरत्रशेषितंमर्त्येनकिंस्वस्थगतिंप्रदर्शयन् ॥ १३ ॥ यएतांप्रातरुत्थायकृष्णस्यपदवींपरां ॥ प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्यातामेवाप्नोत्यनुत्तमां ॥ १४ ॥ दारुकोद्वारकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः ॥ पतित्वाचरणावस्रैर्न्यषिं चत्कृष्णविच्युतः ॥ १५ ॥ कथयामासनिधनंवृष्णीनांकृत्स्नशोनृप ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदयाजनाःशोकविमूर्छि ताः ॥ १६ ॥ तत्रस्मत्वरिताजग्मुःकृष्णविश्लेषविह्वलाः ॥ व्यसवःशेरतेयत्रज्ञातयोघ्नंतआननं ॥ १७ ॥ देव कीरोहिणीचैववसुदेवस्तथासुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यंतःशोकार्ताविजहुःस्मृतिं ॥ १८ ॥ प्राणांश्चविजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः ॥ उपगुह्यपतींस्तातचितामारुरुहुःस्त्रियः ॥ १९ ॥ रामपत्न्यश्चतद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् ॥ वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेःस्नुषाः ॥ कृष्णपत्न्योऽविशन्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥

स्वयंयद्यस्मादशेषशक्तिधृक्तथाऽपियादवत्वात्स्वंनिजंवपुरत्रशेषितमवशेषितंप्रणेतुंकर्तुंनैच्छत् किंतुस्वमेवलोकमयत् तत्रहेतुःमर्त्येनदेहे नकिं नकिंचित्कार्यमितिस्वस्थानामात्मनिष्ठानांदिव्यांगतिमेवप्रकृष्टांदर्शयन् अन्यथातेपिदिव्यांगतिमनादृत्ययोगबलेनदेहसिद्धिंविधा यअत्रैवरंतुंयतेरन् तन्माभूदित्येतदर्थमितिभावः ॥ १३ ॥ यएतामुक्तप्रकारांपदवींगतिं ॥ १४ ॥ तदेवभगवतास्वलोकंगच्छतावसुदेवादीना मपितत्प्राप्तयेउपायश्चिंतितआसीत्तमाह दारुकइत्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृष्णरामौसुतावपश्यंतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

योगिनामिवस्वच्छंदमृत्युभ्रमंवारयति लोकाभिरामामिति अयमर्थः योगिनोहिस्वच्छंदमृत्यवः स्वांतनुमाग्नेय्यायोगधारणयादग्ध्वा लोकांतरंप्रतिविशंति भगवांस्तुनतथा किंतु अदग्ध्वैवस्वतनुसहितएवस्वकंधामवैकुंठाख्यमाविशत् तत्रहेतुःलोकाभिरामाम् लोकानामभिरामः अभितोरमणं स्थितिर्यस्यांताम् जगदाश्रयत्वेनजगतोऽपिदाहप्रसंगादित्यर्थः किंच धारणायाध्यानस्यमंगलंशोभनंविषयमितरथातयोर्निर्विषयत्वंस्यात् दृश्यतेतदुपासकानांतथैवतद्रूपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेतिभावः इच्छाशरीराभिप्रायेणवायथाश्रुतमेवास्तु तत्रापितुलोकाभिरामामित्यादीनांविशेषणानामानर्थक्यप्रसंगात्तदप्यदग्ध्वातिरोधायनिर्गतइत्येवसांप्रतम्॥ ६ ॥तदास्वंस्वमेवलोकमागमिष्यतीतिसंभ्रमेणदेवादिकृतःसर्वतोदुंदुभिनादपुष्पवृष्ट्यादिमहोत्सवोभवदित्याह दिवीति भूमेःसकाशात्श्रीकृष्णमनुययुः॥ ७॥

लोकाभिरामांस्वतनुंधारणाध्यानमंगलम्॥ योगधारणयाऽग्नेय्याऽदग्ध्वाधामाविशत्स्वकम्॥ ६॥ दिविदुंदुभयोनेदुःपेतुःसुमनसश्चखात्॥ सत्यंधर्मोधृतिर्भूमेःकीर्तिःश्रीश्चानुतंययुः॥ ७॥ देवादयोब्रह्ममुख्यानविशंतंस्वधामनि॥ अविज्ञातगतिंकृष्णंददृशुश्चातिविस्मिताः॥ ८ ॥ सौदामन्यायथाकाशेयांत्याहित्वाऽभ्रमंडलं॥ गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैः॥ ९॥ ब्रह्मरुद्रादयस्तेतुदृष्ट्वायोगगतिंहरेः॥ विस्मितास्तांप्रशंसंतःस्वंस्वंलोकंययुस्तदा॥ १०॥ राजन्परस्यतनुभृज्जननाप्ययेहामायाविडंबनमवेहियथानटस्य॥ सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्यविहृत्यचांतेसंहृत्यचात्ममहिनोपरतःसआस्ते॥ ११॥

तदाश्रीकृष्णेंऽतर्हितेसति कुतोगतइतिवितर्कयंतोऽपिब्रह्ममुख्यादेवादयःस्वधामनिविशंतंश्रीकृष्णंनददृशुःतत्रहेतुःअविज्ञातगतिमिति क्वचित्क्वचिद्ददृशुश्चततोऽतिविस्मिताबभूवुरित्यर्थः॥ ८ ॥ अविज्ञातगतित्वंदृष्टांतेनस्पष्टयति सौदामन्यागतिर्यथामर्त्यैर्नलक्ष्यते देवैस्तुलक्ष्यते तथाभूमंडलंहित्वागच्छतःश्रीकृष्णस्यगतिः देवैरपिनलक्ष्यते किंतुतत्पार्षदैरेवेत्यर्थः॥ ९ ॥ १० ॥ अभिप्रायापरिज्ञानात् प्रथमंपरिक्लिष्टंततश्चहृष्टंदृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थंप्रपंचयति राजन्नितित्रिभिः परस्यसर्वकारणस्यतनुभृत्सुयादवादिषुजननाप्ययेहाआविर्भावतिरोभावरूपाचेष्टाइयंमाययाअनुकरणमात्रमवेहि नटोयथाऽविकृतएवजन्मादीन्विडंबयतितद्वत् आस्तांतावद्यादवादिषुजन्मादिशंका यद्विसर्गनिरोधादिष्वप्यसावविकृतएवास्तइत्याह सृष्ट्वेति आत्मनास्वयमेवेदंजगत्सृष्ट्वांऽतर्यामित्वेनानुविश्यआत्ममहिनास्वमहिम्नाउपरतआस्ते॥ ११॥

मन्मायारचनामेतांविज्ञायेतिनिजमूर्तेरंतर्हितत्वाद्वृथाशोकंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ कुलस्यविनष्टत्वाद्दुर्मनाः ॥ ५० ॥ इत्येकादशेटीकायांत्रिंशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ एकत्रिंशेस्वकंधामजगामभगवानितः॥तमेवानुययुःप्रीत्यावसुदेवादयस्ततः ॥ १ ॥ देवान्यदून्विधायादौभूयोदेवान्विधायच॥श्रीकृष्णःस्वेच्छयाधामस्वतश्चैवसमाविशत् ॥२॥ मुनयःसनकादयः प्रजेश्वरामरीच्यादयः ॥ ॥ १ ॥ गरुडलोकनिवासिनः पक्षिणः मैत्रेयादयोवा ॥ २ ॥ भगवतोनिर्याणंद्रष्टुकामाःसंतःपरमोत्सुकास्तत्रागमन् तेषामौत्सुक्यकृतंम

त्वंतुमद्धर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः॥ मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज॥ ४९ ॥ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यपुनःपुनः॥ तत्पादौशीर्ष्ण्युपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीं॥ ५० ॥ इ० भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेयदुकुलसंक्षयोनामत्रिंशोध्यायः॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ श्रीशुकउवाच अथतत्रागमद्ब्रह्माभवान्याचसमंभवः॥ महेंद्रप्रमुखादेवामुनयःसप्रजेश्वराः॥ १ ॥ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः॥ चारणायक्षरक्षांसिकिन्नराप्सरसोद्विजाः॥ २ ॥ द्रष्टुकामाभगवतोनिर्याणंपरमोत्सुकाः॥ गायंतश्चगृणंतश्चशौरेःकर्माणिजन्मच॥ ३ ॥ ववर्षुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभः॥ कुर्वंतःसंकुलंराजन्भक्त्यापरमयायुताः॥ ४॥ भगवान्पितामहंवीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः॥ संयोज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलयत्॥ ५॥

होत्सवमाहसार्द्धेन गायंतश्चेति॥ ३॥४॥ विभूतीःइंद्रादींश्च पद्मनेत्रेन्यमीलयदित्ययंभावः पूर्वंब्रह्मादिभिः सलोकान्लोकपालान्नः पाहिवैकुंठकिंकरान् इतिप्रार्थितत्वादिदानींचस्वंस्वंलोकंप्रतिनेतुमागतत्वात् बहुषुचतेषुदाक्षिण्यात्तान्वंचयितुंसमाधिमिवकुर्वन्नेत्रेन्यमीलयदिति ॥ ५ ॥

॥३७॥ ब्रह्मशापकृतमेतत् तवनापराधइतिचेदतआह यस्यतवात्मयोगरचितंस्वाधीनमाययारचितं बिरिंच्यः अस्यतनयारुद्रादयश्च येचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारः तेपिनविदुस्तस्यतेऽचिंत्यमायस्य एतत्ब्रह्मशापादिअंजसाअसद्वृतयः पापयोनयोवयंकिंगृणीमः कथं वर्णयामः अतस्तदास्तामाशुमांजहीतिभावः ॥३८॥३९॥ इच्छाशरीरिणेत्यस्यायंभावः शुद्धसत्त्वमयींनिजांमूर्तिमंतर्धायतत्प्रतिकृत्यैवं

तमाशुजहिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्धकं ॥ यथापुनरहंत्वेवंनकुर्यांसदतिक्रमं ॥३७॥ यस्यात्मयोगरचितंनविदुर्विरिंच्योरुद्रादयोऽस्यतनयाःपतयोगिरांये ॥ त्वन्माययापिहितदृष्टयएतदंजःकिंतस्यतेवयमसद्गतयोगृणीमः ॥ ३८ ॥ श्रीभगवानुवाच माभैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे ॥ याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृतिनांपदं ॥ ३९ ॥ इत्यादिष्टोभगवताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ॥४० ॥ दारुकःकृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्यतां ॥ वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखंययौ ॥ ४१ ॥ तंतत्रतिग्मद्युभिरायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिं ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ॥४२॥ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा ॥ दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ॥ ४३ ॥ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः ॥ खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः ॥ ४४ ॥ तमन्वगच्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच ॥ तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ॥ ४५ ॥ गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनांनिधनंमिथः ॥ संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशां ॥४६॥ द्वारकायांचनस्थेयंभवद्भिःस्वस्वबंधुभिः ॥ मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ॥ ४७॥ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वंआदायपितरौचनः ॥ अर्जुनेनाविताःसर्वइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ॥ ४८ ॥

विडंबनमात्रमिति एतदेवस्फुटीकरिष्यति देवादयोब्रह्ममुख्याइत्यादिना ॥४०॥४१॥ तंपतितत्रदृष्ट्वा तस्यपादयोर्निपपात ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ उदीक्षतःउदीक्ष्यमाणस्यसूतस्यसतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ निर्याणंयोगमार्गेण मद्दशामितीच्छाशरीराभिप्रायेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अविताःरक्ष्यमाणः इंद्रप्रस्थंगमिष्यथेतिब्रूहीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ४८ ॥

एरकामुष्टिरूपौपरिघावुद्यम्य ॥ २३ ॥ स्पर्धानिमित्तःक्रोधःकुलक्षयंनिन्ये ॥ २४ ॥ २५ ॥ पौरुषंयोगं परमपुरुषध्यानलक्षणम् त मेवाह संयोज्येति मानुष्यंलोकम् भूर्लोकंमनुष्यरूपतांवा ॥ २६ ॥ धरोपस्थेभूतले ॥ २७ ॥ भ्राजिष्णुरूपंबिभ्रदिति ॥ २८ ॥ तदेवानु वर्णयति श्रीवत्सांकमितिचतुर्भिः ॥ २९ ॥ सुंदरस्मितंवक्त्राब्जंयस्मिन्तत् पुंडरीकवदभिरामेसुंदरेअक्षिणीयस्मिन्तत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथतावपिसंक्रुद्धावुद्यम्यकुरुनंदन ॥ एरकामुष्टिपरिघौचरंतौजघ्नतुर्युधि ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानांकृ ष्णमायावृतात्मनाम् ॥ स्पर्द्धाक्रोधःक्षयंनिन्येवैणवोऽग्निर्यथावनम् ॥ २४ ॥ एवंनष्टेषुसर्वेषुलोकेषुस्वेषुके शवः ॥ अवतारितोभुवोभारइतिमेनेऽवशेषितः ॥ २५ ॥ रामःसमुद्रवेलायांयोगमास्थायपौरुषं ॥ तत्या जलोकंमानुष्यंसंयोज्यात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः ॥ निषसादधरो पस्थेतूष्णीमासाद्यपिप्पलं ॥ २७ ॥ बिभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया ॥ दिशोवितिमिराःकुर्वन् विधूमइवपावकः ॥ २८ ॥ श्रीवत्सांकंघनश्यामंतप्तहाटकवर्चसं ॥ कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलं ॥ २९ ॥ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनीलकुंतलमंडितं ॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३० ॥ कटिसूत्र ब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः ॥ हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितं ॥ ३१ ॥ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भि र्निजायुधैः ॥ कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणं ॥ ३२ ॥ मुशलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोजरा ॥ मृ गास्याकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ॥ ३३ ॥ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः ॥ भीतःपपातशिर सापादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनघ ॥ ३५ ॥ यस्यानुस्मरणंनृणामज्ञानध्वांतनाशनं ॥ वदंतितस्यतेविष्णोमयाऽसाधुकृतंप्रभो ॥ ३६ ॥

वनमालापरीतान्यंगानियस्मिन्तत् निजायुधैश्चपरीतांगम् पंकजारुणंवामंपादंदक्षिणऊरौकृत्वाआनंदरूपंबिभ्रदितिपूर्वेणान्वयः ॥ ॥ ३२ ॥ जरानामकश्चित्लुब्धकोमृगयुः मृगास्यमिवाकारोयस्यतच्चरणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कृष्णमायाविमूढानामितिमुख्योहेतुः संघर्षःकलहः ततोयुयुधुश्च ॥ १३ ॥ १४ ॥ पतंत्यइतस्ततश्चलंत्यःपताकायेषु तैरथादिभिर्मिथः समेत्यन्यहन्न्यघ्नन्नित्यर्थः दद्भिर्दंतैरिव॥ १५॥ मिथःसमेत्यइत्यस्यप्रपंचः प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिः गदोश्रीकृष्णस्यभ्राताएकः पुत्रश्चापरः तौसुमित्रासुरथावितिद्वैर्ध्यमार्षम् असुरथनामावाकश्चित् ॥ १६ ॥ मदांधेनमदतमसाबलात्कारिताः ॥ १७॥ दाशार्हादयोनवतत्तद्वंश्याः

महापानाभिमत्तानांवीराणांदृप्तचेतसां ॥ कृष्णमायाविमूढानांसंघर्षःसुमहानभूत् ॥ १३ ॥ युयुधुःक्रोधसंरब्धावेलायामाततायिनः॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः॥ १४ ॥ पतत्पताकैरथकुंजरादिभिःखरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि॥ मिथःसमेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहन्शरैर्दद्भिरिवद्विपावने ॥ १५ ॥ प्रद्युम्नसांबौयुधिरूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौसुदारुणौगदौसुमित्रासुरथौसमीयतुः॥ १६॥ अन्येचयेवैनिशठोल्मुकादयःसहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः ॥ अन्योऽन्यमासाद्यमदांधकारिताजघ्नुर्मुकुंदेनविमोहिताभृशं ॥ १७ ॥ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वतामध्वर्बुदामाथुरशूरसेनाः ॥ विसर्जनाःकुकुराःकुंतयश्चमिथस्ततस्तेऽथविसृज्यसौहृदम्॥ १८॥ पुत्राअयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्चस्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ॥ मित्राणिमित्रैःसुहृदःसुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन्ज्ञातयएवमूढाः ॥ १९॥ शरेषुक्षीयमाणेषुभज्यमानेषुधन्वसु॥ शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः॥ २०॥ तावज्जकल्पात्यभवन्परिघामुष्टिनाभृताः॥ जघ्नुर्द्विषस्तैःकृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते॥२१॥ प्रत्यनीकंमन्यमानाबलभद्रंचमोहिताः॥ हंतुंकृतधियोराजन्नापन्नाआततायिनः॥ २२॥

अर्बुदामाथुराः शूरसेनाश्चतत्तद्देशीयाः ॥ १८॥ भ्रातृभिश्चेतिभ्रात्रादिशब्दानांसप्रतियोगिवाचित्वात् भ्रातरोमातुलाइत्यादिज्ञेयं मित्रैश्चमित्राणिचअहन्हतवंतः ॥ १९ ॥ धन्वसुधनुःषुजह्रुःजगृहुः ॥२०॥ परिघालोहदंडाःभृताःधृताः ॥२१॥ तंचश्रीकृष्णमपिप्रत्यनीकंप्रतिपक्षम्॥ २२ ॥

तत्प्रपंचयति प्रत्याक्रष्टुमिति यस्मिन्रूपेलग्नंनयनंप्रत्याक्रष्टुंपरावर्तयितुमबलानशेकुः यच्च कर्णाविष्टंकर्णरंध्रेणप्रविष्टम् यत्संतामात्मनि लग्नंलिखितमिवतिष्ठति ततोनसरतिननिर्गच्छति यस्यश्रीःशोभासंकीर्त्यमानाकवीनांवाचांरतिमुल्लासविशेषंजनयति तेषांमानंजयत्पू ज्यतांजनयतीतिकिंनुवक्तव्यं यच्चविष्णोरूपंजिष्णोरर्जुनस्यरथेस्थितंदृष्ट्वायुधिमृतास्तत्साम्यंसारूप्यमीयुः प्राप्ताःतत्केनरूपेणात्यजदि त्यन्वयः ॥ ३ ॥ दिविसूर्यपरिवेषादीन्भुविभूकंपादीन् अंतरिक्षेदिग्दाहादीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादितत्वादन्यैर्दुष्प्रतीकारान् ॥ ४ ॥ यमकेतवोध्वजाइवमृत्युसूचकाइत्यर्थः नोऽस्माभिः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्पश्चिमवाहिनी ॥ ६ ॥ अभिषिच्यस्नात्वा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणांश्चतैःकृ

प्रत्याक्रष्टुंनयनमबलायत्रलग्नंनशेकुःकर्णाविष्टंनसरतिततोयत्सतामात्मलग्नम् ॥ यच्छ्रीर्वाचांजनयति रतिंकिंनुमानंकवीनांदृष्ट्वाजिष्णोर्युधिरथगतंयच्चतत्साम्यमीयुः ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच दिविभुव्यं तरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायांकृष्णःप्राहयदूनिदम् ॥ ४ ॥ श्रीभगवानु वाच एतेघोरामहोत्पाताद्वार्वत्यांयमकेतवः ॥ मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंगवाः ॥ ५ ॥ स्त्रियोबाला श्चवृद्धाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः ॥ वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती ॥ ६ ॥ तत्राभिषिच्यशुचयउपो ष्यसुसमाहिताः ॥ देवताःपूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणांस्तुमहाभागान्कृतस्वस्त्ययनाव यम् ॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ॥ ८ ॥ विधिरेषह्यरिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमम् ॥ देवद्वि जगवांपूजाभूतेषुपरमोभवः ॥ ९ ॥ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः ॥ तथेतिनौभिरुत्तीर्यप्रभासंप्र ययूरथैः ॥ १० ॥ तस्मिन्भगवतादिष्टंयदुदेवेनयादवाः ॥ चक्रुःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्महापानंपपुर्मैरेयकंमधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियोयद्द्रवैर्भ्रश्यतेमतिः ॥ १२ ॥

तशांतिकाःसंतोगवादिभिःपूजयिष्यामः ॥ ८ ॥ विधिःप्रकारः मंगलायनंच किंच देवद्विजगवांपूजाभवउद्भवहेतुः देवलोकेपरमउद्भवो भविष्यतीतिभावः ॥ ९ ॥ मधुद्विषोवाक्यमाकर्ण्यतथेत्यभिनंद्य उत्तीर्यसमुद्रं ॥ १० ॥ सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्रसंधिरार्षः भगवतानुक्तै रपिसर्वैःश्रेयोभिःसहितंचक्रुः ॥ ११ ॥ पीयतइतिपानंमैरेयकंमदिराविशेषंमधुररसं दिष्टेनदैवेनविभ्रंशितधियः नह्यन्यथातस्मिन्स्थाने तदुचितमितिभावः यद्द्रवैःयस्यद्रवैरसैः ॥ १२ ॥

विशालांबदरिकाश्रमंगतः सन् हरेर्गतिमगात् कथंभूतां तेनैवजगदेकबंधुनायथोपदिष्टां तदामृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूतायचकल्पतेवै ॥ अतिव्रज्यमतीस्त्रिस्रोमामेष्यसिततःपरमित्येवमुक्तप्रकारां ॥४७॥ आनंदसमुद्रोभगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन्संभृतमेकीकृतम् एतद्यः सच्छ्रद्धयाआसेव्यईषदपिसेवित्वावर्ततेसविमुच्यतेइतिकिंवक्तव्यंतत्संगाज्जगदपिविमुच्यतइत्यर्थः ॥४८॥ एवंकृतोपदेशंजगद्गुरुंप्रणमति भवभयमिति भवः संसारः भयंचजरारोगादिनिमित्तंतदुभयनिवृत्तानांप्रवृत्तानांचभृत्यवर्गाणांयथायोग्यमपहर्तुंयोऽमृतद्वयमुपजह्रे उद्धृतवान् तदेवाह वेदसारमेकमंकितत् ज्ञानविज्ञानरूपंचतत्सारंश्रेष्ठंचभृंगवत् भृंगोयथापुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरतितथास्वयं

ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेश्यगतोमहाभागवतोविशालाम् ॥ यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनाततःसमास्थायहरेरगाद्गतिम्॥ ४७॥ यएतदानंदसमुद्रसंभृतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितं॥ कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते॥ ४८॥ भवभयमपहर्तुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकृदुपजह्रेभृंगवद्वेदसारम्॥ अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोऽस्मि॥४९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे एकादशस्कंधेएकोनत्रिंशोध्यायः॥ २९॥ ॥छ॥ ॥छ॥ राजोवाच ततोमहाभागवतेउद्धवेनिर्गतेवनं॥ द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभावनः॥ १॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः॥ प्रेयसींसर्वनेत्राणांतनुंसकथमत्यजत्॥ २॥

कृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकंतच्चोभयंयथायथंभृत्यवर्गानपाययत् तंनतोऽस्मीति॥४९॥ येनानुकंपितंविश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः॥ तंवंदेपरमानंदंनंदनंदनरूपिणं॥ १॥ इत्येकादशेटीकायांएकोनत्रिंशोध्यायः॥२९॥ ॥छ॥ त्रिंशेतुप्रागुपक्षिप्तमौशलच्छलतोहरिः॥ स्वधामगंतुमन्विच्छन्संजहारनिजंकुलं॥ १॥ विरागायपुराघोरमुपक्षिप्तंहिमौशलं॥ कथावसानेतत्रैवविशेषंपरिपृच्छति॥ २॥ इतित्रिभिः॥ १॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेकुलेसति अयंभावः भगवतिनहिशापःप्रभवति यादवत्वानुकरणात्तत्सोपिकथंचिन्मान्यः अतः ततः किमकरोदिति सदेतत्कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामितिसर्वेंद्रियोपलक्षणं॥ २॥

किंचदाशार्हादिषुत्वया यःस्वमाययास्नेहपाशःप्रसारितःसत्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेणवृक्णश्छिन्नः ॥ ३९ ॥ एवंयद्यपित्वधावकुकृतंतथाऽप्येतावत्प्रार्थयेइत्याह नमोऽस्त्विति अनुशाधिअनुशिक्षय अनुशासनीयमाह यथेति मुक्तावप्यनपायिनी ॥४० ॥ तदुक्तमोमित्यंगीकृत्य तथाऽपिमयादिष्टोलोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति आदिष्टोनियुक्तः ॥४१॥स्नानादेः पूर्वमेवमत्पादतीर्थोदकभूतायाअलकनंदायागंगायाईक्षया वसानः परिदधानः॥४२॥द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणांसुशीलःआर्जवादिस्वभावः॥४३॥ तेत्वयाविविक्तंसुविचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मिकागतीरतिक्रम्य ॥४४॥ हरिमेधसा संसारंहरतिमेधायस्यतेनश्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरोऽपिसुखदुःख

वृक्णश्चमेसुदृढःस्नेहपाशोदाशार्हवृष्ण्यंधकसात्त्वतेषु ॥ प्रसारितःसृष्टिविवृद्धयेत्वयास्वमाययात्यात्मसुबोधहेतिना॥३९॥ नमोस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमां॥ यथात्वच्चरणांभोजेरतिःस्यादनपायिनी॥॥४०॥ श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धवमयादिष्टोबदर्याख्यंममाश्रमम्॥ तत्रमत्पादतीर्थोदेस्नानोपस्पर्शनैःशुचिः ॥ ४१ ॥ ईक्षयाऽलकनंदायाविधूताशेषकल्मषः ॥ वसानोवल्कलान्यंगवन्यभुक्सुखनिस्पृहः ॥ ४२ ॥ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणांसुशीलःसंयतेंद्रियः ॥ शांतःसमाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥॥४३॥ मत्तोऽनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन्॥ मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव ॥ अतिव्रज्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसिततःपरम्॥४४॥ श्रीशुकउवाच सएवमुक्तोहरिमेधसोद्धवःप्रदक्षिणंतंपरिसृत्यपादयोः॥ शिरोनिधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोऽप्यपक्रमे॥४५॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरोनशक्नुवंस्तंपरिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रंययौमूर्धनिभर्तृपादुकेबिभ्रन्नमस्कृत्यययौपुनःपुनः ॥४६॥

विनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमेनिर्गमनसमये ॥४५॥ किंच सुदुस्त्यजः स्नेहोयस्मिन्तेनवियोगात्कातरोभीतःअतएवतंपरिहातुमशक्नुवन्नातुरोविह्वलःसन् कृच्छ्रंकष्टंययौप्राप ततश्चभर्तुःपादुकेतेनैवकृपयादत्तेमूर्ध्निबिभ्रत् अतिनिर्बंधरूपयातदाज्ञयातंपुनःपुनर्नमस्कृत्यययौ अत्रच पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमइत्यादितृतीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाश्रमंगच्छन् भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्यशनैःपृष्ठतोगतः सन् उपसंहृतनिजकुलंभगवंतमेकांतदृष्ट्वातत्कालप्राप्तेनमैत्रेयेणसह पुनः कृपयाभगवतोपदिष्टंतत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातोययावितिद्रष्टव्यं ॥ ४६ ॥

एतज्ज्ञानेनपुमान्कृतार्थोभवतीत्याह नैतदिति अत्रदृष्टांतमाह पीत्वेति पीयूषंस्वादु ॥ ३२ ॥ ननुसंतिबहूनिज्ञेयानितत्तत्फलसाधना निसंत्यभक्तानां भक्तस्यतुसर्वमहमेवातोमदेकशरणोभवेत्याह ज्ञानइति ज्ञानादौयावान्धर्मादिलक्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावान्सर्वोपि तेऽहमेव तत्रज्ञानेमोक्षकर्मणिविहितेधर्मः कर्मण्येवस्वाभाविकेतुकामः योगेत्वणिमादिसिद्धयः वार्तायांकृष्यादावर्थः दंडनीतावैश्वर्य मिति सित्थ्यैश्वर्ययोरपिकामांतर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ॥३३॥ कुतइत्यतआह मर्त्यइति यदात्यक्तसमस्तकर्मासन् मेनिवेदितात्माभवति तदाऽसौमेविचिकीर्षितः विशेषेणकर्तुमिष्टोभवति ततश्चामृतत्वंमोक्षंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयाय मदैक्यायमत्समानैश्वर्यायेतियावत्

नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञानेकर्मणि योगेचवार्तायांदंडधारणे ॥ यावानर्थोनृणांताततावांस्तेऽहंचतुर्विधः ॥ ३३ ॥ मर्त्योयदात्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्माविचिकीर्षितोमे ॥ तदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायचकल्पतेवै ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच सएवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचोनिशम्य ॥ बद्धांजलिःप्रत्युपरुद्धकंठोनकिंचिदू चेऽश्रुपरिप्लुताक्षः॥ ३५ ॥ विष्टभ्यचित्तंप्रणयावघूर्णंधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः ॥कृतांजलिःप्राहयदुप्रवी रंशीर्ष्णास्पृशंस्तच्चरणारविंदं॥ ३६॥ उद्धवउवाच विद्रावितोमोहमहांधकारोयआश्रितोमेतवस न्निधानात् ॥ विभावसोःकिंनुसमीपगस्यशीतंतमोभीःप्रभवंत्यजाद्य ॥ ३७॥ प्रत्यर्पितोमेभवताऽनुकं पिनाभृत्यायविज्ञानमयःप्रदीपः॥ हित्वाकृतज्ञस्तवपादमूलंकोऽन्यत्समीयाच्छरणंत्वदीयं ॥ ३८॥

कल्पतेयोग्योभवति वैध्रुवम् ॥ ३४ ॥ आदर्शितोयोगमार्गोयस्मैसः ॥ ३५ ॥ प्रणयेनावघूर्णंक्षुभितंचित्तंधैर्येणविष्टभ्यबहुमन्यमानः आत्मानंकृतार्थंमन्यमानः ॥ ३६ ॥ मेमयायआश्रितआसीत् सतवसन्निधानेनैवविद्रावितः प्रभवंतिकिंतुबाधायसमर्थाभवंति अजा द्यब्रह्मणोपिजनक ॥ ३७ ॥ किंचयद्यपितवसन्निधानादेवगतः तथाऽप्यनुकंपिनाभवताविज्ञानमयःप्रदीपश्चप्रत्यर्पितः स्वमायया ऽपहृतःपुनःसमर्पितः अतस्तवकृतज्ञः यस्त्वयाकृतमनुग्रहंजानातिसः कोनामत्वदीयंपादमूलंहित्वाऽन्यच्छरणंसमीयात् आश्रयेत्॥ ३८॥

अतोमन्दजनमेवबुद्धेर्विवेकस्यमनीषायाश्चातुर्यस्यचफलमित्याह एषाइति तामेवदर्शयति सत्यममृतंच मामनृतेनासत्येनमर्त्येनविना शिनामनुष्यदेहेनइहअस्मिन्नेवजन्मनिप्राप्नोतीतियत् सैवबुद्धिर्मनीषाचेति बुद्धिर्विवेकः मनीषाचातुर्यम् ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसं हरतिद्वाभ्यां एषइति ॥२३॥२४॥ अस्तांतावज्ज्ञानमेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः सुविविक्तमि ति मयासुविविक्तंदत्तोत्तरमेतदाख्यानमपियोधारयेदनुसंदध्यात् सब्रह्मगुह्यंवेदेऽपिरहस्यं ॥२५॥ सुपुष्कलंयथाभवतितथाब्रह्मदायस्य

एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणाम् ॥ यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतं ॥ २२ ॥ एषतेऽभिहितः कृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः ॥ समासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंवि स्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः ॥ २४ ॥ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधारयेत् ॥ सनात नंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलं ॥ तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्या त्मानमात्मना ॥ २६ ॥ यएतत्समधीयीतपवित्रंपरमंशुचि ॥ सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शयन् ॥ २७ ॥ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणुयान्नरः ॥ मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते ॥ २८ ॥ अप्युद्धवत्वयाब्र ह्मसखेसमवधारितं ॥ अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः ॥ २९ ॥ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायश ठायच ॥ अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनीतायदीयतां ॥ ३० ॥ एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच ॥ साधवेशु चयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषितां ॥ ३१ ॥

ब्रह्मददातीतितथातस्य ज्ञानोपदेष्टुः ॥ २६ ॥ समधीयीतउच्चैःपठेत् परमंशुचिअन्येषामपिशोधकंपूयेतशुध्येत् ॥ २७ ॥२८॥ सम्यक् ज्ञानानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनपृच्छति अपीति अपिकिम् ॥ २९ ॥ उपधारितमाकलय्याह नैतदिति शठायवंचकाय ॥३०॥ शूद्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यात्तर्हिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

ननुउत्तमाधममध्यमेष्वेकरूपेणसभाजनमपांडित्यमेवस्यात् पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादित्याशंक्यतामेवज्ञानदृष्टिंप्रपंचयति ब्राह्मणइति विषमेष्वपिसमदृक् सममामेवपश्यन् वैषम्यमेवचतुर्द्धादर्शयति ब्राह्मणेपुल्कसेइतिजातितोवैषम्यं पुल्कसोऽत्यजजातिविशेषः स्तेनेब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्येब्राह्मणेभ्योदातरिइतिकर्मतः अर्केविस्फुलिगइतिगुणतः अक्रूरेशांतेक्रूरेचेतिस्वभावतः॥१४॥नरेष्वीश्वरदृष्टिंकुर्वतःसद्यःफलविशेषमाह नरेष्विति समोत्तमहीनेषुस्पर्द्धादयः स्वस्मिन्नहंकारश्च हिनिश्चितं वियंतिनश्यंति ॥१५॥ अतोऽतर्यामिदृष्ट्यासर्वान्प्रणमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानात् हसतः स्वान्सखीन् तथादैहिकींदृशमहमुत्तमःसतुनीचइतिदृष्टिस्तयादृशाव्रीडालज्जातांचविसृज्य श्वचांडालादीनभिव्याप्यप्रणमेत् ॥१६॥ एवंपंचभिःश्लोकैःउक्तायाःसमदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्यांयावदिति ॥ १७ ॥ तस्यएवंकुर्वतःपुंसः

ब्राह्मणेपुल्कसेस्तेनेब्रह्मण्येऽर्केस्फुलिंगके॥ अक्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः ॥ १४ ॥ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोऽचिरात्॥ स्पर्धाऽसूयातिरस्काराःसाहंकारावियंतिहि॥ १५॥ विसृज्यस्मयमानान्स्वान् दृशंव्रीडांचदैहिकीम्॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरम् ॥ १६ ॥ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते॥ तावदेवमुपासीतवाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ १७॥ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया॥ परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतोमुक्तसंशयः ॥ १८ ॥ अयंहिसर्वकल्पानांसध्रीचीनोमतोमम ॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायवृत्तिभिः॥ १९ ॥ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोमद्धर्मस्योद्धवाण्वपि॥ मयाव्यवसितःसम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः॥२०॥योयोमयिपरेधर्मःकल्पतेनिष्फलायचेत्॥ तदायासोनिरर्थःस्याद्भयादेरिवसत्तम॥२१॥

सर्वंब्रह्मात्मकमेवभवति कुतःआत्ममनीषयासर्वत्रेश्वरदृष्ट्यायाविद्यातया अतःपरितोब्रह्मैवपश्यन् सर्वतःक्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥ किमयमेवोपायोऽस्तिवाऽन्योतीत्यपेक्षायांसंतिबहवः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह अयंहीति ॥ १९ ॥ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्यसमीचीनत्वमेवोपपादयतिद्वाभ्यां नहीति अंगहेउद्धव अनाशिषोनिष्कामस्यमद्धर्मस्यउपक्रमेसति अण्वपिईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशोनास्त्येव यतोमयैवनिर्गुणत्वादयंधर्मःसम्यग्व्य[illegible]निश्चितः नतुमन्वादिमुखेनकथंचित् ॥ २० ॥ किंच योयइति अयमर्थः किंवक्तव्यं मद्धर्मस्यनध्वंसइति यतोलौकिकोपियोयो[illegible]व्यर्थःआयासः सो[illegible]परेनिष्फलायचेत्कल्पते निष्कामतयार्पितश्चेत्तार्हिधर्मएवस्यात् निरर्थायासेदृष्टांतःयथाभयशोकादेर्हेतौ[illegible]लायनाक्रंदनादि[illegible] ॥ २१ ॥

आस्तामन्यभजनवार्तात्वत्कृतोपकारस्यत्वय्यात्मनिवेदनेनैवनिष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिंप्रत्युपकारमानृण्यमितियावत् कवयोब्रह्मविदोऽपिनैवप्रामुवंति यतः तत्कृतमुपकारंस्मरंतः ऋद्धमुदःउपचितपरमानंदाः उपकारमेवाह योभवान् बहिराचार्यवपुषागुरुरूपेण अंश्चैत्यवपुषांतर्यामिरूपेण अशुभंविषयवासनांविधुन्वन् निरस्यन् स्वगतिंनिजंरूपंप्रकटयतितस्यतव ॥ ६ ॥ ईश्वरत्वेहेतुः जगत्क्रीडनकंक्रीडोपकरणंयस्यसः ननुजगत्सृष्ट्यादिनाब्रह्मेशादयःक्रीडंतित्राह स्वशक्तिभिःसत्वादिभिः गृहीतंमूर्तित्रयंयेनसः सप्रेमप्रेमसहितंमनोहरंस्मितंयस्यसः सप्रेमयथातथाजगादेतिवा ॥ ७ ॥ हंतेतिसहर्षसंबोधनं सुमंगलान्सुखरूपान् मृत्युंसंसारम् दुर्जयमन्यै

नैवोपयंत्यपचितिंकवयस्तवेशब्रह्मायुषाऽपिकृतमृद्धमुदःस्मरंतः॥योंऽतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषास्वगतिंव्यनक्ति॥ ६॥ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकःस्वशक्तिभिः॥ गृहीतशक्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिममधर्मान्सुमंगलान्॥ यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयं॥ ८॥ कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमदर्थंशनकैःस्मरन्॥ मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः॥ ९॥ देशान्पुण्यान्संश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिःश्रितान्॥ देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच॥ १०॥ पृथक्सत्रेणवामह्यंपर्वयात्रामहोत्सवान्॥ कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः॥ ११॥ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरपावृतं॥ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथाखममलाशयः॥ १२॥ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते॥ सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रितः॥ १३॥

रुपायैः ॥ ८ ॥ धर्मानेवाहकुर्यादितित्रयोदशभिः मांस्मरन् शनकैरसंरंभतःकुर्यात्तदाह मय्यर्पितेमनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसंधानात्मकेयेन अतएवमद्धर्मेष्वेवात्ममनसोरतिर्यस्यसः ॥ ९ ॥ पुण्यदेशलक्षणं मद्भक्तैरिति देवादिषुयेमद्भक्तास्तेषामाचरितानिकर्माणिचाश्रयेत ॥ १० ॥ सत्रेणसंभूयच ॥ ११ ॥ अंतरंगांभक्तिमाह मामितित्रिभिः सर्वभूतेष्वात्मनिचात्मानमीश्वरंस्थितंमामेवेक्षेत ननुकथमेकस्यसर्वेषुवृत्तिस्तत्राह बहिरंतःपूर्णमित्यर्थः तत्कुतः अपावृतमनावरणं तदपिकुतः यथाखमसंगत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ हेमहाद्युते अतिप्राज्ञ इतिअनेनप्रकारेणकेवलंज्ञानरूपांदृष्टिमाश्रितःसन्सर्वाणिभूतानिमद्भावेनमन्यमानःसभाजयन्पंडितोमतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३॥

सुदुष्करतांप्रपंचयति प्रायशइति मनोयुंजंतःनिगृह्णंतःवशीकुर्वंतः विषीदंतिक्लिश्यंति कुतः असमाधानादनिग्रहात् कथंचिन्मनसोनि
ग्रहेकर्शिताः श्रांताःसंतः ॥ २ ॥ यस्मादेवंकेचनविषीदंति अथातःअतएव येहंसाःसारासारविवेकचतुराः तेतुआनंददुघंसमस्तानंदप
रिपूरकंतवपदांबुजमेवसुखंयथाभवतितथानुनिश्चितंश्रयेरन्सेवंते अमीतुत्वन्माययाविहताः केयेयोगकर्मभिर्मानिनःसंतोनश्रयंते य
द्वा अमीत्वद्भक्ताः त्वन्माययानविहताःअतएवयोगकर्मभिःकृत्वामानिनोनभवंति अन्येतुत्वन्माययामोहिताःसंतोवयंयोगज्ञावयंक
र्मकुशलाइतिकेवलंगर्विताभवंति नतुमुच्यंतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वद्भक्तास्तुत्वत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीतिनातिचित्रमित्याह किमिति अन
न्यशरणेषुदासेषुतवात्मसात्त्वंतदधीनत्वंयत्यथा नंदगोपीबलिप्रभृतिषु एतत्किंचित्रंनाश्चर्यमित्यर्थः यतोयोभवान्श्रीरामरूपेणमृगै
र्वानरैःसहसाहित्यंसख्यमितियावत् अरोचयत्प्रीत्याकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणांब्रह्मादीनांयानिश्रीमंतिकिरीटादीनितेषांतटान्यग्रा

प्रायशःपुंरीकाक्षयुंजंतोयोगिनोमनः॥ विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः॥ २ ॥ अथातआनंददु
घंपदांबुजंहंसाश्रयेरन्नरविंदलोचन॥ सुखंनुविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमीविहतानमानिनः॥३॥
किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मसात्त्वं॥ योरोचयन्सहमृगैःस्वयमीश्वराणांश्रीम
त्किरीटतटपीडितपादपीठः॥ ४ ॥ तंत्वाऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंस्वकृतविद्विसृजेतकोनु॥
कोवाभजेत्किमपिविस्मृतयेऽनुभूत्यैकिंवाभवेन्नतवपादरजोजुषांनः॥ ५॥

णि तैःपीडितंविलुठितंपादपीठंयस्य स्वयंतथाभूतोऽपिसन् ॥ ४ ॥ अतस्त्वांपरित्यज्यकोनामान्यत्संश्रयेदित्याह तंत्वेति तमेवंभूतंत्वांको
नुविसृजेत् नभजेत् कथंभूतःस्वकृतवित् बलिप्रह्लादादिषुत्वयाकृतमनुग्रहंजानन् यद्वा स्वस्मिन्नेवांतर्यामितयाकृतमुपकारंविद्वान् तदे
वाह अखिलात्मदयितेश्वरम् अखिलस्यजगतःआत्मानंचेतयितारमात्मत्वादेवदयितंश्रेष्ठं सेव्यमीश्वरत्वादवश्यंभजनीयं किंचआश्रिता
नांसर्वार्थदम् तर्हिकिंफलोद्देशेनाहंसेव्यः नहिनहि किमपिअनिरुक्तंत्वद्व्यतिरिक्तंस्वर्गादित्वयादत्तमपि कोवाभजेत् सेवेत कथंभूतंत
त् यत्केवलंभूत्यैइंद्रियभोगाय अनुअनंतरमेवत्वद्विस्मृतयेभवति यद्वात्वद्व्यतिरिक्तंकिमपिदेवतांतरंधर्मज्ञानादिसाधनंवा भूत्याऐश्व
र्यायसंसारस्यविस्मृतयेमोक्षायकोवाभजेत् नकोऽपि ननुतत्साधनंविनाभोगमोक्षादिफलंकथंस्यात्तत्राह किंवेति तदुक्तम् यावैसाध
नसंपत्तिःपुरुषार्थचतुष्टये ॥ तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयः ॥ ५ ॥

योगधारणयासोमसूर्यादिधारणयासंतापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणाऽन्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैःपापग्रहसर्पादिकृतान् ॥ ॥ ३९ ॥ ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्यादंभमानादीन् हन्यात् ॥ ४० ॥ अन्येतुदेहसिद्ध्यर्थमेवैतत्सर्वंकुर्वंतितद्दूषयति केचित्पुनरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेवसुकल्पंजरारोगादिरहितंवयसितारुण्येस्थिरंचकृत्वा अद्वंद्वपरकायप्रवेशादिसिद्धयेतत्तद्धारणारूपं योगंयुंजंति नतुज्ञाननिष्ठारूपम् ॥ ४१ ॥ कुशलैःप्राज्ञैः आदरणीयंनभवति वनस्पतिवदात्मैवस्थायीशरीरंतुफलवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननुकचित्समाध्यंगत्वेनापिप्राणायामादियोगेक्रियमाणेजरारोगाद्यभावोदृश्यतेसत्यंतथाऽपिसमाधिमुत्सृज्यनतत्रसज्जेतेत्याह योगमिति तत्तांदेहसिद्धिनश्रद्दध्यात्नविश्वसेत् ॥ ४३ ॥ तदेवंविघ्नप्रतीकारैर्योगंकुर्यादित्युक्तंमच्छरणस्यतुनविघ्नशंकाऽपीत्याह

योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः॥ तपोमंत्रौषधैःकांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत्॥३९॥ कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्तनादिभिः॥ योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदांश्छनैः॥४०॥ केचिद्देहमिमंधीराःसुकल्पंवयसिस्थिरम्॥ विधायविविधोपायैरथयुंजंतिसिद्धये॥ ४१ ॥ नहितत्कुशलादृत्यंतदायासोह्यपार्थकः॥अंतवत्त्वाच्छरीरस्यफलस्येववनस्पतेः॥ ४२॥ योगंनिषेवतोनित्यंकायश्चेत्कल्पतामियात्॥ तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्योगमुत्सृज्यमत्परः॥ ४३ ॥ योगचर्यामिमांयोगीविचरन्मद्व्यपाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहन्येतनिस्पृहःस्वसुखानुभूः॥ ४४॥ इतिश्रीभागव॰ एकादशस्कंधेऽष्टाविंशोध्यायः॥ २८ ॥ ॥ ७॥ उद्धव उवाच सुदुस्तरामिमांमन्येयोगचर्यामनात्मनः॥ यथाऽंजसापुमान्सिद्ध्येत्तन्मेब्रूह्यंजसाऽच्युत॥ १ ॥

योगचर्यामिति विचरन्स्वसुखेअनुभूरनुभूतिर्यस्यसः स्पृहामूलाहिविघ्नाः साचमदपाश्रयस्यनिवर्ततेऽतोंऽतरायैरविहतः स्वानंदपूर्णो भवतीति समाहृत्यस्वयोगंतुसमस्तोपनिषद्रसम्॥ सख्येमुख्यतमांभक्तिमुक्तौपुनरुपादिशत् ॥ ४४ ॥ इत्येकादशेटीकायांअष्टाविंशतितमोध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ऊनत्रिंशेतुयःपूर्वंविस्तरेणनिरूपितः॥भक्तियोगस्तमेवाहस्वभक्तायसमासतः ॥१॥ अतिक्लेशमिवालक्ष्ययोगेसंगैकसंपदि॥ सुखोपायंपुनः कृष्णमुद्धवःपरिपृच्छति ॥२॥ अनात्मनःअवशीकृतमनसः अंजसाअप्रयासतोयथासिद्ध्येचत्तथा यद्वा अंजसासुबोधंयथातथामेब्रूहि ॥ १ ॥

आत्मनोनिर्विकारतांप्रपंचयति एषइत्यनेनापरोक्षतयानित्यप्राप्तस्यात्मनःप्राप्तिंवारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणल क्षणांविकृतिंवारयति· अजइत्युत्पत्तिंवारयति अप्रमेयइति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेनसंस्कारं महानुभूतिरितिदेशकालपरिच्छेदाभावे नास्तित्ववृद्धिविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्योतिष्ट्वादौहेतुः सकलानुभूतिरिति एकोद्वितीयइतिविकारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपि विकारइतिदर्शयति ननुश्रुतिविषयस्यकथंस्वयंज्योतिष्ट्वादि तत्राह वचसांविरामेऽगोचरत्वेननिवृत्तौसत्यां तथाचश्रुतिः यतोवाचोनि वर्ततेअप्राप्यमनसासहेति तत्रहेतुः येनेषिताःप्रेषिताः तथाचश्रुतिः केनेषितंपततिप्रेषितंमनःकेनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः केनेषितांवाच मिमांवदंतिचक्षुःश्रोत्रंकउदेवोयुनक्ति श्रोत्रस्यश्रोत्रंयन्मनसोमनोयद्वाचोहवाचंप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरिति ॥ ३५॥ अद्वितीयत्व मुपपादयितुंभेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवलेऽभिन्नेआत्मन्आत्मनिविकल्पइतियत् एतावान्सर्वोऽप्यात्मनोमनसःसंमोहःभ्रमः

एषःस्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः ॥ एकोऽद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषितावागसव श्चरंति॥ ३५॥ एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले॥ आत्मन्नृतेस्वमात्मानमवलंबोनयस्यहि॥ ३६॥ य न्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितं॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयंद्वयंपंडितमानिनां॥३७॥ योगिनोऽपक्कयो गस्ययुंजतःकायउत्थितैः॥ उपसर्गैर्विहन्येततत्रायंविहितोविधिः॥ ३८॥

यतः स्वमात्मानमृतेविना यस्यविकल्पस्यावलंबःआश्रयोनास्ति रजतभ्रमस्येवशुक्तिंविना नेहनानाऽस्तिकिंचन इंद्रोमायाभिःपुरुरू पईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेत्येवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ केचित्पुनःप्रत्यक्षादिप्रतीतस्यप्रपंचस्यबाधायोगाद्वेदांतार्थानांचक्र त्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वाद्द्वैतंसत्यमितिमन्यंते तन्मतमनूद्यदूषयति यदिति नामाकृतिभिर्ग्राह्यं नामरूपोपलक्षितंपंचवर्णपंच भूतात्मकंद्वयंद्वैतंयत्तदबाधितमिति पंडितमानिनामत्रवयमेवपंडिताइत्यभिमानवतांवेदांतेष्वयमर्थवादइतिप्रतीतिः नतत्त्वविदां यतःव्य र्थेनापिविनाऽप्यर्थेनसाप्रतीतिः तथाहि नतावद्वित्थ्येकवाक्यत्वंतेषामस्ति यतोर्थवादत्वंस्यात् नवाकर्तृभोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपाद नंकर्मविधिशेषतांभजते नचाबाधितत्वंद्वैतस्यनामरूपात्मकत्वात् पंचवर्णात्मकत्वात् ग्राह्यत्वात् स्वमवदित्यादि अनुमानैर्वाचारंभणादि श्रुतिभिश्चबाधितत्वादिति ॥ ३७ ॥ तदेवंज्ञानयोगंसपरिकरंनिरूप्येदानींतन्निष्ठस्यविघ्नप्रतीकारमाह योगिनइतित्रिभिः योगंयुंजतः कायोयत्नंतरेवोत्पन्नैरुपसर्गैरोगाद्युपद्रवैरभिभूयते विधिःप्रतीकारः ॥ ३८ ॥

ननुविदुषामपिसर्वथाकर्मदुष्परिहरमितिपुनःसंसारःस्यात् अतआह करोतीति विदुषोन्योऽसौजंतुः देहएवभोजनादिकर्मकरोतिक्रिय तेविक्रियतेच तेनकर्मणापुष्याद्यपिप्रामोतीत्यर्थः केनापिसंस्कारादिनाचोदितः आनिपातान्मरणपर्यंतंकरोति विद्वांस्तुप्रकृतौस्थितोपि कर्मणिनविक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिःसंसारंनप्राप्नोति ॥ २० ॥ किंच आस्तांतावद्दैहिककर्मभिर्विकारशंका यतोदेहम प्यसौनपश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतंमूत्रयंतं स्वभावप्राप्तमन्यदपिदर्शनस्पर्शनादि ईहमानंकुर्वंतमात्मानंदेहं ॥ ३१ ॥ नन्विंद्रियवतः सर्वथाकथमदर्शनंसंभवतितत्राह यर्हिस्मेति यद्यपिअसतांबहिर्मुखानांइंद्रियाणामर्थंपश्यति तथापिनानात्वान्मिथ्यास्वप्नवदित्यनु

करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् ॥ नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपिनिवृत्ततृष्णःस्व सुखानुभूत्या ॥ ३० ॥ तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमुक्षंतमदंतमन्नं ॥ स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मान मात्मस्थमतिर्नवेद ॥ ३१ ॥ यर्हिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानाऽनुमानेनविरुद्धमन्यत् ॥ नमन्यतेवस्तुतया मनीषीस्वाप्नंयथोत्थायतिरोदधानं ॥ ३२ ॥ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्तते तत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ॥ ३३ ॥ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुसद्वि धत्ते ॥ एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः ॥ ३४ ॥

मानेनविरुद्धंबाधितंसदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषीवस्तुतयानमन्यते स्वप्नादुत्थायप्रबुध्यसंस्कारमात्रेणस्वाप्नंविषयंस्फुरंतमतएवस्वयमे वतिरोभवंतंयथातद्वत् ॥ ३२ ॥ तदेवमात्मानविक्रियतइत्युक्तं नन्वेतदनुपपन्नंबद्धावस्थयात्यज्यमानत्वात् मुक्तावस्थयाचगृह्यमाण त्वात् नव्रीहयोऽवघातेनव्रीहिभावत्यागतः तंडुलीभावेनगृह्यमाणानविक्रियंतेतत्राह पूर्वमिति बद्धावस्थायांगुणैःकर्मभिश्च चित्रमज्ञा नकार्यंदेहेंद्रियादिलक्षणं आत्मन्यध्यासेनाविविक्तगृहीतमासीत् तदेवपुनर्ज्ञानेननिवर्तते आत्मातुनकेनापिरूपेणगृह्यते नापित्यज्यते अयंभावः मुक्तेःक्रियाफलत्वेतावदात्मनोविकारः तस्यारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोः अतोनविकार इति ॥ ३३ ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेति नतुपूर्वमेवसत्घटादिपुनर्विधत्तेकरोति समीक्षाआत्मविद्या ॥ ३४ ॥

परापवादंप्रपंचयति वपुरात्मानभवतिपार्थिवत्वात् घटवत् तथाइंद्रियाणितदधिष्ठातारोवादेवाः असुःप्राणः धिषणाबुद्धिः सत्त्वंचित्त महंकृतिरित्येते आत्मानभवंति कुतःअन्नमात्रं अन्नोपष्टभ्यत्वात् शरीरवत् वायुर्जलंच हुताशस्तेजः खंक्षितिरितिपंचभूतानि अर्थाः शब्दादयः साम्यंप्रकृतिः नात्मा जडत्वात् घटवदिति यद्वा हिशब्देनानुमानांतराणिसूचितानि तद्यथा इंद्रियाण्यात्मानभवंति करण त्वान्मनोवत् प्राणत्वात् वायुत्वाद्वाबाह्यवायुवदित्यादि ॥२४॥ एवंविवेकज्ञानवतो मुक्तस्यनेंद्रियादिकृतगुणदोषसंबंधइत्याह समाहि तैरिति मत्सुविविक्तधाम्नः ममसुष्ठुविविक्तंधामस्वरूपंयेन तस्यप्रकाशकस्यप्रकाश्यगुणदोषानभवंतीतिरविदृष्टांतेनोक्तं ॥ २५॥ असं गब्रह्मत्वेनावस्थितस्यनकेपिगुणदोषाइत्याकाशदृष्टांतेनाह यथेति वाय्वादीनांशोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापा

नात्मावपुःपार्थिवमिंद्रियाणिदेवाह्यसुर्वायुजलंहुताशः ॥ मनोऽन्नमात्रंधिषणाचसत्त्वमहंकृतिःखंक्षिति रर्थसाम्यं ॥ २४॥ समाहितैःकःकरणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः॥ विक्षिप्यमाणैरुतकिंनुदू षणंघनैरुपेतैर्विगतैरवेःकिं ॥ २५॥ यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्त्तुगुणैर्नसज्जते॥ तथाऽक्षरंस त्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेःसंसृतिहेतुभिःपरम् ॥ २६ ॥ तथापिसंगःपरिवर्ज्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुताव त्॥ मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनःकषायः॥ २७॥ यथाऽमयोऽसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपु नःसंतुदतिप्ररोहान्॥ एवंमनोऽपक्वकषायकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंगं ॥ २८॥ कुयोगिनोयेविहितांत रायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः॥ तेप्राक्तनाभ्यासबलेनभूयोयुंजंतियोगंनतुकर्मतंत्रं॥ २९॥

यिभिर्ऋतुगुणैःशीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेरहंकारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिर्नयुज्यते यद्वा अहंकारस्यसंसृतिहेतुभिरिति ॥ २६ ॥ मुक्तव दसम्यक्ज्ञानीनयथेष्टमाचरेदित्याहद्वाभ्यां तथापीति गुणेषुविषयेषुरजोरागः मनसःकषायइतिदुर्निरासतामाह ॥ २७ ॥ तदेवदृष्टां तेनोपपादयति यथेति नृणामामयोरोगः असाध्वसम्यक्यथाभवतितथा अपक्वकषायकर्म अदग्धाः कषायारागादयस्तन्मूलानिक र्माणियस्मिन्तत् अतएवसर्वसंगंसर्वेषुपुत्रादिषुसज्जमानंमनः कुयोगिनमसम्यक्ज्ञानिनंविध्यतिभ्रंशयति ॥ २८ ॥ ननुकथंचिद्विष य संगेयदियोगभ्रंशःस्यात् अलंतर्हिसोपायेनयोगमार्गेणतत्राह कुयोगिनइति मनुष्यभूतैर्बंधुशिष्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपसृष्टैः तथाचश्रुतिः यस्मात्तदेषांनप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युरिति भूयोजन्मांतरे नतुकर्मतंत्रं कर्मविस्तारं ॥ २९ ॥

तदेवंकार्यस्यकारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्यप्रकाशकात्मकतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थं यकारस्यपृथक्पाठश्छंदोऽनुरोधने जाग्रदादित्र्यवस्थंयद्विज्ञानंमनः तदवस्थाकारणरूपंचयद्गुणत्रयं यच्चकारणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्मंकार्यमधिभूतंकर्तृअधिदैवं एवंगु णत्रयकार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवति येनानुगतंप्रकाशतइत्यर्थः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्य भासासर्वमिदंविभातीति तथाचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरित्यादिश्रुतेश्च ननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेणनतुर्यनामोपल भामहेतत्राह व्यतिरेकतश्चसमाध्यादौयदस्तितदेवसत्यमिति ॥२०॥ एवंकालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणःसत्यत्वमुक्तं व्यभिचारिणस्त्वसत्य तामाह नयदिति यद्वस्तुकार्यंपुरस्तादुत्पत्तेर्नभवति यच्चपश्चान्नाशाच्चनमध्येचपृथक्नास्ति किंतुव्यपदेशमात्रं कुतःयतःयद्यत्परेणअन्ये नभूतंजातंप्रसिद्धं प्रकाशितंचतत् तदेवकारणप्रकाशकंतावन्मात्रंस्यान्नपृथगितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिके

विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् ॥ ॥२०॥ नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचतत्तद्व्यपदेशमात्रं ॥भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेम नीषा॥२१॥ अविद्यमानोऽप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः॥ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रि यार्थात्मविकारचित्रं॥२२॥ एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहेतुभिःपरापवादेनविशारदेन॥छित्वात्मसंदेहमुपारमे तस्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः॥२३॥

त्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणकार्यस्यप्रकाश्यस्यचानुपलंभादितिभावः ॥ २१ ॥ एवंसामान्य तः कार्यप्रकाश्ययोःकारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुत्पाद्य प्रस्तुतेतदुभयविवेकपूर्वकंप्रपंचस्यब्रह्माभेदमाह अविद्यमानइति योऽयंवैकारि कः विकारसमूहःसएवप्रागविद्यमानोराजससर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्यभूतइत्यर्थः अवभासतेऽपिब्रह्मप्रकाशश्चेत्यर्थः ब्रह्मतुस्वयंस्वतः सिद्धंनतुकार्यमित्यर्थः ज्योतिश्चप्रकाशकमित्यर्थः अतःकारणात्इंद्रियाणिचअर्थास्तन्मात्राणिचआत्मामनश्चदेवानामप्युपलक्षणम् विकाराःपंचभूतानि एवंचित्रंब्रह्मैवभातीति ॥ २२ ॥ उपसंहरति एवंनिगमतपःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानैःस्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवे कहेतुभिःतथापरस्यदेहादेरपवादेनात्मनिरासेनच कीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेतिवा आत्मविषयंसंदेहंछित्वास्वानं दतुष्टःसन् अखिलेभ्यःकामुकेभ्यइंद्रियादिभ्यउपारमेतनिःसंगोभवेत् ॥ २३ ॥

अहंकारलक्षणोदेहादिसंनिकर्षएवसंसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयति शोकेति सुषुप्त्यादौतेषामदर्शनात् अहंसुखीतिवच्चै
तन्यंसुखीतिप्रतीत्यभावाच्चदृश्यत्वाच्चसुखादीनांकृशत्वादिवत् द्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरितिभावः ॥ १५ ॥ ननुयद्यहंकारस्यसंसारस्तर्हिमु
क्तिरपितस्यैवेतिमुक्तावहंकारावशेषःप्रसज्येत तत्राह देहेति देहादिष्वभिमानोयस्यसः आत्मैवतेषामंतर्हितोजीवः अतएवगुणकर्ममयी
मूर्तिर्यस्यसः एवंचसूक्ष्मोपाधिभिर्बद्धुधेवसूत्रादिशब्दैर्गीतःसंसारे परमेश्वराधीनः सर्वतोधावति अतोनायंदोषइतिभावः ॥ १६ ॥ त
देवमहंकारकृतंबंधमुपपाद्येदानींज्ञानेनतन्निवृत्तौमुक्तिरित्याह अमूलमिति वस्तुतोमूलशून्यम् अज्ञानतस्तुबहुभीरूपैःदेवादिशरीरैरूपि
पितंप्रकाशितमैंद्रजालिकतुल्यमितिवा किंतत्तदाह मनइति मनआदीनांद्वंद्वः यद्वा मनआदिषुक्रियतइति कर्मअहंकरणंगुरोरुपासन
यानिशितेनतीक्ष्णेनज्ञानखड्गेनछित्वा ॥१७॥ तदेवज्ञानंस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयतिज्ञानमिति विवेकोज्ञानं साधनान्याह निगमोवेदः

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः॥ अहंकारस्यदृश्यंतेजन्ममृत्युश्चनात्मनः॥ १५॥ देहेंद्रियप्राणमनो
भिमानोजीवोऽतरात्मागुणकर्ममूर्तिः॥ सूत्रंमहानित्युरुधेवगीतःसंसारआधावतिकालतंत्रः॥ १६॥ अ
मूलमेतद्बहुरूपरूपितंमनोवचःप्राणशरीरकर्म॥ ज्ञानासिनोपासनयाशितेनछित्वापुनर्गांविचरत्यतृष्णः
॥ १७॥ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतु
श्चतदेवमध्ये ॥ १८ ॥ यथाहिरण्यंस्वकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ तदेवमध्येव्यवहार्यमाणं
नानापदेशैरहमस्यतद्वत्॥ १९॥

तपःस्वधर्मः प्रत्यक्षंस्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यद
स्यजगतःमध्येपितदेवकेवलं नतुजगदितिकिंतत्कालःकलयतिप्रकाशयतियः तथाहेतुः कारणंचयत्तदेव एतदुक्तंभवति यदस्यविश्व
स्यकारणंप्रकाशकंचब्रह्मतदात्मकमेवैतत् नततःपृथगित्येवंनिश्चयकत्वेनिगमादिसाधनैर्जायतेयोविवेकः तज्ज्ञानमिति ॥१८ ॥ तत्रना
नाभेदव्यवहारालंबनस्यापिविश्वस्यकारणमात्रात्मकत्वंसदृष्टांतमाह यथेति स्वकृतंसुष्ठुकुंडलादिरूपेणविरचितंयद्धिरण्यम् कीदृशम्
हिरण्मयस्यकुंडलादेरुत्पत्तेःपुरस्तान्नाशाच्चपश्चाद्यदस्ति कटककुंडलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहारंप्राप्यमाणमपितदेवयथा तद्वद
स्यविश्वस्यकारणभूतोहमेवनानाव्यवहारालंबनंनतुमत्तःपृथग्विश्वमिति ॥ १९ ॥

ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणं निष्ठां सूर्यवत्समोभूत्वा ॥ ८ ॥ एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणेति यदाद्यंतवत्द्वैतंतदसदितिज्ञात्वानिःसंगोविच रेत् आद्यंतवत्त्वेप्रमाणानि प्रत्यक्षेणघटादि अनुमानेनसावयवत्वेनदृश्यंपृथिव्यादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदास्वानुभवे नसर्वंदृश्यमाद्यंतवदसच्चेतिज्ञात्वा निःसंगःतदासक्तिशून्यः ॥ ९ ॥ ननुयद्यात्मसंविदासर्वंदृश्यमसदित्युच्यते तर्ह्यात्मास्वप्रकाशोदेहादिद्वै तंचजडमित्युक्तंस्यात् तथाचसंसारेप्रतिभासोनघटेतइतिचोदयति अनात्मसदृशोःजडाजडयोः अत्रहेतुः द्रष्टृदृश्ययोर्माभूत् द्वयोरपित त्राह उपलभ्यतइति ॥ १० ॥ एतत्प्रपंचयति आत्मेति अव्ययत्वादिपंचविशेषणैर्नाशादिरागादिपुण्यापुण्याज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वंतुयथेष्टं अचिज्जडःअयंभावः यथैवाग्निदारुणोर्भेदेनानुपलंभेपिदारुप्रकाश्यमेवाग्निश्चप्रकाशकः तथादेहात्मनोर

एतद्विद्वान्मदुदितंज्ञानविज्ञाननैपुणं ॥ ननिंदतिनचस्तौतिलोकेचरतिसूर्यवत् ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेननि गमेनात्मसंविदा ॥ आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगोविचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धवउवाच नैवात्मनोनदेहस्यसं सृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मसदृशोरीशकस्यस्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥ आत्माऽव्ययोऽगुणःशुद्धःस्वयंज्योतिर नावृतः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहःकस्येहसंसृतिः ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणं ॥ संसारःफलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ॥ १३ ॥ यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत् ॥ सएवप्रतिबु द्धस्यनवैमोहायकल्पते ॥ १४ ॥

पिनसंसृतिस्तयोरन्यतरस्यापिघटतइति ॥ ११ ॥ सत्यंतथाऽप्युभयोरेवमवि वेकएवसंसारालंबनमित्याह पंचभिःयावदिति संनिकर्षणंसंबंधः नन्वसंगस्यकुतःसंबंधः तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृतइत्यर्थःननु स्वप्रकाशस्यकथमज्ञानतःसंसारस्तत्राह अपार्थोपिकेवलंफलवान् फलंस्फूर्तिर्नतुतत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वसतोदेहादेःकुतःसं सारस्फूर्तिहेतुत्वमपितत्राह अर्थेहीति अस्यात्मनः ॥ १३ ॥ ननुकथंचिज्ज्ञानतोविषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापिदुर्वारेत्यनिर्मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह यथाहीति प्रस्वापःस्वप्नः बहूननर्थान् बिभर्तिपुष्णातीतितथा ॥ १४ ॥

अष्टाविंशे तु यः पूर्वं विस्तरेणोपवर्णितः॥ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते ॥१॥ इदानीमतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह परेषां स्वभावान् शांतघोरादीन् कर्माणि च तत्र हेतुः विश्वमिति ॥ १ ॥ विपक्षे दोषमाह परेति स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठालक्षणात् असति मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥ भ्रंशमेव दृष्टांततो दर्शयति तैजसे राजसाहंकारकार्ये इंद्रियगणे निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिंडस्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति ततो मनसि लीने सति नष्टचेतनः सन् मृत्युं वा मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं वा प्राप्नोति यथा तद्वदेव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी विक्षेपं लयं च प्राप्नोति यथा प्राज्ञसंपर्कात् विश्वस्य भोगक्षयलक्षणो भ्रंशः एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपि स्वरूपभ्रं

श्रीभगवानुवाच परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत्॥ विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥
परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निंदति॥ स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः॥२॥ तैजसे निद्रयापन्ने
पिंडस्थो नष्टचेतनः॥ मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ॥ ३ ॥ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः
कियत्॥ वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥ छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोऽप्यर्थकारिणः॥ एवं दे
हादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयं ॥ ५॥ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ॥ त्रायते त्राति विश्वात्मा
ह्रियते हरतीश्वरः॥ ६॥ तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ॥ निरूपितेऽयं त्रिविधा निर्मूला भा
तिरात्मनि॥ इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं॥ ७॥

श इति भावः ॥ ३ ॥ द्वैतासत्यतया स्तुतिनिंदयोर्निर्विषयत्वं प्रपंचयति सार्धैः षड्भिः किं भद्रमिति अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं किं वाऽभद्रं कियद्भद्रं कियद्वाऽभद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमेवाह वाचेति बाह्येंद्रियोपलक्षणं वाच उदितमुक्तं चक्षुरादिभिश्च यद्दृश्यं तदनृतमिति ॥ ४ ॥ नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्र दृष्टांतमाह छाया प्रतिबिंबः प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्तिरजतादिः एते यथाऽसंतोऽप्यर्थकारिणो भवंति आमृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युर्लयः यावन्नैव लीयंते तावत्पर्यंतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्यं स्यात्तत्राह आत्मैवेति सार्धद्वाभ्यां त्राति पालयति ॥ ६ ॥ अन्यस्मात्स्रज्यादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा आध्यात्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिः ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राह इदमिति ॥ ७ ॥

एतेष्वधिष्ठानेषुकिंमुख्यतममित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदायत्रश्रद्धातदातत्रनत्वधिष्ठानेमुख्यामुख्यत्वम् कुतःयतःसर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माऽहमवस्थितइति ॥ ४८ ॥ उभयतःइहामुत्रच ॥ ४९ ॥ समर्थंप्रत्याह मदर्चामितित्रिभिः पुष्पोद्यानानिचकारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान्पूजांप्रत्यहं यात्राविशिष्टेपर्वणिबहुजनसमागमः उत्सवःवसंतादिमहोत्सवः तदाश्रितान् क्षेत्रादीन्दत्वा ॥ ५० ॥ पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्यविवरणम् पूजादीनामिति प्रवाहार्थंसंततानुवृत्त्यर्थम् मत्सार्ष्टितांमत्समानैश्वर्यम् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठादीनां व्यस्तसमस्तानांफलमाह प्रतिष्ठयेति मत्साम्यतांमयासाम्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ सकामंप्रत्युक्तमहैतुकभक्तंप्रत्याह मामेवेति अहैतुकःभ

अर्चादिषुयदायत्रश्रद्धामांतत्रचार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माऽहमवस्थितः ॥ ४८ ॥ एवंक्रियायोगपथैःपुमान्वैदिकतांत्रिकैः ॥ अर्चन्नुभयतःसिद्धिमत्तोविंदत्यभीप्सिताम् ॥ ४९ ॥ मदर्चांसंप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकारयेद्दृढं ॥ पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ ५० ॥ पूजादीनांप्रवाहार्थंमहापर्वस्वथान्वहं ॥ क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्वामत्सार्ष्टितामियात् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठयासार्वभौमंदानेनभुवनत्रयं ॥ पूजादिनाब्रह्मलोकंत्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५२ ॥ मामेवनैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनविंदति ॥ भक्तियोगंसलभतेएवंयःपूजयेतमां ॥ ५३ ॥ यःस्वदत्तांपरैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः ॥ वृत्तिंसजायतेविड्भुक्वर्षाणामयुतायुतं ॥ ५४ ॥ कर्तुश्चसारथेर्हेतोरनुमोदितुरेवच ॥ कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूयसितत्फलं ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तविंशोध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ छ ॥

क्तियोगएवकथंभवतितत्राह भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥ दातुःफलमुक्तमपहर्तारंनिंदति यइति विड्भुक्विष्ठाभोजीकृमिः ॥ ५४ ॥ कर्तुर्यत्फलंतदेवान्येषामपीत्याह कर्तुरिति सारथेःसहकारिणोहेतोःप्रयोजकस्य अनुमोदितुश्चप्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः कुतः यतःकर्मणामेतेभागिनः भागार्हाः तत्रापिविशेषमाह भूयसिकर्मणिसारथ्यादौचभूयोऽधिकंफलमिति पयःपत्रादिमात्रेणपूजितोयःपरंपदं ॥ प्रायेवदिशतिप्रीतःसकृष्णःशरणंमम ॥ ५५ ॥ इत्येकादशेटीकायांसप्तविंशोध्यायः ॥ २७ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

हविषाघृतेनअभिघृतानिसंसिक्तानिदारूणिशुष्कसमिधःप्रास्यप्रक्षिप्यआघारौतत्संज्ञकौयागौ एवमाज्यभागौचदत्वातदूर्ध्वाहुतीर्हुत्वा इत्यर्थः तत्राघारौप्रजापतयेस्वाहेंद्रायस्वाहेतिचोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्यअग्निमध्यादापरिध्यंतंघृतक्षरणरूपौअग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेत्येवंहोमरूपौ ॥४०॥ मूलमंत्रेणाष्टाक्षरेणतथाषोडशऋचोयस्मिन् तेनपुरुषसूक्तेनचावदानतःप्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षेसएवमूलमंत्रः तेनैवप्रत्यृचमवदानतोहोमइतिमंत्रैःस्वाहांतैर्यथान्यायंपूजाक्रमेणैव अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येवंस्विष्टकृतंहुत्वा ॥४१॥ ततोवन्हिस्थंभगवंतमंतर्यामिणमभ्यर्च्यपुष्पधूपादिभिः अथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योनंदादिभ्योऽष्टदिक्षुबलिंहरेत् ततःपूजास्थानमागत्यदेवस्याग्रेसमुपविश्ययथाशक्तिमूलमंत्रंजपेत् ॥४२॥ तत्रउभयत्रभगवतोभोजनसमाप्तिंध्यात्वाआचमनंदत्वाउच्छेषंवि

ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाभिघृतानिच ॥ प्रास्याज्यभागावाघारौदत्वाचाज्यप्लुतंहविः ॥४०॥ जुहुयान्मूलमंत्रेणषोडशर्चाऽवदानतः ॥ धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ॥ ४१ ॥ अभ्यर्च्याथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योबलिंहरेत् ॥ मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकं ॥४२॥ दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् ॥ मुखवासंसुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ॥ ४३ ॥ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम ॥ मत्कथाःश्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तंक्षणिकोभवेत् ॥ ४४ ॥ स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वाप्रसीदभगवन्निति वंदेतदंडवत् ॥ ४५ ॥ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परं ॥ प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् ॥ ॥ ४६ ॥ इतिशेषांमयादत्तांशिरस्याधायसादरं ॥ उद्वासयेच्चेदुद्वास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ॥ ४७ ॥

ष्वक्सेनायकल्पयित्वा तदनुज्ञयापश्चात्स्वयंभुंजीत ततःसुरभिमत्सुगंधवत्तांबूलाद्यंमुखवासंदत्वाऽथपुनरप्यर्हयेत् पुष्पांजलिनापूजयेत् ॥ ४३ ॥ अभिनयन्नृत्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिकः वैयग्र्यंपरित्यज्यलब्धावसरोभवेत् ॥ ४४ ॥ स्तवस्तोत्राणांभेदंदर्शयति पौराणैः प्राकृतैरपीति ॥ ४५ ॥ कथंप्रणमेदित्यपेक्षायामाह शिरइति बाहुभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपरस्परंममदक्षिणोत्तरौपादौगृहीत्वा यद्वा पृष्ठतःपरस्परंनिबद्धाभ्यांकृतापराधइवप्रपन्नमित्यादिविज्ञप्याचप्रणमेत् ॥ ४६ ॥ ततःशेषाग्रहणपूर्वकंवैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इतीति अनयैवप्रार्थनयाशेषांनिर्माल्यंमयादत्तांध्यात्वा शिरस्याधायधृत्वायद्युद्वासयेत्तर्हिप्रतिमायांयन्न्यस्तंज्योतिः तत्पुनरपिहृत्पद्मस्थज्यो

[illegible] ॥ ४७ ॥

मंत्रानाह स्वर्णघर्मानुवाकः सुवर्णंघर्मंपरिवेदनंवेनमित्यादि महापुरुषविद्यया जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन॥ सुब्रह्मण्यनमस्तेस्तुमहापुरुषपूर्वजेति पौरुषंपुरुषसूक्तंसहस्रशीर्षेत्यादि राजनादीनिसामानि इंद्रंनरोनेमधिताहवंतइत्यस्यामृचिगीतानि आदिशब्देन रौहिणादीनि ॥ ३१ ॥ वस्त्राद्युपचारेष्वलंकारलक्षणंगुणंविधत्ते वस्त्रेति पत्राणिकपोलवक्षस्थलादिषुलिखिताःपत्रभंग्यः मद्भक्तश्चेत्सप्रेमयथाभवतितथा ॥ ३२ ॥ यथोचितमलंकुर्वीतेत्युक्तार्थंसर्वसाधारणंश्रद्धालक्षणंगुणंविधत्ते पाद्यमिति ॥ ३३ ॥ नैवेद्येवैभवलक्षणं गुणंविधत्ते गुडपायसेति शष्कुल्यःतेऽपक्वविशेषाः आपूपाःअपूपानांमंडकादीनांसमूहाः सूपाःव्यंजनानि सतिविभवइतिशेषः॥३४॥

स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया ॥ पौरुषेणापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ॥ ३१ ॥ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः॥ अलंकुर्वीतसप्रेममद्भक्तोमांयथोचितम्॥ ३२॥ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोऽक्षतान्॥ धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयाऽर्चकः॥ ३३॥ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमोदकान्॥ संयावदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत्॥ ३४॥ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम्॥ अन्नाद्यंगीतनृत्यादिपर्वणिस्युरुतान्वहम्॥ ३५॥ विधिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः॥ अग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनोदितं॥३६॥ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधाययथाविधि॥ प्रोक्षण्यासाद्यद्रव्याणिप्रोक्ष्याग्नौभावयेतमां॥३७॥ तप्तजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससं ॥ ३८॥ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनं॥ ३९॥

कालभेदेनगुणंविधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनंपंचामृतादिस्नपनं अन्नाद्येति अन्नंभोज्यमाद्यंभक्ष्यं पर्वण्येकादश्यादौ अन्वहंप्रत्यहंवा विभवेसति ॥ ३५ ॥ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपिपूजाप्रकारमाह विधिनास्वगृह्योक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षितेनिर्मिते तदुक्तं विस्तारोच्छ्रायतस्तिस्रोमेखलाश्चतुरंगुलाः॥ हस्तमात्रोभवेद्गर्तःसयोनिर्वेदिकातथेत्यादि उदितंप्रज्वलितमग्निंपरितःसमूहेत् एकत्रमेलयेत् ॥ ३६ ॥ दर्भैःपरिस्तीर्यपरितःप्रोक्षयेत् अन्वाधायअन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपंकर्मकृत्वा अग्नेरुत्तरतोद्रव्याणिहोमोपयोगीन्यासाद्यनिधाय प्रोक्षण्याप्रोक्षणीपात्रोदकेनप्रोक्ष्याग्नौमांध्यायेत् ॥ ३७ ॥ शंखादिभिरुल्लसंतः शोभमानाश्चत्वारोभुजायस्यतं ॥ ३८ ॥ स्फुरंतिकिरीटादीनियस्यतं ॥ ३९ ॥

तदनंतरंपिंडेदेहे वाय्वग्निसंशुद्धइति कोष्ठगतेनवायुनाशोषितेआधारगतेनाग्निनादग्धेपुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृतप्लावनेनामृतमयेजाते तस्मिन्हृत्पद्मस्थांपरांश्रेष्ठांजीवकलांश्रीनारायणमूर्तिंध्यायेत् कथंभूतांनादांतेसिद्धैर्भाविताम् प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाः पंचांशाः तत्रनादांतेसिद्धैर्ध्यातां तथाचश्रुतिः योवेदादौस्वरःप्रोक्तोयोवेदांतेप्रतिष्ठितः ॥ तस्यप्रकृतिलीनस्ययःपरःसमहेश्वरइति॥२३॥तयात्मभूतयास्वेनैवभावेनचिंतितया अमृतमयेपिंडेदीपेनप्रभयागृहमिवव्याप्तेसति तस्मिन्नेवादौमानसैरुपचारैःसंपूज्य तन्मयःसन्नर्चादिष्वावाह्यस्थापनमुद्रयास्थापयित्वा॥२४॥कथंपूजयेत्तत्राह पाद्येतिद्वाभ्यां धर्मादिभिर्ममासनं॥२५॥तत्रपद्मंचकल्पयित्वोभाभ्यांवेदतंत्राभ्यामुभयसिद्धयेमह्यंपाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनमर्हणमर्घ्यं उभयसिद्धयेवेदतंत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अ

पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धेहृत्पद्मस्थांपरांमम ॥ अण्वींजीवकलांध्यायेन्नादांतेसिद्धभाविताम् ॥ २३ ॥ तयात्मभूतयापिंडेव्याप्तेसंपूज्यतन्मयः ॥ आवाह्यार्चादिषुस्थाप्यन्यस्तांगंमांप्रपूजयेत् ॥ २४ ॥ पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्चनवभिःकल्पयित्वासनंमम ॥ २५ ॥ पद्ममष्टदलंतत्रकर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ॥ उभाभ्यांवेदतंत्राभ्यांमह्यंतूभयसिद्धये ॥ २६ ॥ सुदर्शनंपांचजन्यंगदासीषुधनुर्हलान् ॥ मुशलंकौस्तुभंमालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् ॥ २७ ॥ नंदंसुनंदंगरुडंप्रचंडंचंडमेवच ॥ महाबलंबलंचैवकुमुदंकुमुदेक्षणम् ॥ २८ ॥ दुर्गांविनायकंव्यासंविष्वक्सेनंगुरून्सुरान् ॥ स्वेस्वेस्थानेत्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ ॥ २९ ॥ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैःस्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदाविभवेसति ॥ ३० ॥

यमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषुपादाःअधर्मादीनिपूर्वादिदिक्षुगात्राणित्रयोगुणाः पट्टिकास्तत्रपूर्वादिक्रमेणमध्येचविमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगाप्रह्वीसत्येशानाऽनुग्रहेतिनवशक्तयः एवंयथोपदेशंधर्मादिभिर्नवभिःशक्तिभिश्चासनंकल्पयित्वेति कर्णिकयाकेसरैस्तत्रस्थसूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः॥२६॥आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमितित्रिभिः तत्रन्यस्तांगमित्यावरणपूजासूचिता आसनेनैवशक्त्यावरणमित्युक्तं ततःसुदर्शनादिमुशलांतान्यायुधानिअष्टदिक्षुकौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि ॥२७॥ नंदादीन्पार्षदानष्टदिक्षुगरुडंपुरतः ॥२८॥ दुर्गादीनिकोणेषुगुरून्वामतः सुरानिंद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्देवस्याभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः अर्घादिभिःपूजयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेवगुणविधिभिः प्रपंचयति चंदनेतिषड्भिः ॥ ३० ॥

इदानींसकामनिष्कामभेदेनविशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेणसिद्धैःसुशोभनैःअमायिनः निष्कामभक्तस्य यथालब्धैः यत्रचंदनादिसर्वंयत्न लभ्यते तत्रहृदिभावेनभावनया यद्वाहृदिचेन्मखागःतदाभावेनमनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अधिष्ठानभेदेनप्रधानोपचारमाहसार्धेन स्नानेति तत्त्वविन्यासः यथास्थानमंगप्रधानदेवतानांतत्तन्मंत्रैःस्थापनं ॥ १६ ॥ अभ्यर्हणमुपस्थानार्घादि सलिलादिभिस्तर्पणादिनाय जनं सर्वसाधारणमाह श्रद्धयेति ॥१७॥१८॥ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानींपूजाप्रकारमाह शुचिरिति संभृताःसंभाराःपूजासा धनानियेनसः प्रागग्रैःदर्भैः यद्वा प्रागेवसंभृतसंभारःसन्नासीनः नत्वासीनःसन्पश्चात्तत्संभारार्थंवारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः प्राङ्मुखउदङ्मु

द्रव्यैःप्रसिद्धैर्मद्यागःप्रतिमादिष्वमायिनः ॥ भक्तस्यचयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि ॥ १५ ॥ स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेवतूद्धव ॥ स्थंडिलेतत्त्वविन्यासोवह्नावाज्यप्लुतंहविः ॥ १६ ॥ सूर्येचाभ्यर्हणंप्रेष्ठंसलिलेसलि लादिभिः ॥श्रद्धयोपाहृतंप्रेष्ठंभक्तेनममवार्यपि॥१७॥ भूर्यप्यभक्तोपहृतंनमेतोषायकल्पते ॥ गंधोधूपःसु मनसोदीपोऽन्नाद्यंचकिंपुनः ॥ १८ ॥ शुचिःसंभृतसंभारःप्राग्दर्भैःकल्पितासनः ॥ आसीनःप्रागुदग्वार्चे दर्चायामथसंमुखः ॥ १९ ॥ कृतन्यासःकृतन्यासांमदर्चांपाणिनामृजेत् ॥ कलशंप्रोक्षणीयंचयथावदुपसा धयेत् ॥ २० ॥ तदद्भिर्देवयजनंद्रव्याण्यात्मानमेवच ॥ प्रोक्ष्यपात्राणित्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्चसाधयेत् ॥ २१ ॥ पाद्यार्घाचमनीयार्थंत्रीणिपात्राणिदेशिकः ॥ हृदाशीर्ष्णाऽथशिखयागायत्र्याचाभिमंत्रयेत् ॥ २२ ॥

खोवाआसीनः अर्चायांतुस्थिरायांसंमुखअर्चाभिमुखउपविष्टःसन् ॥ १९ ॥ अनंतरंगुर्वादिनमस्कारपूर्वकंयथोपदेशंस्वस्मिन्कृतन्या सःकृतोमूलमंत्रन्यासोयस्यांतांममार्चामामृजेत् निर्माल्यापकर्षणादिनाशोधयेत् कलशंपूर्णकुंभं प्रोक्षणीयंप्रोक्षणार्थोदकपात्रमुपसा धयेत् चंदनपुष्पादिभिःसंस्कुर्यात् ॥ २० ॥ तदद्भिःप्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनं देवपूजास्थानं पाद्याद्यर्थंत्रीणिपात्राणिकलशोदकैःपूरिता नि तैस्तैर्द्रव्यैःसाधयेत् ॥ २१ ॥ तत्रपाद्यादिद्रव्याणि पाद्येश्यामाकदूर्वाऽब्जविष्णुक्रांतादिरिष्यते॥गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः॥ दूर्वाचेतिक्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितं॥जातीलवंगकंकोलैर्मतमाचमनीयकमिति तानिचत्रीणियथाक्रमंहृदयादिमंत्रैः गायत्र्याचसर्वा ण्यभिमंत्रयेत् ॥ २२ ॥

सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानाम् ॥ ४ ॥ विश्वेश्वरायेतेषामीश्वरः ॥ ५ ॥ कर्मकांडस्यपूजाविधानस्य नास्त्यंतोपंथतःपारंवाऽनुष्ठानतोयस्य तस्य ॥ ६ ॥ वैदिकएवमंत्रोवैदिकान्येवांगानिचयस्मिन्पुरुषसूक्तादौसवैदिकः एवंतांत्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाक्षरादिः मखःपूजा॥ ७॥ यदा त्रैवर्णिकोयजेततदाविशेषमाह यदागर्भाष्टमैकादशद्वादशाब्दादिकालेस्वनिगमेनस्वाधिकारप्रवृत्तेनवेदेनोक्तंद्विजत्वमुपनयनम् ॥८॥ अर्चायांप्रतिमादौ ॥ ९ ॥ स्नानेविशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्चमंत्रैः ॥ १० ॥ किंचसंध्योपासनादीनिकर्माणि चोदितानिसाकल्येनविहितानियस्ययानि तैःसहमेपूजांकुर्यात् नतुतानिपरित्यजेदित्यर्थः सम्यक्परमेश्वरविषयएवसंकल्पोयस्यतथाभूतःसन् कर्मपा

एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतं॥ श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनं॥ भक्तायचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच नह्यंतोऽनंतपारस्य कर्मकांडस्यचोद्धव ॥ संक्षिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैवविधिनामांसमर्चयेत् ॥ ७ ॥ यदास्वनिगमेनोक्तंद्विजत्वंप्राप्यपूरुषः ॥ यथायजेतमांभक्त्याश्रद्धयातन्निबोधमे ॥ ८ ॥ अर्चायांस्थंडिलेऽग्नौवासूर्येवाऽप्सुहृदिद्विजे॥ द्रव्येणभक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुंमाममायया ॥ ९ ॥ पूर्वंस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोऽगशुद्धये ॥ उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः ॥ ॥ १० ॥ संध्योपास्त्यादिकर्माणिवेदेनाचोदितानिमे ॥ पूजांतैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनीं ॥ ११ ॥ शैलादारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती ॥ मनोमयीमणिमयीप्रतिमाऽष्टविधास्मृता ॥ १२ ॥ चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् ॥ उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने ॥ १३ ॥ अस्थिरायांविकल्पः स्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयम् ॥ स्नपनंत्वविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् ॥ १४ ॥

वनींकर्मनिर्हारिणीम् ॥ ११ ॥ अर्चाभेदानाहसार्धेन शैलाशिलामयी लौहीसुवर्णादिमयी लेख्यामृच्चंदनादिमयी हृदिपूजायांमनोमयी ॥ १२ ॥ प्रकर्षेणतिष्ठत्यस्यामितिप्रतिष्ठाप्रतिमैवजीवस्यभगवतोमंदिरम् यद्वा प्रतिष्ठयाकलान्यासेनभगवन्मंदिरंभवतीति प्रतिमाभेदेनविशेषमाहसार्धेन उद्वासोविसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायामर्चनेविकल्पः शालग्रामेनकुर्यात् सैकत्यांकुर्यादन्यत्रकुर्याद्वानवेति अविलेप्यायांमृण्मयलेख्यव्यतिरिक्तायामन्यत्रविलेप्यायांलेख्यायांचपरिमार्जनमेव ॥ १४ ॥

॥ ३० ॥ विभावसुमभिसेवमानस्यअप्येतिनश्यति तथाकर्मजाड्यमागामिसंसारभयंतन्मूलमज्ञानंचनश्यतीत्यर्थः ॥ ३१॥ निमज्योन्म
ज्जतामुच्चावचयोनीर्गच्छतां परमायनमाश्रयः ॥ ३२ ॥ किंच यथाऽन्नमेवप्राणोजीवनम् अहमेवयथाशरणम् धर्मएवयथाप्रेत्यपर
लोकेवित्तम् तथासंतएवार्वाक् संसारपातात् बिभ्यतःपुंसःअरणंशरणम् ॥ ३३ ॥ किंच संतश्चक्षूंषिसगुणनिर्गुणज्ञानानि अर्कःपुनःस
म्युत्थितोऽपिबहिस्तदप्येकमेवचक्षुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेनइति सुद्युम्नभावेनउमावनंप्रविष्टस्यवीतासेनाम्नी
भावंप्राप्तायस्यतस्यस्त्रीभावंप्राप्तस्यपुत्रोवैतसेनःपुरूरवाःएवमुक्तप्रकारेणउर्वश्यालोकात् स्थानात्अवलोकनाद्वानिस्पृहः ततोऽपिसत्सं

भक्तिलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ॥ ३० ॥ यथोपश्रयमा
णस्यभगवंतंविभावसुम् ॥ शीतंभयंतमोऽप्येतिसाधून्संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥ निमज्योन्मज्जतांघोरेभवा
ब्धौपरमायनं ॥ संतोब्रह्मविदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जताम् ॥ ३२ ॥ अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्व
हं ॥ धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोऽर्वाक्बिभ्यतोरणं ॥ ३३ ॥ संतोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः ॥ देवताबांध
वाःसंतःसंतआत्माऽहमेवच ३४ ॥ वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्यालोकनिस्पृहः ॥ मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारा
मश्चचारह ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेऐलगीतंनामषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥
उद्धवउवाच ॥ क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो ॥ यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ ॥
॥ १ ॥ एतद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणाम् ॥ नारदोभगवान्व्यासआचार्योऽगिरसःसुतः ॥ २ ॥ निःसृतंते
मुखांभोजाद्यदाहभगवानजः ॥ पुत्रेभ्योभृगुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवान्भवः ॥ ३ ॥

गादपिहेतोर्मुक्तसंगःसन् आत्मारामोभूत्वायथेष्टंचचारेति ॥ ३५ ॥ इत्येकादशेटीकायांषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
सप्तविंशेक्रियायोगःसद्यश्चित्तप्रसादकः ॥ सर्वकामाप्तिहेतुश्चसांगःप्रोक्तःसमासतः ॥ १ ॥ रागाद्याकुलचित्तानांकुतोसंगादिसंभवः ॥ इतिकृ
ष्णार्चनंभद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति ॥ २ ॥ क्रियायोगमिति भवदाराधनरूपंयस्मादितिकारणाधिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणांनिमित्तत्व
स्यावशिष्टत्वात् यथेति एकस्मिन्नधिष्ठानादौकेनप्रकारेणेतिप्रश्नः येअधिकारिणःसात्वताःभक्ताः ॥ १ ॥ अस्यपुनःविशेषतःप्रश्नेका
रणमाहचतुर्भिः एतत्त्वदर्चनं निःश्रेयसकरंवदंति अंगिरसःसुतोबृहस्पतिः ॥ २ ॥ निःसृतंत्वयोपदिष्टमित्यर्थः देव्यैपार्वत्यै ॥ ३ ॥

तुच्छाकृमिविट्भस्मलक्षणानिष्ठाअंतोयस्य तस्मिन्कायेकलेवरेप्रियत्वेनगृहीते विषंगमेवाह अहोइति सुनसंशोभननासिकम् ॥२०॥ अतोगुणारोपेणरममाणामादृशाःकृमितुल्याइत्याह त्वगादिसंहतौतत्संघातेदेहे विण्मूत्रादिसंहतौरमतांकृमीणांवा ॥ २१ ॥ यद्यप्येवं बीभत्सिताःस्त्रियः अथाऽपिनोपसज्जेत अवलोकनादिनापिसंगंनकुर्यात् अर्थवित्विवेकी अत्रहेतुःविषयेति ॥ २२ ॥ ननुकचित् निमीलितनयनादेरपिमनःक्षोभोदृश्यते सत्यं सोपिपूर्वदर्शनादिकंविनानभवतीत्याह अदृष्टादिति भावात्पदार्थाद्भावोमनःक्षोभः अतःप्राणा

तस्मिन्कलेवरेऽमेध्येतुच्छनिष्ठेविषज्जते ॥ अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः ॥२० ॥ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ॥ विण्मूत्रपूयेरमतांकृमीणांकियदंतरम् ॥ २१ ॥ अथाऽपिनोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् ॥ विषयेंद्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते ॥ असंप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः ॥ २३ ॥ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः ॥ विदुषांचाप्यविश्रब्धःषड्वर्गःकिमुमादृशाम् ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच एवंप्रगायन्नरदेवदेवःसउर्वशीलोकमथोविहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्यमांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥ ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेतबुद्धिमान् ॥ संतएतस्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः ॥ २६ ॥ संतोऽनपेक्षामच्चित्ताःप्रणताःसमदर्शिनाः ॥ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः ॥ संभवंतिहितानॄणांजुषतांप्रपुनंत्यघम् ॥ २८ ॥ तायेशृण्वंतिगायंतिह्यनुमोदंतिचादृताः ॥ मत्पराःश्रद्दधानाश्चभक्तिंविंदंतितमयि ॥ २९ ॥

निद्रियाणिअसंप्रयुंजतःनियच्छतःस्तिमितंनिश्चलंसत् ॥ २३ ॥ इंद्रियैःकृत्वा अविश्रब्धः अविश्वसनीयः मादृशामविवेकिनाम् ॥ २४ ॥ फलितमाह द्वाभ्याम् एवमिति नृषुदेवेषुच दिव्यतीतितथा ॥ २५ ॥ उक्तिभिर्हितोपदेशैरितितीर्थदेवादिसंगादपिसत्संगःश्रेयानितिदर्शयति ॥ २६ ॥ सतांलक्षणमाह संतइति विशेषणाष्टकस्यथेष्टहेतुहेतुमद्भावः ॥ २७ ॥ नचतेषुउपदेशापेक्षा अपितुकेवलंतत्सन्निधिरेवतारयतीत्याह तेष्विति सप्तभिः ॥ २८ ॥ श्रवणादिभिरेवमत्पराःश्रद्दधानाश्चसंतोभक्तिंविंदंति ॥ २९ ॥

अनुतमःसन् आत्मानंनिंदतिद्वाभ्याम् स्वार्थस्येति अकोविदमज्ञातारम् गोखरवत् गौरिवखरइवेति ॥ १३ ॥ अधरासवंसेवमानस्य आत्मभूर्मनसिजः पुनःपुनरुद्भवत् ॥१४॥ एवमष्टभिर्निर्वेदोनिरूपितः इदानींतस्यविवेकमाह दशभिः पुंश्चल्येति अयंभावः कर्मभिर्दैवानिष्टाद्दुःखमेवप्राप्तोऽस्मि अतःपरमेश्वरमेवभजेयमिति ॥ १५ ॥ परमेश्वरप्रसादंविनादेवैरुपदिष्टादपिवेदवाक्यात्मोहोननिवर्ततइत्याह बोधितस्यापीति देव्याउर्वश्यासूक्तवाक्येनयथार्थवचनेन पुरूरवोमामृथामाप्रतप्तोमात्वावृकासोअशिवासउक्षन् नवैस्त्रैणानिसख्यानिसंतिसालावृकाणांहृदयान्येताइत्यनेन ॥ १६ ॥ पूर्वंपुंश्चल्यापहृतंचित्तमित्यादिनातस्याअपकारोऽनुस्मृतः इदानींममैवायम

स्वार्थस्याकोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडितमानिनं ॥ योहमीश्वरतांप्राप्यस्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥ १३ ॥ सेवतोवर्षपूगान्मेउर्वश्याअधरासवं ॥ नतृप्यत्यात्मभूःकामोवन्हिराहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥ पुंश्चल्याऽपहृतंचित्तंकोऽन्वन्योमोचितुंप्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोऽक्षजं ॥ १५ ॥ बोधितस्यापिदेव्यामेसूक्तवाक्येनदुर्मतेः ॥ मनोगतोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः ॥ १६ ॥ किमेतयानोऽपकृतंरज्ज्वावासर्पचेतसः ॥ रज्जुस्वरूपाविदुषोयोऽहंयदजितेंद्रियः ॥ १७ ॥ क्वायंमलीमसःकायोदौर्गंध्याद्यात्मकोऽशुचिः ॥ क्वगुणाःसौमनस्याद्यात्ध्यध्यासोविद्ययाकृतः ॥ १८ ॥ पित्रोःकिंस्विन्नुभार्यायाःस्वामिनोऽग्नेःश्वगृध्रयोः ॥ किमात्मनःकिंसुहृदामितियोनावसीयते ॥ १९ ॥

पराधइत्याह किमेतयेति नोऽस्माकंकामिनामेतयाकिमपकृतंनकिंचिदपि यथारज्जुस्वरूपाविदुषोरज्जुद्रष्टुःपुंसः तस्यांसर्पकल्पनयाखिद्यतोऽपिरज्ज्वाकिमपिनापकृतंतद्वत् यद्यस्माद्योऽहमेवंभूतःसएवाजितेंद्रियत्वादपराधीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुतथाऽपिसैवसौगंध्यप्रेमादिगुणैःसंमोहमूलमित्याशंक्यतेऽपिस्वमतिपरिकल्पिताएवेत्याह चतुर्भिः कायमिति मलीमसोऽतिमलिनः सुमनसांकुसुमानामिवगंधसौकुमार्यादिसौमनस्यंशोभनमनोभावोवा ॥ १८ ॥ ममत्वमपितस्मिन्परिकल्पितमेवेत्याह पित्रोःकिंस्वंकायःजनकत्वात् नुवितर्के भार्यायावाभोगप्रदत्वात् अत्रानुपयुक्तमप्येतन्न्यायतुल्यत्वादुक्तम् स्वामिनोवाऽधीनत्वात् अग्नेर्वाअंतेष्ट्यांतदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वाभक्ष्यत्वात् किंवात्मनः तत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदांवाउपकारित्वात् एवंयोननिश्चीयते ॥ १९ ॥

अत्रेतिहासमाह ऐलःपुरूरवाः सम्राट्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवः कीर्तिर्यस्यसः उर्वशीविरहात्प्रथमंमुह्यन्पश्चात्कुरुक्षेत्रेतांसमागम्य गंधर्वदत्ते
नाग्निनादेवानिष्ट्वापुनरुर्वशीलोकंप्राप्य शोकसंयमेशोकापगमेसति ततोनिर्विण्णःसन्निमांगाथामगायतेतिनवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यं
॥ ४ ॥ प्राक्तनींमोहावस्थामाह त्यक्त्वेति आत्मानंराजानंत्यक्त्वा घोरेतिष्ठेतिहयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैनु ननौमं
त्राअनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाहन्नित्येवंमंत्रैर्विलपन् ॥ ५ ॥ वैक्लव्येकारणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीरात्रीः यांतीःअप
यांतीः आयांतीः आगामिनीः उर्वश्याआकृष्टाचेतनायस्यसः॥६॥तस्यगंधर्वलोकेप्राप्तस्यबहुकालंउर्वशीसंभोगानंतरं निर्विण्णस्यगा

ऐलःसम्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः॥ उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंयमे ॥ ४॥ त्यक्त्वात्मानंव्र
जंतींतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः॥ विलपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्लवः॥५॥ कामानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान्व
र्षयामिनीः॥ नवेदयांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः॥ ६॥ ऐलउवाच अहोमेमोहविस्तारःकामकश्मल
चेतसः॥ देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः ॥ ७॥ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्योवाऽभ्युदितोऽमुया ॥ मु
षितोवर्षपूगानांबताहानिगतान्युत ॥ ८॥ अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः ॥ क्रीडामृगश्चक्रव
र्तीनरदेवशिखामणिः॥ ९॥ सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरम्॥ यांतींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तव
द्रुदन्॥ १०॥ कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा॥ योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींखरवत्पादताडितः॥ ११॥
किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा॥ किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोहृतम्॥ १२॥

थामाह अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापःप्रपंच्यते अहोइति यतोमयाइमे अहोरात्ररूपाआयुःखंडानस्मृताः ॥ ७ ॥ तदेवाह नाहमि
ति अभिनिर्मुक्तः मयिरममाणे अस्तंगतः अभ्युदितोवासूर्यइति अमुयाउर्वश्यावंचितः बतखेदे उतापि वर्षपूगानामिति गतान्यहानि
नवेदेति ॥ ८ ॥ येनसंमोहेनात्मादेहः क्रीडामृगवदधीनः ॥ ९ ॥ ननुप्रणयकुपितायाअनुनयार्थमधीनतायुक्तैवसत्यं नत्वत्रतदस्तीत्या
ह सपरिच्छदंराज्यादिसहितमीश्वरंचक्रवर्तिनंतृणमिवत्यक्त्वा यांतीमपिअन्वगममनुगतोऽस्मि ॥ १० ॥ किंच ममप्रभावाद्यभिमानोवृ
थैवेत्याह कुतस्तस्यमेतेजोबलं खरोयथापादताडितोपिखरीमनुगच्छतितद्वत् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्यसर्वंसाधनंव्यर्थमित्याह किमिति
त्यागेनसंन्यासेन विविक्तेन एकांतसेवया मौनेनवाङ्नियमेन ॥ १२ ॥

भजनप्रकारमाह निःसंगइतिसार्धेन सत्त्वसंसेवयासात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविवृद्धयेइतिप्रागुक्तया नैरपेक्ष्येणउपशमात्मकेनसत्त्वेनैव ॥ ३४ ॥ एवंचसतिमांप्राप्नोतीत्याह संपद्यतइति जीवंजीवत्वकारणंलिंगशरीरं मांप्राप्तस्यनपुनःसंसारइत्याह जीवइति नच हिर्विषयभोगेन नांतरःतत्स्मरणेन गुणकृतामनुसंसरणप्रथामजितपुण्यकथाकथनादिभिः॥धुनुनभक्तिरसेन विवेकिनोनहिपुनःसुलभंजनुरीदृशं ॥ ३५ ॥ इत्येकादशेटीकायांपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥छ॥ षड्विंशेयोगनिष्ठाया विघातोदुष्टसंगतः॥साधुसंगेनतन्निष्ठापराकाष्ठेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ योगिनोयोगविभ्रंशःसंगतःसंभवेदिति सर्वथातन्निवृत्त्यर्थमैलगीतंवितन्यते ॥ २ ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वा

निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियः॥ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवयामुनिः॥ सत्त्वंचाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येणशांतधीः॥ ३४ ॥ संपद्यतेगुणैर्मुक्तोजीवोजीवंविहायमां॥ जीवोजीवविनिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः॥ मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेत्॥ ३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मआस्थितः॥ आनंदंपरमात्मानमात्मस्थंसमुपैतिमाम्॥ १ ॥ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया॥ गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः॥ वर्तमानोपिनपुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः॥ २ ॥ संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित्॥ तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यंधानुगोऽधवत्॥ ३ ॥

नप्रमत्तोजितेंद्रियइत्युक्तं तत्रविपक्षेअनर्थंकथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापितर्हिसंगोदुर्वारइत्यनर्थःस्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकं परिहरतिसार्द्धाभ्यां मल्लक्षणं मत्स्वरूपंलक्ष्यतेयेनतमिमंनरदेहं लब्ध्वामद्धर्मेभक्तिलक्षणेआस्थितःसन् आत्मस्थमात्मन्येवनियंतृत्वेनस्थितं परमानंदरूपमात्मानंमामुपैतिसम्यक्प्राप्नोति ॥ १ ॥ नचैवंभूतस्यविषयसंगोनामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमय्याजीवयोनिः जीवोपाधिस्तयाविमुक्तः गुणेषुवर्तमानोपि तैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोति अत्रहेतुः अवस्तुभिः नन्ववस्तुभिरप्यन्येयुज्यमानादृश्यंतेतत्राह अवस्तुत्वेनदृश्यमानेषु ॥ २ ॥ तथापिसंगंवर्जयेदित्याह संगमिति आसतांलक्षणमाह शिश्नोदरेतर्पयंतीतिशिश्नोदरतृपस्तेषांक्वचित्कदाचिदपि आस्तांतावद्बहूनांसंगः किंतुतस्यैकस्यापिअनुगः अनुवर्ती अंधमनुगच्छतियोऽधस्तद्वत् ॥ ३ ॥

कारकःकर्ता असंगीअनासक्तः रागांधः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधानशून्यः मदपाश्रयःमदेकशरणः सद्धिनिरहंकार त्वान्निर्गुणः॥२६॥ अथधर्मेधर्मइतियाश्रद्धा॥२७॥ पथ्यंहितं पूतंशुद्धं अनायस्तमनायासतःप्राप्तं आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणांप्रे ष्ठंकट्वम्ललवणादि आर्तिदाशुचिदैन्यकरमशुद्धंच चशब्दान्मन्निवेदितंनिर्गुणमित्यभिप्रेतम्॥ २८ ॥ आत्मोत्थंसुखंमदपाश्रयमित्यपि त्वंतत्पदार्थविषयत्वेनज्ञानवदेवद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ उक्तंसंसारहेतुभूतंत्रैगुण्यमुपसंहरतिद्वाभ्याम् द्रव्यंपथ्यपूतादि देशोवनग्रामादिः फ लंसात्विकंसुखमित्यादि कालःयेदाभजेतमांभक्त्यायदेतरौजयेदित्यादिनायोऽर्थाद्वुक्तः ज्ञानंकैवल्यंसात्विकंज्ञानमित्यादिकर्ममदर्पण

सात्त्विकःकारकोऽसंगीरागांधोराजसःस्मृतः॥ तामसःस्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः ॥ २६॥ सांत्वि क्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी॥ तामस्यधर्मेयाश्रद्धामत्सेवायांतुनिर्गुणा॥ २७॥ पथ्यंपूतमनाय स्तमाहार्यंसात्त्विकंस्मृतम्॥ राजसंचेंद्रियप्रेष्ठंतामसंचार्तिदाशुचि॥२८॥ सात्त्विकंसुखमात्मोत्थंविषयो त्थंतुराजसं ॥ तामसंमोहदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयं॥ २९॥ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः॥श्र द्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यःसर्वएवहि ॥ ३० ॥ सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः॥ दृष्टंश्रुतमनु ध्यातंबुद्ध्यावापुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥ एताःसंसृतयःपुंसोगुणकर्मनिबंधनाः॥ येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवे नचित्तजाः॥ भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते॥ ३२॥ तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवं॥ गु णसंगंविनिर्धूयमांभजंतुविचक्षणाः॥ ३३॥

मित्यादि कारकःसात्विकःकारकोऽसंगीत्यादि श्रद्धासात्त्वि क्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्थासत्त्वाज्जागरणमित्यादि आकृतिरुपर्युपरिगच्छंतीत्यादिनोक्तादेवत्वादिरूपा निष्ठासत्त्वेप्रलीनाःस्वर्यां तीत्यादिनोक्तःस्वर्गादिः एवंसर्वोप्ययंभावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ॥ ३० ॥ नकेवलमेषएवकिंतुयावंतःपुरुषाव्यक्तधिष्ठितास्तेसर्वेभावा गुणमयाएव तत्प्रपंचः दृष्टमिति ॥ ३१ ॥ इदानीमुक्तंत्रैगुण्यस्यसंसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्षइत्याह एताइतिसार्धेन येननिर्जि ताःसपश्चादविक्षिप्तेनभक्तियोगेनमन्निष्ठःसन् मद्भावायमोक्षाय प्रपद्यतेयोग्योभवति॥ ३२ ॥ तस्माद्विवेकिनामिदमेवयुक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्मिन् तमिमंनरदेहम्॥ ३३॥

प्रदासीदत् तिरोभवत् चेतसोपहणेचिदाकारपरिणामे अक्षमंसच्चित्तंविलीयेत मनोऽपिसंकल्पात्मकम् नष्टंलीनम् तमोऽज्ञानंग्लानिर्वि षादश्चभवति तत्तदातमः उत्कटमुपधारयविद्धि ॥१८॥ किंच एधमानइति इंद्रियाण्येवनिवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावानिदेवासुररक्षांसी तिज्ञेयम् यद्वा प्रसंगादाधिदैविकानांगुणानामुत्कर्षकार्याणिउक्तानीतिज्ञेयम् ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदंदर्शयति सत्त्वादिति प्र संगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयंचतुर्थमवस्थांतरंनामत्रिषुजागरणादिषुसंततमेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षद्वारेणतत्तत्क र्मफलनिष्ठांदर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्मणावेदानुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मणइतिपाठेब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात्स्थावरानभिव्याप्य अं तरचारिणः मनुष्याएवभवंति ॥ २१ ॥ देहादुत्क्रांतकालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्त्वेवृद्धेसतिप्रलीनामृताः रजोलयाः रजसिप्रवृद्धेस

सीदच्चित्तंविलीयेतचेतसोग्रहणेऽक्षमम् ॥ मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८॥ एधमानेगुणेस त्त्वेदेवानांबलमेधते ॥ असुराणांचरजसितमस्युद्धवरक्षसां ॥ १९ ॥ सत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमा दिशेत् ॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततं ॥ २० ॥ उपर्युपरिगच्छंतिसत्त्वेनब्राह्मणाजनाः ॥ तमसाऽधो ऽधआमुख्याद्रजसांऽतरचारिणः ॥ २१ ॥ सत्त्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः ॥ तमोलयास्तुनिरयंयां तिमामेवनिर्गुणाः ॥ २२॥ मदर्पणंनिष्फलंवासात्त्विकंनिजकर्मतत् ॥ राजसंफलसंकल्पंहिंसाप्रायादिता मसं ॥ २३ ॥ कैवल्यंसात्त्विकंज्ञानंरजोवैकल्पिकंचयत् ॥ प्राकृतंतामसंज्ञानंमन्निष्ठंनिर्गुणंस्मृतं ॥ २४ ॥ वनंतुसात्त्विकोवासोग्रामोराजसउच्यते ॥ तामसंद्यूतसदनंमन्निकेतंतुनिर्गुणं ॥ २५॥

तिलयोयेषांते एवंतमोलयाइत्यपि निर्गुणाइत्यत्रतुलयशब्दानुपादानाज्जीवंतोपिनिर्गुणाश्चेन्मामेवयांतीत्यर्थः ॥२२॥ इदानींगुणोत्क र्षकृतमेवतत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणंमत्प्रीत्युद्देशेनकृतंनिष्फलंकेवलंदासभावेनैवकृतंयन्निजकर्मइत्यादितत्सात्त्विकं फलं संकल्प्यतेयस्मिन्तत् हिंसाप्रायंहिंसोद्देशेनकृतंहिंसाबहुलंच आदिशब्दाद्दंभमात्सर्यादिकृतम् ॥ २३ ॥ इदानींसगुणनिर्गुणभेदेनज्ञा नादीनांचातुर्विध्यमाह कैवल्यंदेहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकंदेहाद्यव्यतिरिक्तात्मविषयंयत्तद्रजःराजसंप्राकृतंबालमूकादिज्ञान तुल्यम् मन्निष्ठंपरमेश्वरविषयम् ॥ २४ ॥ वनंविविक्तत्वात्सात्त्विकोवासः भगवन्निकेतनंतुसाक्षात्तदाविर्भावान्निर्गुणंस्थानम् ॥ २५॥

ननुतवापिगुणवशेनकर्तृत्वाविशेषात् केनविशेषेणत्वंसेव्योजीवस्तुसेवकइतिनियमः यतोमांभजेतेतिवारंवारमुच्यतेतत्राह सत्वमिति जीवस्यैवनमे कुतः यतश्चित्तजाजीवोपाधौचित्तेऽभिव्यज्यंते अतोयैःसएवबध्यते कीदृशः भूतानांदेहरूपाणामन्येषांचमध्येसज्जमानः अहंत्वसज्जमानोगुणनियंतृत्वेनसृष्ट्यादिकर्ताऽपिनित्यमुक्तः अतोमहान्विशेषइतिभावः यद्वा भूतानामपंचीकृतानांयत्कार्यभूतंचित्तम् अन्नमयंहिसौम्यमनइतिश्रुतेः तत्प्रभवाः अतोभूतोपहितस्यजीवस्यैवेति अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥ तदेवंमिश्रामिश्रगुणकार्याणिप्रदर्श्यइदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणिदर्शयति यदेतिसप्तभिः यदेतरौगुणौजयेत् अभिभवेत् भास्वरंप्रकाशकं विशदंस्वच्छं शिवंशांतम् शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानांयथाक्रमंसुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदातैर्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च ॥ १३ ॥ तमःसत्वं

सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते ॥ १२ ॥ यदेतरौजयेत्सत्त्वंभास्वरंविशदंशिवं ॥ तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् ॥ १३ ॥ यदाजयेत्तमःसत्त्वंरजःसंगंभिदाबलं ॥ तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशसाश्रिया ॥ १४ ॥ यदाजयेद्रजःसत्त्वंतमोमूढंलयंजडं ॥ युज्येतशोकमोहाभ्यांनिद्रयाहिंसयाशया ॥ १५ ॥ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः ॥ देहेऽभयंमनोसंगंतत्सत्त्वंविद्धिमत्पदं ॥ १६ ॥ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृत्तिश्चचेतसां ॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतंरजएतैर्निशामय ॥ १७ ॥

च कर्मभूतंरजःकर्तृ संगंसंगहेतुः भिदाभेदहेतुः बलंप्रवृत्तिस्वभावम् अतःसंगहेतुत्वात्यशसाश्रियायुज्येततत्कामःपुमान्भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात्दुःखेनयुज्येत द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः बलहेतुत्वात्कर्मणायुज्येत ॥ १४ ॥ यदारजःसत्वंच कर्मभूतम् तमःकर्तृजयेत् मूढंविवेकभ्रंशकम् लयमावरणात्मकम् जडमनुद्यमात्मकम् अतोमूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिःलयत्वान्निद्रयाजडत्वादुद्यमाभावेनकेवलमाशयायुज्येतेतिद्रष्टव्यम् जनइतिपाठेलयात्मकमेवनिद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥ किंच यदाचित्तंप्रसीदेतस्वच्छंभवेत् निर्वृतिरुपरतिस्तत्तदामत्पदंमदुपलब्धिस्थानंसत्त्वमुद्रिक्तंविद्धि ॥ १६ ॥ यदापुनःक्रिययाविकुर्वन्विकारंप्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमंतात्विक्षिप्ताधीर्यस्यसः चेतसांबुद्धींद्रियाणामनिर्वृत्तिःअनुपरतिः गात्राणिकर्मेंद्रियाणितेषामस्वास्थ्यंविकारित्वंमनोभ्रांतंचंचलमस्थिरं तदारजउत्कटंनिशामयजानीहीति ॥ १७ ॥

अनुपूर्वशःक्रमेणैताःश्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्याअप्यूह्याइतिभावः ॥ ५ ॥ विभक्तानांगुणानांवृत्तयोवर्णिताः मिश्राणामा-
ह सन्निपातइतित्रिभिः अहंममेतिममतानुषक्तसर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहंशांतःकामीक्रोधीत्यादि तथाम
मशांतिरस्तिकामःक्रोधइत्यादिद्रष्टव्यम् तत्पूर्वकःसर्वोव्यवहारश्चसन्निपातकार्यमित्याह व्यवहारइति अत्रहेतुःमनश्चमात्राणिच इं
द्रियाणिचअसवश्चतैः मनआदीनांसात्त्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारःसन्निपातजइतिभावः ॥ ६ ॥ असौपुरुषोयदाधर्मादिषुपरि
निष्ठितोभवतितदायंत्रिषुनिष्ठारूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनांसत्त्वतमोरजःकार्यत्वात् विषयतःसन्निपातजत्वमुक्तं फल

सत्त्वस्यरजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः॥ वृत्तयोवर्णितप्रायाःसन्निपातमथोशृणु ॥५॥ सन्निपातस्त्वहमि
तिममेत्युद्धवयामतिः॥ व्यवहारःसन्निपातोमनोमात्रेंद्रियासुभिः ॥ ६ ॥ धर्मेचार्थेचकामेचयदाऽसौपरि
निष्ठितः॥ गुणानांसन्निकर्षोऽयंश्रद्धारतिधनावहः॥ ७॥ प्रवृत्तिलक्षणेनिष्ठापुमान्यर्हिगृहाश्रमे॥ स्वधर्मे
चानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा॥ ८॥ पुरुषंसत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः॥ कामादिभीरजोयुक्तंक्रो
धाद्यैस्तमसायुतं॥९॥ यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः॥ तंसत्त्वप्रकृतिंविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेवच॥
॥१०॥ यदाआशिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः॥तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसं॥ ११॥

तश्चतथात्वमाह श्रद्धारतिधनानिसत्त्वरजस्तमोमयान्यावहतीतितथा ॥ ७ ॥ धर्मनिष्ठायामेवसन्निपातंदर्शयति प्रवृत्तिलक्षणेकाम्य
धर्मेयदापुंसोनिष्ठाभवति तथापुमान्यदागृहाश्रमएवासक्तस्तिष्ठेत् अनुपश्चात्स्वधर्मेचनित्यनैमित्तिकेतिष्ठेत्साऽपिसमितिःसन्निपातः
हियस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्मारजस्तमःसत्त्वमयाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवंमिश्रामिश्रगुणवृत्तीःप्रदर्श्येदानींपुमान्येनयथाभवेदितियदु
क्तंतद्दर्शयति पुरुषमितित्रिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥ हिंसांशत्रुमरणादिकमाशास्ययोयथाभजेत्तंतामसंविद्यात् एतैर्गुणैरेवंभूतोभवतीतिता
त्पर्यार्थः ॥ ११ ॥

अंस्यकथनस्यप्रस्तुतोपयोगमाह एवमिति मनसःकथंभेदनिमित्तोभ्रमःस्यात् जातोवाकथंहृदितिष्ठेत् ॥ २७॥ उपसंहरति एषइति प्रत्य
क्षमिवश्चनेदंदर्शितंतत्त्वमात्मनः ॥सांख्यप्रख्यानतस्तस्मैहरयेगुरवेनमः ॥२८॥ इत्येकादशेटीकायांचतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७॥
पंचविंशेत्वनैर्गुण्यप्रतिपत्त्यैनिरूप्यते॥चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ १ ॥प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोपियावत्प्रयत्नविशेषेणगुण
त्रयवृत्तिजयोनस्यात् नतावत्द्वंद्वोपरमःअतस्तज्जयोपायगुणवृत्तिनिरूपणार्थमाह गुणानामिति सहमिश्रीभूयवर्तमानाःसमिश्राःनस
मिश्राःअसमिश्रास्तेषांविभक्तानांगुणानांमध्येयेनगुणेनयथायादृशोभवेत्तदिदंकथयतोमत्तोनिबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रसत्ववृत्तीराह
शमइति ईक्षाविवेकः तपः स्वधर्मवर्तित्वं स्मृतिःपूर्वापरानुसंधानं तुष्टिर्यथालाभसंतोषः त्यागोव्ययशीलता अस्पृहाविषयेषुवैराग्यं

एवमन्वीक्षमाणस्यकथंवैकल्पिकोभ्रमः॥ मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नीवार्कोदयेतमः॥ २७॥एषसांख्यविधिः प्रोक्तःसंशयग्रंथिभेदनः॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया॥ २८॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः॥ २४॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच गुणानामसमिश्राणांपुमान्येनयथाभवेत्॥ तन्मेपुरुषवर्येदमुपधारयशंसतः॥ १ ॥शमोदमस्तितिक्षेक्षातपःसत्यं दयास्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहाश्रद्धाह्रीर्दयादिःस्वनिर्वृतिः ॥ २ ॥ कामईहामदस्तृष्णास्तंभआशीर्भिदा सुखं॥ मदोत्सहोयशःप्रीतिर्हास्यंवीर्यंबलोद्यमः ॥ ३ ॥ क्रोधोलोभोऽनृतंहिंसायाञ्चादंभःक्लमःकलिः ॥ शोकमोहौविषादार्तीनिद्राशाभीरनुद्यमः॥ ४॥

श्रद्धाआस्तिक्यंगुर्वादिषु ह्रीः अनुचितेकर्मणिलज्जातेषामनवलोकनं दयादानं दयदानगतिरक्षणेष्वितिस्मरणात् आदिशब्देनार्जववि
नयादि स्वनिर्वृतिः आत्मरतिः ॥ २ ॥ रजसोवृत्तीराह कामोभिलाषःस्वर्गादि ईहाव्यापारःयज्ञादिः मदोदर्पः तृष्णालाभेसत्यप्यसंतोषः
स्तंभोगर्वः आशीःधनाद्यभिलाषेणदेवतादिप्रार्थनं भिदाअहमन्यइतिभेदबुद्धिः सुखंविषयभोगः मदोत्सहः मदेनयुद्धाद्यभिनिवेशः
यशःप्रीतिःस्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यंप्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमःसात्विकएव ॥ ३ ॥ तमोवृत्तीराह क्रोधइति
क्रोधअसहिष्णुता लोभोव्ययपराङ्मुखता क्लमःश्रमःकलिःकलहःशोकमोहौ अनुशोचनं भ्रमश्च विषादार्त्ती दुःखंदैन्यंच निद्रातंद्रा आ
शाभेइदंभविष्यतीत्यन्वीक्षा भीर्भयं अनुद्यमोजाड्यं ॥ ४ ॥

अप्सुगंधः शतवार्षिक्यादृष्ट्याप्लाव्यमानोऽप्सुलीयते एवमेवापःज्योतिषाशोष्यमाणारसमात्रावशेषाभवंति ततोरसोपितस्मिन्लीयते ज्योतिश्चवायुनाभिभूयमानंरूपमात्रंसत्तस्मिन्लीयते ॥ २२ ॥ वायुश्चकालप्रेरितेनांबरेणग्रस्तःस्पर्शमात्रःसन् तस्मिन्नंबरंचभूतादिनाऽहंकारेणग्रस्यमानंशब्दतन्मात्रे तदेवंतामसाहंकारकार्यस्यशब्दपर्यंतंलयमुक्त्वाराजसाहंकारकार्यस्याप्याह इंद्रियाणिस्वयोनिष्विति स्वप्रवर्तकदेवतासुतेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्चदेवताधीनत्वात् तासुलयइतिवाचोयुक्तिःवस्तुतस्तुस्वकारणेराजसाहंकारेलयोऽभिप्रेतः॥२३॥ योनिरित्युद्देश्यगतत्वादेकत्वंबिवक्षितं योनयोदेवतास्तुमनसि कुतः ईश्वरेनियंतरि मनोवशेऽन्येह्यभवंस्मदेवाइत्युक्तत्वात् इंद्रियलयोक्तएवात्राप्यभिप्रायः मनश्चदेवताभिःसहवैकारिकेहंकारइत्यर्थः तामसाहंकारकार्यावशेषितस्यशब्दस्यलयमाह शब्दोभूतादितामसाहंकारमप्येतितस्मिन्लीयतइत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं त्रिविधोऽप्यहंकारोमहतिजडांशंविहायज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररू

अप्सुप्रलीयतेगंधआपश्चस्वगुणेरसे ॥ लीयतेज्योतिषिरसोज्योतीरूपेप्रलीयते ॥ २२ ॥ रूपंवायौसचस्पर्शेलीयतेसोपिचांबरे ॥ अंबरंशब्दतन्मात्रइंद्रियाणिस्वयोनिषु ॥ २३ ॥ योनिर्वैकारिकेसौम्यलीयतेमनसीश्वरे ॥ शब्दोभूतादिमप्येतिभूतादिर्महतिप्रभुः ॥ २४ ॥ सलीयतेमहान्स्वेषुगुणेषुगुणसत्तमः ॥ तेऽव्यक्तेसंप्रलीयंतेतत्कालेलीयतेऽव्यये ॥ २५ ॥ कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे ॥ आत्माकेवलआत्मस्थोविकल्पापायलक्षणः ॥ २६ ॥

पोभवति कथंभूतः प्रभुःसमर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् ॥ २४ ॥ सचमहान्स्वकारणेषुगुणेषुज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्गुणवत्तमः तादृग्भावंविहायगुणमात्ररूपोभवति तेऽव्यक्तेप्रकृतौसाम्यावस्थांगच्छंतीत्यर्थः तदव्यक्तंकालेकालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते अव्ययेउपरतवृत्तौ ॥ २५॥ मायामयेमायाप्रवर्तकेज्ञानमयेवा अतएवजीवयतीतिजीवस्तस्मिन्महापुरुषे अयंभावः विश्वस्रष्टुर्महापुरुषस्योपकरणरूपः कालोदृश्यंशेनसृज्यश्चातस्तदात्मनावतिष्ठतइति तदुक्तंसप्तमे कालंचरंतंसृजतीशआश्रयंप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्यकृदिति दशमेच योऽयंकालस्तस्यतेऽव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वं निमेषादिर्वत्सरांतोमहीयांस्तंत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्यइति जीवआत्मनिप्रकृतिलीनत्वेनप्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेनसद्रूपेणावतिष्ठते आत्माचात्मस्थएवनान्यत्रलीयते यतःकेवलोनिरुपाधिः तत्रहेतुः विकल्पापायाभ्यांविश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यांलक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेनवेतितथासः ॥ २६ ॥

नन्वेवंतर्हिस्वकार्यंप्रतिमहदादीनामप्याद्यंतरूपत्वात्सत्यत्वंस्यात्तत्राह यदिति यद्रूपमुपादायउपादानकारणतयास्वीकृत्यपूर्वःकारण रूपोमहदादिर्भावः अपरमहंकारादिकंभावंविकुरुतेसृजति यथापिंडोमृदमुपादायस्वयंनिमित्तभूतोघटंसृजतितद्वत्सएवंवसन्निति पूर्व स्यानुषंगः कथंतर्हिमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिस्तत्राह आदिरिति यद्यदायस्यआदिरंतश्चविवक्ष्यतेतदातत्सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या परमकारणात्मनःसत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वन्यथाऽपिप्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानांनिमित्तत्वात्कथमद्वितीयतातत्राह प्रकृतिरिति अस्यसतः कार्यस्योपादानंयाप्रकृतिःप्रसिद्धा यश्चतस्याआधारः अधिष्ठातापरःपुरुषश्च गुणक्षोभेणाभिव्यंजकःकालस्त त्रितयंब्रह्मरूपोऽहमेवनतुपृथक् प्रकृतेःशक्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् ॥ १८ ॥ एवंतावत्कालत्रयेऽपिअव्यभिचारित्वात् ब्रह्मै वसत्यमितिवक्तुंतस्यसृष्टिकारणत्वेनादौसत्यत्वमुक्त्वामध्येऽपितस्यैवसत्त्वमुपपाद्यअंतेऽप्यवधित्वेनसत्त्वं दर्शयिष्यन्सर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह सर्गइति महान्बहुलः पौर्वापर्येणपितृपुत्रादिरूपेणनित्यशः अविच्छेदेनकिमर्थंप्रवर्ततेतदाह गुणेषुदेहेषुविविधतया

यदुपादायपूर्वस्तुभावोविकुरुतेपरम् ॥ आदिरंतोयदायस्यतत्सत्यमभिधीयते ॥ १७॥ प्रकृतिर्ह्यस्योपादा नमाधारःपुरुषःपरः ॥ सतोऽभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहं ॥ १८ ॥ सर्गःप्रवर्ततेतावत्पौर्वापर्येणनित्य शः॥महान्गुणविसर्गार्थःस्थित्यंतोयावदीक्षणं ॥ १९॥ विराण्मयासाद्यमानोलोककल्पविकल्पकः ॥ पंच त्वायविशेषायकल्पतेभुवनैःसह ॥ २०॥ अन्नेप्रलीयतेमर्त्यमन्नंधानासुलीयते ॥ धानाभूमौप्रलीयंतेभूमि र्गंधेप्रलीयते ॥ २१ ॥

सृज्यतइतिगुणविसर्गोजीवः तदर्थः तद्भोगप्रयोजनः किंपर्यंतंप्रवर्तते यावत्स्थितेरंतः सोऽ पिकिमवधिस्तत्राह यावदीक्षणंपरमेश्वरस्यतावत् ॥१९॥ प्रलयंनिरूपयति विराड्ब्रह्मांडंमयाकालात्मना आसाद्यमानःव्याप्यमानः लोकानामहरहःकल्पाः सृष्टिप्रलयाविविधाःकल्प्यंतेयस्मिन् तान्वास्वस्मिन्विकल्पयतीतिसतथाभूतोपिपंचत्वरूपायविशेषायविभागाय कल्पतेयोग्योभवति पंचानांभूतानामैक्यरूपस्तेषांपृथग्भावापत्त्यानश्यतीत्यर्थः॥ २०॥तत्रतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतःआका शाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीपृथिव्याओषधयःओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषइतिश्रुत्युक्तसृष्टिकृतप्रातिलोम्येनलयमाह अन्नइ ति मर्त्यंशरीरंयेनोपचितंतस्मिन्नन्नेशतवर्षायामनावृष्टौक्षीणेसतितत्रैवलीयतइत्यन्नंधानासुबीजमात्रावशेषंभवतीत्यर्थः धानाभूमौउ प्तान्नप्ररोहंतीत्यर्थः भूमिर्गंधेसंवर्तकादित्यशोषितासंकर्षणमुखाग्निनादग्धाचसतीभूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषाभवति ॥२१॥

ममवैराजांतर्यामिणः ॥ ९ ॥ सलिलेसंस्थितिर्यस्यतत्सलिलसंस्थितितस्मिन्सलिलसंस्थितौ अंडेश्रीनारायणरूपोलीलाविग्रहेणसम भवं स्थितइत्यर्थः विश्वाख्यंलोककारणभूतंतत्रचात्मभूः चतुराननरूपभोगविग्रहेणपुनर्वैराजएवतस्मिन्नाविर्भूतइत्यर्थः ॥ १० ॥ रज सायुक्तोमदनुग्रहात्तपसाऽसृजत् भूःअतलादिसहिता भुवःअंतरिक्षलोकः स्वःस्वर्लोकः महर्लोकादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥ लोक सृष्टिप्रयोजनमाह देवानामितिसार्धेन ओकोनिवासः पदंस्थानम् त्रितयात्परंमहर्लोकादि भूमेरधःअतलादि ॥ ११ ॥ एवंव्यवस्था यांकारणमाहसार्धेन ॥ त्रिलोक्यांपातालादिसहितायाम् ॥ १३ ॥ योगादितारतम्येनयथोत्तरंमहर्लोकादयः मद्गतिर्वैकुंठलोकःतत्र

मयासंचोदिताभावाःसर्वेसंहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नहंसमभव मंडेसलिलसंस्थितौ ॥ ममनाभ्यामभूत्पद्मंविश्वाख्यंतत्रचात्मभूः ॥ १० ॥ सोऽसृजत्तपसायुक्तोरजसाम दनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्माभूर्भुवःस्वरितित्रिधा ॥ ११ ॥ देवानामोकआसीत्स्वर्भूतानांचभुवःप दं ॥ मर्त्यादीनांचभूर्लोकःसिद्धानांत्रितयात्परं ॥ अधोऽसुराणांनागानांभूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः ॥ १२ ॥ त्रिलो क्यांगतयःसर्वाःकर्मणांत्रिगुणात्मनां ॥ योगस्यतपसश्चैवन्यासस्यगतयोऽमलाः ॥ १३ ॥ महर्जनस्तपःस त्यंभक्तियोगस्यमद्गतिः ॥ मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् ॥ गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जतिनिम ज्जति ॥ १४ ॥ अणुर्बृहत्कृशःस्थूलोयोयोभावःप्रसिद्ध्यति ॥ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तःप्रकृत्यापुरुषेणच ॥ १५ ॥ यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यसत् ॥ विकारोव्यवहारार्थोयथातैजसपार्थिवाः ॥ १६ ॥

तुमद्गतिव्यतिरेकेणेतरागतयश्चंचलाइत्याह वैराग्यार्थंमयाकालशक्तिनाधात्रापरमेश्वरेणकर्मफलप्रदेनहेतुभूतेनगुणप्रवाहेसंसारेउन्म ज्जति आसत्यलोकमुत्तमागतीःप्राप्नोति पुनर्निमज्जति आस्थावरनीचागतीःप्राप्नोति ॥ १४ ॥ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्य र्थत्वात्तत्प्रतिपादनायकारणेनकार्यस्यव्याप्तिमाह अणुरिति उभयेनसंयुक्तोव्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति ॥ १५ ॥ इदानींकार्यस्यकारणा त्मतांदर्शयति यस्यकार्यस्यआदिःकारणमंतोलयस्थानंचतस्यमध्यंमध्यावस्थाऽपिसएववैप्रसिद्धम् मृत्सुवर्णादिषुअतएवाव्यभिचारि त्वात्सएवसन्नेतरः अलंतर्हिमिथ्याभूतकार्यसृष्ट्यातत्राह विकारइति तैजसाःकटककुंडलादयःपार्थिवाःघटशरावादयश्चयथेति ॥ १६ ॥

तद्ब्रह्मवाङ्मनोगोचरंयथाभवतितथामायादृश्यंफलंतत्प्रकाशस्तद्रूपेणवाद्विधाभूत्॥ ३ ॥तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्येउभयात्मिकाकार्यकारणरूपिणी॥ ४॥अभवन्अभिव्यक्ताबभूवुः मयापरमेश्वरेणपुरुषानुमतेन तवपुरुषस्यकःसंबंधः जीवादृष्टप्रयुक्तत्वात्सृष्टेःपुरुषानुमतत्वंयद्वा स्वस्यैवप्रतीक्षणरूपायापुरुषावस्थातदनुमतेनतद्द्वारेणेत्यर्थः ॥५॥ सूत्रंक्रियाशक्तिमान्प्रथमोविकारः ततोमहान्ज्ञानशक्तिः नन्वयंमहानेवप्रथमोविकारःप्रसिद्धस्तत्राह सचज्ञानक्रियागर्भत्वात्सूत्रेणसंयुतः नपृथक् एकमेवतत्त्वंक्रियाज्ञानशक्तिभ्यांद्विधोच्यतइत्यर्थः विमोहनः जीवस्यभ्रमहेतुः संजातः॥६॥ यतस्तन्मात्रादीनांकारणं मनःशब्देनदेवानामप्युपलक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभास व्याप्तत्वादुभयपंथिरूपइतिजीवोपाधित्वंदर्शितं यद्यपितस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतेः अन्नमयंहिसौम्यमनइत्यादिश्रुतेश्च

तन्मायाफलरूपेणकेवलंनिर्विकल्पितं॥वाङ्मनोगोचरंसत्यंद्विधासमभवद्बृहत्॥३॥ तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभयात्मिका॥ज्ञानंत्वन्यतमोभावःपुरुषःसोऽभिधीयते॥४॥ तमोरजःसत्त्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः॥ मयाप्रक्षोभ्यमाणायाःपुरुषानुमतेनच॥५॥तेभ्यःसमभवत्सूत्रंमहान्सूत्रेणसंयुतः॥ततोविकुर्वतोजातोऽहंकारोयोविमोहनः॥ ६ ॥ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिवृत्॥ तन्मात्रेंद्रियमनसांकारणंचिदचिन्मयः॥ ७॥ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञेतामसादिंद्रियाणिच ॥ तैजसाद्देवताआसन्नेकादशचवैकृतात्॥ ८ ॥

प्रथमंभूतानिजायंते तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेणसमष्ट्यात्मकंलिंगशरीरं पंचीकृतेभ्यश्चब्रह्मांडं एतस्मिन्वैराजस्तदंतर्यामीलीलाविग्रहःक्षीराब्धिशायीश्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मेचवैराजस्यभोगविग्रहचतुराननः ततोयथाऽवसरमन्येषांजीवानामाविर्भावइतिप्रक्रियातथाऽपिचित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततोभूतेंद्रियादिव्यवहारइत्येतावतामहदादिक्रमेणसृष्टिरुच्यते तथाचोक्तं मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैःसृष्टिर्याचोदिताऽन्यथा॥उपायःसोऽवतारायनास्तिभेदःकथंचनेति॥७॥ तस्मात्त्रिविधात्त्रिविधप्रपंचोत्पत्तिंदर्शयति तन्मात्रिकात्शब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात्तद्द्वाराअर्थोमहाभूतरूपोजज्ञेबभूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् इंद्रियाणिदशतैजसात् तेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वाद्वैकृतात् सात्विकाद्देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नींद्रोपेंद्रमित्रकाः॥चंद्रश्चेत्येकादश चशब्दान्मनश्चतेषांप्रकाशस्वभावत्वात् ॥ ८॥

प्रस्तावेनसहगाथाऽर्थंसंक्षेपतोदर्शयतिद्वाभ्यां इत्थंनष्टद्रविणो निर्विघ्नगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटन् असद्भिर्निराकृतोऽपिस्वधर्मादकंपितःस
न्मुनिरमूंगाथामगायतेत्यन्वयः ॥५८॥ मित्रोदासीनरिपवःसर्वोऽपिसंसारःतमसः अज्ञानतः आत्मनोमनसोविभ्रममात्रकृतः नतात्त्विक
इत्यर्थः ५९ ॥ उक्तंद्वंद्वोपायमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ६० ॥ मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलंप्राप्नोतीत्याह यइति द्वंद्वैः
सुखदुःखादिभिः ॥ ६१ ॥ भिक्षुगीतंमिषंकृत्वाभक्तचित्तगतंहरिः ॥ मोहंनिघ्नन्निवाभातिपरमानंदरूपतः ॥ इत्येकादशस्कंधेटीकायां
त्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ ॥७॥ चतुर्विंशेतुसांख्येनमनोमोहोनिवार्यते ॥ आत्मनःसर्वभावानामागमापायांचितया ॥ १ ॥ स्व

श्रीभगवानुवाच निर्विघ्नष्टद्रविणोगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् ॥ निराकृतोऽसद्भिरपिस्वधर्मा
दकंपितोऽमूंमुनिराहगाथां ॥ ५८ ॥ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवःसंसार
स्तमसःकृतः ॥ ५९ ॥ तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृहाणमनोधिया ॥ मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्र
हः ॥ ६० ॥ यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः ॥ धारयंश्छ्रावयंश्छृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६१ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेभिक्षुगीतानामत्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥
॥७॥ ॥७॥॥ श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वविनिश्चितं ॥ यद्विज्ञायपुमान्स
द्योजह्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् ॥ १ ॥ आसीज्ज्ञानमथोह्यर्थएकमेवाविकल्पितम् ॥ यदाविवेकनिपुणाआदौ
कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥

पदद्वंद्वभक्तानामद्वंद्वत्वायसंयमः ॥ चित्तस्योक्तःपुनःकृष्णःसांख्यमत्राहतत्कृते ॥ २ ॥
अद्वितीयात्परमात्मनोमाययाप्रकृतिपुरुषद्वारासर्वंद्वैतमुदेतिपुनस्तत्रैवलीयतइत्यनुसंधानस्यद्वंद्वभ्रमोनिवर्ततइतिवक्तुंसांख्यंप्रस्तौति अ
थेति पूर्वैःकपिलादिभिर्निश्चितंवैकल्पिकंभेदनिमित्तभ्रमंसुखदुःखादिरूपं ॥ १ ॥ अथोशब्दःकार्त्स्न्ये ज्ञानंद्रष्टातेनदृश्यः कृत्स्नोऽप्यर्थश्च
अविकल्पितंविकल्पशून्यमेकमेवब्रह्मण्येवलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगेयुगेभ्यःपूर्वं प्रलयइत्यर्थः तथाआदौयत्कृतयुगं
तस्मिंश्चान्यदापियदाविवेकनिपुणाजनाभवंतितदापितेषांभेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥

ग्रहपक्षेऽप्यजस्यात्मनः किंयतोजन्यतइतिजनोदेहस्तस्यैवजन्मलग्नापेक्षयाद्वादशाष्टमादिराशिस्थास्तेसुखदुःखयोर्निमित्तंभवंति किंच अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्रस्थस्यग्रहस्यैवपादार्धादिदृष्ट्यादिभेदैःपीडांवदंतिदैवज्ञाः ननुग्रहकोणादिषुस्थितस्यतद्दृष्ट्यगोचरस्यग्रहगतैवतुपीडातल्लग्नोत्पन्नेदेहेतस्याभिमानाद्भवति अतःपुरुषस्ततोग्रहाद्देहाच्चान्यःकस्मैकुध्येत ॥ ५३ ॥ कर्महेतुश्चेदस्त्वित्यसूयोपगमः कर्मैवनास्तिकुतस्तस्यहेतुत्वमितितदाह हियस्मात्कर्मएकस्यजडाजडत्वेसतिस्यात् जडत्वाद्विकारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्चहितानुसंधानतःप्रवृत्तिसंभवात् अचिज्जडोदेहः अतस्तस्यप्रवृत्तिर्नसंभवति पुरुषस्तुसुपर्णःशुद्धज्ञानस्वरूपः अतःकस्मैकुध्येत यतःसुखदुःखयोर्मूलभूतंकर्मैवनास्तीति ॥ ५४॥ तत्रपक्षेकालपक्षेऽपितदात्मकएवब्रह्मांशत्वात् स्वांशस्यस्वतःपीडानास्तीत्यत्रदृष्टांतः नाग्नेर्हैतोस्तदंशस्यज्वालादे

ग्रहानिमित्तंसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्यजनस्यतेवै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैववदंतिपीडांक्रुध्येतकस्मैपुरुषस्ततोऽन्यः॥ ५३ ॥ कर्मास्तुहेतुःसुखदुःखयोर्वैकिमात्मनस्तद्धिजडाजडत्वे ॥ देहस्त्वचित्पुरुषोऽयंसुपर्णःक्रुध्येतकस्मैनहिकर्ममूलम् ॥ ५४ ॥ कालस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्रतदात्मकोऽसौ ॥ नाग्नेर्हितापोनहिमस्यतत्स्यात्क्रुध्येतकस्मैनपरस्यद्वंद्वम् ॥ ५५ ॥ नकेनचित्क्वापिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागःपरतःपरस्य ॥ यथाहमःसंसृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबुद्धोनबिभेतिभूतैः ॥ ५६ ॥ एतांसमास्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहंतरिष्यामिदुरंतपारंतमोमुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ॥ ५७॥

स्तापोदाहतोनाशोस्ति तत्रोपाधिभूतकाष्ठांशदाहान्नस्यादिति दृष्टांतांतरमाह हिमस्यतच्छैत्यंतदंशस्यतुषारकणस्यनाशकंनस्यादित्यर्थः किंचआस्तामंशकत्वंवस्तुतः परएवायंनचपरस्यद्वंद्वंसुखदुःखादिकमस्तीति ॥ ५५ ॥ तदेवंषडेतेहेतवःप्रसिद्धानिरस्ताः यदिकश्चिद्धेत्वंतरमुद्भावयेत्तदपिवस्तुमहिमापेक्षायांनसंभवतीत्याह नकेनचिदिति नन्वपरोऽक्षःकथमपह्नूयतेतत्राह यथेति संसृतिमविद्यमानामेवरूपयतिप्रकाशयतीति तथातस्यअहमःअहंकारस्ययथास्यात्नतथापरतःप्रकृतेःपरस्यात्मनोद्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तोऽसौनवास्तवइत्यर्थः एवंप्रबुद्धोयःसभूतैःकृत्वानबिभेति ॥ ५६ ॥ अतोहमपितथैवपरमात्मनिष्ठतयातरिष्यामीत्याह एतामिति सोऽहमित्यन्वयः नन्वियंनिष्ठैवकथंभवेत्तदाह मुकुंदेति ॥ ५७ ॥

अतोऽसह्मारागादयोवेगायस्यतं अतएवारुंतुदं अरुर्मर्मतत्तुदतिव्यथयतीत्यरुंतुदस्तं तन्नेतिच्छेदः तन्नविजित्याजित्वा तत् ततःयेकेचि न्मर्त्यैःकैश्चिदसद्विग्रहंकुर्वंति तत्रचानुकूलादीन् अन्यान्मित्रादीन्कुर्वंतितेमूढाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ततश्चानेनप्रकारेणसंसारेभ्रमंतीत्या ह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितमिमंस्वदेहमहमितिपुत्रादिदेहंचममेतिस्वीकृत्य तमसिसंसारे॥ ४९ ॥ तदेवंमनसएवदुःखकारणत्वमुप पाद्येदानींजनादीनांषण्णामकारणत्वंप्रपंचयति जनस्त्वितिषड्भिः अत्रचअस्मिन्नपिपक्षेआत्मनःकिंनकिंचित् सुखदुःखकर्मत्वंतत्कर्तृत्वं चेत्यर्थः कुतइत्यतआह हिनिश्चितंभौमयोर्विकारयोर्देहयोस्तत् नत्वात्मनः अमूर्तस्याक्रियस्यचहननादिषुकर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः तथा पिदुःखमात्मपर्यवसाय्येवेतिचेत् एवमपिपरमात्मनः उभयत्राप्येकत्वान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदृष्टांतेनदर्शयति जिह्वामिति ॥ ५० ॥

तंदुर्जयंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतन्नविजित्यकेचित् ॥ कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः॥ ४८ ॥ देहंमनोमात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः ॥ एषोऽहमन्योऽयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्रमंति ॥ ४९ ॥ जनस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहिभौमयोस्तत् ॥ जिह्वांक्वचित्संदशतिस्वदद्भिस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ॥ ५० ॥ दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् ॥ यदंगमंगेननिहन्यतेक्वचित्क्रुद्ध्येतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ॥ ५१ ॥ आत्मायदिस्यात्सुखदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्रनिजस्वभावः ॥ नह्यात्मनोऽन्यद्यदितन्मृषास्यात्क्रुद्ध्येतकस्मान्नसुखंनदुःखम् ॥ ५२ ॥

यदिदेवताअस्तुनामतत्रापिपक्षेआत्मनःकिं यतोविकारयोः विक्रियमाणयोर्देवयोस्तद्धस्तेनमुखेभिहतेतेनवाहस्तेदष्टेतदभिमानिनोर्व ह्नींद्रयोरेवतत् नतुअविक्रियस्यानहंकारस्यचात्मनःदेवतानांचसर्वदेहेष्वभेदान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदेहदृष्टांतमाह यद्यदा अंगंदेवता धिष्ठानंहस्तमुखादि अतएवपूर्वत्रदेवताऽनधिष्ठानरूपभूविकारदंतोदाहरणं ॥ ५१ ॥ आत्मनःसुखदुःखाद्याकारपरिणामः अतःसएव यदिहेतुःस्यात्तत्रतस्मिन्पक्षेअन्यतःकिंनकिंचिदन्यतोभवति यस्मैकुप्येदित्यर्थः यतोनिजएवस्वभावः नन्वात्मनःतथापरिणामोऽन्य निमित्तोभवति अतोऽस्तिकोपविषयइतिचेत्तत्राह नहीति आत्मव्यतिरिक्तंनास्त्येव यदिस्यादस्तीतिप्रतीयेततर्हितन्मृषाएवातःकस्माद्धे तोःक्रुध्येत यतोनास्तिनिमित्तंनचसुखंदुःखंचेत्यर्थः॥ ५२ ॥

परिवर्त्तनप्रकारमाह मनइत्यादि गुणानुगुणवृत्तीः सृजति ततश्चतेभ्योगुणेभ्यः शुक्लानिसात्विकानि कृष्णानितामसानि लोहितानिराजसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपास्तनयः देवतिर्यङ्नरादयः तज्जातयः ॥ ४३ ॥ तर्हिमनसएवसंसारःस्यान्नात्मनइत्याशंक्याह अनीहइति अयमर्थः अविद्ययाऽध्यासेनेयमात्मनःसंसृतिर्नतुस्वतः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्यसानास्तिकिंतु तद्वतोजीवस्यैवेति तदेवाह मनसासमीहमानेनसहनियंतृत्वेनवर्तमानोऽपिपरमात्माअनीहः तत्क्रियासंगरहितः यतोहिरण्मयः विद्याशक्तिप्रधानः यतोमत्सखः मम जीवस्यसखानियंता अतः उत् उच्चैः विचष्टे अतिरोहितज्ञानेनकेवलंपश्यतीत्यर्थः असौपुनरहंजीवःस्वलिंगंस्वस्मिन्नात्मनिलिंगयति द्योतयतिसंसारमिति तथातन्मनः परिगृह्यआत्मत्वेनस्वीकृत्य मनसोगुणैः कर्मभिःसंगतःगुणसंगाद्वाकामान्जुषन्निबद्धइति ॥ ४४ ॥

मनोगुणान्वैसृजतेबलीयस्ततश्चकर्माणिविलक्षणानि ॥ शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यःसवर्णाःसृतयोभवंति ॥ ४३ ॥ अनीहआत्मामनसासमीहताहिरण्मयोमत्सखउद्विचष्टे ॥ मनःस्वलिंगंपरिगृह्यकामान्जुषन्निबद्धोगुणसंगतोऽसौ ॥ ४४ ॥ दानंस्वधर्मोनियमोयमश्चश्रुतानिकर्माणिचसद्व्रतानि ॥ सर्वेमनोनिग्रहलक्षणांताःपरोहियोगोमनसःसमाधिः ॥ ४५ ॥ समाहितंयस्यमनःप्रशांतंदानादिभिःकिंवदतस्यकृत्यम् ॥ असंयतंयस्यमनोविनश्यद्दानादिभिश्चेदपरंकिमेभिः ॥ ४६ ॥ मनोवशेऽन्येह्यभवंस्मदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति ॥ भीष्मोहिदेवःसहसःसहीयान्युंज्याद्वशेतंसहिदेवदेवः ॥ ४७ ॥

अतोमनोनिग्रहेकृतेसर्वंकृतंस्यात्तंविनातुसर्वंव्यर्थमित्याह दानमितिद्वाभ्याम् स्वधर्मोनित्यनैमित्तिकः सद्व्रतान्येकादश्युपवासादीनिअन्यानिचयावंतिकर्माणि एतेसर्वेउपायाः मनोनिग्रहलक्षणः अंतोनिष्ठाफलंयेषांतेतथा ननुज्ञानांगत्वंतेषांप्रसिद्धंतत्राह मनसःसमाधिर्निग्रहएवपरोयोगःज्ञानम् ॥ ४५ ॥ अतोयस्यमनः समाहितंभवति तस्यकिंकृत्यमस्तिवदेत्यपरंप्रत्युपदेशः किमपरंप्रयोजनंस्यात् नकिंचिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ नन्वितरेंद्रियजयःप्रयोजनंस्यान्नेत्याह मनोवशइति देवाः इंद्रियाणितदधिष्ठातारोवा भीष्मः योगिनामपि भयंकरोमनोलक्षणोदेवः कुतःसहसोबलादपिबलिनोऽपिवासहीयान् अतस्तंयोवशवर्तिनंकुर्यात्सएवदेवदेवः सर्वेंद्रियजेताभवितानान्यः तथाचश्रुतिः मनसोवशेसर्वमिदंबभूवनचान्यस्यमनोवशमन्वियाय भीष्मोहिदेवःसहसःसहीयानिति ॥ ४७ ॥

प्रवयसंवृद्धम् अवधूतंमलिनंपर्यभवन् अवमेनिरे हेभद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ॥ ३३ ॥ परिभवानेवदर्शयति केचिदितिसप्तभिः भोभ गवन् गृहाणेतिदर्शितानिसंतिप्रदायपुनश्चादद्दुः ॥ ३४ ॥ अन्नेमूत्रयंति मूर्धनिचष्ठीवंति फूत्कारेणश्लेष्माणंप्रक्षिपंति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ क्षिपंति निंदंतिनिंदामेवाह एषधर्मध्वजः त्रिदंडलिंगोपजीवी शठोलोकवंचकः ॥ ३७ ॥ तदेवाह क्षीणवित्तइति महासारः अतिबली ॥ ३८ ॥ दुर्वातयंतितदुपरिअधोवायुंमुंचंति ॥ ३९ ॥ बबंधुः शृंखलैःनिरुरुधुःकारागृहादिषुद्विजंशुकसारिकादिंयथा भौतिकंदुर्जना

तेवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरिभूतिभिः ॥ ३३ ॥ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुम् ॥ पीठंचैकेऽक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन ॥ प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ॥ ३४ ॥ अन्नंचभैक्षसंपन्नंभुंजानस्यसरित्तटे ॥ मूत्रयंतिचपापिष्ठाष्ठीवंत्यस्यचमूर्धनि ॥ ३५ ॥ यतवाचंवाचयंतिताडयंतिनवक्तिचेत् ॥ तर्जयंत्यपरेवाग्भिःस्तेनोऽयमितिवादिनः ॥ ३६ ॥ बध्नंतिरज्ज्वातंकेचित्बद्ध्यतांबद्ध्यतामिति ॥ क्षिपंत्येकेऽवजानंतएषधर्मध्वजःशठः ॥ ३७ ॥ क्षीणवित्तइमांवृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ॥ अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिराडिव ॥ ३८ ॥ मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः ॥ इत्येकेविहसंत्येनमेकेदुर्वातयंतिच ॥ ३९ ॥ तंबबंधुर्निरुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजम् ॥ एवंसभौतिकंदुःखंदैविकंदैहिकंचयत् ॥ ४० ॥ भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुध्यत ॥ परिभूतइमांगाथामगायतनराधमैः ॥ पातयद्भिःस्वधर्मस्थोधृतिमास्थायसात्विकीम् ॥ ४१ ॥ द्विजउवाच नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्माग्रहकर्मकालाः ॥ मनःपरंकारणमामनंतिसंसारचक्रंपरिवर्तयेद्यत् ॥ ४२ ॥

दिकृतं दैहिकंज्वरादिनिमित्तम् दैविकंशीतोष्णादिप्रभवं ॥ ४० ॥ दिष्टंदैवप्राप्तम् धर्मात्पातयद्भिः परिभूतोऽपिसात्विकींधृतिमास्थाय स्वधर्मएवस्थितइमांवक्ष्यमाणांगाथामगायत सात्विकीधृतिश्च तदुक्तंभगवता धृत्यायययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकीतिस्मृतेः ॥ ४१ ॥ तामेवाष्टादशश्लोकींगाथामाह नायमिति नचात्मानापिमहादयः मनःपरंकेवलंसुखदुःखयोःकारणंवदंति मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीत्यादिश्रुतयः ॥ ४२ ॥

अमरप्रार्थ्यतांदर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकंदेहं अनुषज्जेत आसक्तिंकुर्यात् ॥ २३ ॥ ऋषयोमनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानि इतरेज्ञातयः सगोत्राः बंधवोविवाहादिनासंबद्धाःतान् अन्यांश्चभागिनः भागार्हान् आत्मानंचासंविभज्य अन्नादिभिरसंतर्प्य ॥२४॥ एवंविमृज्यअनुतप्यमानआह व्यर्थयाऽर्थेहयाप्रमत्तस्यममवित्तादिगतमितिशेषः येनवित्तादिनाकुशलाविवेकिनःसिध्यंतिमुच्यंते जरठोवृद्धः ॥ २५ ॥ अन्यमपिस्वसदृशंशोचति कस्मादेवमर्थेविद्वानपिसंक्लिश्यतइति कारणंसंभावयति कस्यचिदिति ॥२६॥ नूनंनायं मोहितःक्लिश्यति किंतुधनादिभिर्भोगादिविधित्सयाअतआह किंधनैरिति उतपुनरपि ॥ २७ ॥ इदानींसंपन्नविवेकः संहृष्यन्नाह नूनमि

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् ॥ द्रविणेकोनुषज्जेतमर्त्योऽनर्थस्यधामनि ॥ २३ ॥ देवर्षिपितृभूतानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः ॥ असंविभज्यचात्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः ॥ २४ ॥ व्यर्थयाऽर्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयोबलं ॥ कुशलायेनसिध्यंतिजरठःकिंनुसाधये ॥ २५ ॥ कस्मात्संक्लिश्यतेविद्वान्व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् ॥ कस्यचिन्माययानूनंलोकोऽयंसुविमोहितः ॥ २६ ॥ किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वाकामदैरुत ॥ मृत्युनाग्रस्यमानस्यकर्मभिर्वोतजन्मदैः ॥ २७ ॥ नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः ॥ येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चात्मनःप्लवः ॥ २८ ॥ सोहंकालावशेषेणशोषयिष्येऽगमात्मनः ॥ अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनि ॥ २९ ॥ तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत् ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्यहृदयग्रंथींश्शांतोभिक्षुरभून्मुनिः ॥ ॥ ३१ ॥ सचचारमहीमेतांसंयतात्मेंद्रियानिलः ॥ भिक्षाऽर्थंनगरग्रामानसंगोलक्षितोऽविशत् ॥ ३२ ॥

तित्रिभिः येनप्रीतेनात्मनःप्लवरूपोनिर्वेदश्चभवति सहरिर्मेनूनंप्रीतइति ॥२८॥ अंगंशोषयिष्येतपसा यद्वा विषयालयंनेष्यामि यदिस्यात्कालावशेषः तर्ह्यात्मन्येवसिद्धःतुष्टःसन् अखिलेस्वार्थेधर्मादिसाधनेऽप्रमत्तःसन् ॥ २९ ॥ अनुमोदेरन् अनुगृह्णंतु ननुदेवैरनुमोदितोऽपि जरठःस्वल्पेनकालेनकिंसाधयिष्यसितत्राह मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥ अभिप्रेत्यनिश्चित्य आवंत्यः अवंतिदेशभवः हृदयग्रंथीन्अहंकारमम कारान् ॥ ३१ ॥ असंगः आसक्तिशून्यःअलक्षितः श्रेष्ठ्यमद्योतयन् ॥ ३२ ॥

॥ १२ ॥ नष्टरायः नष्टोराअर्थोयस्यतस्यतपस्विनःसंतप्तस्य ॥ १३ ॥ मेमयाआत्मादेहः वृथांचात्मानुतापंप्रपंचयति नधर्मायेत्यादिना यस्यईदृशोऽर्थायासःतेनमया ॥ १४ ॥ नरकायसत्यप्यर्थेधर्माननुष्ठानात् ॥ १५ ॥ श्वित्रःश्वेतकुष्टं ॥ १६ ॥ सिद्धेऽप्यर्थेतस्यउत्कर्षे संवर्धने नाशोपभोगयोर्द्वंद्वैक्यं नाशेउपभोगेचेत्यर्थः साधनोत्कर्षयोरायासस्ततस्त्रासः चिंताचनाशेभ्रमइति ॥१७॥ किंच अर्थप्राप्त्या र्थास्तेयादयःषट् प्राप्तेऽर्थेस्मयादयोव्यसनैःसहनव व्यसनानिस्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि ॥ १८ ॥ १९ ॥ भेदवैरस्पर्धाःप्रपंचयतिद्वाभ्यां

सएवंद्रविणेनष्टेधर्मकामविवर्जितः॥ उपेक्षितश्चस्वजनैश्चिंतामापदुरत्ययाम्॥ १२ ॥ तस्यैवंध्यायतोदीर्घंनष्टरायस्तपस्विनः॥ खिद्यतोबाष्पकंठस्यनिर्वेदःसुमहानभूत्॥ १३॥ सचाहेदमिदंकष्टंवृथात्मामेऽनुतापितः॥ नधर्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः॥१४॥प्रायेणार्थाःकदर्याणांनसुखायकदाचन॥ इहचात्मोपतापायमृतस्यनरकायच॥ १५॥ यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः ॥ लोभःस्वल्पोपितान्हंतिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम् ॥ १६॥ अर्थस्यसाधनेसिद्धउत्कर्षेरक्षणेव्यये ॥ नाशोपभोगआयासस्त्रासश्चिंताभ्रमोनृणाम्॥ १७॥ स्तेयंहिंसाऽनृतंदंभःकामःक्रोधःस्मयोमदः॥ भेदोवैरमविश्वासःसंस्पर्धाव्यसनानिच॥ १८॥ एतेपंचदशानर्थाह्यर्थमूलामतानृणाम्॥ तस्मादनर्थमर्थाख्यंश्रेयोऽर्थीदूरतस्त्यजेत्॥ १९॥ भिद्यंतेभ्रातरोदाराःपितरःसुहृदस्तथा॥ एकास्निग्धाःकाकिणिनासद्यःसर्वेऽरयःकृताः॥ २०॥ अर्थेनाल्पीयसाह्येतेसंरब्धादीप्तमन्यवः॥ त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम्॥ २१॥ लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यंमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यताम्॥ तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम्॥ २२॥

भिद्यंतेस्नेहंत्यजंति कथंभूताः एकास्निग्धाः एकेएकप्राणाः तेचतेआस्निग्धाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतःकाकिणिनापुंस्त्वमार्षं विंशति वराटिकाकाकिणीतया ॥ २० ॥ संरब्धाःक्षुभिताःस्पृधः स्पर्धमानाः ॥ २१ ॥ इहतावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्थाएवतेषामित्याह लब्ध्वेतित्रिभिः मानुष्यंजन्मतत्रापिद्विजाग्र्यतांब्राह्मण्यं स्वार्थंघ्नंति आत्महितंनकुर्वंतियेतेयांति ॥ २२ ॥

तमतावदंगीकुर्वंस्तद्वचःसंपूजयतिद्वाभ्यां हेबार्हस्पत्यबृहस्पतेःशिष्य अत्रलोकेससाधुर्नास्ति योदुर्जनोक्तैर्भिन्नंक्षुभितंमनः शमयितुमी
श्वरःस्यात् ॥ २ ॥ कुतइत्यतआह नेति यथामर्मस्थाः मर्मस्वेवनित्यंस्थिताः परुषोक्तिरूपाइषवः तुदंतिव्यथयंति तथाइतरेबाणानतुदं
ति अतस्तैस्तथानतप्यतइत्यर्थः ॥३॥ तथापिमयावक्ष्यमाणैरुपायैः सर्वंसोढुंशक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासंप्रस्तौति महद्यथाभवतितथा
पुण्यमितिहासंगाथांकथयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सभिक्षुः पूर्वंधनाढ्यः कृच्छ्रार्जितस्यधनस्यनाशेन संतप्यमानोनिर्विण्णःसन् प्रव्रज्यभिक्षा
मटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रस्तुतोपयोगिनींगाथामगायतइतिवक्तुं तस्यचरितमाह अवंतिष्वित्यादिना अवंतिषुमालवेषु वार्त्ताकृषिवाणिज्य

श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यसवैनात्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः॥ २॥
नतथातप्यतेबद्धःपुमान्बाणैःसुमर्मगैः॥ यथातुदंतिमर्मस्थाह्यसतांपरुषेषवः॥ ३ ॥ कथयंतिमहत्पुण्यमि
तिहासमिहोद्धव॥ तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः॥ ४ ॥ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः॥स्म
रताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणां ॥ ५॥ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया ॥ वार्त्तावृत्तिःकदर्य
स्तुकामीलुब्धोऽतिकोपनः॥ ६॥ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्यवाङ्मात्रेणापिनार्चिताः॥ शून्यावसथआत्मापिका
लेकामैरनर्चितः॥७॥ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यंतेपुत्रबांधवाः॥ दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियं॥
॥८॥तस्यैवंयक्षवित्तस्यच्युतस्योभयलोकतः॥ धर्मकामविहीनस्यचुक्रुधुःपंचभागिनः॥९॥ तदवध्यानवि
स्रस्तपुण्यस्कंधस्यभूरिद॥ अर्थोऽप्यगच्छन्निधनंबह्वायासपरिश्रमः ॥ १० ॥ ज्ञातयोजगृहुःकिंचित्किंचि
द्दस्यवउद्धव॥ दैवतःकालतःकिंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात्॥ ११॥

दिरूपावृत्तिर्यस्य कदर्यश्च कदर्यस्तुस्मृतावुक्तः आत्मानंधर्मकृ
त्यंचपुत्रदारांश्चपीडयन् देवताऽतिथिभृत्यांश्चसकदर्यइतिस्मृतइति ॥ ६ ॥ तस्ययेज्ञातयोबांधवाः अतिथयोऽध्वनीनाश्चतेननार्चिताइ
त्यर्थः शून्यावसथेधर्महीनेगृहेदेहेवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ यक्षाणांवित्तमिवकेवलंरक्षणीयंवित्तंयस्य पंचभागिनः पंचयज्ञदेवताः ॥ ९ ॥ तेषा
मवध्यानमनादरः तेनविस्रस्तोविशीर्णःपुण्यस्यस्कंधःअर्थलाभमात्रहेतुरंशोयस्य बह्वायासैःकृष्यादिभिः केवलश्रमोयस्मिन्सः ॥ १०॥
दैवतःगृहदाहादिना कालतः निखातधनादिना नृणांपार्थिवानांचद्वंद्वैक्यं तस्मात् ॥ ११ ॥

भोगस्यापिमिथ्यात्वेदृष्टांतद्वयमाह यथेति यथाएताःप्रसिद्धामनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्चधियोयथामृषा एवमात्मनोविषयानुभवःसं
सारोमृषा ॥ ५४ ॥ ननुयदिमृषातर्हिंकिंतन्निवृत्तिश्रमेणअतआह अर्थेहीति अस्यात्मनः ॥ ५५ ॥ अतोभोगोद्यमोनकर्तव्यइत्याह त
स्मादिति ॥ ५६ ॥ दुःखप्रतीकारोद्यममपिपरित्यज्यपरमेश्वरनिष्ठेनैवभाव्यमित्याह क्षिप्तइतिद्वाभ्यां क्षिप्तःआक्षिप्तःनुन्नइतिवा प्रलब्ध
उपहसितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितःनिष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितःमूत्रेणार्द्रीकृतः प्रकंपितः परमेश्वरनिष्ठातःप्रच्याविततोपि कृच्छ्रगतःकृच्छ्रंप्रा
प्नोति ॥ ५८ ॥ एवंत्वदुक्तंयथाच अनुबुध्येयंतथानःअस्मान्प्रतिवद ॥ ५९ ॥ त्वद्धर्मनिरतान्कृते विदुषामपि असद्भिःकृतमति

यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा ॥ स्वप्नदृष्टाश्चदाशार्हतथासंसारआत्मनः ॥ ५४ ॥ अर्थेह्यविद्यमाने
पिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा ॥ ५५ ॥ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसदिं
द्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमम् ॥ ५६ ॥ क्षिप्तोऽवमानितोसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ॥
ताडितःसन्निबद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितोमूत्रितोवाऽज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामःकृ
च्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ उद्धवउवाच यथैवमनुबुध्येयंवदनोवदतांवर ॥ सुदुःसहमिमंमन्येआ
त्मन्यसदतिक्रमं ॥ ५९ ॥ विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ॥ कृतेत्वद्धर्मनिरतांश्छांतांस्तेचरणालयान्
॥ ६० ॥ इ० भा० म० ए० भगवदुद्धवसंवादेद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ९ ॥ बादरायणिरुवाच सएवमा
शंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः ॥ सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥

क्रममपराधंसुदुःसहंमन्यइत्यन्वयः प्रकृतिःस्वभावः निरस्यसर्वसंदेहमेकीकृत्यसुदर्शनं ॥ प्रकाशितरहस्यंतंभजस्वगुरुमीश्वरं ॥ ६० ॥
इत्येकादशेटीकायांद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ९ ॥ त्रयोविंशेतिरस्कारसहनोपायईर्यते ॥ भिक्षुगीतप्रकारेणमनसःसंय
मोधिया ॥ १ ॥ दुर्जनोपद्रवोनूनंदुःसहोहिमहीयसां ॥ अतश्चतुर्भिरध्यायैःसहनोपायवर्णनं ॥ २ ॥ तत्रतावदस्मिन्नध्यायेभिक्षुगीत
यामनोविजयः उत्तरस्मिन्प्रकृतिपुरुषविवेकः तदुत्तरस्मिन्गुणवृत्तिविजयः ततःपरस्मिन्नैलगीतयाविषयसंगत्यागेनसत्संगइतिक्रमेणो
पायाभगवतावर्ण्यंते आशंसितःप्रार्थितः भृत्यस्यवचःसत्कुर्वंस्तंभृत्यंप्रति आबभाषे ॥ १ ॥

सिद्धवत्कृत्योक्तावयोवस्थाःप्रपंचयति निषेकोजठरेप्रवेशः गर्भस्तन्मध्येवृद्धिः बाल्यंशिशुत्वम् आपंचमाब्दात्कौमारम् अषोडशाद्व र्षात्ततोयौवनमापंचाशत् ततोवयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ॥ ४६ ॥ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीत्युपपादितमर्थमुपसंहरति एतांइति ह्रिस्पुटम् अन्यस्यदेहस्यतनूःअवस्थाः गुणसंगात्प्रकृत्यविवेकात्कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः कचित्कथंचिज्जहाति अवस्थावतःदेहस्यद्रष्टानासाव वस्थावानितिविवेकज्ञानेन ॥ ४७ ॥ ननुतदानींमूर्छितत्वेनजन्ममरणवान् देहोनदृश्यतेतत्राह आत्मनइति पितृदेहस्यौर्ध्वदैहिकंकुर्वतो ऽप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्यचजातकर्मणिजन्मदर्शनादात्मनःस्वस्यदेहस्यापिभवाप्ययावनुमेयौ एवंचदृश्यत्वेसतिभवाप्ययवतांवस्तूनांदे हानामभिज्ञोद्रष्टाऽद्वयलक्षणः भवाप्ययधर्मकोनभवति ॥ ४८ ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति तरोरिति तरुशब्दोनउद्भिज्जमात्रस्योपल

निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनं ॥ वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थातनोर्नव ॥ ४६ ॥ एतामनोरथम यीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्कश्चिज्जहातिच ॥ ४७ ॥ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ॥ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः ॥ ४८ ॥ तरोर्बीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ ॥ तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक् ॥ ४९ ॥ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान् ॥ तत्त्वेनस्पर्शसंमूढः संसारंप्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् ॥ तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रामितोयातिकर्म भिः ॥ ५१ ॥ नृत्यतोगायतःपश्यन्यथैवानुकरोतितान् ॥ एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥ यथांऽभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव ॥ चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्रमतीवभूः ॥ ५३ ॥

क्षणं किंतुफलपाकांतस्यव्रीह्यादेरित्यर्थः यद्वातरोर्योऽन्त्यःपरिणामोविपाकः बीजाज्जन्मविपाकात्संयमंनाशंचविद्वान् ॥ ४९ ॥ अवि वेकिनःसंसारंप्रपंचयति प्रकृतेरितिपंचभिःतत्त्वेनतत्त्वतोविविच्यतत्त्वमदृष्ट्वास्पर्शेषुविषयेषुसंमूढइतिवा ॥ ५० ॥ गुणभेदेनत्रिविधंतत्रा पिचतारतम्येनैकैकमद्विविधंसंसारमाह सत्त्वेति ॥ ५१ ॥ ननुअकर्तुरात्मनःकुतःकर्मभिर्भ्रमणंतत्राह नृत्यतोगायतोजनान्पश्यन्ननुकरो ति तद्वत्स्वरतालादिर्गतिश्रृंगारकरुणादिरसंचमनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः एवमनुकार्यतेगुणैर्बलादित्यर्थः अनेनदृष्टांतेनदृश्यधर्मोद्रष्टरिस्फुर तीतिदर्शितम् ॥ ५२ ॥ उपाधिधर्माश्चोपहितेऽवभासंतेइत्यत्रदृष्टांतमाह यथांभसेति तटस्थास्तरवोधावंतइवेतिदृश्यंते जलेप्रतिबिंबि ताश्चचंचलाइवेति विषयग्राहकेणमनसापरिकल्पिताएवतेपुलावण्यादयोगुणानवस्तुतःसंति अतोमनोनिबंधनएवसंसारइत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणाग्राह्येऽवभासंतइत्यत्रदृष्टांतमाह चक्षुषेति ॥ ५३ ॥

उपसंहरति इंद्रियाणामयनंमनः तस्यदेहांतराभिनिवेशेन यासृष्टिरुत्पत्तिस्तयावस्तुनिआत्मनि तदभिमानेनेदंत्रैविध्यमुत्तममध्यमनी चत्वमसदेवभातीत्यन्वयः एवंभूतआत्माबाह्याभ्यंतरभेदहेतुश्चभवति बाह्यविषयान् आंतरान् सुखादींश्चपश्यतीत्यर्थः यथाजनोजीवः स्वप्नेबहूनसतोजनान् देहान्कुर्वन्पश्यन्बहुरूपोभातितद्वत् यद्वा इदंत्रैविध्यमध्यात्मादिरूपंभाति असज्जनकृत् दुष्टपुत्रोत्पादकःजनःपि ता स्वयंसमोऽपिपुत्राभिमानतस्तदरिमित्रादिषुयथाभेदहेतुर्भवतिनित्यदातद्वदिति अन्यत्समानं ॥ ४१॥ तदेवंलोकप्रसिद्धौजन्ममृत्यूनिरू प्य सूक्ष्मावपृष्टावपितौवैराग्यायनिरूपयति नित्यदाप्रतिक्षणंभूतानिशरीराणिउत्पद्यंतेनश्यंतिच कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्कृतंभवनमभव नंवाऽविवेकिभिर्नलक्ष्यते॥४२॥सतोर्जन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतद्भवेत् सत्त्वमेवतयोःकुतइत्याशंक्यानुमानेनसाधयति यथेति अर्चिषां परिणामादिभिः स्रोतसांगत्यादिभिः फलानांरूपादिभिः यथाऽवस्थाविशेषाःकृताः कालेनेतिपूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देनतेजोबलका

इंद्रियायनसृष्ट्येदंत्रैविध्यंभातिवस्तुनि॥ बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा॥४१॥ नित्यदाह्यंगभूतानि भवंतिनभवंतिच॥ कालेनालक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते॥४२॥ यथाऽर्चिषांस्रोतसांचफलानांवावनस्प तेः॥ तथैवसर्वभूतानांवयोऽवस्थादयःकृताः॥ ४३॥ सोऽयंदीपोऽर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदंजलं॥ सोऽयंपु मानितिनृणांमृषागीर्धीर्मृषायुषां॥४४॥ मास्वस्यकर्मबीजेनजायतेसोऽप्ययंपुमान्॥ म्रियतेवामरोभ्रांत्या यथाऽग्निर्दारुसंयुतः॥ ४५॥

मकौशलादीनामुपादानं विमतंप्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत् अवस्थाभेदवत्त्वाद्दीपज्वालादिवदित्य नुमानम् ॥ ४३ ॥ कथंतर्हिप्रत्यभिज्ञातद्वदेवसादृश्यावलंबिनीत्याह सोयमिति सादृश्यादर्चिषामेवयथा सोयंदीपइतिप्रत्यभिज्ञा य थाचस्रोतसांप्रवाहजलानामेवतदिदंजलमिति तथासोऽयंपुमानितिधीर्गीश्चमृषा नृणांबहूनांशरीरिणां मृषाव्यर्थमायुर्येषामविवेकिनां तेषांभवति ॥ ४४ ॥ ननुकथंदेहाध्यासवतःपुंसःकर्मजन्ममरणानिसंतिनान्यस्येतिव्यवस्थानहिघटतेघटस्यपुरुषभेदेनसत्त्वमसत्त्वंचेति न अज्ञस्यापिवस्तुतःतदभावादित्याह मास्वस्यनैवात्मनः कर्मणाबीजभूतेनसोपिपुमान्जायतेम्रियतेवा किंतु अयंभ्रांत्याऽजन्मापिजा यतइव अमरोपिम्रियतइव यथामहाभूततेजोरूपोऽग्निराकल्पांतमवस्थितोपिदारुयोगवियोगाभ्यांजन्मनाशौप्राप्नोतितद्वत् ॥ ४५ ॥

तत्रपृच्छति त्वत्तइति व्यापकस्यात्मनोदेहाद्देहांतरगमनं अकर्तुःकर्माणिनित्यस्यचजन्ममरणादीनिकथमितिभावः ॥ ३४ ॥ एतद्विद्वां सोनसंति हियस्मान्मायंययावंचितामोहिताः ॥ ३५ ॥ लिंगशरीराध्यासेनसर्वंघटतइत्युत्तरमाह मनइति प्रधानत्वेनपंचभिरितिनिर्दे शोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरंप्रतियाति ततोऽन्यएवात्मातन्मनोऽनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥ ननुमनसोऽपिपूर्वदेह वियोगोदेहांतरयोगश्चकथंभवतीतिचेत् स्मृतिवियोगयोगाभ्यामितिवकुंतयोःकारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान्वेदोक्तान्विषयाननुध्यायन् अथानंतरंध्यायमानेषुउद्यदाविर्भवत् पूर्वविषयेषुचसीदत्लीयमानंभवति तदनंतरंत

उद्धवउवाच त्वत्तःपरावृत्तधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्रभो ॥ उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ॥ ३४ ॥
तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ नह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसःसंतिवंचिताः ॥ ३५ ॥ श्रीभ
गवानुवाच मनःकर्ममयंनृणामिंद्रियैःपंचभिर्युतं ॥ लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यआत्मातदनुवर्तते ॥ ३६ ॥
ध्यायन्मनोऽनुविषयान्दृष्टान्वाऽनुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ॥ ३७ ॥ विषयाभि
निवेशेननात्मानंयत्स्मरेत्पुनः ॥ जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ॥ ३८ ॥ जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्व
भावेनभूरिद ॥ विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥ स्वप्नंमनोरथंचेत्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ ॥ त
त्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ॥ ४० ॥

स्यस्मृतिः पूर्वापरानुसंधानंनश्यति ॥ ३७ ॥ ततःकिमतआह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंताभिनिवेशेनात्मानंपूर्वदेहं पुनःनस्मरेतइतियत् तस्यैवयातनादेहाभिनिवेशेन भयशोकादेर्देवा दिदेहाभिनिवेशेनवाहर्षतर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहेऽत्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनोजंतोर्जीवस्यमृत्युरुच्यते नतुदेहवन्नाशः ॥ ॥ ३८ ॥ जन्मतुविषयस्यदेहस्यआत्मतया स्वीकृतिमभिमानंप्राहुः नतुदेहवदुत्पत्तिः नचपुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशयमात्रेण किंतुसर्वभा वेनाभेदेनाभिमानमात्रेण उत्पत्तिमरणेदृष्टांतद्वयम् यथास्वप्नश्चमनोरथश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ दृष्टांतौविवृणोति स्वप्नमिति तत्रवर्तमानेस्व प्नादौ पूर्वंचेतिअपूर्वमिवेतिवान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाद्यजातमिवपश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

तानिरूपाणिदर्शयति दृक्‌अध्यात्मं रूपमधिभूतम् अत्ररंध्रेचक्षुर्गोलकेप्रविष्टमार्कंवपुरंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह परस्पर मिति चक्षुषारूपंज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्याचक्षुःतत्प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यातदधिष्ठात्रीदेवताततश्चचक्षुषःप्रवृत्तिस्ततोरूपज्ञानमित्येवंप्रेत त्रयंपरस्परंसिद्ध्यति अत्ररंध्रइतिविशेषणव्यावर्त्त्यमाह दृष्टांतोपयोगितयायस्तुखेआकाशे अर्कोवर्त्ततेमंडलात्मा सतुस्वतःसिध्यति च क्षुर्विषयत्वेऽपिप्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेणस्वतइत्युक्तं इदानीमात्मनोविकारित्वाद्यभावेनभेदमाह यद्यस्मात् आत्माएषामध्यात्मादीना माद्यःकारणमतः एकरूपोभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतःसिद्धप्रकाशेनाखिलानांसिद्धा नां परस्परप्रकाशकानामपिप्रकाशकः सर्वेषामपिसामान्यतः स्वप्रकाशविषयत्वादतएवस्वप्रकाशत्वंसिद्धं चक्षुषिदर्शितंत्रैविध्य मिंद्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति यथाचक्षुरेवंत्वगाद्यपीत्यर्थः त्वक्‌स्पर्शोवायुरिति श्रवणंशब्दोदिशइति जिह्वारसोवरुणइति नासा गंधोऽश्विनाविति चित्तेनयुक्तमंतःकरणांतरमपि तत्रचित्तंचेतयितव्यंवासुदेवइति मनोमंतव्यंचंद्रइति बुद्धिर्बोद्धव्यंब्रह्मेति अहंकारोऽहं

दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिद्ध्यतियःस्वतःखे॥आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसि द्धिः॥एवंत्वगादिःश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचचित्तयुक्तं॥३१॥योऽसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधा नमूलान्महतःप्रसूतः॥अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐंद्रियश्च॥३२॥आत्मापरिज्ञानमयोवि वादोह्यस्तीतिनास्तीतिभिदाऽर्थनिष्ठः॥ व्यर्थोऽपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वलोकात्॥३३॥

कर्तव्यं रुद्रइत्येवंत्रिविधमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननुपुनरपिवैलक्षण्यमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तुकुतःस्यात् अहंकारनि वृत्त्यात्तत्कुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह योऽसावहमहंकारः तमेवाह गुणक्षोभंकरोतीतितथा ततःपरमेश्वरात्कालनिमित्ता त् प्रधानंमूलमुपादानंयस्य तस्मान्महतः प्रसूतोविकारःसत्रिवृत्त्रिविधः मोहमयस्यविकल्पस्यहेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह वैकारिकइति॥३२॥ सकुतोनिवर्तते आत्माज्ञानविलसितत्वात्तज्ज्ञानेनेत्याशयेनाह आत्मापरिज्ञानमयइति ननुकथंमोहमयत्वंविकल्पस्याहंकारस्यवा कैश्चि त्सत्यत्वांगीकारात्तत्राह विवादइति अयंभिदा अर्थनिष्ठोविवादोऽपिआत्मापरिज्ञानमयइतिअन्वयः यद्वा विवादःसर्वोऽपि भिदाऽर्थनिष्ठ एव नतुवस्तुमात्रनिष्ठः अतःपरस्परंयुक्तिभिरेवभेदस्यनिराकृतत्वान्मोहमयत्वंसिद्धमिति ननुयद्यहंकारोविकल्पश्चनास्ति अलंतर्हितन्निवृ त्तिप्रयासेनतत्राह व्यर्थोऽपिअर्थरहितोऽपिस्वरूपभूतान्मत्तोबहिर्मुखानानैवोपरमेत् प्रत्युततत्कृतैः कर्मभिरुच्चनीचदेहेषुतेसंसरंतीति॥३३

उपसंहरति इतीति एभिःप्रकारैः तत्त्वनांगणनंऋषिभिःकृतं प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः ननुएतेषांकतमः पक्षोत्याज्यइतिचेत्तत्राह सर्वमिति ॥ २५ ॥ ननुगुणसाम्यंप्रकृतिः तस्याःसत्वादयोगुणाःनात्मनइति तयोर्भेदाप्रतीतेः कथंज्ञातुंशक्यतइतिउद्धवःपृच्छति प्रकृतिरिति आत्मनाजडाजडस्वभावेनविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः ॥२६॥अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाह प्रकृताविति प्रकृतौतत्कार्येदेहेप्रकृतिश्चात्मनितेनविनातस्याअप्रतीतेर्नदेहात्मनोर्भेदोलक्ष्यतइत्यर्थः हृदिवर्त्तमानंसंशयंनयेनयुक्त्यानैपुणंप्रावीण्यंयेषांतैः॥२७॥अर्हसीत्युक्तंतत्राह त्वत्तइति हियस्मात्त्वत्तःत्वत्प्रसादादेव अत्रज्ञानं प्रमोषः भ्रंशश्चतेशक्तितःमायातः ननुस्वप्रकाश

इतिनानाप्रसंख्यानंतत्त्वानामृषिभिःकृतम् ॥ सर्वंन्याय्यंयुक्तिमत्त्वाद्विदुषांकिमशोभनम् ॥ २५ ॥ उद्धवउवाच प्रकृतिःपुरुषश्चोभौयद्यप्यात्मविलक्षणौ॥अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनभिदातयोः॥२६॥ प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथात्मनि॥एवंमेपुंडरीकाक्षमहांतंसंशयंहृदि॥छेत्तुमर्हसिसर्वज्ञवचोभिर्नयनैपुणैः॥२७॥त्वत्तोज्ञानंहिजीवानांप्रमोषस्तेऽत्रशक्तितः॥त्वमेवह्यात्ममायायागतिंवेत्थनचापरः॥२८ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिःपुषश्चेतिविकल्पःपुरुषर्षभ॥ एषवैकारिकःसर्गोगुणव्यतिकरात्मकः ॥ २९ ॥ ममांगमायागुणमय्यनेकधाविकल्पबुद्धीश्चगुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

स्यात्मनःकथंप्रमोषःज्ञानदानेतत्प्रमोषेवामर्मकिंप्रयोजनंतत्राह त्वमेवेति ॥ २८ ॥ विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यांसापेक्षनिरपेक्षप्रकाशाभ्यांचात्यंतंभेदंवक्तुमाह प्रकृतिःपुरुषश्चेति हेपुरुषर्षभ यन्महदादिरूपेणपरिणमतिसाप्रकृतिः यदपरिणामिसपुरुषइतिविकल्पोऽत्यंतभेदएव कुतइत्यपेक्षायांप्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्यविकारित्वंतावद्दर्शयति एषइतिद्वाभ्यां एषसर्गःसृज्यतइतिसर्गोदेहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् अत्रहेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः ॥ २९ ॥ नानात्वमाह ममेति विकल्पंभेदं तद्बुद्धीश्च अनेकत्वंप्रपंचयति वैकारिकःअनेकविकारवानपिस्थूलेनमार्गेणतावत्त्रिधा त्रैविध्यमाह अध्यात्ममिति एकंरूपं ॥ ३० ॥ ॥६७॥

तदेवंमतत्रयेर्पितत्त्वसंख्याभेदंनिरूप्ययद्विवक्षयागार्यंतीतियत्पृष्टंतत्रअन्यत्तात्पर्यंदर्शयति सर्गादाविति कार्याणिषोडशविकाराः कारणानिमहदादीनिसप्तत्द्रूपिणीसतीप्रकृतिरस्यविश्वस्यसर्गादौगुणैःसृज्याद्यवस्थांधत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्तुअव्यक्तोऽपरिणामी निमित्तभूतः केवलमीक्षते अतःपरिणामिन्याःप्रकृतेःपुरुषोभिन्नइति ॥ १७॥ तत्त्वैरारब्धकार्यस्यतदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्तादयइति व्यक्तादयोमहदादयःप्रकृतेरुत्पन्नायेधातवस्तेविकुर्वाणाः पुरुषेक्षणेनलब्धवीर्याःसंहताअंडंसृजंति प्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्येत्यर्थः॥१८॥ एवंस्वमतमुपसंहृत्यमतांतरेष्वपिसामान्यतोनिरूपितां घटानांविशेषतःसतात्पर्यांदर्शयति सप्तैवेति ज्ञानंजानातीतिद्रष्टाजीवः उभयोर्द्रष्टृदृश्ययोराधारः आत्माचेतिसप्त तत्रप्रकृतीनांकारणत्वेनखादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यःसप्तभ्यःदेहेंद्रियासवःसर्व

सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोव्यक्तईक्षते॥ १७॥ व्यक्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षया॥ लब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बलात्॥ १८॥ सप्तैवधातवइतितत्रार्थाःपंचखादयः॥ ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततोदेहेंद्रियासवः॥ १९॥ षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठःपरःपुमान्॥ तैर्युक्तआत्मसंभूतैःसृष्ट्वेदंसमुपाविशत्॥ २०॥ चत्वार्यैवेतितत्रापितेजआपोन्नमात्मनः॥ जातानितैरिदंजातंजन्मावयविनःखलु॥ २१॥ संख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच॥ पंचपंचैकमनसाआत्मासप्तदशःस्मृतः॥ २२॥ तद्वत्षोडशसंख्यानेआत्मैवमनउच्यते॥ भूतेंद्रियाणिपंचैवमनआत्मात्रयोदश॥ २३॥ एकादशत्वमात्मासौमहाभूतेंद्रियाणिच॥ अष्टौप्रकृतयश्चैवपुरुषश्चनवेत्यथ॥ २४॥

कार्याणिजायंते ॥ १९॥ षडितिमतेऽपिभौतिकस्यभूतांतर्भावंजीवस्यचपरमात्मांतर्भावमाह तैर्युक्तइति सचपरःपुमान्तैरात्मसंभूतैः पंचभूतैर्युतः इदंदेहादिकंसृष्ट्वातत्स्वयंसमुपाविशत्पूर्वस्मिन्कारणपंचभूतात्मकेभौतिकेंद्रियादीनामंतर्भावउक्तःपूर्वोक्त्याज्ञातव्यः ॥ २०॥ चत्वारिपक्षेतेजःआपःअन्नंपृथ्वी आत्मनोजातानि आत्मनासहचत्वारितत्त्वानि अंतर्भावार्थमाह तैरिति तैस्तत्त्वैरिदंजगज्जातंअवयविनःकार्यस्य ॥२१॥ भूतानिचमात्राणिचइंद्रियाणिचपंचपंचएकेनमनसासहआत्मासप्तदशः॥२२॥ आत्मैवसंकल्पयन् मनउच्यते त्रयोदशपक्षेभूतानितन्मात्रैरेकीकृतानिपंचैव इंद्रियाणितत्प्रकाशकानिपंचैव मनश्चैकमिंद्रियाधिष्ठाताआत्माचद्विविधः एवंत्रयोदश ॥ २३॥ एकादशपक्षेपंचभूतानिपंचेंद्रियाणि जीवमनसोश्चांतर्भावेनैतान्येवएकादश नवपक्षेअष्टौप्रकृतयः पुरुषश्च प्राणःजिह्वात्वक्चक्षुःश्रोत्रंमनोहस्तत्वगितित्रिकाराणामंतर्भावः ॥ २४॥

नंनुज्ञानंजीवधर्मः कथंप्रकृतेर्गुणःस्यादतआह प्रकृतिरिति गुणसाम्यंहिप्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपागुणास्तस्याएव नत्वात्मनोजीवस्याकर्तृत्वात्तस्यस्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वमुपपत्तेः ॥ १२ ॥ अतःसत्त्वंसत्त्वमयंज्ञानंप्रकृतेर्गुणइतिपूर्वेणैवान्वयः ननुतन्निवर्त्यंकर्माज्ञानंचतत्त्वांतरंस्यात् न रजःकर्मरजसोवृत्तिः अज्ञानंचतमसः अतःकर्माज्ञानयोः रजस्तमोद्वाराप्रकृतावेवांतर्भावइतिभावःतथापिकालस्वभावयोस्तत्त्वांतरतास्यात् न गुणव्यतिकरइति गुणानांव्यतिकरोयस्मात् सईश्वरएवकालोनाम स्वभावोनामसूत्रंमहत्तत्त्वमेवतस्यसर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवंज्ञानादीनांयथायथमंतर्भावान्नपक्षद्वयेऽपितत्त्ववद्धिरेतच्चपक्षांतरेष्वपिज्ञेयं पक्षांतरमुद्भावयति केतेगुणाःकिंप्रयोजनाः किंस्वरूपाः एतत्सर्वंदर्शयन् अर्थान्नवैकादशपंचत्रीन् स्वमतत्वप्रतिपादनश्लोके त्रीनितिपदंव्याचष्टे सत्त्वंरजस्तमइति मतांतरेकालःसू

प्रकृतेर्गुणसाम्यंवैप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः ॥ १२ ॥ सत्त्वंज्ञानंरजःकर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवच ॥ १३ ॥ पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमहंकारोनभोऽनिलः ॥ ज्योतिरापःक्षितिरितितत्त्वान्युक्तानिमेनव ॥ १४ ॥ श्रोत्रंत्वग्दर्शनंघ्राणोजिह्वेतिज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिःकर्माण्यंगोभयंमनः ॥ १५ ॥ शब्दस्पर्शोरसोगंधोरूपंचेत्यर्थजातयः ॥ गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

त्रंपुरुषइति स्वमतेतुगुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भेदोविवक्षितः अतोगुणास्त्रीणितत्त्वानि अपराणिपंचविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि ॥ १३ ॥ तत्रनवदर्शयति पुरुषइतिसार्धद्वाभ्यां व्यक्तंमहत्तत्त्वं नभआदीनिपंचतन्मात्राणि मेमया ॥ १४ ॥ एकादशदर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनंचक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि पंचवागादिपाय्वंतानि द्वंद्वैक्येनोक्तानिचत्वारि अंघ्रिश्च इतिकर्माणिकर्मेंद्रियाणिपंच उभयात्मकंमनः उभयेंद्रियसाधारणमित्यर्थः अंगहेउद्धव एवमेतान्येकादश॥१५॥पंचदर्शयति शब्दइति शब्दादीनिविषयतयापरिणतानिपंचभूतानि ननुगत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यंपक्षत्रयेऽपिस्यान्नेत्याह गतीति गतिश्चउक्तिश्चउत्सर्गोच शिल्पंच तानिकर्मायतनानांकर्मेंद्रियाणांसिद्धयः फलानि नतत्त्वांतराणीत्यर्थः ॥१६॥ ॥६६॥

ननुयदिसर्वमपियुक्तंतर्हिकुतोविवादः यदिचमायैवालंबनंतर्हिकुतोहेतुंप्रतिविवादस्तत्राह नैतदेवमिति हेतुंप्रतिविवदमानानांमदीयादुरतिक्रमाःशक्तयः अंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेणपरिणताः सत्त्वाद्याएवहेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ तासांविवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासांव्यतिकरात्क्षोभाद्वदतांपदं विषयोविकल्पोभेदआसीदंतःकरणवृत्तिविकल्पोवातन्मूलभूतः एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति एतेषांवाख्यानांआलंबनभूतःसःविकल्पः शमदमयोर्द्वैक्यंतस्मिन्प्राप्तेविकल्पोऽप्येतिलीयते तंचविकल्पनाशमनुवादःशाम्यतीति॥ ६॥संतिसर्वत्रइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति परस्परेतिद्वाभ्यां अन्योऽन्यस्मिन्ननुप्रवेशाद्वक्तुर्यथाविवक्षितंतथापूर्वंकारणमपरंकार्यं कार्यकारणभावेनप्रसंख्यानंभवति यद्वा पूर्वाअल्पसंख्याऽपराधिकसंख्यातयोर्भावःपौर्वापर्यं तेनप्रसंख्यानंगणनमिति ॥ ७ ॥ अनुप्रवेशंदर्शयति एकस्मिन्नपीति पूर्वस्मिन्कारणभूतेतत्त्वे कार्यतत्त्वानिसूक्ष्मरूपेणप्रविष्टानीतिमृदिघटवत् अपरस्मिन्कार्यतत्त्वेकारणतत्त्वान्यनुगतत्वेनप्रविष्टानिघटेमृद्वत् ॥ ८ ॥ अविरोधमुपसंहरति अतोऽमीषांतत्त्वानांपौर्वापर्यंतत्कारणकार्यत्वंप्रसंख्यानंच न्यूनाधिकमभीप्सतांवादिनांमध्ये यथाविवक्षयायद्वक्तंयस्यमुखंप्रवर्तते तत्सर्वंविविक्तंनिश्चितंवयंगृह्णीमः उक्तन्यायेनसर्वत्रमुक्तेःसंभवात् ॥ ९ ॥ ननुकार्यकारणतत्त्वानांपृथक्त्वापृथक्त्वविवक्षयाभवतुनामसंख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तुकथंभेदाभेदविवक्षयाषड्विंशतिपंचविंशतिपक्षौप्रवृत्तौअतआह अनादीति स्वतोनसंभवति अन्यतस्तुसंभवात् स्वतःसर्वज्ञःपरमेश्वरोऽन्योभवितव्यइतिषड्विंशतिपक्षाभिप्रायइत्यर्थः॥ १०॥कथंतर्हिपंचविंशतिपक्षस्तत्राह पुरुषेतिवैलक्षण्यंविसदृशत्वंनास्ति द्वयोरपिचिद्रूपत्वादतस्तयोरत्यंतमन्यत्वकल्पनाअपार्थाव्यर्था एवंपंचविंशतिपक्षःप्रवृत्तइत्यर्थः नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्यपृथक्त्वात्पक्षद्वयमपिनघटतेअतआह ज्ञानंचेति सत्वगुणवृत्तित्वात्तदंतर्भूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नैतदेवंयथात्थत्वंयदहंवच्मितत्तथा ॥ एवंविवदतांहेतुंशक्तयोमेदुरत्ययाः ॥ ५ ॥ यासांव्यतिकरादासीद्विकल्पोवदतांपदम् ॥ प्राप्तेशमदमेऽप्येतिवादस्तमनुशाम्यति ॥ ६ ॥ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानांपुरुषर्षभ ॥ पौर्वापर्यप्रसंख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितं ॥७॥ एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच ॥ पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वातत्त्वेतत्त्वानिसर्वशः ॥ ८ ॥ पौर्वापर्यमतोमीषांप्रसंख्यानमभीप्सतां ॥ यथाविविक्तंयद्वक्तंगृह्णीमोयुक्तिसंभवात् ॥ ९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्यपुरुषस्यात्मवेदनं ॥ स्वतोनसंभवादन्यस्तत्त्वज्ञोज्ञानदोभवेत् ॥ १० ॥ पुरुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि ॥ तदन्यकल्पनापार्थाज्ञानंचप्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥

ननुतर्हित्वंमत्कृपयाकथय ओमितिकथयति मामेवयज्ञरूपंविधत्ते मामेवतत्तद्देवतारूपमभिधत्तेनमत्तःपृथक् यच्चाकाशादिप्रपंचजातं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिनाविकल्प्यापोह्यतेनिराक्रियते तदप्यहमेवनमत्तःपृथगस्ति कुतइत्यपेक्षायांसर्ववेदार्थं संक्षेपतःकथयति एतावानेवसर्वेषांवेदानामर्थः तमेवाह शब्दोवेदःमांपरमार्थरूपमाश्रित्य भिदांमायामात्रमित्यनूद्य नेहनानास्तिकिंच नेतिप्रतिषिध्यप्रसीदतिनिवृत्तव्यापारोभवति अयंभावःअंकुरयोरसःसएवतद्विस्तारभूतनानाकांडशाखास्वपि तथैवप्रणवस्ययोऽर्थःपरमेश्वरः सएवतद्विस्तारभूतानांसर्ववेदकांडशाखानामपिसंगच्छतेनान्यइति नित्यमुक्तः स्वतःसर्ववेदकृत्सर्ववेदवित्॥स्वपरज्ञानदातायस्तंवंदेगुरुमीश्वरं ॥ ४३ ॥ इत्येकादशेटी०एकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥ द्वाविंशेतत्त्वसंख्यानामविरोधविधोच्यते॥

मांविधत्तेऽभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यतेत्वहं॥ एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमांभिदां॥ मायामात्रमनूद्यांतेप्रतिषिध्यप्रसीदति॥ ४३ ॥ इति०महापुराणेएकादशस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥ उद्धवउवाच कतितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्यृषिभिःप्रभो ॥ नवैकादशपंचत्रीण्यात्थत्वमिहशुश्रुम ॥ १ ॥ केचित्षड्विंशतिंप्राहुरपरेपंचविंशतिं॥ सप्तैकेनवषट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे॥ २॥ केचित्सप्तदशप्राहुःषोडशैकेत्रयोदश॥ एतावत्त्वंहिसंख्यानामृषयोयद्विवक्षया॥गायंतिपृथगायुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि॥३॥ श्रीभगवानुवाच युक्तयःसंतिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा॥ मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटं॥ ४॥

पुंप्रकृत्योर्विवेकश्चजन्ममृत्युविधादिच ॥ १ ॥ तदेवंवेदादीनांप्रवृत्तिपरत्वंनिराकृत्यमोक्षपरत्वंनिर्णीतं सतिचमोक्षपरत्वेऽपितदवांतरविवादाः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्यासुविवदंते तत्राऽपिबाह्यार्थसदसत्त्वेआत्मत्वेऽप्येकत्वनानात्वादिषुतत्रकिंसत्यमितिजिज्ञासयापृच्छति कतीति ऋषिभिःआगमेषुबहुधासंख्यातानितेषुकतियुक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादपूर्वकंबहुधासंख्यानंप्रपंचयति नवेतित्रिभिः त्वंतावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ तानिचवयंशुश्रुमः श्रुतवंतः ॥ १ ॥ २ ॥ एतावतीनांभावएतावत्त्वंनानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षयायत्प्रयोजनमभिप्रेत्यचगायंति आयुष्मन्नित्यमूर्ते ॥ ३॥ विवक्षाभेदेनसर्वंयुक्तमेव माययाचकिंनामनयुक्तमित्याह युक्तयइति यथाब्राह्मणा[illegible] तेतद्युक्तंमचवस्तुतः यस्मात्संतिसर्वत्रांतर्भूतानिसर्वाणितत्त्वानि किंच मायामिति असत्त्वेऽपिमायाश्रयत्वात्घटतएवेत्यर्थः उद्गृह्यस्वीकृत्य नहिमरीचिजलपरिमाणादिविवादेकिंचिदघटितमिवभवति ॥ ४॥

छंदोमयोवेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामेवदर्शयति स्पर्शादीन्व... पयतिसंकल्पयतीतिस्पर्शरूपि तेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं हृदयाकाशाद्बृहतींवेदलक्षणांवाणींसृजतीतितृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्यानायविशेषणानि सहस्रपदवींबहुमार्गां अनेकपुरुषार्थसाधनवतीं तदेवाह ओंकारात्उरःकंठादिसंगेनव्यंजितैःस्पर्शादिभिर्भूषितां ओंकारश्चात्रहृद्गतःसूक्ष्मोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंग्यकोटित्वात् तत्रस्पर्शाःकादिपंचवर्गाः स्वराअकारादयःषोडशउष्माणःशषसहाः अंतस्थायरलवाः तैरुपलक्षितां ॥ ३९ ॥ एवंविचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्वितता यथोत्तरंचत्वारिचत्वार्यक्षराणिउत्तराणिअधिकानियेषांतैःछंदोभिरुपलक्षितां एवमनंतपारांसृजतिस्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति ॥ ४० ॥ तेषुकतिचिच्छंदांसिदर्शयति गायत्रीति तत्रचतुर्विंशत्यक्षरागायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्ध्योष्णिक्‌त्रिछंदांसि अष्टाविंशत्यक्षराउष्णिक् द्वात्रिंशत्यक्षरानुष्टुप् एवंसर्वाणिचतुरुत्तराणिछंदांसि अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराडित्यर्थः एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामितिपूर्वेणान्वयः अतोबृहत्यपिसाकल्येनस्वरूपतोदुर्ज्ञेयाइत्युक्तं ॥ ४१ ॥ अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडेविधिवाक्यैःकिंविधत्ते देवताकांडेमंत्रवाक्यैःकिमाचष्टेप्रकाशयति ज्ञानकांडेकिमनूद्यविकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्याहृदयंतात्पर्यं मत्‌मत्तोऽन्यःकश्चिदपिनवेद ॥ ४२ ॥

छंदोमयोमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः ॥ ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषितां ॥ ३९ ॥ विचित्रभाषाविततांछंदोभिश्चतुरक्षरैः ॥ अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयं ॥ ४० ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच ॥ त्रिष्टुप्जगत्यतिछंदोह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ॥ ४१ ॥ किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत् ॥ इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन ॥ ४२ ॥

तदेवंवेदानांप्रवृत्तिपरत्वंनिराकृत्यप्रकृतंनिवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति वेदाइति कर्मब्रह्मदेवताकांड विषयाइमेवेदाः ब्रह्मात्मविषयाःब्रह्मैवा त्मानसंसारीत्येतत्पराः तत्परत्वाप्रतीतौच फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोचनंपरं॥श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनमित्युक्तमेवकारण मनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयोमंत्रास्तद्द्रष्टारोवा तत्किमिति यतःपरोक्षमेवममचप्रियं अयंभावः शुद्धांतःकरणैरेवाववबोद्धव्यंनान्यैरनधि कारिभिः वृथाकर्मत्यागेनभ्रंशप्रसंगादिति ॥ ३५ ॥ चतुर्वेदज्ञाअपिजैमिन्यादयःकिमितितथावेदस्यब्रह्मपरत्वंनवर्णयंति मांविनातत्त्व तोवेदंतदर्थंवानकोऽपिवेदेत्याशयेनाह शब्दब्रह्मेतियावत्समाप्ति स्वरूपतोऽर्थतश्चदुर्विज्ञेयं तच्चसूक्ष्मंस्थूलंचेतिद्विविधम् तत्रसूक्ष्मंतावत्स्व रूपतोऽपिदुर्ज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयम् प्रथमंप्राणमयंपराख्यंततोमनोमयंपश्यंत्याख्यम् ततइंद्रियमयंमध्यमाख्यं तस्यवाग्व्यं जकत्वेनवागिंद्रियप्रधानत्वात् किंचअनंतपारं समष्टिप्राणादिमयस्यनिर्विशेषस्यचतस्यकालतोदेशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपिदु र्ज्ञेयत्वमाह गंभीरंनिगूढार्थम् अतोदुर्विगाह्यम् मतिप्रवेशानर्हम् तथाचश्रुतिःचत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः

वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाइमे ॥ परोऽक्षवादाऋषयःपरोऽक्षंममचप्रियं ॥ ३५ ॥ शब्दब्रह्मसुदुर्बो धंप्राणेंद्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ॥ ३६ ॥ मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणाऽनंतशक्ति ना ॥ १५ ॥ भूतेषुघोषरूपेणबिसेषूर्णेवलक्ष्यते ॥ ३७ ॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात् ॥ आकाशा द्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ॥ ३८ ॥

गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति अयमर्थःवाचःशब्दब्रह्मणः परिमितानिगणितानिपद्यतेज्ञायतेपरंतत्त्वमेभिरितिपदा निरूपाणिचत्वारिचत्वार्यपियेमनीषिणोंऽतर्दृष्टयस्तएवविदुः नान्ये यतःगुहायांदेहमध्येत्रीणिनिहितानिनेंगयंतिस्वरूपंनप्रकाशयंति अ तःकेवलंवाचःतुरीयंचतुर्थंभागंवैखरीरूपंमनुष्यावदंतितदपिवदंत्येवनतत्त्वतोजानंति॥३६॥ तत्रमनीषिभिरेवज्ञेयंसूक्ष्मंतत्त्वरूपंदर्शयति मयेति मयांऽतर्यामिणोपबृंहितमधिष्ठितम् अंतस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह भूम्नेति अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह ब्रह्मणेति अविकृत स्यापिनियंतृत्वंघटयति अनंतशक्तिनेति भूतेषुसर्वप्राणिषुघोषरूपेणनादरूपेणलक्ष्यतेमनीषिभिः अंतःसूक्ष्मत्वेनदर्शनेदृष्टांतः बिसेषु ऊर्णातंतुरिवेति ॥ ३७ ॥ ततोवैखर्याख्यायाबृहत्यावाचउत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेतित्रिभिः हृदयात्सकाशात् मुखात्द्वारात् उद्वमते बहिःप्रकटयति दार्ष्टांतिकेयोजयति आकाशादिति प्राणःतदुपाधिः हिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्भगवान् तेनरूपेण ॥ ३८ ॥

कोऽसौस्वलोकस्तमाह हृदिस्थमात्मानंमांस्वलोकम् ननुहृदिस्थमहंकरास्पदंजानंत्येव सत्यम् परमात्मानंतुनजानंतीत्याह यइदंयद्व्यति रिक्तंजगन्नास्ति कुतःयतइदंजगज्जातंतंकुतोनजानंति हियस्मात् उक्थंकर्मैवशस्त्रंशंस्यंकथनीयंपशुहिंसासाधनंवायेषांते अतःकेव लमसुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारंतमःतेनव्याप्तानिचक्षूंषियेषांते यथासन्निहितमपिनजानंतितद्वत् तथाचश्रुतिःनतंविदाथयइमाज जानाऽन्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति॥२८॥वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजंतीत्याह तेपरोक्ष मस्फुटंमेमतमविज्ञाय देवादीन्यजंतइत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाह हिंसायांमांसभक्षणार्थंतत्फलार्थंयदिरागःस्यात्तर्हि यज्ञएवेत्यभ्य नुज्ञाद्वारापरिसंख्येयं नहिंस्यात्सर्वभूतानिअग्नीषोमीयंपशुमालभेतइति नत्वावश्यकत्वेनचोदनेत्येवंरूपं यद्यपिनित्यनैमित्तिकयोः का मविशेषानुबंधोनास्ति तथाऽपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः सामान्यतःपितृलोककामनाऽस्त्येव अंतःकरणशुद्धिकामनाचेतिभावः तदुक्तं

नतेमामंगजानंतिहृदिस्थंयइदंयतः ॥ उक्थशस्त्राह्यसुतृपोयथानीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥ तेमेमतमविज्ञायप रोऽक्षंविषयात्मकाः ॥ हिंसायांयदिरागःस्याद्यज्ञएवनचोदना ॥ २९ ॥ हिंसाविहाराह्यालब्धैःपशुभिःस्वसु खेच्छया ॥ यजंतेदेवतायज्ञैःपितृभूतपतीन्खलाः ॥ ३० ॥ स्वप्नोपममुंलोकमसंतंश्रवणप्रियं ॥ आशि षोहृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ॥ ३१ ॥ रजःसत्त्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमोजुषः ॥ उपासतेइंद्रमुख्या न्देवादीन्नतथैवमां ॥ ३२ ॥ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकु लाः ॥ ३३ ॥ एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणां ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमद्वार्त्ताऽपिनरोचते ॥ ३४ ॥

नाकामस्यक्रियाकाचिद्दृश्यतेचेहकर्हिचित् ॥ यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमिति ॥ २९ ॥ अज्ञत्वादेवहिंसयाविहारःक्रीडायेषां ते ॥ ३० ॥ किंचतेऽतिमंदबुद्धयइत्याह स्वप्नोपममिति अमुंपरलोकम् आशिषश्चास्मिन्लोकेसंकल्प्यनतुनिश्चित्यविघ्नबाहुल्यात्त्यजंति कर्मसुविनियोजयंति यथाकश्चिद्वणिक्दुस्तरसमुद्रादिलंघनेनबहुधनार्जनेच्छयासिद्धंधनंत्यजन्नुभयभ्रष्टोभवतितद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अतोरजःसत्त्वतमोजुषः स्वानुरूपानिंद्रादीनेवोपासते नतुमांगुणातीतम् यद्यपिइंद्रादीनामपिमदंशत्वान्मदुपासनमेवतत् तथाऽपियथा वन्नोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ हृदिसंकल्प्येत्युक्तंतमेवसंकल्पंदर्शयति इष्ट्वेति तस्यभोगस्यअंते महाशालामहागृहस्थाः ॥ ततःकिमतआह एवमिति अतोमत्प्रवणत्वाभावान्नित्यंसंसारिणोभवंतीतिभावः ॥ ३४ ॥

ननुप्रवृत्तस्यस्वर्गादिफलश्रवणात्कुतःस्वार्थविभ्रंशस्तत्राह फलश्रुतिरिति इयंफलश्रुतिःनश्रेयःपरमपुरुषार्थपरानभवतीत्यर्थः किंतुबहि र्मुखानां नृणांमोक्षविवक्षया अवांतरफलैःकर्मसुरुच्युत्पादनमात्रम् यथाभैषज्येऔषधेरोचनंरुच्युत्पादनम् तथाहि पिबनिंबंप्रदास्या मिखलुतेखंडलड्डुकान्॥पित्रैवमुक्तःपिबतिनफलंतावदेवतु॥तथामातृवाक्यंच शिखातेवर्धतेवत्सगुडूचींश्रद्धयापिबेतिनफलंतावदेवतु किं तुआरोग्यम् ॥ २३ ॥ ननुकर्मकांडेमोक्षस्यनामापिनश्रूयतेकुतएवंव्याख्यायतेयथाश्रुतस्याघटनादित्याह उत्पत्त्येतिद्वाभ्याम् उत्प त्त्यास्वभावतएवकामेषुपश्वादिषुप्राणेषु आयुरिंद्रियबलवीर्यादिषुस्वजनेषुपुत्रादिषु अनर्थहेतुषुपरिपाकतोदुःखहेतुषु ॥ २४ ॥ अत स्तान्स्वार्थंपरमसुखमविदुषः अतोनतान्प्रव्हीभूतान्वेदोयद्बोधयिष्यतितदेवश्रेयइतिविश्वसितानित्यर्थः तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनि

फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोचनंपरम्॥श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनम्॥ २३ ॥ उत्पत्त्यैवहिका मेषुप्राणेषुस्वजनेषुच॥आसक्तमनसोमर्त्याआत्मनोनर्थहेतुषु ॥ २४॥ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजि नाध्वनि॥ कथंयुंज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमोविशतोबुधः॥ २५ ॥ एवंव्यवसितंकेचिदविज्ञायकुबुद्धयः॥ फल श्रुतिंकुसुमितांनवेदज्ञावदंतिहि॥ २६॥ कामिनःकृपणालुब्धाःपुष्पेषुफलबुद्धयः॥अग्निमुग्धाधूमतांऽताःस्वं लोकंनविदंतिते॥ २७॥

कामवर्त्मनि देवादियोनिषुभ्राम्यतःततःपुनःतमःवृक्षादियोनिंविशतः पशुकामइति आयुरिंद्रि यादिकामइतिच पुत्रादिकामइतिच कथंपुनस्तेष्वेवकामेषुस्वयंबुधोवेदोयुंज्यात्प्रवर्तयेत् तथासत्यनाप्तःस्यादितिभावः ॥ २५ ॥ कथं तर्हिकर्ममीमांसकाः फलपरतांवदंतितत्राह एवमिति व्यवसितंवेदस्याभिप्रायं कुसुमितामवांतरफलप्ररोचनायारमणीयांपरमफलश्रु तिंवदंति कुतस्तेकुबुद्धयःतदाह हियस्माद्वेदज्ञाः व्यासादयस्तथानवदंतीति ॥ २६ ॥ कुबुद्धितांप्रपंचयति कामिनइत्यष्टभिः कामित्वा त्कृपणाः ततोलुब्धाः तृष्णाकुलाः अतःपुष्पेषुअवांतरफलेषुपरमफलबुद्धयः अतएवअग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेनलुप्तविवे काः ततश्चधूमतांताः धूमताधूममार्गोऽतेयेषांते स्वंलोकमात्मतत्त्वं तथाचश्रुतिः कश्चिद्वाअस्माल्लोकात्प्रेत्यआत्मानंवेद अयमहमस्मी ति कश्चित्स्वंलोकंनप्रतिजानाति अग्निमुग्धोहैवधूमतांऽतइति ॥ २७ ॥

अयंचगुणदोषविभागोनवास्तवइत्याह क्वचिदिति आपदिप्रतिग्रहोगुणोप्यनापदिनिषिद्धत्वाद्दोषः परधर्मश्चपरस्यगुणोपिअस्यदोषः दोषोपिकुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्नदोषः अपितुविधिबलेनगुणः एवंयोयंगुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थेनियमः गुणदोषार्थोवायोनियमः नियामकंशास्त्रं सतयोर्भेदमेवबाधते ॥ १६ ॥ दोषस्यक्वचिद्दोषत्वाभावेगुणत्वेचोदाहरणंदर्शयति समानस्यतस्यैवकर्मणः सुरापानादेराचरणमपतितानांपतनहेतुरपि जात्याकर्मणावापतितानां पुनःपातकमधिकारभ्रंशकंनभवति पूर्वमेवपतितत्वात् अतोऽत्रदोषस्यापिदोषतानास्तीत्यर्थः तथासंगोपियोयतेर्दोषःसगृहस्थस्यौत्पत्तिकः पूर्वस्वीकृतोनदोषः अपितुगुणः ऋतौभार्यामुपेयादित्यादिविधानात्

क्वचिद्गुणोपिदोषःस्याद्दोषोऽपिविधिनागुणः॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेवबाधते॥ १६॥ समानकर्माचरणंपतितानांनपातकं॥ औत्पत्तिकोगुणःसंगोनशयानःपतत्यधः॥ १७॥ यतोयतोनिवर्तेतविमुच्येततस्ततः॥ एषधर्मोनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः ॥ १८॥ विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसंगस्ततोभवेत्॥ संगात्तत्रभवेत्कामःकामादेवकलिर्नृणां ॥ १९ ॥ कलेर्दुर्विषहःक्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ॥ तमसाग्रस्यतेपुंसश्चेतनाव्यापिनीद्रुतम्॥ २०॥तयाविरहितःसाधोजंतुःशून्यायकल्पते॥ततोऽस्यस्वार्थविभ्रंशोमूर्छितस्यमृतस्यच ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेननात्मानंवेदनापरं॥ वृक्षजीविकयाजीवन्व्यर्थंभस्त्रेवयःश्वसन् ॥ २२ ॥

उभयत्रदृष्टांतः पूर्वमेवाधःशयानोयथानपततीति ॥ १७॥ अतोगुणदोषनियमविधीनांप्रवृत्तिसंकोचद्वारानिवृत्तावेवतात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतोयतइति ॥ १८ ॥ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतांवेदस्यनिराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतांदर्शयति विषयेष्वितिचतुर्भिः संगःआसक्तिः तत्रतेषुविषयेषुयेनप्रतिहन्यतेकामः तेनसहक्रमादेवकलिः कलहोभवति ॥ १९ ॥ दुर्विषहःतीव्रः तमःसंमोहः तंक्रोधंचेतनाकार्याकार्यस्मृतिःद्रुतंशीघ्रं॥२०॥हेसाधोतयाकार्याकार्यस्मृत्यारहितोजंतुःशून्यायकल्पतेअसत्तुल्योभवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशःपुरुषार्थहानिः मूर्छितस्यमृततुल्यस्य ॥ २१ ॥ तत्तुल्यत्वंप्रपंचयति विषयेति व्यर्थंवृक्षजीविकयैवयोजीवन्वर्तते समूर्छिततुल्यः अतएवयोभस्त्रेवश्वसन्वर्ततेसमृततुल्यः अतःस्वार्थनाशइत्यर्थः ॥ २२ ॥

शक्त्याऽशक्त्यासूर्योपरागादिसूतकान्तादेःशक्तान्प्रतिअशुद्धिः अशक्तान्प्रतिशुद्धिःबुध्यापुत्रजननादौदशाहाद्बहिर्ज्ञानेनशुद्धिः अंतर्ज्ञाने
नाशुद्धिः समृध्याजीर्णमलवद्वस्त्रादेःसमृद्धंप्रत्यशुद्धिः दरिद्रंप्रतिशुद्धिः तत्रापिविशेषमाह यदीति एतेचद्रव्यवचनादयोद्रव्याशुद्धिद्वारा
आत्मनेयदघंकुर्वंति तद्देशावस्थाऽनुसारतएव यथायथावत्कुर्वंतिनसर्वतः तथाहिनिर्भयएवदेशेकुर्वंतिनतुचौराद्याकुले तथारोगादिव्य
तिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेवकुर्वंति नबाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथाचस्मृतिः॥देशंकालंतथात्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनं॥ उपपत्तिमवस्थां
चज्ञात्वाशौचंप्रकल्पयेदिति॥११॥द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्यशुद्धिरित्युक्तं तत्रवचनादिशुद्धिरेकरूपैव द्रव्यतस्तुशुद्धिर्बहुरूपेतितांप्रपंचयति धा
न्येति दारुलौकिकंपहचमसादिच धान्यानांवायुना दारूणांयज्ञपात्रादीनांपहचमसानांचतोयाग्न्युष्णोदकैः अस्थांगजदंतानांकाले
नतंतूनांतोयेन रसास्तैलघृतादयः तैजसाःसुवर्णादयः तेषांअग्निनाशुद्धिः पार्थिवानांचरथ्याकर्दमघटेष्टकादीनांयथायथंकालादिभिःशु

शक्त्याऽशक्त्याऽथवाबुद्ध्यासमृद्ध्याचयदात्मने॥ अघंकुर्वंतिहियथादेशावस्थानुसारतः॥११॥ धान्यदा
र्वस्थितंतूनांरसतैजसचर्मणाम्॥ कालवाय्वग्निमृत्तोयैःपार्थिवानांयुतायुतैः॥१२॥ अमेध्यलिप्तंयद्येनगं
धलेपंव्यपोहति॥ भजतेप्रकृतिंतस्यतच्छौचंतावदिष्यते॥१३॥ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः
मत्स्मृत्याचात्मनःशौचंशुद्धःकर्माचरेद्द्विजः॥१४॥ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणम्॥ धर्मःसंपद्यतेष
ड्भिरधर्मस्तुविपर्ययः॥१५॥

द्धिः तत्रापिकाकांत्यजाद्युपघाततारतम्येनदेशकालावस्थाद्यनुसारेणैव एतैरन्यैश्चयुतायुतै
र्मिलितैःकेवलैश्च कालस्यपुनर्ग्रहणंयुतत्वप्रदर्शनार्थं॥ १२ अस्पृश्यस्पर्शेशुद्धिमुक्त्वा लेपविषयेऽप्याह यत्पीठपात्रवस्त्रादि येनतक्षण
क्षाराम्लोदकादिनागंधंलेपंचव्यपोहतित्यजति स्वगतंचमलंत्यक्त्वाप्रकृतिस्वमेवरूपंभजते तस्यतच्छौचंशोधकं यावतावतक्षणादिना
व्यपोहतितावत्प्रमाणंस्वरूपतआवृत्तितोवातत्कर्तव्यमिष्यते॥१३॥ एवंतावत्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानींकर्तृशुद्धिमाह स्नानेति अवस्थाकौ
मारादिःवीर्यंशक्तिः संस्कारःउपनयनादिः कर्मसंध्योपासनदीक्षादिलक्षणं आत्मनःसाहंकारस्यकर्तुः एतैःस्नानादिभिर्यथायथंतत्कार्या
नुसारिणीशुद्धिः इयंचशुद्धिर्नव्यवहारार्थाकिंतुविहितकर्मार्थेत्याह शुद्धइति द्विजइत्युपलक्षणंशूद्रादेरपि॥१४॥ मंत्रशुद्धिमाह सद्गुरुमु
खाद्यथावत्सांगोपांगविनियोगसहितंपरिज्ञानंमंत्रस्यशुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणंकर्मणःशुद्धिः धर्माद्यर्थंशुध्यशुद्धीप्रपंचतःप्रद
र्श्योपसंहरति धर्मइति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिः षड्भिःशुद्धैर्धर्मःसंपद्यते एतेषांयोविपर्ययःसोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः॥१५॥

धातुषुदेहेषुनामरूपाणिवर्णाश्रमादीनि कल्पनायाःप्रयोजनमाह एतेषांप्राणिनांस्वार्थसिद्धयेप्रवृत्तिनियमद्वाराधर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ नकेवलंदेहेष्वेवअपितुदेशकालादिभावानामपि आदिशब्देनानुपादेयानांफलनिमित्ताधिकारिणांग्रहणं वस्तूनामुपादेयानांव्रीह्यादीनामपि मममया नियमार्थसंकोचार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ एवंगुणदोषविषयंपरिशोध्य तयोःशुध्यशुद्धिमूलत्वाच्छुध्यशुद्धीप्रपंचयति अकृष्णसारइत्यष्टभिः देशानांमध्येकृष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्रापिअब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिशून्यः अत्यंतमशुचिः कृष्णसारोपि कृष्णेनमृगेणसारःश्रेष्ठोयःसोपिअसौवीरःकीकटः सुवीराःसत्पुरुषाः तद्वान्सौवीरः कीकटोपिशुचिः तदुक्तं सर्वेपुण्यतमोदेशःसत्पात्रं यत्रलभ्यतइति तद्वर्जितोयःकीकटःअंगवंगकलिंगादिः असंस्कृतःसंमार्जनादिशून्यः म्लेछबहुलोवा ईरिणमूषरं एकवद्भावः तत्अशु

वेदेनुनामरूपाणिविषमाणिसमेष्वपि ॥ धातुषूद्धवकल्प्यंतएतेषांस्वार्थसिद्धये ॥६॥ देशकालादिभावानां वस्तूनांममसत्तम ॥ गुणदोषौविधीयेतेनियमार्थंहिकर्मणाम् ॥७॥ अकृष्णसारोदेशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥ कर्मण्योगुणवान्कालोद्रव्यतःस्वतएववा ॥ यतो निवर्ततेकर्मसदोषोऽकर्मकःस्मृतः ॥९॥ द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धीचद्रव्येणवचनेनच ॥ संस्कारेणाथकालेनमहत्त्वाल्पतयाऽथवा ॥ १० ॥

चि तदन्यःशुचिरित्यर्थादुक्तंभवति ॥ ८ ॥ कालस्यशुध्यशुद्धीदर्शयति कर्मण्यइति द्रव्यतः द्रव्यसंपत्त्या स्वतोवापूर्वाह्णादिर्यःकर्मण्यः कर्मार्हःसकालस्तस्मिन्कर्मणिगुणवान् यतः यस्मिन्द्रव्यालाभेनवाराष्ट्रविप्लवादिनावा कर्मनिवर्तते यश्चसूतकादौदशाहादिलक्षणोऽकर्मकःकर्मानर्हः स्मृतः सकालोदोषः अशुद्धइत्यर्थः ॥ ९ ॥ वस्तुशब्दोपात्तानांद्रव्यानांशुध्यशुद्धीदर्शयति द्रव्यस्येतिचतुर्भिः द्रव्येणतोयादिनाशुद्धिः मूत्रादिनात्वशुद्धिः वचनेनशुद्धमशुद्धंवेतिसंदेहेशुद्धमित्येवंरूपेणब्राह्मणवचनेनशुद्धिः विपरीतेन अशुद्धिः संस्कारेणप्रोक्षणादिनापुष्पादेःशुद्धिः अवघ्राणादिनात्वशुद्धिः कालेनदशाहादिनानवोदकादेः शुद्धिः कालेमेघोदकंपाह्यंवर्ज्यंतुत्र्यहमेवहि ॥ अकालेदशरात्रंस्यात्ततःशुद्धिर्विधीयते ॥ पर्युषितान्नादेःअशुद्धिः अंत्यजाद्युपहतानांतडागाद्युदकानांमहत्वाल्पत्वाभ्यांशुध्यशुद्धी ॥ १० ॥

अयतिस्वपरानंदःपरानंदनृकेसरी॥यत्कृपालवलेशेनश्रीधरःसत्कृतिःकृती ॥ १ ॥ ईक्षतामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसं॥मयाहित्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः ॥ २ ॥ एकविंशेक्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणां॥कामिनांद्रव्यदेशादिगुणदोषाःप्रपंचिताः॥ ३ ॥ तदेवंगुणदोषव्यवस्थार्थंयोगत्रयमुक्तंतत्रज्ञानभक्तिसिद्धानांनकिंचिद्गुणदोषौ साधकानांतुप्रथमतोनिवृत्तिकर्मनिष्ठानांयथाशक्तिनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणंनिषिद्धकरणंचतन्मलीमस्करणत्वाद्दोषः तन्निवर्तकत्वाच्चप्रायश्चित्तंगुणःविशुद्धसत्वानांतुज्ञाननिष्ठानांज्ञानाभ्यासएवसिद्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानांपुनः श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेवगुणः तद्विरुद्धंसर्वमुभयेषांइत्युक्तं इदानींयेतुनसिद्धानापिसाधकाः किंतुकेवलंकाम्यकर्मप्रधानाःतेषांसकलगुणदोषान्प्रपंचयिष्यन्नादौतानतिबहिर्मुखान्निंदति यएतानिति मत्पथःमदुक्तमार्गान् क्षुद्रान्तुच्छान् चलैःअस्थिरैः प्राणैर्देहवायुभिरिंद्रियैर्वाजुषंतः सेवमानाभवंति तेसंसरंति निखिलगुणदोषभाक्त्वेननानायोनीः

श्रीभगवानुवाच यएतान्मत्पथोहित्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मकान्॥क्षुद्रान्कामांश्चलैःप्राणैर्जुषंतःसंसरंति ते॥ १ ॥ स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः॥विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चयः॥ २ ॥ शुद्ध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तुषु॥द्रव्यस्यविचिकित्सार्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ॥ ३ ॥ धर्मार्थव्यवहारार्थंयात्रार्थमितिचानघ ॥ दर्शितोऽयंमयाचारोधर्ममुद्वहतांधुरं ॥ ४ ॥ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः॥ आब्रह्मस्थावरादीनांशारीराआत्मसंयुताः॥ ५ ॥

प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननुतैरेवकर्मभिःकेचिद्गुणदोषभाजःकेचिन्नेतिकुतोवैषम्यं नह्यग्निनाकेचित्तप्यंतेकेचिन्नेतिसंभवति तत्राह स्वेस्वइति अधिकारभेदेनकल्पितौगुणदोषौनवस्तुनिष्ठावितिभावः ॥ २ ॥ तदाह शुद्ध्यशुद्धीइति विचिकित्सार्थंयोग्यमयोग्यंवेतिसंदेहद्वारास्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः तत्रशुद्ध्यशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वेगुणदोषौतन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वेशुभाशुभौतन्निमित्तावर्थानर्थौ॥ ३ ॥तत्रशुद्ध्यशुद्धीधर्मार्थं शुद्धेनधर्मः अशुद्धेनाधर्मइतिगुणदोषौ व्यवहारार्थं अशुद्धावपिराजादीनांव्यवहारदर्शनाद्युपादेयंनान्यदितिशुभाशुभौ यात्रार्थंदोषत्वेऽप्यापत्सुशरीरनिर्वाहमात्रोपादानेनपापम् अधिकोपादानेतुपापमिति मयामन्वादिरूपेण धर्मरूपांधुरंभारंकर्मजडानामित्यर्थः ॥ ४ ॥ शुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयिष्यन् वेदोक्तत्वेनतदभिनिवेशोमाभूदिति समानेष्वपिवस्तुष्वितियदुक्तंतत्प्रपंचयति भूमीतित्रिभिःभूतानांप्राणिनाम् धारयंतीतिधातवःकारणानि शारीराःशरीरारंभकाः देहतःसाम्यमुक्तं जीवतोप्याह आत्मसंयुताइति ॥ ५ ॥

हृदयमेवग्रंथिरहंकारः तत्पूर्वकाश्चसर्वेसंशयाःअसंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानिसंसारहेतुभूतानि ॥ ३० ॥ तदेवंव्यवस्थयाऽधि
कारत्रयमुक्तं तत्रचभक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्यचतत्सापेक्षत्वात् भक्तियोगएवश्रेष्ठइत्युपसंहरति तस्मादितित्रिभिः मदात्मनः मयिआ
त्माचित्तंयस्य तस्यश्रेयः श्रेयःसाधनं ॥ ३१ ॥ तत्रहेतुःयत्कर्मभिरित्यादि इतरैरपितीर्थयात्रादिभिःश्रेयःसाधनैर्यद्भाव्यंसत्त्वशुद्ध्यादितत्
सर्वंअंजसाअनायासेनैव ॥ ३२ ॥ स्वर्गमपवर्गमद्धामवैकुंठंलभतएव वांछातुनास्तीत्युक्तं यदिवांछतीति ॥३३॥ तत्रहेतुमाह नकिं
चिदिति धीराःधीमंतःयतोममएकांतिनः मय्येवप्रीतियुक्ताः अतोमयादत्तमपिनगृह्णंति किंवक्तव्यंनवांछतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यंतिक

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिमयिदृष्टेऽखिलात्मनि॥ ३०॥तस्मान्मद्भक्ति
युक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः॥ नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह ॥ ३१ ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैरा
ग्यतश्चयत्॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि॥ ३२ ॥ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेंऽजसा॥ स्वर्गाप
वर्गमद्धामकथंचिद्यदिवांछति॥३३॥ नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम॥ वांछंत्यपिमयादत्तं
कैवल्यमपुनर्भवम्॥ ३४॥ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकं ॥ तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभ
वेत्॥ ३५॥ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः॥साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषाम्॥ ३६॥ ए
वमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः॥ क्षेमंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः॥ ३७ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेएकादशस्कंधेविंशतितमोध्यायः॥ २०॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

मपिकैवल्यं॥ ३४ ॥ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेवपरमुत्कृष्टमनल्पकं महत्निःश्रेयसंफलंतत्साधनंचप्राहुः मेभक्तिः निराशिषः प्रार्थनाशू
न्यस्यनिरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्यपुंसोभवेत् यद्वा मेनिरपेक्षस्ययाभक्तिः सानिराशिषोभवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अनेनप्र
कारेणसिद्धानांनगुणदोषाइतिविरोधपरिहारमुपसंहरति नमयीति गुणदोषैर्विहितप्रतिषिद्धैरुद्भवोयेषांतेगुणाःपुण्यपापादयः साधूनांनि
रस्तरागादीनामतःसमचित्तानांतएव बुद्धेःपरमीश्वरंप्राप्तानां ॥ ३६ ॥ काम्यकर्मनिष्ठांनिंदिष्यन्नेतान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति एवमिति
मेपथःमत्प्राप्त्युपायान् येअनुतिष्ठंतितेक्षेमंकालमायादिरहितंममलोकंविंदंति यत्परमंब्रह्मतच्चविदुः ॥ ३७ ॥ इत्येकादशेटीकायांविंश
तितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

किंच यमादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिक्यापदार्थद्वयशोधनेनममार्चनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्यपक्षस्यस्वातंत्र्यंदर्शयति एतैरुपायै
र्योग्यंपरमात्मानंमनःस्मरेत् नान्यैःअतोऽन्यन्नकुर्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ ननुपापापत्तौप्रायश्चित्तंकार्यमेवतत्राह यदीति योगेनज्ञाना
भ्यासेनैव एतच्चभक्तस्यापिनामकीर्तनाद्युपलक्षणार्थं नान्यत्कृच्छ्रादि ॥ २५ ॥ ननुनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादि
कंत्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्रचतन्निवर्तकत्वात्कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तंगुणइतिविधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तंविनायोगेनैवकथंपापंदहे
त्तत्राह स्वेस्वइतिसार्धेन सएवगुणः नेतरःतदुपपादयति यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेनगुणदोषविधानेनकर्मणांनियमःसंकोचःकृतः कुत
इत्यतआह जात्याउत्पत्त्यैवाशुद्धानांसचप्राप्तानांसंगानांत्याजनेच्छया अयंभावः पुरुषस्याशुद्धिर्नामनप्रवृत्तेरन्याऽस्तिस्वाभाविकप्रवृ

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्याचविद्यया ॥ ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः ॥ २४ ॥ यदिकु-
र्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितम् ॥ योगेनैवदहेदंहोनान्यत्तत्रकदाचन ॥ २५ ॥ स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठास
गुणःपरिकीर्तितः ॥ कर्मणांजात्यशुद्धानामनेननियमःकृतः ॥ गुणदोषविधानेनसंगानांत्याजनेच्छया ॥
॥ २६ ॥ जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु ॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥ २७ ॥
ततोभजेतमांप्रीतःश्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्चतान्कामान्दुःखोदर्कांश्चगर्हयन् ॥ २८ ॥ प्रोक्तेनभक्ति
योगेनभजतोमाऽसकृन्मुने ॥ कामाहृदय्यानश्यंतिसर्वेमयिहृदिस्थिते ॥ २९ ॥

त्त्यैवतस्यमलिनत्वात्नचसहसासर्वतोनिवृत्तिःकर्तुंशक्यतेअतइदंनकर्तव्यमिदमेवकर्तव्यमित्येवंस्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेणनिवृत्ति
रेवक्रियते यथाचनप्रवृत्तिपरोवेदस्तथोत्तराध्यायेवक्ष्यामः उत्पत्त्यैवहिकामेष्वित्यादिना अतोयोगिनःस्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्नप्राय
श्चित्तादिविधिगोचरतेति ॥ २६ ॥ भक्त्यधिकारिणोभक्तियोगमाह जातश्रद्धइतिनवभिः मत्कथासुजातश्रद्धःअतएवान्येषुकर्मसुउद्विग्नः न
तुतत्फलेषुविरक्तः तदाह वेदेति यद्यपिवेदतथाऽपितत्परित्यागेअनीश्वरःअशक्तः ॥ २७ ॥ एवंभूतोयःश्रद्धालुःसन् भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृ
ढनिश्चयःसन् ततःतदनंतरंमांप्रीत्याभजेत विषयांस्तुसेवमानोऽपितेषुप्रीतिनकुर्यादित्याह गर्हयन्निति ॥ २८ ॥ कथंभजेतकिंवातेतोभव
तितदाह प्रोक्तेनेतिद्वाभ्यां श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनमित्यादिनातत्रतत्रोक्तेनमामसकृन्नित्यंभजतः हृदय्याःहृद्गताःकामान
श्यंति ॥ २९ ॥

एवमप्रयतमानंप्रमत्तंनिंदति नृदेहंप्लवंनावंप्राप्येत्यध्याहारः योभवाब्धिंनतरेत्सआत्महा तत्रहेतवः आद्यंसर्वफलानांमूलं एतदुपार्जितकर्मभिःसर्वप्राप्तेः किंचसुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपिप्राप्तुमशक्यम् तथाऽपितुसुलभं यदृच्छयालब्धत्वात् तंचसुकल्पंपटुतरं किंचगुरुःसंश्रितमात्रएवकर्णधारोनेतायस्यतं मयाचस्मृतमात्रेणानुकूलमारुतेनप्रेरितं ॥ १७ ॥ एवंतावदविरक्तस्यवैराग्यद्वाराज्ञानभक्तिसाधकंकर्मयोगमुक्त्वेदानींसम्यक्विरक्तस्यज्ञानयोगंतस्यचज्ञानप्राप्तेःपूर्वंकिंचित्कृत्यंवर्जनीयंचाह सार्धैर्नवभिः यदातु आरंभेषुकर्मसुनिर्विण्णःदुःखदर्शनेनोद्विग्नःतत्फलेषुविरक्तश्च तदासंयतेंद्रियःसन् आत्मनोऽभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्याअचलंयथाभवतितथामनोधारयेत् ॥ १८ ॥ तत्रप्रथममेवात्यंतधारणासंभवात् तत्स्वभावानुसारेणवशीकरणमाह यर्हिआशुभ्राम्यत्परिभ्रमदनवस्थितंभवति तदाअनुरोधेनकिंचिदपेक्षापूरणद्वारेण ॥ १९ ॥ ननुतर्हियथापूर्वमेवस्यात्तत्राह मनोगतितुनविसृजेत्नोपेक्षेत किंतुअप्रमत्तःसन्लक्षये

नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारं ॥ मयाऽनुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा॥ १७॥ यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः॥ अभ्यासेनात्मनोयोगीधारयेदचलंमनः॥ १८॥ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितं॥ अतंद्रितोऽनुरोधेनमार्गेणात्मवशंनयेत्॥ १९॥ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः॥सत्त्वसंपन्नयाबुध्यामनआत्मवशंनयेत्॥ २०॥ एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः॥ हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्वतोमुहुः॥ २१ ॥ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः॥ भवाप्ययावनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति॥ २२॥निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः॥ मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया॥ २३॥

दित्यर्थः ॥२०॥ अनुरोधमार्गंसदृष्टांतंस्तौति एषःअनुवृत्तिमार्गेणमनसःसंग्रहः परमोयोगः तत्साधनत्वात्उपचारेणस्तुतिः यथाअदांतस्यदमनीयस्यअर्वतः अश्वस्यहृदयज्ञत्वं स्वाभिप्रायेणगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणःअश्वधारकः प्रथमंकिंचित्तद्गतिमनुवर्तते तदाचरश्मिनातंधृत्वैवगच्छतिनतूपेक्षते तद्वदित्यर्थः॥२ १॥एवमीषद्वशीकृतस्यमनसोऽत्यंतनैश्चल्योपायानाह सांख्येनेतित्रिभिः सांख्येनतत्त्वविवेकेनसर्वभावानां महदादिदेहांतानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेणभवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययंच अन्वनुध्यायेत् प्रसीदतिनिश्चलंभवति॥२ २॥ततश्चागमापायिषुतेष्वधिभूतात्मदर्शनात्तदविवेकात्पञ्चसंसारेनिर्विण्णस्यअतोविरक्तस्यततश्चउक्तवेदिनः गुरूपदिष्टार्थालोचकस्य ततोगुरूपदिष्टस्यैवचिंतितस्य पुनःपुनरनुचिंतयादौरात्म्यं देहाद्यभिमानंत्यजति २३

यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मसुप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनाविधिप्रतिषेधाधिकारइत्युत्तराध्यायेवक्ष्यति निष्कामकर्मयोगा
धिकारिणस्तुयथाशक्ति सचज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव तदधिकृतयोस्तुस्वल्पः तासांसिद्धीनांतुनकिंचिदिति ॥ ८ ॥ सावधिकर्म
योगमाह तावदितिनवभिःकर्माणिनित्यनैमित्तिकानि यावच्छ्रद्धायावत् ॥ ९ ॥ कर्मयोगिनोज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थ
इति अनाशीःकामःअफलकामःअन्यत्निषिद्धं नरकस्यहेतुर्देहद्वेधैव विहितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतःस्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्ज
नाच्चनरकंनयाति अफलकामत्वान्नस्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किंतु अस्मिँल्लोके अस्मिन्नेवदेहे अनघः निषिद्धत्यागी अतः शुचिः निवृ

यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ॥ ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसिद्धिदः ॥ ८ ॥ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता ॥ मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीःकामउद्धव ॥ नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् ॥ १० ॥ अस्मिँल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोऽनघःशुचिः ॥ ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया ॥ ११ ॥ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ॥ साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् ॥ १२ ॥ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्षणः ॥ नेमंलोकंचकांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः ॥ अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् ॥ १४ ॥ छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंवनस्पतिम् ॥ खगःस्वकेतमुत्सृज्यक्षेमंयातिह्यलंपटः ॥ १५ ॥ अहोरात्रैश्छिद्यमानंबुध्वायुर्भयवेपथुः ॥ मुक्तसंगःपरंबुध्वानिरीहउपशाम्यति ॥ १६ ॥

त्तरागादिमलः यदृच्छयेति केवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभतांद्योतयति ॥ ११ ॥ अनेनप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहंस्तौति स्वर्गिणो
पीति निरयिणइतिदृष्टांतत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यांज्ञानभक्त्योः तदुभयंस्वर्गिनारकिशरीरं ॥ १२ ॥ अतोनरःस्वर्गतिंनकांक्षेत् नारकीमितिदृ
ष्टांतः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणिनकुर्यादित्यर्थः अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपिमनुष्योभवेयमित्यपिनकांक्षेत् यतोदेहावेशात् देहासक्त्या
स्वार्थेप्रमाद्यति अवधानशून्योभवति ॥ १३ ॥ अपितु एतद्देहसाधकमितिविद्वान् तच्चार्थसिद्धिदमपिमर्त्यंज्ञात्वा अप्रमत्तःअनलसःसन् मृ
त्योःपूर्वमेवमोक्षायघटेतप्रयत्नंकुर्यात् ॥ १४ ॥ अप्रमत्तोमुक्तसंगःसुखंप्राप्नोतीत्यत्रदृष्टांतःछिद्यमानमिति यमैःयमवन्निर्दयैःपुरुषैःकृतंनीडं
यस्मिन् तंस्वकेतंस्वस्याश्रयं अलंपटःअनासक्तः ॥ १५ ॥ दार्ष्टांतिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुध्वा भयेनवेपथुःकंपोयस्यसः ॥ १६ ॥

॥ २ ॥ तथापिप्रस्तुतेकिमायातमतआह गुणदोषेति गुणदोषदृशिर्दोषइतिनिराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणतांविना निषेधविधि लक्षणंतववचःकथं तच्चवचोंऽतरेणनृणांनिःश्रेयसंकथंस्यात्तत्रापिश्रोतव्योमंतव्यइतिसाधनविधेः नानुध्यायेद्बहूञ्शब्दान्वाचोविग्ला पनंहितदित्यादिनिषेधस्यचावश्यकत्वादितिभावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणंतववचोविनेतिसामानाधिकरण्यमे वास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणमपिवचः कथंनुतत्त्वमस्यादिवाक्यवन्निःश्रेयसपरंस्यात् सर्वस्यवेदस्यतत्परत्वां गीकारादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननुपितरोदेवाश्चसर्वज्ञाःप्रत्यक्षतोदृष्ट्वामनुष्येभ्यःकथयिष्यंतिनेत्याह पित्रादीनांसर्वेषांतवत्वद्वाक्यरूपोवेदएव तुश्रेयःश्रेष्ठंचक्षुःप्रमापकम् क्वअनुपलब्धेऽर्थेमोक्षेस्वर्गादौच तथासाध्यसाधनयोःइदमस्यसाध्यमिदमस्यसाधनमित्यत्रापि तदेवंगुणदो

वर्णाश्रमविकल्पंचप्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गंनरकमेवच ॥ २ ॥ गुणदोषभिदादृ ष्टिमंतरेणवचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथंनृणांनिषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥ श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थेसाध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्तेनहिस्वतः ॥ निगमेनापवादश्च भिदायाइतिहभ्रमः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानंकर्म चभक्तिश्चनोपायोऽन्योस्तिकुत्रचित् ॥ ६ ॥ निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्ण चित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनां ॥ ७ ॥

षदृष्ट्यभावेनिःश्रेयसंनघटेत ॥ ४ ॥ किंच शास्त्रेणैवविहितांभेददृष्टितस्मिन्नेवविषयेशास्त्रंकथंनिवर्तयेदि त्याह तेनिगमात्त्वदाज्ञारूपाद्वेदादेवनहिस्वतःयस्मादर्थप्राप्तत्वेननिवर्त्तेत हस्फुटंभ्रमोभवति तन्निवर्तयेतिशेषः ॥ ५ ॥ विषयाभेदेप्यविका रिभेदेनाविरोधंवक्तुंप्रथमंयोगत्रयमाह योगाइति योगा उपायाःब्रह्मकर्मदेवताकांडैःप्रोक्ताः कर्मचनिष्कामम् श्रेयोविधित्सयामोक्षसाध नेच्छया अन्यउपायोनास्तीतिकाम्यकर्मादिकंव्यावर्तयति तथाचोत्तराध्यायेस्फुटीकरिष्यति यएतानित्यादिना ॥ ६ ॥ तेष्वधिकारि भेदमाह निर्विण्णानामितिद्वाभ्यां इहएषांमध्येकर्मसुनिर्विण्णानांदुःखबुध्यातत्फलेषुविरक्तानामतएवसाधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञा नयोगःसिद्धिदइत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्णचित्तानांदुःखबुद्धिशून्यानां अतःकामिनांतत्फलेषुअविरक्तानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

अहंबुद्धिरित्युपलक्षणं देहगेहादिष्वहंममेत्यभिमानवान्मूर्खइत्यर्थः मन्निगमः मांनितरांगमयति प्रापयतियोनिवृत्तिमार्गः सतुपंथाःस न्मार्गः नकंटकादिशून्यः चित्तविक्षेपःप्रवृत्तिमार्गःसउत्पथःकुमार्गः नतुचौराद्याकुलः सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेकःस्वर्गःनेंद्रादिलोकः॥४२ तमसउन्नाहउद्रेकः सनरकः नतामिस्रादिः गुरुरेवबंधुःनभ्रात्रादिः सचाहमेव यथाऽहंजगद्गुरुःएकएवपरोबंधुर्विषमेसमुपस्थिते गुरुःसक लधर्मात्मायत्राकिंचनगोहरिरिति ससाधनंभोगायतनंगृहंतत्रमानुष्यंमानुषरूपंशरीरमेवनहर्म्यादि गुणैःसंपन्नआढ्यउच्यते नधनी ॥ ॥४३॥ असंतुष्टोयः सदरिद्रःननिःस्वःयोऽजितेंद्रियः सकृपणःशोच्यःनदीनःविषयेष्वनासक्तधीर्यः सईशःस्वतंत्रः नराजादिः गुणसंगः गुणेषुसंगोयस्यसःविपर्ययःअनीशः एतच्चशमादिविपर्ययोपलक्षणार्थं ॥ ४४ ॥ उपसंहरति एतइति साधुमोक्षोपयोगितयाएतच्चस र्वंगुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेनपृष्टमितितयोःसंक्षेपतोलक्षणमाह किंबहुनावर्णितेन गुणदोषयोःलक्षणमेतावदेवतदाह गुणदोषयोर्दृष्टि

मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिःपंथामन्निगमःस्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तविक्षेपःस्वर्गःसत्त्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥ नरकस्तमउ न्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे ॥ गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते ॥ ४३ ॥ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टःकृपणोयोऽजितें द्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगोविपर्ययः ॥ ४४ ॥ एतउद्धवतेप्रश्नाःसर्वेसाधुनिरूपिताः ॥ किंवर्णिते नबहुनालक्षणंगुणदोषयोः ॥ गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ उद्धवउवाच विधिश्चप्रति षेधश्चनिगमोहीश्वरस्यते ॥ अवेक्षतेऽरविंदाक्षगुणदोषंचकर्मणां ॥ १ ॥

र्दर्शनंदोषःगुणस्तुतदुभयदर्शनविवर्जितस्वभावइति ॥ ४५ ॥ इत्येकादशेटीकायांएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ छ ॥ विंशेयोग त्रयंप्रोक्तंभक्तिज्ञानक्रियात्मकं ॥ गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः ॥ १ ॥ गुणदोषदृशिर्दोषगुणस्तूभयवर्जितइत्युक्तंतदाक्षिपति विधिश्चेतिपंचभिः विधिश्चप्रतिषेधश्चेश्वरस्यतवनिगमआज्ञारूपोवेदः सचविधेयानांप्रतिषेध्यानांचकर्मणांगुणदोषंपुण्यपापफलरू पमेवेक्षते उत्तमाधमभावेनतदधिकारिणांवर्णानामाश्रमाणांविकल्पंभेदंचगुणदोषरूपमेवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंचगुणदोषंचतथैवा वेक्षते प्रतिलोमजाःउत्तमवर्णासुस्त्रीषुहीनवर्णेभ्यःपुरुषेभ्योजाताःसूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तुउत्तमवर्णेभ्यःपुरुषेभ्योहीनवर्णासु स्त्रीषुजाताः मूर्धावसिक्तांबष्ठादयःतेषांच असत्संतस्तुविज्ञेयाःप्रतिलोमानुलोमजाइतिगुणदोषौ द्रव्यादीनूकर्मार्हतानर्हताभ्याम् स्वर्ग नरकंचतत्फलतयागुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोत्तराध्यायेप्रपंचयिष्यते ॥ १ ॥

उभयोः श्लोकयोर्येस्मृताः तेयमानियमाश्च यद्वा उभयोःप्रवृत्तनिवृत्तयोःमुमुक्षोर्यमामुख्याः सकामस्यनियमामुख्याःस्मृताइत्यर्थः अ
त्रहेतुमाह हियस्मात्उपासिताःसेविताःसंतःपुंसांप्रवृत्तानांनिवृत्तानांचयथाकामं कामानुसारेणमोक्षमभ्युदयंचदुहंतीति॥३५॥मुमुक्षोरु
पादेयान्शमादीन्हेयांश्वदुःखादीन्महाजनप्रसिद्धेभ्योविलक्षणानाह शमइत्यादिनायावत्समाप्ति एतेनैवतद्विपरीताअशमादयोऽप्युक्ते
याःशमोमन्निष्ठताबुद्धेः नतुशांतिमात्रं दमःइंद्रियसंयमः नचौरादिदमनं तितिक्षाविहितदुःखस्यसंमर्षःसहनंनभारादेः जिह्वोपस्थयोर्जे
योवेगधारणंधृतिः नतुअनुद्वेगमात्रं॥३६॥ दंडोभूतद्रोहःतस्यत्यागोदानं नधनार्पणं कामत्यागः भोगोपेक्षातपः नकृच्छ्रादि स्वभावोवा
सनातस्यजयः प्रतिबंधः शौर्यं नविक्रांतिः समंब्रह्मतस्यदर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्सत्यं नयथार्थभाषणमात्रं॥ ३७॥ अन्यच्चऋतं

एतेयमाःसनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः॥पुंसामुपासितास्तातयथाकामंदुहंतिहि॥३५॥शमोमन्निष्ठता
बुद्धेर्दमइंद्रियसंयमः॥तितिक्षादुःखसंमर्षोजिह्वोपस्थजयोधृतिः॥३६॥दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्त
पःस्मृतं॥स्वभावविजयःशौर्यंसत्यंचसमदर्शनं॥३७॥ ऋतंचसूनृतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता॥कर्म
स्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउच्यते॥३८॥धर्मइष्टंधनंनॄणांयज्ञोऽहंभगवत्तमः॥दक्षिणाज्ञानसंदेशःप्रा
णायामःपरंबलं॥३९॥भगोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः॥विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साहीरकर्म
सु॥४०॥श्रीर्गुणानैरपेक्ष्याद्याःसुखंदुःखसुखात्ययः॥दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित्॥४१॥

सूनृतासत्याप्रियाचवाक् एवंचऋतसत्ययोःस्फुटएवविवेकः क्रमप्राप्तंत्यागंव्याख्यातुमादौततोऽर्थभेदेनशौचंव्याचष्टे तस्यापिमंगलत्वा
गरूपत्वेनत्यागाभेदप्रतीतेः कर्मसुअसंगमःअनासक्तिःशौचं त्यागस्तुसंन्यासइतितयोर्भेदइत्यर्थः॥३८॥नृणामिष्टंधनंधर्मः नपश्वादिसा
धारणं भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेवयज्ञः मद्बुद्ध्यायज्ञोऽनुष्ठेयःनक्रियाबुद्ध्येत्यर्थःयज्ञार्थंदानंदक्षिणासाचज्ञानोपदेशः नहिरण्यादिदा
नं तेनहियज्ञरूपोविष्णुःप्राप्यते दुर्दमदमनंबलं तच्चमनोदमनरूपत्वात्प्राणायामइति॥३९॥लाभंव्याचिख्यासुःप्रथमंभगंततोभेदेनव्या
चष्टे लोकेतयोरभेदप्रसिद्धेः भगोभाग्यंतच्चमेऐश्वरोभावोमदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थःउत्तमोलाभस्तुमद्भक्तिर्नपुत्रादिःविद्याचात्म
निप्रतीतस्यभेदस्यबाधःनज्ञानमात्रं अकर्मसुजुगुप्साहेयत्वदर्शनंह्रीः नलज्जामात्रं॥४०॥गुणाएवश्रीर्मंडनं नकिरीटादिः दुःखसुखयो
रत्ययः अतिक्रमःअननुसंधानंसुखं नभोगः विषयभोगापेक्षैवदुःखंनाग्निदाहादि बंधंमोक्षंद्वयंयोवेत्तिसपंडितःनविद्वन्मात्रं॥४१॥

तदेवाह किंबहुनाचित्तमेवांतर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोःकारणमित्याह यदात्मनीतिद्वाभ्यां यदाआत्मनिमयिईश्वरेचित्तमर्पितंतदापुमान्ध
र्मादीन्प्राप्नोत्येव॥२५॥एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति यत्यदातच्चित्तंविकल्पे देहगृहादावर्पितंसत्परिधावति तदाधिकंरजस्वलमसन्निष्ठंचभ
वति ततश्चविपर्ययमधर्मादिकंविद्धि ॥ २६ ॥ स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मोमद्भक्तिकृत् ततएवप्रोक्तः प्रकृष्टउक्तः शास्त्रेषु॥२७॥
धर्मादीनांमहाजनप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यातत्वादस्मा द्विष्वपिसंख्यातः स्वरूपतोवाकिंचिद्वैलक्षण्यंस्यादितिएवंसंभावनयातद्विशेषं

यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्त्वोपबृंहितम्॥ धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते ॥ २५॥ यदर्पितंतद्विकल्पे
इंद्रियैःपरिधावति ॥ रजस्वलंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् ॥ २६ ॥ धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैका
त्म्यदर्शनम्॥ गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः॥ २७॥ उद्धवउवाच यमःकतिविधःप्रोक्तो
नियमोवाऽरिकर्शन ॥ कःशमःकोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो ॥ २८॥ किंदानंकिंतपःशौर्यंकिंसत्य
मृतमुच्यते॥ कस्त्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा ॥ २९ ॥ पुंसःकिंस्विद्बलंश्रीमन्भगोलाभश्चकेश
व ॥ काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःखमेवच॥ ३० ॥ कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः ॥ कःस्व
र्गोनरकःकःस्वित्कोबंधुरुतकिंगृहम् ॥ ३१ ॥ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः ॥ एतान्प्रश्नान्ममब्रू
हिविपरीतांश्चसत्पते॥ ३२॥ श्रीभगवानुवाच अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः ॥ आस्तिक्यं
ब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयम्॥ ३३॥ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनं ॥ तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टि
राचार्यसेवनं॥ ३४॥

जिज्ञासुःपृच्छति यमइतिपंचभिः ॥ २८ ॥ इष्टमभ्यर्हितंधनंचकिं ॥ २९ ॥ परेति वि
द्यादीनांविशेषणं श्रीर्मंडनं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रश्नान्पृष्टानर्थान् विपरीतान् अशमादीन् ॥ ३२ ॥ यमनियमानाह अहिंसेतित्रिभिः अ
स्तेयंमनसाऽपिपरस्वाग्रहणं आस्तिक्यंधर्मेविश्वासः ॥ ३३ ॥ शौचंबाह्यमाभ्यंतरंचेतिद्वयं अतोद्वादशनियमाः श्रद्धाधर्मादरः ॥ ३४॥

ततआदौउत्पत्तौअंतेपरिणामांतरापत्तौचकारणत्वेन मध्येचाश्रयत्वेन सृज्यात्सृज्यंकार्यात्कार्यांतरंप्रतियदन्वियात् अनुगच्छेत् तत्प्रति
संक्रामेतेषांप्रलयेचयदवशिष्येततदेवसदितिपश्येदित्यर्थः॥१६॥वैराग्यमाह श्रुतिरितिद्वाभ्यां श्रुतिःनेहनानास्तिकिंचनेत्यादि प्रत्यक्षंपटा
दिकार्यंतंत्वादिव्यतिरेकेणनदृश्यते चैतन्यव्यतिरेकेणचनकिंचिद्दृश्यतइति ऐतिह्यंमहाजनप्रसिद्धिः अनुमानम् विमतंमिथ्यादृश्यत्वात् शु
क्तिरजतादिवदित्यादि एवंप्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनवस्थानात् एतैर्बाधित्वात् सएवंसर्वानुगतंसत्यमात्मतत्त्वंपश्यन् विकल्पस्यचमिथ्यात्वा
त्ततोविरज्यतेविरक्तोभवतीत्यर्थः॥१७॥ ननुवेदोक्तस्वर्गादिसुखाशयानविरज्येतेत्याह कर्मणामिति आविरिंच्यात् ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्ट

आदावंतेचमध्येचसृज्यात्सृज्यंयदन्वियात्॥पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्येततदेवसत्॥१६॥श्रुतिःप्रत्यक्ष
मैतिह्यमनुमानंचतुष्टयं॥प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते॥१७॥कर्मणांपरिणामित्वादाविरिं
च्यादमंगलं॥विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत्॥१८॥भक्तियोगःपुरैवोक्तःप्रीयमाणायतेऽनघ॥पुनश्च
कथयिष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरं॥१९॥श्रद्धाऽमृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनं॥परिनिष्ठाचपूजायांस्तुति
भिःस्तवनंमम॥२०॥आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनं॥मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभूतेषुमन्मतिः॥२१॥
मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणं॥मय्यर्पणंचमनसःसर्वकामविवर्जनं॥२२॥मदर्थेऽर्थपरित्यागोभो
गस्यचसुखस्यच॥इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थंयद्व्रतंतपः॥२३॥एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां॥मयि
संजायतेभक्तिःकोन्योर्थोस्यावशिष्यते॥२४॥

मपिसुखममंगलंदुःखरूपंनश्वरंपश्येत्॥१८॥ भक्तियोगंसकारणमाह भक्तियोगःपूर्वमुक्तएवतथाऽपित्वस्मिन्प्रीतिप्राप्नुवतेतुभ्यंपुनश्चक
थयिष्यामि॥१९॥श्रद्धाश्रवणादरः शश्वदितिसर्वत्रानुषज्यते मदनुकीर्तनंश्रवणानंतरंमत्कथाव्याख्यानमित्यर्थः॥२०॥२१॥अंगचेष्टालौ
किकीक्रिया वचसालौकिकेनापिमद्गुणानामीरणंकथनं॥२२॥ मदर्थेमद्भजनार्थं तद्विरोधिनोऽर्थस्यपरित्यागः भोगस्यतत्साधनस्यचंद
नादेः सुखस्यपुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकंयत्कर्मतदपिमदर्थंकृतंभक्तेःकारणमित्यर्थः॥२३॥ भक्तिःप्रेमलक्षणासंजायते अस्यभ
क्तस्यअन्यः कोऽर्थः साधनरूपः साध्यरूपोवाऽवशिष्यते सर्वोऽपित्वतएवभवतीत्यर्थः॥२४॥

अतिकृपामुत्पादयन्नाह 'दष्टमिति अस्मिन्बिलेसंसारकूपेपतितं तत्रचकालाहिनादष्टमेवमपि क्षुद्रसुखेष्वेवउरुस्तर्षस्तृष्णायस्यतम् द ह्यमानः कथंसमुद्धरणीयइतिचेत्तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वागमृतैरासिंचेति ॥ १०॥ तद्विश्वासार्थंविद्वत्सभायांनिर्णीतमहंव क्ष्यामीत्याशयेनाह इत्थमिति ॥ ११ ॥१२ ॥ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान्तत्सहितानित्यर्थः ॥१३॥ तत्रज्ञानंकथयति नवेति प्रकृतिपुरुष महदहंकारपंचतन्मात्राणिएकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानित्रयोगुणाः एतान्भावानष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकार्ये षु अनुगताभियेनज्ञानेनेक्षेत अथएष्वपिभावेषुएकंपरमात्मतत्त्वमनुगतंयेनेक्षेत कार्यकारणात्मकंजगत् परमकारणात्मकमेवैतत् नतु

दष्टंजनंसंपतितंबिलेस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसुखोरुतर्षं ॥ समुद्धरैनंकृपयाऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभा व॥१०॥ श्रीभगवानुवाच इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतांवरम्॥ अजातशत्रुःपप्रच्छसर्वेषांनो नुशृण्वताम्॥ ११ ॥ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधनविह्वलः॥ श्रुत्वाधर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत॥ ॥१२॥ तानहंतेऽभिधास्यामिदेवव्रतमुखाच्छ्रुतान्॥ ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान्॥१३॥ न वैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै॥ ईक्षेताथैकमप्येषुतज्ज्ञानंममनिश्चितम्॥१४॥ एतदेवहिविज्ञानंन तथैकेनयेनयत्॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानांत्रिगुणात्मनां॥ १५॥

ततःपृथगितियेनपश्यतितज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह एतदेवेतिश्लोकार्धेन यत्यदा येनैकेनानुगतानेकात्मकान्भावान्पूर्वमी क्षत तान् तथापूर्ववन्नेक्षेत किंतुतदेकंपरमकारणंब्रह्मैव तदाएतदेवविज्ञानमुच्यते एतदुक्तंभवति परोऽक्षज्ञानेनापरोऽक्षभ्रमस्यदिङ्मो हादिष्विवनिवृत्त्यभावात् तदात्मकंजगत् पश्यंस्तथात्मनःपृथक्सदितिमन्यते अपरोऽक्षज्ञानेतुबाधितमेव जीवन्मुक्तः संस्कारशेषंपश्य ति अतःपरोक्षापरोक्षज्ञानेज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येतइति एकेसर्वकार्याणामनुगतिकार्याणांपृथगसत्त्वंचोपपादयतिसार्द्धेन तत्रयदि नकदाचिदनीदृशंजगदित्यादिमतेनैतेषांभावानामुत्पत्त्यादयोनस्युः तर्हिकारणस्यैकस्याभावादेकात्मतामिथ्यात्वंचनस्यात् अतस्तेषामु त्पत्त्यादीन्साधयति स्थितीति त्रिगुणात्मनांसावयवानामित्यर्थः विमताभावाउत्पत्त्यादिमंतःसावयवत्वात् घटादिवदितिपश्येत्॥१५॥

अत्रहेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्मादहमेवतस्येष्टः अपेक्षितः स्वार्थःफलं हेतुः तत्साधनंच संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अपवर्गः संसारनिवृत्ति श्च अतस्तस्यनप्राप्यंकृत्यंवाकिंचिदस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तंज्ञानिनमभिनंदति ज्ञानीति यतोऽसौ ज्ञानेनमांधारयति ॥ ३ ॥ तस्यज्ञानंस्तौति तपइति अलमत्यर्थं ज्ञानस्यकलयालेशेन ॥ ४ ॥ ज्ञानेनसहितंतत्पर्यंतंयथाभवतितथाज्ञा त्वा तत्संपन्नःसन्मामेवभज अन्यत्सर्वंत्यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्यप्रत्ययार्थंपूर्वेषांवृत्तमाह ज्ञानेति मामेवसंसिद्धिप्रापाः ॥ ६ ॥ तदेवज्ञानं संक्षेपतउपदिशति त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मिकादिः विकारः देहादिःसः माया नतुपरमार्थः यद्यस्मात् अंतरामध्यएवापतति रज्जौ

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टःस्वार्थोहेतुश्चसंमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्चनान्योऽर्थोमदृतेप्रियः ॥ २ ॥ ज्ञानविज्ञानसंसि द्धाःपदंश्रेष्ठंविदुर्मम ॥ ज्ञानीप्रियतमोऽतोमेज्ञानेनासौबिभर्तिमां ॥ ३ ॥ तपस्तीर्थंजपोदानंपवित्राणीतरा णिच ॥ नालंकुर्वंतितांसिद्धिंयाज्ञानकलयाकृता ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानेनसहितंज्ञात्वास्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञान विज्ञानसंपन्नोभजमांभक्तिभावतः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेनमामिष्ट्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिंमांवै संसिद्धिंमुनयोऽगमन् ॥ ६ ॥ त्वय्युद्धवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांऽतरापततिनाद्यपवर्गयोर्यत् ॥ ज न्मादयोऽस्ययदमीतवतस्यकिंस्युराद्यंतयोर्यदसतोऽस्तितदेवमध्ये ॥ ७ ॥ उद्धवउवाच ज्ञानंविशुद्धंविपु लंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणं ॥ आख्याहिविश्वेश्वरविश्वमूर्तेत्वद्भक्तियोगंचमहद्विमृग्यं ॥ ८ ॥ तापत्रयेणा भिहतस्यघोरेसंतप्यमानस्यभवाध्वनीश ॥ पश्यामिनान्यच्छरणंतवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥

सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादावंतेचास्ति अतः यत् यदाअस्यविकारस्यामीजन्मादयःस्युः तदातस्यतवाधिष्ठानभूतस्यकिं नकिंचिदित्यर्थः ननुतस्यापिवस्तुतोनसंति तस्यासत्त्वादित्याह आद्यंतयोरिति असतः सर्पादेः आद्यंतयोर्यदस्तिरज्ज्वादितदेवमध्येऽपि नतुसर्पादितद्वदयंविकारोनास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्यदस्तितन्मध्येऽप्यस्त्येव नतस्यजन्मादयःसंति अतस्त्वंनिर्विकारंब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ज्ञानादेर्विशेषंजिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतत्ज्ञानंविपुलंयथाभवतितथाकथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्मृग्यं ॥ ८ ॥ महद्विमृग्य त्वमभिनयेनाह तापत्रयेणेति तापत्रयेण आध्यात्मादिना अभिहतस्य अतः संतप्यमानस्य अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रंतस्मात्केवलमातपात् त्रातुः किंतुअमृतमप्यभितोवर्षति यत्तस्मात् ॥ ९ ॥

अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति ब्रह्मचर्यमिति शौचंरागादिराहित्यंच तस्यब्रह्मचर्यप्रकारमाह ऋतौगंतुरिति ॥४३॥ एवंभूत वर्णाश्रमधर्मफलमाह इतिमामिति दृढांमद्भक्तिंविंदते ॥ ४४ ॥ ततःकिमतआह भक्त्येति महेश्वरत्वेहेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययंसर्वस्योत्पत्त्यप्ययोयस्मात् अतएवतत्कारणंमामांब्रह्मरूपंवैकुंठनिवासिनं यद्वाब्रह्मणोवेदस्यकारणंमामुपयाति सामीप्येनप्राप्नोति ॥ ४५ ॥ ततश्चासौमुक्तएवेत्याह इतिएवंभूतेनस्वधर्मेणनिर्णिक्तंशुद्धंसत्त्वंयस्यसः अतएवनिर्ज्ञाताममगतिरैश्वर्यंयेन ॥४६॥ उक्तमर्थंसंक्षिप्याह यएष आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः सएवमद्भक्तियुतः मदर्पणेनकृतः ॥ ४७ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतच्चतेऽभिहितं यथाभक्तोभू

ब्रह्मचर्यंतपःशौचंसंतोषोभूतसौहृदं ॥ गृहस्थस्याप्यृतौगंतुःसर्वेषांमदुपासनं ॥ ४३ ॥ इतिमांयःस्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषुमद्भावोमद्भक्तिंविंदतेऽचिरात् ॥ ४४ ॥ भक्त्योद्धवानपायिन्यासर्वलोकमहेश्वरं ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययंब्रह्मकारणंमोपयातिसः ॥ ४५ ॥ इतिस्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वोनिर्ज्ञातमद्गतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनचिरात्समुपैतिमां ॥ ४६ ॥ वर्णाश्रमवतांधर्मएषआचारलक्षणः ॥ सएवमद्भक्तियुतोनिःश्रेयसकरःपरः ॥ ४७ ॥ एतत्तेऽभिहितंसाधोभवान्पृच्छतियच्चमाम् ॥ यथास्वधर्मसंयुक्तोभक्तोमांसमियात्परं ॥ ४८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ श्रीभगवानुवाच योविद्याश्रुतसंपन्नआत्मवान्नानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदंज्ञात्वाज्ञानंचमयिसंन्यसेत् ॥ १ ॥

त्वामांपरंसंप्राप्नुयादिति ॥ ४८ ॥ इत्येकादशेटीकायांअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ज्ञानादेर्निर्णयःपूर्वंकृतोह्याश्रमधर्मतः ॥ अत्रोनविंशतितमेज्ञानादेस्त्यागउच्यते ॥ १ ॥ तदेवंतर्कतोबाधितोऽपिदेहादिप्रपंचोयावदपरोक्षानुभवेनदिङ्मोहादिरिवनलीयते तावत्ज्ञानाभ्यासस्ततोमुक्तिरित्युक्तं आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमयेत्यादिना यस्यत्वपरोक्षानुभवेनप्रपंचोलीनप्रायस्तस्यनकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह यइति विद्याअनुभवः तत्पर्यंतेनश्रुतेनसंपन्नः अतएवात्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वः नानुमानिकःकेवलपरोक्षज्ञानवान्नभवति अनकारपाठेप्राक्श्रुत्यनुकूलतर्कतोनिर्णीतार्थइत्यर्थः सएतद्द्वैतं तन्निवृत्तिसाधनंचमयि मायामात्रमितिज्ञात्वा ज्ञानंच तत्साधनंसंन्यसेत् अयमेवविद्वत्संन्यासोनाम ॥ १ ॥

दैवतंत्रितंदैवाधीनंयतः ॥ ३३ ॥ अलंतर्हिभिक्षाप्रयत्नेनापितत्राह आहारमात्रार्थंसमीहेतैव यतः तस्यप्राणधारणंयुक्तंसम्यक् कथं ते नप्राणधारणेनतत्त्वंविचार्यते किंतेनापितदाह तद्विज्ञायेति ॥ ३४ ॥ तर्हिकिमिष्टान्नादिकमप्यग्र्यमेवाकिंनैवमुक्तमित्याह यदृच्छयेति ॥ ॥ ३५ ॥ यथाऽहमीश्वरोलीलयाचरामि तथाज्ञानीज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्यात् नतुविधिकिंकरत्वेन तस्यज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ॥ ३६॥ कुतोविधिकिंकरत्वाभावस्तस्यतत्राह नहितस्यविकल्पाख्याभेदप्रतीतिः नन्वस्तिसासत्यं याचासीत्साऽपिमद्दीक्षयाज्ञानेनहता ननुनहतापुनर्दृश्यमानत्वात्तत्राह आदेहांतात् क्वचित्कदाचित्वाधितैवख्यातिर्भवति ॥ ३७ ॥ तदेवंविरक्तस्यपरोक्षज्ञानवतः संन्यासं

अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेऽशनंक्वचित् ॥ लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितम् ॥ ३३ ॥ आहारार्थं समीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणं ॥ तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ॥ ३४ ॥ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं ॥ तथावासस्तथाशय्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः ॥३५॥ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत् ॥ अन्यांश्चनियमान्ज्ञानीयथाऽहंलीलयेश्वरः ॥३६॥ नहितस्यविकल्पाख्यायाचमद्वीक्षयाहता ॥ आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमया ॥३७॥ दुःखोदर्केषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ॥ ३८ ॥ तावत्परिचरेद्भक्तःश्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेवगुरुमादृतः ॥ ॥ ३९ ॥ यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचंडेंद्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ॥ ४० ॥ सुरानात्मानमात्मस्थंनिन्हुतेमांचधर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्चविहीयते ॥ ४१ ॥ भिक्षोर्धर्मःशमोऽहिंसातपइज्यावनौकसः ॥ गृहिणोभूतरक्षेज्याद्विजस्याचार्यसेवनं ॥ ४२ ॥

तद्धर्मांश्चोक्त्वा केवलंवैराग्यवंतंविविदिषुंप्रत्याह दुःखोदर्केष्विति नजिज्ञासितोमद्धर्मोमत्प्राप्तिसाधनंयेनसः ॥ ३८ ॥ मामेवमद्दृष्ट्यैव गुरुंपरिचरेत् ततःपरमेकश्चरेदित्यादिधर्मैर्वर्तेतइतिभावः ॥ ३९ ॥ अनधिकारिणःसंन्यासंनिंदतिद्वाभ्यां यस्त्विति प्रचंडोऽत्यासक्तः इंद्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्यसः ॥ ४० ॥ सुरान्यष्टव्यान्देवान् आत्मानंचस्वात्मानमात्मस्थंमांचनिन्हुते प्रतारयति निन्हवफलमाह अस्मादिति ॥ ४१ ॥ चतुर्णांप्रधानधर्मानाह भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥

ननुमिष्टान्नंविहायकथंशिलान्नेप्रवृत्तिःस्यादतआह नैतदिति एतत्दृश्यमानंमिष्टान्नादिवस्तुतयानपश्येत् यतोविनश्यति अतइहामुत्रच लोकेअसक्तचित्तःसन् चिकीर्षितात्तदर्थकृत्यात्विरमेत् ॥२६॥ ननुतथापि यावद्विनाशंसुखहेतुत्वात् तच्चितावतःकुतोविरागःस्यात्त त्राह यदेतदिति एतज्जगत् ममतास्पदंमनोवाक्प्राणैः संहतंसहितमहंकारास्पदंशरीरंचसर्वंतज्जन्यंसुखंच आत्मनिमायामात्रमितितर्केण स्वमादिदृष्टांतेनत्यक्त्वास्वस्थः आत्मनिष्ठःसन् तत्नस्मरेत्नचिंतयेत् ॥ २७ ॥ एवंबहूदकादिधर्मानुक्त्वापरमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठइति सार्द्धैर्दशभिः वहिर्विरक्तोमुमुक्षुःसन् ज्ञाननिष्ठोवा मोक्षेऽप्यनपेक्षोमद्भक्तोवा सलिंगान् त्रिदंडादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्मान्त्यक्त्वा

नैतद्वस्तुतयापश्येद्दृश्यमानंविनश्यति॥ असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात्॥ २६॥ यदेतदात्मनिजगन्मनोवाक्प्राणसंहतं॥ सर्वंमायेतितर्केणस्वस्थस्त्यक्त्वानतत्स्मरेत्॥ २७॥ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोऽवामद्भक्तोवाऽनपेक्षकः॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः॥२८॥ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत्॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमश्चरेत्॥ २९॥ वेदवादरतोनस्यान्नपाखंडीनहैतुकः॥ शुष्कवादविवादेनकंचित्पक्षंसमाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन॥ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित्॥ ३१ ॥ एकएवपरोह्यात्माभूतेष्वात्मन्यवस्थितः॥ यथेंदुरुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच॥ ३२॥

तदासक्तित्यक्त्वायथोचितंधर्मंचरेदित्यर्थः नपुनरत्यंतत्यागएवविक्षितः पुनर्धर्मविधानात् अक्रियस्योत्तराध्यायेवक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषस्तमाह अविधिगोचरः विधिकिंकरोनस्यादिति एतदेवस्फुटीकरिष्यति शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदित्यादिना ॥ २८ ॥ कथंचरेत्तदाह बुधःविवेकवानपि बालकवत् मानावमानविवेकशून्यः कुशलः निपुणोऽपि जडवत् फलानुसंधानाभावेन विद्वान्पंडितोऽपिउन्मत्तवत् लोकरंजनाभावेन नैगमःवेदार्थनिष्ठोऽपिगोचर्यामनियताचारमिव ॥ २९ ॥ वेदवादरतः कर्मकांडव्याख्यानादिनिष्ठः पाखंडीश्रुतिस्मृतिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादेनिष्प्रयोजनगोष्ठ्यांयोविवादस्तस्मिन् ॥ ३० ॥ अतिवादान्दुरुक्तानि ॥ ३१ ॥ आत्मदृष्ट्यातावद्वैरकारणंनास्तीत्युक्तम् एकएवेति देहदृष्ट्याऽपिनास्तीत्याह भूतानिचदेहाअपिकारणरूपेणैकात्मकानि ॥ ३२ ॥

मनःपूतंमनसासम्यक्विचार्ययच्छुद्धंतदाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनंवाचोदंडः अनीहाकाम्यकर्मत्यागःदेहस्य प्राणायामश्चेतसः एतेअंतस्त्रयोदंडायस्यनसंति अंगहेउद्धव अंगेधृतैर्वेणुभिरितिवा ॥ १७ ॥ चतुर्ष्वितिब्राह्मणेष्वेव वृत्तिभेदेनचतुर्विधेषुपूर्वपूर्वासंभवेचविगर्ह्यान् अभिशस्तपतितान् असंकॢप्तान् अत्रायंलाभोभविष्यतीतिपूर्वमनुद्दिष्टान् ॥ १८ ॥ बहिर्ग्रामात् पावितंप्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणंनिरस्तं याचितमितिपाठेमाधुकरेणयाचितमन्नंचेत्तर्हि विभज्यभुंजीत नत्वयाचितादि

दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनानीहानिलाया मादंडावाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः ॥ १७ ॥ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयं श्चरेत् ॥ सप्तागारानसंकॢप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता ॥ १८ ॥ बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवाग्यतः ॥ विभज्य पावितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् ॥ १९ ॥ एकश्चरेन्महीमेतांनिःसंगःसंयतेंद्रियः ॥ आत्मक्रीडआत्मरतआत्म वान्समदर्शनः ॥ २० ॥ विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः ॥ ॥ २१ ॥ अन्वीक्षेतात्मनोबंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया ॥ बंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः ॥ २२ ॥ तस्मान्नि यम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः ॥ विरक्तःक्षुल्लकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् ॥ २३ ॥ पुरग्रामव्रजान्सा र्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीम् ॥ २४ ॥ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्वसंमोहःशुद्धसत्वःशिलांधसा ॥ २५ ॥

भैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः माधुकरेतुनैवेद्यंभैक्ष्येनाप्येषुविद्यते ॥ नैवेद्यकंक्षिपेदप्सुत्रितयंभौतिकंबहिरितिस्मृतेः यद्वातदानींकेनापियाचितंचेत्तन्मध्येतस्मैकिंचिद्विभज्यदत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ किंच एकश्चरेदिति आत्मन्येवक्रीडाकौतुकंयस्यसः आत्मन्येवचरतस्तुष्टः आत्मवान्धीरः ॥ २० ॥ विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्भयंशरणं स्थानंयस्यसः मयिभावेनविमलआशयोयस्यसः ॥ २१ ॥ बंधंमोक्षंच केनबंधःकेनवामोक्षइतितावाह बंधइति ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुराणिहट्टादिमंति ग्रामास्तद्रहिताः व्रजाःगोष्ठानि तान्सार्थान् यात्रिकजनसमूहान् ॥ ॥ २४ ॥ यतः शिलवृत्त्याप्राप्तेन तदीयेनांधसाअन्नेनशुद्धसत्वःसन्निवृत्तमोहः संसिध्यतिमुच्यते ॥ २५ ॥

संचिनुयात् आहरेत् अन्यदाकालांतरेआहृतंकालांतरेनाददीत लब्धेनवेनवेऽन्नाद्येपुराणंतुपरित्यजेदितिनारदोक्तेः ॥ ६ ॥ कालनोदितान् आग्रयणादीन् ॥ ७ ॥ किंचाग्निहोत्रमितिमुनेश्च नैगमैर्वेदवादिभिः ॥ ८ ॥ अस्यनिष्कामस्यफलमाह एवमिति धमनीभिः शिराभिःसंततःव्याप्तः यावज्जीवंकृतेनतपसाशुष्कमांसइत्यर्थः ऋषिलोकात् महर्लोकादिक्रमेण अयंभावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽत्रैव तावन्मुच्येत प्रतिबंधकबाहुल्येत्वनेनक्रमेणमुच्यतइति ॥ ९ ॥ तंसकामंनिंदति यस्त्विति निःश्रेयसंमोक्षफलं अल्पीयसेआविरिंच्यादत्यल्पएवतस्मै ॥ १० ॥ एवंयावज्जीवंवर्तमानस्यमोक्षः तृतीयभागावसानेतुमंदविरागेपिसंन्यासाधिकारः यदितुततोऽर्वागेवस्वधर्माशक्तो

स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकारणम् ॥ देशकालबलाभिज्ञोनाददीतान्यदाहृतम् ॥ ६ ॥ वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालनोदितान् ॥ नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रंचदर्शश्चपूर्णमासश्चपूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ॥ ८ ॥ एवंचीर्णेनतपसामुनिर्धमनिसंततः ॥ मांतपोमयमाराध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ॥ ९ ॥ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णंतपोनिःश्रेयसंमहत् ॥ कामायाल्पीयसेयुंज्याद्बालिशःकोऽपरस्ततः ॥ १० ॥ यदाऽसौनियमेऽकल्पोजरयाजातवेपथुः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यमच्चित्तोऽग्निंसमाविशेत् ॥ ११ ॥ यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यक्न्यस्ताग्निःप्रव्रजेत्ततः ॥ १२ ॥ इष्ट्वायथोपदेशंमांदत्वासर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् ॥ १३ ॥ विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः ॥ विघ्नान्कुर्वंत्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परं ॥ १४ ॥ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरं ॥ त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥

भवेत् तदापिसम्यगविरक्तःविरक्तोवा तत्राविरक्तस्यकृत्यमाह यदेति जातोवेपथुः कंपोदेहेयस्यसः ॥ ११ ॥ विरक्तंप्रत्याह यदेति ॥ ॥ १२ ॥ तत्रादौकृत्यमाह इष्ट्वेति यथोपदेशंश्राद्धाष्टकपूर्वकंप्राजापत्येष्ट्यामामिष्ट्वा स्वेप्राणेआत्मनि ॥ १३ ॥ संन्यासेविघ्नाभवंति तानविगणय्यसंन्यसेदेवेत्याशयेनाह विप्रस्येति केनाभिप्रायेणकुर्वंतितमाह अयमिति परंपरंब्रह्म ॥ १४ ॥ एवंप्रव्रजितस्यधर्मानाह बिभृयाच्चेदिति परंकौपीनादन्यद्वासोयदिधारयितुमिच्छति तर्हिकौपीनमाच्छाद्यतेयावतातावन्मात्रंधारयेदित्यर्थः त्यक्तंशेषोज्झारात्पूर्वमेव अतोऽन्यत्किंचिदपिनबिभृयात् दंडपात्राभ्यामित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणं ॥ १५ ॥

अतिथिवत्उदासीनः ॥ ५३ ॥ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रमएवतिष्ठेत् यदिप्रजावान् तर्हिप्रव्रजेद्वा ॥ ५४ ॥ गृहाद्यासंगेदोषमाह यस्त्विितित्रिभिः ॥ ५५ ॥ बंधमेवाभिनयेनदर्शयति अहोइति बालाआत्मजायस्याःसा आत्मजाश्चमांविनाअनाथाःसंतः कथंजीविष्यंतीति ॥ ५६ ॥ गृहेयआशयोवासना तेनआसर्वतःक्षिप्तंहृदयंयस्यसः अंधंतमः अतितामसींयोनिम् ॥ ५७ ॥ इत्येकादशेटीकायांसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अष्टादशेऽवदद्धर्मंवनस्थयतिगोचरम् ॥ अधिकारविशेषेणविशेषं

इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथिवद्वसन् ॥ नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतः ॥ ५३ ॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ॥ ५४ ॥ यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणातुरः ॥ स्त्रैणःकृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ॥ ५५ ॥ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्मजात्मजाः ॥ अनाथामामृतेदीनाःकथंजीवंतिदुःखिताः ॥ ५६ ॥ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयम् ॥ अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोंऽधंविशतेतमः ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा ॥ वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः ॥ १ ॥ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् ॥ वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच ॥ २ ॥ केशरोमनखश्मश्रुमलानिबिभृयाद्दतः ॥ नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ॥ ३ ॥ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले ॥ आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥ अग्निपक्वंसमश्नीयात्कालपक्वमथापिवा ॥ उलूखलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएववा ॥ ५ ॥

चापितद्वतम् ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह वनमिति आयुषस्तृतीयंभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतम् ततःपरंक्षीणेंद्रियस्येषद्विरागेऽपिसंन्यासाधिकारःस्यादितिभावः ॥ १ ॥ वसीतपरिदधीत ॥ २ ॥ दतःदंतान्नधावेत नशोधयेत् त्रिकालमप्सुमज्जेत मुशलवत्स्नायात् स्थंडिलेशयः भूमिशायी ॥ ३ ॥ तप्येतपंचाग्नीन् सूर्येणसहचतुर्दिशमग्नीन्निधायात्मानंतापयेदित्यर्थः आसारषाट् आसारंधारासंपातंसहतइतितथा अभ्रावकाशंनामव्रतंचरेत् जलेआकंठमग्नःउदकवासंनामव्रतंचरेत् ॥ ४ ॥ उलूखलेनवाऽश्मनावाकुट्टयतिकंडयतीतितथा दंताएवोलूखलंयस्यसतथा ॥ ५ ॥

एवमधनस्यमहत्फलमुक्का सधनानामप्याहत्रिभिः समुद्धरंति दारिद्र्याडुत्तारयंति विप्रमित्युपलक्षणं मत्परायणंयंकमपि ॥ ४३॥ रा ज्ञस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वाइति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सर्वेषामापद्वृत्तीराहसीदन्निितित्रिभिः पण्यैर्विक्रयार्हैः नतुसुरालवणाद्यैः तत्राप्या पदाक्रांतश्चेत्खड्गेनक्षत्रियवृत्त्यावा यद्यपिगौतमोनंतरांपापीयसींवृत्तिमातिष्ठेदितिस्मरन् खड्गधारणंपण्यविक्रयाच्छ्रेष्ठंमन्यते तथाऽपि हिंसातोवणिग्वृत्तिरेवश्रेष्ठेतिभगवतोमतम् नतुश्ववृत्त्यानीचसेवया ॥ ४६॥ तत्राप्यापदिमृगयया विप्ररूपेणवाअध्यापनादिना॥४७॥ कारवः प्रतिलोमजविशेषाः बुरुडादयः तेषांवृत्तिकटादिक्रियाम् आपदुत्तीर्णस्तुनानुकल्पेनवर्तेतेत्याह कृच्छ्रादिति ॥ ४८॥ तदेवंवृत्ति व्यवस्थामुक्कापुनर्गृहस्थस्यावश्यकान्पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनंब्रह्मयज्ञः तेनऋषीन् स्वधाकारेणपितॄन् स्वाहाकारेणदेवान् बलिहरणेन

समुद्धरंतियेविप्रंसीदंतंमत्परायणं॥ तानुद्धरिष्येनचिरादापद्भ्योनौरिवार्णवात्॥ ४३ ॥ सर्वाःसमुद्धरेद्रा जापितेवव्यसनात्प्रजाः॥ आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान्॥ ४४॥ एवंविधोनरपतिर्विमानेना र्कवर्चसा॥ विधूयेहाशुभंकृत्स्नमिंद्रेणसहमोदते ॥ ४५॥ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत्॥खड्गेन वापदाक्रांतोनश्ववृत्त्याकथंचन॥ ४६॥ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृगययापदि॥चरेद्वाविप्ररूपेणनश्ववृ त्त्याकथंचन॥ ४७॥ शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यःशूद्रःकारुकटक्रियां॥ कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्सेतकर्मणा॥ ॥४८॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं॥ देवर्षिपितृभूतानिमद्रूपाण्यन्वहंयजेत्॥ ४९॥ यदृच्छ योपपन्नेनशुक्लेनोपार्जितेनवा॥ धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवहरेत्क्रतून्॥ ५०॥ कुटुंबेषुनसज्जेतनप्रमा द्येत्कुटुंब्यपि॥ विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत्॥ ५१॥ पुत्रदाराप्तबंधूनांसंगमःपांथसंगमः॥अनुदेहंवि यंत्येतेस्वप्नोनिद्रानुगोयथा॥ ५२॥ भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानितिज्ञातव्यं यथोदयंविभवानुसारतः तेष्वीश्व रदृष्टिंविधत्तेमद्रूपाणीति ॥ ४९ ॥ आवश्यकंधर्ममुक्काशक्त्यनुसारंधर्ममाह यदृच्छयाउद्यमंविनाउपार्जितेनवाशुक्लेनस्ववृत्त्यालब्धेन शुद्धेनवाधनेनभृत्यान्पोष्यान् ॥५०॥ गृहस्थस्यापिनिवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुंबेष्वितित्रिभिः नप्रमाद्येत् ईश्वरनिष्ठायांप्रमत्तोनभवेत् न नुदृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्यकथमप्रमादःविचारेणेत्याह विपश्चिदिति ॥ ५१ ॥ तत्रापिदृष्टेष्वासक्तेरधिकत्वात्तेषांनश्वरतांप्रपंचयति पुत्रा दीनामेकत्रसंगमःपांथानांप्रपायांसंगमइव तत्रहेतुः अनुदेहंप्रतिदेहमेतेवियंतिनश्यंति निद्रानुवर्तीस्वप्नोनिद्रापायेयथाइति ॥ ५२ ॥

॥ ३४ ॥निष्कामनैष्ठिकस्यतुमोक्षफलमाह एवमिति अमलःनिष्कामश्चेत् दग्धःकर्माशयोंऽतःकरणंयस्य तथाभूतःसन्मद्भक्तोभवति ॥ ३५ ॥ उपकुर्वाणस्यसमावर्तनप्रक्रममाहअथेति अनंतरंद्वितीयाश्रममावेक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेदार्थःस्नायात् अभ्यंगादिकंकृत्वासमावर्तेतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह गृहमिति सकामश्चेद्गृहं अंतःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनंप्रविशेत् शुद्धांतःकरणःसचद्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा आश्रमादाश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथाअनाश्रमीप्रतिलोमंचनाचरेदित्यर्थः अमत्परइतिवाछेदः स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥ विवाहनियमपूर्वकंवर्णधर्मैःसहगृह

सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयंनियमःकुलनंदन॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ॥ ३४ ॥ एवंबृहद्व्रतधरोब्राह्मणोऽग्निरिवज्वलन्॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्धकर्माशयोऽमलः॥ ३५॥ अथानंतरमावेक्षन्यथाजिज्ञासितागमः॥ गुरवेदक्षिणांदत्वास्नायाद्गुर्वनुमोदितः॥ ३६ ॥ गृहंवनंवोपविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत्॥ ३७॥ गृहार्थीसदृशींभार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम्॥ यवीयसींतुवयसायांसवर्णामनुक्रमात्॥ ३८॥ इज्याध्ययनदानानिसर्वेषांचद्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहोऽध्यापनंचब्राह्मणस्यैवयाजनम्॥ ३९॥ प्रतिग्रहंमन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम्॥ अन्याभ्यामेवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तयोः॥ ॥ ४० ॥ ब्राह्मणस्यहिदेहोऽयंक्षुद्रकामायनेष्यते॥ कृच्छ्रायतपसेचेहप्रेत्यानंतसुखायच॥४१॥ शिलोंछवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्मंमहांतंविरजंजुषाणः॥ मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तःसमुपैतिशांतिं॥४२॥

स्थधर्मानाह गृहार्थीति सदृशींसवर्णां अजुगुप्सितांकुलतोलक्षणतश्चानिंदितां कामतस्तुयामन्यामुद्वहेत् तांसवर्णामनुतस्याअनंतरं तत्रापिवर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणद्वेतथैकायथाक्रमं॥ब्राह्मणक्षत्रियविशांभार्याःस्वाःशूद्रजन्मनइतिस्मृतेः॥३८॥इज्याद्यस्त्रैवर्णिकानामावश्यकाधर्माः ॥ ३९ ॥ प्रतिग्रहादित्रयंतुवृत्तिः साचब्राह्मणस्यैव तत्रापिमुख्यांमुख्यतमांचान्यांचवृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति तयोर्याजनाध्यापनयोरपिकार्पण्यादिदोषंपश्यन् शिलैःस्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैःकणिशैः ॥४०॥ एवंचवृत्तिकार्श्यंब्राह्मणेनसोढव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ॥ ४१॥ उंच्छवृत्तिर्नामविपणादिपतितकणोपादानं तांशिलवृत्त्यैकीकृत्य तयातुष्टचित्तस्यमोक्षफलमाह शिलोंछेति महांतमातिथ्यादिलक्षणं ॥ ४२ ॥

रेतोबुद्धिपूर्वंनावकिरेत् नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेवकथंचिदवकीर्णेअवगाह्यस्नात्वा यतासुः कृतप्राणायामः त्रिपदींगा यत्रींजपेत् ॥ २४ ॥ संध्येचद्वेयतवाक्जपन्नुपासीत मध्याह्नेसंध्यानिमित्तंमौनंनास्तीतिद्विवचनं ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्यदपियत्संप्राप्तं तच्चनिवेदयेत् तेनानुज्ञातंतुसंयतःसन्नुपयुंजीतइत्यर्थः ॥ २७ ॥ यानशय्यासनस्थानैः यांतंपृष्ठतोयानेन निद्रितमप्रमत्ततयासमीपश यनेन विश्रांतंपादसंवाहनादिभिः समीपासनेनआसीनंकृतांजलिर्नियोगप्रतीक्षयानातिदूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवंभूतंवृत्तंयस्य सः ॥ २९ ॥ एवमुपकुर्वाणकस्यधर्मानुक्त्वानैष्ठिकस्यविशेषधर्मानाह यदीतिषड्भिः असौब्रह्मचारीयदिछंदसांलोकंमहर्लोकंततोब्रह्म

रेतोंनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयम् ॥ अवकीर्णेऽवगाह्याप्सुयतासुस्त्रिपदींजपेत् ॥ २४ ॥ अग्न्यर्काचार्य गोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः ॥ समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपन् ॥ २५ ॥ आचार्यंमांविजानीया न्नावमन्येतकर्हिचित् ॥ नमर्त्यबुद्ध्याऽसूयेतसर्वदेवमयोगुरुः ॥ २६ ॥ सायंप्रातरुपानीयभैक्ष्यंतस्मैनिवेद येत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुंजीतसंयतः ॥ २७ ॥ शुश्रूषमाणआचार्यंसदोपासीतनीचवत् ॥ यानशय्या सनस्थानैर्नातिदूरेकृतांजलिः ॥ २८ ॥ एवंवृत्तोगुरुकुलेवसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्यासमाप्यतेयावद्बिभ्रद्व्रत मखंडितः ॥ २९ ॥ यद्यसौछंदसांलोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ॥ ३० ॥ अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् ॥ अपृथग्धीरुपासीतब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ॥ ३१ ॥ स्त्रीणांनिरीक्षण स्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३२ ॥ शौचमाचमनंस्नानंसं ध्योपासनमार्जवं ॥ तीर्थसेवाजपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३३ ॥

लोकंचारोक्ष्यन् आरोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसांलोकमितिब्रह्मलोकविशेषणं यत्रमूर्तिधराःकलाइत्युक्तत्वात् तर्हिबृहद्व्रतःसन् बृहन्नै ष्ठिकंव्रतंयस्यसः विन्यसेत् समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रियार्थंच ॥ ३० ॥ ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजंतेजःतद्वान् ॥ ३१ ॥ तस्यैववनस्थयतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणं भावगर्भंक्ष्वेलनंपरिहासः एवमादिकंत्यजेत् मिथुनीभूतानपतस्त्यजेत् नप श्येदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्यैवसर्वाश्रमसाधारणंधर्ममाह शौचमितिद्वाभ्यां ॥ ३३ ॥

तेषामधिकारिविशेषेणस्वभावानाह वर्णानामितिपंचभिः जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यव्ययं अतोऽयमर्थः मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्मं
दाः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति ॥१४॥ तपःआलोचनं ॥१५॥ तेजःप्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावाअपिज्ञेयाः ॥१६॥१७॥१८॥ तद्वासानांस्व
भावानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहःनिर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा ॥१९॥ तत्रतावत्सर्वसाधारणंधर्ममाह अहिंसेति वर्णग्रहणमुपलक्षणा
र्थं वर्णधर्मान्गृहस्थप्रकरणेवक्ष्यति ॥ २० ॥ प्रथमंतावदाश्रमेषुब्रह्मचारिणोधर्मावर्ण्यंते सचद्विविधः उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च तत्रउप

वर्णानामाश्रमाणांचजन्मभूम्यनुसारिणीः ॥ आसन्प्रकृतयोनृणांनीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः ॥ १४ ॥ शमोदम
स्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जवं ॥ मद्भक्तिश्चदयासत्यंब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १५ ॥ तेजोबलंधृतिःशौर्यंति
तिक्षौदार्यमुद्यमः ॥ स्थैर्यंब्रह्मण्यतैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥ आस्तिक्यंदाननिष्ठाचअदंभोब्रह्मसे
वनं ॥ अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥ शुश्रूषणंद्विजगवांदेवानांचाप्यमायया ॥ तत्रलब्धेन
संतोषःशूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥ अशौचमनृतंस्तेयंनास्तिक्यंशुष्कविग्रहः ॥ कामःक्रोधश्चतर्षश्चस्वभा
वोंऽतेवसायिनां ॥ १९ ॥ अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोऽयंसार्ववर्णि
कः ॥ २० ॥ द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनंद्विजः ॥ वसन्गुरुकुलेदांतोब्रह्माधीयीतचाहुतः ॥ २१ ॥ मे
खलाऽजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलोऽधौतदद्वासोरक्तपीठःकुशान्दधत् ॥ २२ ॥ स्नानभोजनहो
मेषुजपोच्चारेचवाग्यतः ॥ नच्छिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि ॥ २३ ॥

कुर्वाणकस्यधर्मानाह द्वितीयमितिनवभिः द्विजःत्रैवर्णिकः आनुपूर्व्याद्गर्भाधानादिसंस्कारमात्रेण द्वितीयमुपनयनाख्यंजन्मप्राप्याचा
र्येणाहूतोब्रह्मवेदमधीयीत चकारात्तदर्थंचविचारयेत् ॥२१॥ किंच मेखलादीन्कुशांश्चदधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमाला कथंभूतः जटिलः
अनभ्यंगादिनाजातजटः तथाअधौतदद्वासोऽरक्तपीठः दंताश्चवासश्चदद्वासांसि नधौतानितानियस्यसःअधौतदद्वासाः सचासावरक्त
पीठश्च नतुकौतुकादिनारक्तंपीठमासनंयस्यसः ॥ २२ ॥ जपश्चउच्चारोमूत्रपुरीषोत्सर्गः जपोच्चारं तस्मिन्वाग्यतः मौनीभवेत् ॥२३॥

प्रागनुशासितोऽपि नभविता नभविष्यति ॥ ४ ॥ अत्रहेतुमाह वक्तेतिद्वाभ्यां तेत्वत्तोऽन्यः कलावेदाद्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्तस्मान्नः अस्मा कंमनुष्याणांमध्येयस्ययथाविधीयते ॥ ७ ॥ धर्म्योधर्मादनपेतः कुतोनैःश्रेयसकरोभक्तिजनकः अतोमेमत्तःतंधर्मंनिबोध ॥ ८ ॥ त त्रादौमदुपासनालक्षणएवमुख्योधर्मआसीत् आचारलक्षणस्तुपश्चात्प्रवृत्तः सचैवमनुष्ठितोभक्तिहेतुरितिवर्णयितुमाह आदाविति क ल्पादौयत्कृतयुगंतस्मिन् तेचतदामामुपासतएवकेवलंनान्यत्कुर्वंतीतिवक्तुंकृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्याइति जात्याजन्मनैव॥९॥

सइदानींसुमहताकालेनामित्रकर्शन ॥ नप्रायोभवितामर्त्यलोकेप्रागनुशासितः ॥ ४ ॥ वक्ताकर्त्ताविता नान्योधर्मस्याच्युततेभुवि ॥ सभायामपिवैरिंच्यांयत्रमूर्तिधराःकलाः ॥ ५ ॥ कर्त्राऽवित्राप्रवक्त्राचभवता मधुसूदन ॥ त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टंकःप्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत्त्वंनःसर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ यथाय स्यविधीयेततथावर्णयमेप्रभो ॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच धर्म्यएषतवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणाम् ॥ व र्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबोधमे ॥ ८ ॥ आदौकृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः ॥ कृतकृत्याःप्रजाजात्या तस्मात्कृतयुगंविदुः ॥ ९ ॥ वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मोऽहंवृषरूपधृक् ॥ उपासतेतपोनिष्ठाहंसंमांमुक्तकिल्बिषाः ॥ १० ॥ त्रेतामुखेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी ॥ विद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मखः ॥ ११ ॥ विप्र क्षत्रियविट्शूद्रामुखबाहूरुपादजाः ॥ वैराजात्पुरुषाज्जाताय आत्माचारलक्षणाः ॥ १२ ॥ गृहाश्रमोजघन तोब्रह्मचर्यंहृदोमम ॥ वक्षस्थानाद्वनेवासोन्यासःशीर्षणिसंस्थितः ॥ १३ ॥

किंच विधायकाभावादपितदानींनान्यत्कर्मास्तीत्याह वेदइति धर्मश्चमनोविषयोऽहमेववृषरूपधृक् चतुष्पात् नक्रियाविशेषोयज्ञादिः अतः तपोनिष्ठाः मनसश्चेंद्रियाणांचैकाग्र्यंपरमंतपइतिवचनादेकाग्रतयाहंसंशुद्धंमांध्यायंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशेमेवै राजरूपस्यप्राणान्निमित्तात् हृदयात्सकाशात्तस्यास्त्रय्याःसकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृत् त्रिरूपः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः ॥ ११ ॥ वर्णानामाश्रमाणांचधर्मान्वक्तुंतेषामुत्पत्तिमाह विप्रेतिद्वाभ्यां आत्माचारः स्वधर्मएवलक्षणंज्ञापकोयेषांते ॥ १२ ॥ ममवैराजरूपस्य हृदः वक्षसोऽधस्ताद्ब्रह्मचर्यमितिनैष्ठिकाभिप्रायं ॥ १३ ॥

तथाऽपिविशेषतएवसर्वाअपिसंक्षेपतःकथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभगंमनोनयनाल्हादकत्वं भगः भाग्यं वीर्यंबलं अंशकः विभूतिः ॥ ४०॥ उपसंहरति एताइति एतेचविभूतिभेदामयिचित्तावतारायकल्पिताः अतोनात्रातीवाभिनिवेशःकर्तव्यइत्याह मनोविकाराएवनतुपरमार्थाः यथाकिंचित्खपुष्पादिवाङ्मात्रेणाभिधीयतेतत्तुल्याः ॥४१॥ तस्माद्वागादीन्नियच्छ आत्मानंबुद्धिम् आत्मनासत्त्वसंपन्नयातयैवनियच्छ अध्वनेसंसारमार्गाय ॥ ४२ ॥ असंयमनेदोषमाह यइति असंयच्छन् नसंयच्छति ॥ ४३ ॥ परिसमाप्यते कृतकृत्योभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इत्येकादशेटीकायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥छ॥ ततःसप्तदशेपृष्टेस्वधर्मेभक्ति

तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंह्रीस्त्यागःसौभगंभगः ॥ वीर्यंतितिक्षाविज्ञानंयत्रयत्रसमेंऽशकः ॥ ४० ॥ एतास्तेकीर्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः ॥ मनोविकाराएवैतेयथावाचाभिधीयते ॥ ४१ ॥ वाचंयच्छमनोयच्छप्राणान्यच्छेंद्रियाणिच ॥ आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥ योवैवाङ्मनसीसम्यगसंयच्छन्धियायतिः ॥ तस्यव्रतंतपोज्ञानंस्रवत्यामघटांबुवत् ॥४३॥ तस्मान्मनोवचःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः॥ मद्भक्तियुक्तयाबुद्ध्याततःपरिसमाप्यते ॥ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥छ॥ उद्धवउवाच यस्त्वयाऽभिहितःपूर्वंधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारवतांसर्वेषांद्विपदामपि ॥ १ ॥ यथाऽनुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत् ॥ स्वधर्मेणारविंदाक्षतत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ पुराकिलमहाबाहोधर्मंपरमकंप्रभो ॥ यत्तेनहंसरूपेणब्रह्मणेऽभ्यात्थमाधव ॥ ३ ॥

लक्षणे ॥हंसोक्तंधर्ममन्वाहब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥ १ ॥ कर्माहंविद्धिसात्त्वतामित्यत्र भक्त्याकृतंकर्ममोक्षसाधनंमद्विभूतिरित्युक्तं भक्तिसाधनत्वंचकर्मणां मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेष्वित्यादिनातत्रतत्रोक्तं नत्वकर्मानुष्ठातॄणांनियमेनभक्तिर्दृश्यते अतःपृच्छति यस्त्वयेतिसप्तभिः पूर्वंकल्पादौत्वद्भक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकःतत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमहीनानामपिद्विपदांनराणां ॥ १ ॥ यथायेनप्रकारेणानुष्ठीयमानेनस्वधर्मेण ॥ २ ननुसंप्रदायादेवज्ञास्यते किंपुनर्वर्णनेनतत्राह पुरेति परमकंपरमश्वासौकंसुखरूपश्चतं यत्पूर्वं हंसरूपेणधर्मोऽप्युक्तएव नतुयोगमात्रं जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

गंधर्वाणांविश्वावसुः अप्सरसांपूर्वचित्तिः गंधमात्रमविकृतम् ॥ ३३ ॥ परमःमधुरःपरःपराख्यःशब्दः ॥ ३४ ॥ अर्जुनःपार्थः भूतानां प्राणिनांप्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पंचकर्मेंद्रियव्यापाराः स्पर्शादयोज्ञानेंद्रियव्यापाराः तत्रलक्षणंदर्शनं सर्वेंद्रियाणामिंद्रियंतत्तदर्थग्रहणशक्तिरप्यहम् ॥ ३६ ॥ तदेवंतत्रतत्रनिर्धारणेनतत्रसंबंधेनचविशेषतोविभूतीर्निरूप्येदानींसामान्यतः सर्वाअपि निरूपयति पृथ्वीतिसार्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणिविवक्षितानि अहमहंकारः महान्महत्तत्त्वम् एताःसप्तप्रकृतिविकृतयः विकारः पंचमहाभूतानि एकादशेंद्रियाणिचेत्येवंषोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्यक्तंप्रकृतिः एवंपंचविंशतितत्त्वानि तदुक्तम् मूलप्रकृरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त ॥ षोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति किंच रजःसत्वंतमइतिप्रकृतेर्गुणाश्च परंब्र

विश्वावसुःपूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहं॥ भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहंभुवः॥ ३३॥ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः॥ प्रभासूर्येंदुताराणांशब्दोऽहंनभसःपरः॥ ३४॥ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः॥ भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः॥३५॥गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहंसर्वेंद्रियेंद्रियं ॥ ३६॥ पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान्॥ विकारःपुरुषोऽव्यक्तंरजःसत्वंतमःपरं॥॥ ३७॥ अहमेतत्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयः॥ मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना॥ सर्वात्मनापिसर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित्॥ ३८॥ संख्यानंपरमाणूनांकालेनक्रियतेमया॥ नतथामेविभूतीनांस्रजतोऽडानिकोटिशः॥ ३९॥

ह्मचतदेवंतत्सर्वमहमेव ॥ ३७ ॥ किंचएतत्प्रसंख्यानमेतेषांपरिगणनमेतेषांलक्षणतोज्ञानंचततःफलंतत्त्वनिश्चयश्चाहमेवएतदेव संक्षिप्याह मयेति जीवेश्वररूपोद्विविधोयोभावः यश्चगुणिगुणरूपः यश्चक्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपः ससर्वोऽपिमयाविनामद्व्यतिरेकेणनास्ति अहमेवसर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननुसामान्यतःकिमेवंसंक्षिप्यकथयसि पूर्ववन्निर्धारणसंबंधाभ्यांविशेषतःसर्वाःकथयेतिचेत्तत्राह संख्यानंपृथिव्यादिपरमाणूनांकालेनमहतातदपिमयैवक्रियते कृत्वाचवक्तुंशक्यते तथामेविभूतीनांसंख्यानंकर्तुंनशक्यते कुतइत्यतआह स्रजतोऽडानीति यदामयासृज्यमानानांब्रह्मांडानामेवतावत्संख्यानास्ति तदाकुतस्तद्गतानांविभूतीनांसंख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

योगानांयोगांगानामष्टानांमध्येआत्मसंरोधः समाधिरहं मंत्रोनीतिः कौशलानांविवेकादिनैपुणानांमध्ये आन्वीक्षिकीआत्मानात्मवि वेकविद्या आख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेवंवेतियोदुरंतोविकल्पःसोऽहं ॥२४॥ कुमारःसनत्कुमारः ॥ २५ ॥ संन्यासः भूताभयदानं क्षेमाणामभयस्थानानांमध्येअबहिर्मतिः अंतर्निष्ठा सूनृतंप्रियवचनं मौनंच बहिःप्रिय भाषणेमौनेचपुरुषस्याभिप्रायोज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्यदेहार्धाभ्यांमिथुनमभूत् सएवमुख्यंमिथुनम् अर्धोहवाएषआत्मनोय त्पत्नीतिश्रुतेः ॥ २६ ॥ अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौवसंतइत्यर्थः अभिजिदुत्तराषाढाचतुर्थपादः श्रवणप्रथमपाद

योगानामात्मसंरोधोमंत्रोऽस्मिविजिगीषतां ॥ आन्वीक्षिकीकौशलानांविकल्पःख्यातिवादिनां ॥ २४॥
स्त्रीणांतुशतरूपाऽहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः ॥ नारायणोमुनीनांचकुमारोब्रह्मचारिणां॥ २५॥ धर्माणामस्मि
संन्यासःक्षेमाणामबहिर्मतिः॥ गुह्यानांसूनृतंमौनंमिथुनानामजस्त्वहं ॥ २६॥ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतू
नांमधुमाधवौ ॥ मासानांमार्गशीर्षोऽहंनक्षत्राणांतथाऽभिजित्॥ २७॥ अहंयुगानांचकृतंधीराणांदेवलो
सितः॥ द्वैपायनोऽस्मिव्यासानांकवीनांकाव्यआत्मवान्॥२८॥ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहं॥ किं
पूरुषाणांहनुमान्विद्याध्राणांसुदर्शनः॥२९॥ रत्नानांपद्मरागोऽस्मिपद्मकोशःसुपेशसां॥ कुशोस्मिदर्भजा
तीनांगव्यमाज्यंहविष्वहं॥३०॥ व्यवसायिनामहंलक्ष्मीःकितवानांछलग्रहः॥ तितिक्षास्मितितिक्षूणांसत्त्वं
सत्त्ववतामहं॥३१॥ओजःसहोबलवतांकर्माहंविद्धिसात्त्वतां॥सात्त्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरः॥३२॥

श्च तथाचश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइत्यादि॥२७॥ कृतंकृतयुगं देवलः असितश्च व्यासानांवेदविभागकर्तॄणां कवीनांविदुषां काव्यः शुक्रः ॥२८॥ भगवताम् उत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिम् ॥ वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानित्येवंलक्षणानाम् ॥ २९ ॥ सुपेशसांसुंदराणाम् दर्भजातीनांकाशदूर्वादीनां हविष्षुचरुपुरोडाशादिषुघृतेषुवा ॥ ३० ॥ लक्ष्मीः धनादिसंपत् ॥ ३१ ॥ बलवतामोजश्चसहश्च सात्त्वतांभागवतानांभक्त्याकृतंकर्माहमित्यर्थः तेषामेवजवव्यूहार्चनेवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्माणइतियानवमूर्तयस्तासांमध्येवासुदेवाख्या ॥ ३२ ॥

सूत्रंप्रथमकार्यं महान्महत्तत्त्वम् सूक्ष्मोपाधित्वात्दुर्ज्ञेयत्वाच्चजीवस्यसूक्ष्मत्वं बुद्धेर्गुणेनचैवबालाग्रमात्रोऽह्यवरोऽपिदृष्टइतिश्रुतेः॥ ११॥ वेदानांसंबंधीतेषामध्यापकः पदानित्रिपदागायत्रीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हविर्धानीकामधेनुः ॥ १४॥१५॥ नक्षत्रौषधीनांप्रभुंसोमम् यक्षरक्षसांप्रभुम् ॥ १६ ॥ यादसांप्रभुम् तपतांतापयतां द्युमतांदीप्तिमतांचमध्ये ॥१७॥ संयमतांदंडयतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ शृंगिणांदं

गुणिनाम्प्यहंसूत्रंमहतांन्चमहानहं॥ सूक्ष्माणामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भोवेदानां मंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत्॥ अक्षराणामकारोऽस्मिपदानिच्छंदसामहम्॥ १२ ॥ इंद्रोऽहंसर्वदेवानांवसूनाम स्मिहव्यवाट्॥ आदित्यानामहंविष्णूरुद्राणांनीललोहितः॥१३॥ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः॥देव र्षीणांनारदोऽहंहविर्धान्यस्मिधेनुषु॥ १४॥ सिद्धेश्वराणांकपिलःसुपर्णोऽहंपतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनांद क्षोऽहंपितृणामहमर्यमा॥ १५॥ मांविद्ध्युद्धवदैत्यानांप्रह्लादमसुरेश्वरम् ॥ सोमंनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्ष रक्षसां॥ १६॥ ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवरुणंप्रभुं॥तपतांद्युमतांसूर्यंमनुष्याणांचभूपतिं॥ १७॥ उच्चैः श्रवास्तुरंगाणांधातूनामस्मिकांचनं॥ यमःसंयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः॥ १८॥ नागेंद्राणामनंतो ऽहंमृगेंद्रःशृंगिदंष्ट्रिणां ॥ आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोऽनघ ॥ १९॥ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रःस रसामहं॥ आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मतां॥ २० ॥ धिष्ण्यानामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः॥ वनस्प तीनामश्वत्थओषधीनामहंयवः॥ २१ ॥ पुरोधसांवसिष्ठोऽहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः॥ स्कंदोऽहंसर्वसेनान्याम ग्रण्यांभगवानजः ॥ २२॥ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोऽहंव्रतानामविहिंसनम्॥ वाय्वग्न्यर्कांबुवागात्माशुचीनाम प्यहंशुचिः॥ २३॥

ष्ट्रिणांचमध्येतेषांप्रभुर्वा तुर्यः संन्यासःप्रथमोब्राह्मणः॥१९॥ स्रोतसांप्रवाहाणांच सरसांस्थि रोदकाशयानां॥ २० ॥ धिष्ण्यानांनिवासस्थानानां गहनानांदुर्गमानाम्॥ २१ ॥ ब्रह्मिष्ठानांवेदार्थनिष्ठानाम् सेनान्यांचमूपतीनां अग्रण्यांसन्मार्गप्रवर्तकानां अजःब्रह्मा॥२२ ॥शुचीनांशोधकानामपिमार्जनतक्षणघर्षणादीनांमध्येवाय्वादिरूपःशोधकोऽहम्॥ २३॥

अत्रसदाचारंप्रमाणमाह याथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणंत्वां ब्राह्मणावेदतात्पर्यविदः ॥२॥ एवंकारणतत्वेनसर्वात्मत्वमनूद्यवि
भूतीःपृच्छति येष्विति उपासीनाः सेवमानाःसंतः ॥ ३ ॥ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह गूढः अस्फुटः भूतानांप्राणिनांमध्ये अत्रहेतुः भूतानामात्मा
अंतर्यामीअत्रापिहेतुः हेभूतभावनेति तेत्वया ॥ ४ ॥ ताएवसाकल्येनपृच्छति हेमहाविभूते याःकाश्चिद्भूम्यादिषुतेविभूतयः रसायांर
सातले अनुभाविताःत्वयैवकेनचिच्छक्तिविशेषेणसंयोजिताः तीर्थानांपदंचतदंघ्रिपद्मंच ॥ ५ ॥ नराबतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवा
यंप्रश्नःसाधीयानितितावदनुमोदते एवमितित्रिभिः प्रश्नंप्रष्टव्यं सपत्नैर्योद्धुमिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेकः

उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः॥ उपासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः ॥ २ ॥ येषुयेषुचभावेषुभ
क्त्यात्वांपरमर्षयः॥ उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धिंतद्वदस्वमे ॥ ३ ॥ गूढश्चरसिभूतात्माभूतानांभूतभावन॥ न
त्वांपश्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ॥ ४ ॥ याःकाश्चभूमौदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहाविभूते ॥ ताम
ह्यमाख्याह्यनुभाविताास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मं॥ ५॥ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहंपृष्टःप्रश्नंप्रश्न
विदांवर॥ युयुत्सुनाविनशनेसपत्नैरर्जुनेनवै॥६॥ ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मंराज्यहेतुकं॥ततोनिवृत्तोहंता
हंहतोऽयमितिलौकिकः॥७॥ सतदापुरुषव्याघ्रोयुक्त्यामेप्रतिबोधितः॥ अभ्यभाषतमामेवंयथात्वंरणमूर्ध
नि॥ ८॥ अहमात्मोद्धवामीषांभूतानांसुहृदीश्वरः॥ अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्युद्भवाप्ययः॥ ९॥ अहंग
तिर्गतिमतांकालःकलयतामहं॥ गुणानांचाप्यहंसाम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः॥ १०॥

प्रसंगस्तत्राह ज्ञात्वेति लौकिकःप्राकृतमतिःसन् ॥७॥ सचयदाततोज्ञातिवधान्निवृत्तः तदामयाप्रतिबोधितः सन् यथात्वमभिभाषसे ए
वंसंग्राममुखेमामभ्यभाषत तद्वदेवतवापिकथयिष्यामीतिभावः॥८॥ ताःविभूतीःकथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाःप्रथ
मांताद्वितीयांताश्चसर्वाविभूतयः तास्ताश्चोपासनार्थंकथ्यंते षष्ठीचक्वचिन्निर्धारणेसंबंधेचक्वचिद्यथायोग्यंद्रष्टव्या ततश्चामीषांभूताना
मात्मेति सुहृदिति ईश्वरइतिचसामान्येनाहंउपास्यइत्यर्थः एवंसर्वत्रतेषांस्थित्युद्भवाप्ययः तत्तद्धेतुरित्यर्थः ॥ ९॥ विशेषतोविभूतीराह
कलयतांवशीकुर्वतांगुणानांसत्त्वादीनांमध्ये साम्यमव्याकृतं गुणिनिधर्मिणिऔत्पत्तिकः स्वाभाविकोयोगुणः सोऽहम् ॥ १० ॥

 कुतइत्यतआह सर्वासामित्यर्द्धेन प्रभुत्वोपपादनंहेतुःकारणं पतिःपालयिताचेति किंच नकेवलंसिद्धीनामेवप्रभुः अपितुमोक्षादीनाम
पीत्याह अहमिति योगीमोक्षः सांख्यंतत्साधनज्ञानं धर्मस्यतदुपदेष्टृणांब्रह्मवादिनांच ॥ ३५ ॥ कुतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहिनांजी
वानामात्मा यतःआंतरःअंतर्यामी एषतआत्माऽतर्याम्यमृतइतिश्रुतेः तर्हिकिमंतर्वर्तित्वात्परिच्छिन्नः न बाह्यश्चव्यापकइत्यर्थः तत्रहे
 तुः अनावृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषुचतुर्विधेषुमहाभूतानियथा बहिश्चांतश्चभवंति स्वयमहमपितथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इत्येकादशेटीका
यांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ षोडशेतुहरेराविर्भावयुक्ताविभूतयः॥ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिताः॥ १ ॥
अंतश्चित्तेनयत्ध्यानमशक्यमकृतात्मनां॥ अतस्तद्योग्यतापत्त्यैविभूत्यादिनिरूपणं ॥२॥ एवंतावन्नवाध्याय्यामष्टप्रश्नानिरूपिताः॥ब्रह्म
त्वसंभवेतावत्सप्तमादिचतुष्टये ॥ ३ ॥ बंधमुक्त्योस्तुनिर्धारेसद्भक्त्योश्चततःपरे॥द्वादशेनंतरंकर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ ॥ ४ ॥ हंसेतिहास

सर्वासामपिसिद्धीनांहेतुःपतिरहंप्रभुः॥ अहंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनां ॥ ३५॥ अहमात्मांतरो
बाह्योऽनावृतःसर्वदेहिनां॥ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतःस्वयंतथा॥ ३६॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेए
कादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेपंचदशोध्यायः॥ १५॥ ॥छ॥ ॥छ॥ उद्धवउवाच त्वंब्रह्मप
रमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतं॥ सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्भवः॥ १ ॥

तोयोगनिष्ठायांचत्रयोदशे॥ श्रेयःसाधननिर्धारेध्यानेचैवचतुर्दशे ॥५॥ धारणासिद्धिभेदेचप्रसंगेननिरंतरे॥उद्धवप्रश्नतोदत्तमुत्तरंहरिणो
चितं ॥६॥ षोडशेभूतिविस्तारेद्वयोर्वर्णाश्रमव्रते॥ज्ञानादिनिर्णयेचातोयमादीनांचनिर्णये ॥७॥ योगत्रयाधिकारेतुविंशेचतदनंतरे॥तत्त्व
संख्याविवादेचपुंप्रकृत्योर्विवेचने ॥ ८ ॥ जन्ममृत्युप्रकारेचद्वाविंशेदत्तमुत्तरं॥परापराधसहनेचतुर्भिस्तदनंतरैः॥९॥ सप्तविंशेक्रियायो
गप्रश्नेतदुपवर्णनं॥अष्टाविंशेततःप्रोक्ताज्ञानयोगोपसंहृतिः ॥१०॥ संसारासंभवप्रश्नेतन्मध्येदत्तमुत्तरं॥तदशक्त्यापुनःप्रश्नेभक्तियोगोप
संहृतिः ॥ ११ ॥ एवंप्रश्नोत्तराण्यत्रक्रमेणैतानिविंशतिः॥अहमात्मांतरोबाह्योऽनावृतःसर्वदेहिनां ॥१२॥ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतःस्व
यंतथेत्युक्तं तत्रभूतानियथाक्वचित्केनचिद्गुणविशेषेणोद्रिक्तानिवर्तंते क्वचित्सामान्यरूपेणैवतथात्वमपिकथंवर्त्तसइतिविभूतीःप्रष्टुं
प्रथमंतावदुक्तमेवसर्वात्मकत्वमनुवदति त्वंब्रह्मेति अपावृतं निरावरणं स्वतंत्रंवा अतएवसर्वेषामपित्राणंरक्षणंस्थितिर्जीवनं त्राणस्थि
तिसहितौअप्ययोद्भवौयस्मात् सत्त्वमुपादानकारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

यद्वावाअकालेपि यथावेतिपाठे यथावायेनकेनापिप्रकारेणबुध्यासंकल्पयेत्तत्तथायथावत्प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वायथासंकल्पयेत् यथावा मत्परोमयिविश्वासवान्भवति तथातदनुरूपंसर्वंमाप्नोतीत्यर्थः किंकुर्वन् सत्येसत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन्॥२६॥मदितिपृथक्पदंममेत्यर्थः ईशितुः सर्वनियंतुः वशितुःस्वतंत्रस्यममभावंस्वभावंप्राप्तः एतागुणहेतवः ॥ २७ ॥ अतःपरंक्षुद्राः धारणाविदइति त्रिकालज्ञेश्वरधारणासूचिता त्रैकालिकीत्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहितातत्सहिता अनयैवपरचित्ताद्यभिज्ञतापिव्याख्याता ॥ २८ ॥ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्योभगवानित्येवंभूतयोगमयं तैर्नाभिभूयेत अत्रहेतुः मद्योगेति यादसामुदकंयथाभिघातकंनभवति तथातस्यव

यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायदावामत्परःपुमान्॥ मयिसत्येमनोयुंजन्तथातत्समुपाश्नुते॥ २६॥ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान्॥ कुतश्चिन्नविहन्येततस्यचाज्ञायथामम ॥ २७ ॥ मद्भक्त्याशुद्धसत्त्वस्ययोगिनोधारणाविदः॥ तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता॥ २८॥ अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः॥ मद्योगश्रांतचित्तस्ययादसामुदकंयथा॥ २९॥ मद्विभूतीरभिध्यायंछ्रीवत्सास्त्रविभूषिताः॥ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः ॥ ३० ॥ उपासकस्यमामेवंयोगधारणयामुनेः ॥ सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठंत्यशेषतः॥ ३१॥ जितेंद्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेः॥मद्धारणांधारयतःकासासिद्धिःसुदुर्लभा॥३२॥ अंतरायान्वदंत्येतायुंजतोयोगमुत्तमं ॥ मयासंपद्यमानस्यकालक्षपणहेतवः॥ ३३॥ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः॥ योगेनाप्नोतिताःसर्वानान्यैर्योगगतिंव्रजेत्॥ ३४॥

पुषोऽग्न्यादयइत्यर्थः अनयैवाद्वंद्वताऽपिव्याख्याता ॥२९॥ मद्विभूतीर्ममावतारान् ध्वजादिभिःसह ॥३०॥ उपसंहरति उपासकस्येति एवंपृथक्धारणादिभिः ॥३१॥ यद्वाकिंनानाधारणाप्रयासेन एकयैवसर्वाःसिद्धयोभवंतीत्याह जितेंद्रियस्येति मद्धारणां नारायणेतुरीयाख्यइत्यत्रोक्तां सुदुर्लभास्यात्का नकाचिदित्यर्थः ॥३२॥ यद्यप्येवंतथाऽपिनप्रार्थ्याइत्याह अंतरायानिति ॥३३॥ तस्मादहैतुकीयमेवधारणाकार्या नान्याःकाम्याइत्याह जन्मेति जन्मनैवकाश्चित्सिद्धयोभवंति यथादेवानां यथाचयादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादीनांखेचरत्वादि तदुक्तंपातंजले जन्मौषधितपोमंत्रयोगजाःसिद्धयइति योगेनमद्धारणामित्युक्तेन योगगतिं मत्सालोक्यादिरूपां॥३४॥

यत्रपरमानंदरूपेसर्वोपिकामस्तदंशभूतोऽवसीयतेसमाप्यतेतं ॥ १७ ॥ अतःपरगुणहेतुकाःसिद्धीराह शुद्धेसत्त्वात्मके श्वेततांशुद्धरूपतां ॥ १८ ॥ आकाशात्मायःप्राणःसमष्टिरूपस्तद्रूपेमयिमनसाघोषंनादंचिंतयन् असौहंसोजीवः तत्रआकाशेउपलब्धांज्ञातासन्भूतस्थाःविचित्राःवाचःशृणोति यद्वा तत्राकाशेउपलब्धाअभिव्यक्तायावाचस्तादूरतःशृणोतीति ॥ १९ ॥ त्वष्टाआदित्यः तस्मिन्नपरिच्छिन्नेचक्षुःसंयोज्यतंचचक्षुषिसंयोज्यतत्रोभयसंयोगेमांध्यायन् विश्वंदूरतःपश्यति ॥ २० ॥ मनोदेहंचतदनुवर्तिनावायुनासहमयिसुसंयोज्यवामद्धारणाक्रियते तस्याःप्रभावेनयत्रमनोयोति तत्रात्मादेहोयातीत्यर्थः यद्वामनःकर्तृआत्मानंवायुनासहदेहंचमयिसुसंयो

॥४६॥

निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदमनः॥ परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते ॥ १७ ॥ श्वेतद्वीपपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि ॥ धारयन्श्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः ॥ १८ ॥ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन्॥ तत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचःशृणोत्यसौ ॥ १९ ॥ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि॥ मांतत्रमनसांध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक्॥ २० ॥ मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना॥ मद्धारणाऽनुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः॥ २१ ॥ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रयः॥ ॥ २२ ॥ परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् ॥ पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत्॥ २३ ॥ पार्ष्ण्यापीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्धसु ॥ आरोप्यब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुं ॥ २४ ॥ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्त्वंविभावयेत्॥ विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्ववृत्तीःसुरस्त्रियः॥ २५ ॥

ज्ययत्रयातितदनुतत्रदेहोयातीति ॥ २१ ॥ मनःउपादायउपादानकारणंकृत्वा यद्यद्देवादिरूपंभवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपंमनसोऽभीष्टरूपंयोगीभवेत् कुतःयतोमद्योगबलं योहमचिंत्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयिमनसोयोगधारणातस्यबलंप्रभावः सएवाश्रयः कारणं ॥ २२ ॥ यत्रप्रविविक्षतितत्रात्मानंचिंतयेत् ततःपिंडंस्वदेहंहित्वा प्राणःप्राणप्रधानलिंगशरीरोपाधिः वायुभूतःप्रविष्टस्तेनमार्गेणेत्यर्थः षडंघ्रिवत् भृंगोयथापुष्पात्पुष्पांतरमनायासेनप्रविशतितद्वत् ॥ २३ ॥ पिंडंहित्वेत्युक्तंतत्प्रकारंकथयन् स्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्ण्यापार्ष्णिनागुदंनिरुध्य प्राणंप्राणोपाधिमात्मानंब्रह्मरंध्रेणमूर्धद्वारेण ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्मवाअन्यद्वाअपेक्षितंस्थानंमनसानीत्वा ॥२४॥ मत्स्थंमन्मूर्तिरूपंशुद्धंसत्त्वंचिंतयेत् तदासत्त्ववृत्तयः सत्त्वांशभूताः ॥ २५ ॥

॥४६॥

क्षुद्रसिद्धीश्चपंचाह त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वंशीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनांसंस्तंभनं ॥ ८ ॥ तत्तद्धारणाभिःसहविशेषतोनिरूपय ति ययेतियावत्समाप्ति ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मोपाधौमयितन्मात्रंभूतसूक्ष्माकारं सःतन्मात्रोपासकः ममममदीयमणिमानं ॥ १० ॥ ज्ञानशक्ति महत्तत्वोपाधौमयि यथासंस्थंमहत्तत्वाकारं भूतानांचेति आकाशादिभूतोपाधौचमयिमनोधारयन् तत्तद्रूमहिमानंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥ वाय्वादिभूतानांयेपरमाणवः तन्मयेतदुपाधौचित्तंमयिरंजयन् योगीकालसूक्ष्मार्थतांकालपरमाणूपाधिरूपतामितिलघुत्वबि वरणं तदुक्तं सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुतामिति ॥ १२ ॥ वैकारिकाहंकारोपाधौमयिअखिलमेकाग्रं आत्मत्वमधिष्ठातृत्वं तत्रहे

त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता ॥ अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिष्टंभोऽपराजयः ॥ ८ ॥ एताश्चोद्देशतःप्रोक्तायोगधारणसिद्धयः ॥ ययाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयेन्मनः ॥ अणिमानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम ॥ १० ॥ महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् ॥ महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ परमाणुमयेचित्तंभूतानांमयिरंजयन् ॥ कालसूक्ष्मार्थतांयोगीलघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनाः ॥ १३ ॥ महत्यात्मनियःसूत्रेधारयेन्मयिमानसम् ॥ प्राकाम्यंपारमेष्ठ्यंमेविंदतेव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥ विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालविग्रहे ॥ सईशित्वमवाप्नोतिक्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १५ ॥ नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनोमय्यादधद्योगीमद्धर्मावशितामियात् ॥ १६ ॥

तुः मन्मनाःमयिमनोधारणप्रभावादेवंभवति नात्रातीवहेतुरनुसंधेयइतिभावः एवंमद्धारणाऽनुभावेनमद्योगबलमाश्रयइत्यादिषुद्रष्टव्यं ॥ १३ ॥ क्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्त्वमेवसूत्रंतदुपाधौमयि समेपारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टंप्राकाश्यंविंदते कथंभूतस्य अव्यक्ताज्जन्मयस्यतस्यसू त्रस्य तदुपाधेर्ममेत्यर्थः ॥ १४ ॥ त्र्यधीश्वरेत्रिगुणमायानियंतरि अतएवकालविग्रहेकलयितृरूपेअंतर्यामिणि ईशित्वंविशिनष्टि क्षेत्रज्ञानांजीवानांक्षेत्राणांतदुपाधीनांच चोदनांप्रेरणंनतुविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तुरीयाख्येविराट्हिरण्यगर्भश्वकारणंचेत्युपाधयः ईशस्यय्यस्त्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरित्येवंलक्षणे ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरणम तद्वतिभगवच्छब्दशब्दिते ॥ १६ ॥

तत:पंचदशेप्रोक्ताःसिद्धयोधारणानुगाः ॥ श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावंतरायतयामताः॥१॥ एवंमनोयुंजतः योगिनोंतराविर्भवंत्यः सिद्धयोप्यं
तरायप्रायाएव अतस्ताःपरिहृत्यपरमेश्वरपरएवभवेदितिवक्तुंसिद्धीराह जितेंद्रियस्येति युक्तस्यस्थिरचित्तस्य ॥ १॥ स्विदितिवितर्केका
स्वित्किंनामा कथंस्वित्कीदृशीवा धारणाश्चकतीतिप्रश्नांतरेवाशब्दः त्वमेवैतज्जानासिनान्यइत्याशयेनाह योगिनामिति ॥ २ ॥ धार
णाश्च अष्टादशेत्यनुषंगः योगपारगैरिति त्रिकालज्ञत्वादिक्षुद्रसिद्धीरन्येऽपिजानंतीतिभावः अहमेवप्रधानंमुख्यःस्वभावतआश्रयोयासां
ताः मत्सारूप्यंप्राप्तेषुकिंचिन्न्यूनांभवंतीतिभावः गुणहेतवः सत्वोत्कर्षहेतुकाः ॥ ३ ॥ ताःस्वरूपेणोपदिशति अणिमेतिसार्द्धैःपंचभिः

श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः ॥ मयिधारयतश्चेतउपतिष्ठंतिसिद्धयः ॥ १ ॥
उद्धवउवाच कयाधारणयाकास्वित्कथंवासिद्धिरच्युत॥कतिवासिद्धयोब्रूहियोगिनांसिद्धिदोभवान्॥२॥
श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादशप्रोक्ताधारणायोगपारगैः॥तासामष्टौमत्प्रधानादशैवगुणहेतवः॥३॥अ
णिमामहिमामूर्तेर्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः॥ प्राकाम्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तिप्रेरणमीशिता ॥ ४ ॥ गुणेष्वसंगोवशिता
यत्कामस्तदवस्यति॥एतामेसिद्धयःसौम्यअष्टावौत्पत्तिकामताः॥ ५॥ अनूर्मिमत्त्वंदेहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्श
नं॥ मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनं॥ ६॥ स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनं॥ यथासंकल्पसंसिद्धि
राज्ञाऽप्रतिहतागतिः॥ ७॥

अणिमामहिमालघिमाच मूर्तेर्देहस्यतिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नामसिद्धिः सर्वप्राणिनामिंद्रियैःसहतत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेणसंबंधइत्यर्थः
श्रुतेषुपारलौकिकेषुदृष्टेषुदर्शनयोगेष्वपि सर्वेषुभूविवरादिपिहितेष्वपिप्राकाश्यंभोगदर्शनसामर्थ्यंसिद्धिः शक्तीनांमायातदंशभूतानां
प्रेरणम् तत्रेश्वरेमायायाः अन्येषुतदंशानांप्रेरणमीशितानामसिद्धिः ॥ ४ ॥ विषयभोगेष्वसंगोवशितासिद्धिः यत्कामः यद्यत्सुखंकाम
यतेतत्तदवस्यति तस्यतस्यसीमानंप्राप्नोतीतिसिद्धिः औत्पत्तिकाःस्वाभाविक्योनिरतिशयाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिम
त्त्वंक्षुत्पिपासादिराहित्यम् दूरेश्रवणंदर्शनंचेतिद्वेसिद्धी मनोवेगेनदेहस्यगतिः कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ॥ ६ ॥ स्वेच्छामृत्युःअ
प्सरोभिःसहदेवानांयाःक्रीडास्तासामनुदर्शनंप्राप्तिःसंकल्पानुरूपप्राप्तिः आप्रतिहताआज्ञासर्वत्रगतिर्यस्याःसा आज्ञाचेत्येतादृश ॥ ७ ॥

समानयोः कर्णयोर्विन्यस्तेस्फुरतीमकराकारेकुंडलेयस्मिन्तत् श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनंवक्षसिदक्षिणवामतस्ताभ्यांयुक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ द्युमद्भिःकिरीटादिभिः आसमंतायुतमलंकृतं प्रसादेनशोभनंमुखमीक्षणंचयस्मिन्तत् ॥ ४१ ॥ सुकुमारमतिकोमलं सविशेषणंध्यानमुपसंहरति इंद्रियाणीति प्रकर्षेणनयेत् सर्वतःसर्वांगयुक्ते ॥ ४२ ॥ यादृशमित्यस्योत्तरत्वेनसविशेषणमुक्त्वायदात्मकमित्यस्योत्तरतयाशनैर्विशेषणत्यागेनध्यानमेवसमाधिपर्यंतमाह तदितित्रिभिः एकत्रांगेअन्यान्यंगानिनचिंतयेत् एकत्रेतियदुक्तंतदेवांगंदर्शयति सुस्मितमि

समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं ॥ हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं ॥ नूपुरैर्विलसत्पादंकौस्तुभप्रभयायुतं ॥ ४० ॥ द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं ॥ सर्वांगसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणं ॥ ४१ ॥ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषुमनोदधत् ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसाकृष्यतन्मनः ॥ बुद्ध्यासारथिनाधीरःप्रणयेन्मयिसर्वतः ॥ ४२ ॥ तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् ॥ नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखं ॥ ४३ ॥ तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् ॥ तच्चत्यक्त्वामदारोहोनकिंचिदपिचिंतयेत् ॥ ४४ ॥ एवंसमाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि ॥ विचष्टेमयिसर्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतम् ॥ ४५ ॥ ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगिनोमनः ॥ संयास्यत्याशुनिर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥ इ० भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥

ति ॥ ४३ ॥ व्योम्निसर्वकारणरूपेतच्चकारणत्वमपित्यक्त्वामदारोहःमयिशुद्धेब्रह्मण्यारूढःसन् किंचित्ध्यातृध्येयविभागमपिनचिंतयेत् ॥ ४४ ॥ मामेवात्मनिविचष्टे आत्मानंचसर्वात्मनिमयिसंयुतंविचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुक्तमिवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ एवंभूतसमाधिपर्यंतध्यानस्यफलमाह ध्यानेनेति मनोयुंजतःसमादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपोवाभ्रमः निर्वाणंशांतिसम्यक्यास्यतीति ॥ ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशेटीकायांचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तत्रध्यानांगत्वेनासनप्राणायामप्रकारमाह समइतिचतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेआसनेकंबलादौसमकायःसन् यथासुखमासीनइतिनास्तिस्वस्तिकादिनियमइत्युक्तं नासाग्रनिरीक्षणंचचित्तस्थैर्याय अंतर्लक्ष्योबहिर्दृष्टिःस्थिरचित्तःसुसंयतइतियोगशास्त्रोक्तेः ॥ ३२॥ विपर्ययेण रेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाड्यापूरितंदक्षिणयात्यजेत् तयावापूरितंवामयेत्येवंविपर्ययेण यथोक्तंयोगे इडयापूरयेद्वायुंत्यजेत्पिंगलयाततइति निर्जितेंद्रियइतिप्रत्याहारउक्तः ॥ ३३ ॥ प्राणायामोद्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्रश्रेष्ठत्वात्प्रणवगर्भमाह हृदीतिद्वाभ्यां मूलाधारादारभ्यअविच्छिन्नंसंततंघंटानादतुल्यमोंकारंहृदिसंतंप्राणेनउदीर्यऊर्ध्वंद्वादशांतपर्यंतंनीत्वा कथं

श्रीभगवानुवाच समआसनआसीनःसमकायोयथासुखं॥हस्तावुत्संगआधायस्वनासाऽग्रकृतेक्षणः ॥ ३२॥ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः॥ ३३ ॥ हृद्यविच्छिन्नमोंकारंघंटानादंबिसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसंवेशयेत्स्वरं ॥ ३४ ॥ एवंप्रणवसंयुक्तंप्राणमेवसमभ्यसेत्॥ दशकृत्वस्त्रिपवणंमासादर्वाग्जितानिलः॥३५॥ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं॥ ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकं॥ ३६॥ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं ॥ वन्हिमध्येस्मरेद्रूपंममैतद्ध्यानमंगलं॥ ३७ ॥ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजं॥ सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचिस्मितं॥ ३८ ॥

बिसोर्णवत् कमलनालतंतुवत् तत्रमात्राऽतीतेस्वरंपंचदशंबिंदुंसंवेशयेत् अथपुनरित्यस्यतंचबिंदुंशिरस्कंकुर्यादित्यर्थःयद्वा मूलाधारादारभ्यमूर्धांतपर्यंतंबिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नंसंततंहृदिमनसिप्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथपुनस्तत्रोंकारेघंटानादतुल्यंस्वरमुदात्तंनादंस्थिरीकुर्यादिति ॥ ३४ ॥ मासादर्वाक्जितानिलोभवति ॥ ३५॥ एवंध्यानांगमुक्त्वायादृशंमित्यस्योत्तरंवकुंध्येयर्पाठमाह हृत्पुंडरीकमितिसार्धेन अंतस्थंदेहांतर्वर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितंचकदलीपुष्पसंकाशंयदस्तितद्विपरीतंध्यात्वेत्यर्थः ॥ ३६ न्यसेत्चिंतयेत् सविशेषणंध्यानमाह वन्हिमध्यइतिषड्भिः ध्यानमंगलंध्यानस्यशुभंविषयं ॥ ३७ ॥ सममनुरूपावयवंदीर्घाश्चारवःचत्वारोभुजायस्मिन्तत् सुचारुअतिरम्यं ॥ ३८॥

किंचभक्तिःस्वाश्रयंशोधयतीतिकिंवक्तव्यं यतोगद्गदवागादिलक्षणोमद्भक्तियुक्तोलोकंसर्वंपुनातीत्याह वागिति ॥ २४ ॥ अपिच भ
क्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यतइतिसदृष्टांतमाह यथेति यथाऽग्निनाध्मातंतापितमेवहेमसुवर्णमंतर्मलंजहाति नक्षालनादिभिःस्वंनिजंरूपंचभज
ते कर्मानुशयंकर्मवासनां मांभजतेमद्रूपतामापद्यते ॥ २५ ॥ ननुब्रह्मविदाप्नोतिपरंतमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्योज्ञानादेवा
विद्यानिवृत्त्याव्याप्तिरवगम्यते कुतोभक्तियोगेनेत्युच्यतेतत्राह यथायथेति आत्माचित्तंपरिमृज्यतेशोध्यते मत्पुण्यकथानांश्रवणैर
भिधानैश्वभक्तेरेवावांतरव्यापारोज्ञानंनपृथगित्यर्थः ॥ २६ ॥ किंच ज्ञानंनामचित्तस्यमदाकारपरिणामः सचमांभजतःस्वभावतएव
भवति नचयत्नांतरमपेक्षतइतिसदृष्टांतमाह विषयानिति ॥ २७ ॥ यस्मादन्यसाधनंतत्फलंचस्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्त

वाग्गद्गदाद्रवतेयस्यचित्तंरुदत्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च ॥ विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुना
ति॥ २४ ॥ यथाऽग्निनाहेममलंजहातिध्मातंपुनःस्वंभजतेस्वरूपम् ॥ आत्माचकर्मानुशयंविधूयमद्भक्ति
योगेनभजत्यथोमाम्॥ २५ ॥ यथायथात्मापरिमृज्यतेऽसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः॥ तथातथाप
श्यतिवस्तुसूक्ष्मंचक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं॥ २६ ॥ विषयान्ध्यायतश्चित्तंविषयेषुविषज्जते ॥ मामनुस्मरत
श्चित्तंमय्येवप्रविलीयते ॥ २७ ॥ तस्मादसदभिध्यानंयथास्वप्नमनोरथं ॥ हित्वामयिसमाधत्स्वमनोम
द्भावभावितं॥ २८॥ स्त्रीणांस्त्रीसंगिनांसंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान् ॥ क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतं
द्रितः॥ २९ ॥ नतथाऽस्यभवेत्क्लेशोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः॥ ३०॥
उद्धवउवाच यथात्वामरविंदाक्षयादृशंवायदात्मकं॥ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

द्विहायमय्येवमनःसमाहितंकुर्वितिप्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावभावितंमद्भावेनभजनेनैवशोधितं ॥२८ ॥ विशेषतोवास्त्या
यनाद्युक्तकाममार्गाःपरित्याज्याइत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान्धीरःसन् क्षेमेनिर्भयेदेशे विविक्तेविजने ॥ २९॥ एतदुपपादयति नतथे
ति अस्यपुंसः यथातत्संगतःक्लेशोभवेत् यथाचबंधोयोषित्संगतः तथाऽन्यप्रसंगतोनभवेदिति ॥ ३० ॥ मांचिंतयेदित्युक्तंतत्प्रकारंपृच्छ
तियथेति ध्यानांगप्रश्नःयादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नःयदात्मकमिति यस्यतानिविशेषणानितत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसी
तिपाठः तत्रायमर्थःमुमुक्षुस्त्वांयथाध्यायेत्तन्मेवक्तुमर्हसीतिजिज्ञासोःकथनायमेपुनरेतत्त्वद्दास्यमेवपुरुषार्थःनतुध्यानेनकृत्यमस्तीतितदु
क्तं त्वयोपभुक्तस्रग्गंधेत्यादि त्वंवक्तुमर्हसीतिपाठःसुगमः ॥ ३१॥

ममापिसएवप्रेष्ठइत्याह नतथेतिद्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोऽपि शंकरोमत्स्वरूपभूतोऽपि संकर्षणः भ्राताऽपि श्रीर्भार्याऽपि आत्मामूर्तिरपि यथाभक्तइतिवक्तव्येऽतिहर्षेणाह भवानिति ॥ १५ ॥ पूयेयमदंतर्वर्तिब्रह्मांडानिपवित्रीकुर्यामितिभावेनेत्यर्थः ॥ १६॥ किंच मद्भक्तानांसुखमेतावदेवंभूतमितिवाकोवक्तुंसमर्थः यतस्तत्स्वसंवेद्यंनिरुपममित्याह निष्किंचनाइति महांतःनिरभिमानाः अनालब्धधियः अस्पृष्टचित्ताःनिष्किंचनत्वादीनांयथेष्टहेतुहेतुमद्भावः एवंभूताः ममदीयाःयत्सुखंजुषंतिसेवंते तत्सुखंतएवविदुःलभंतेनान्ये कुतः नैरपेक्ष्यं नास्तिअपेक्षणीयंयेषांतेनैरपेक्षाः नैरेवलभ्यम् नतुमोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वाएवंभूताः संतोये मम मामित्यर्थः जुषंतेप्रीणंते तएवयन्नैरपेक्ष्यंसुखंतद्विदुर्नान्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ अपिचआस्तांतावदुत्तमभक्तकथा यतःप्राकृतोऽपिभक्तः कृतार्थएवेत्याह बाध्यमानइ

नतथामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः ॥ नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् ॥ १५ ॥ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् ॥ अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः ॥ १६ ॥ निष्किंचनामय्यनुरक्तचेतसःशांतामहांतोऽखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्धधियोजुषंतियत्तन्नैरपेक्ष्यंनविदुःसुखंमम ॥ १७ ॥ बाध्यमानोऽपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः ॥ प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥ यथाऽग्निःसुसमृद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् ॥ तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः ॥ १९ ॥ नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता ॥ २० ॥ भक्त्याहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसतां ॥ भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् ॥ २१ ॥ धर्मःसत्यदयोपेतोविद्यावातपसान्विता ॥ मद्भक्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि ॥ २२ ॥ कथंविनारोमहर्षंद्रवताचेतसाविना ॥ विनानंदाश्रुकलयाशुध्येद्भक्त्याविनाशयः ॥ २३ ॥

तिद्वाभ्याम् विषयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भयासमर्थया ॥ १८ ॥ पाकार्थंप्रज्वालितोग्निर्यथाकाष्ठानिभस्मीकरोतितथारागादिनाऽपिकथंचिन्मद्विषयासतीभक्तिः समस्तपापानीति भगवानपिस्वभक्तिमहिमाश्चर्येणसंबोधयतिअहोउद्धवविस्मयंशृण्विति ॥ १९ ॥ अतएवंभूतंश्रेयोनान्यदस्तीत्याह नसाधयतीतिद्वाभ्यां ॥ २० ॥ श्रद्धयायाभक्तिस्तया संभवात् जातिदोषादपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ भक्त्यभावेऽन्यत्साधनंव्यर्थमित्याह द्वाभ्यांधर्मइति ॥ २२ ॥ रोमहर्षादिकंविना कथंभक्तिर्गम्यते भक्त्याविनाचकथमाशयःशुध्येदिति ॥ २३ ॥

भूतानिदेवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचः वेदार्थव्याख्यानविषयाः ॥ ७ ॥ एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशं पारंपर्येण अपरेपाखंडमतयः वेदविरुद्धार्थमतयः ॥ ८ ॥ तत्प्रकृतीनांमायागुणमूलत्वान्मन्मायामोहितधियः अनेकांतं नानाविधं॥ ९॥ तदेवाह धर्ममितिसार्धेन धर्मकर्ममीमांसकाः यदुक्तं मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोः॥नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासये त्यादि यशःकाव्यालंकारकृतः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते॥तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयतइति कामंवात्स्या यनादयः सत्यंदमंशमंच योगशास्त्रकृतः अन्येदृष्टार्थवादिनोदंडनीतिकृतःवैप्रसिद्धं ऐश्वर्यमेवस्वार्थंपुरुषार्थंवदंति अतःसामाद्युपायाए

याभिर्भूतानिभिद्यंतेभूतानांमतयस्तथा ॥ यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवंतिहि॥ ७॥ एवंप्रकृतिवैचिव्याद्भिद्यंतेमतयोनृणां ॥ पारंपर्येणकेषांचित्पाखंडमतयोपरे ॥ ८ ॥ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ॥ श्रेयोवदंत्यनेकांतंयथाकर्मयथारुचि॥ ९॥धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमं ॥ अन्येवदंतिस्वार्थंवाऐश्वर्यंत्यागभोजनम् ॥ केचिद्यज्ञतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान्॥ १० ॥ आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मिताः॥ दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशुचाऽर्पिताः ॥ ११ ॥ मय्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्यसर्वतः॥ मयात्मनासुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्मनाम् ॥ १२॥ अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्यसमचेतसः॥ मयासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः॥ १३॥ नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यम्॥ नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनाऽन्यत्॥ १४॥

वश्रेयःसाधनमितितेषांमतं तथैवत्यागंभोजनंचलोकायतिकाः यज्ञतपोदानंयज्ञोदेवतानांपूजनंतपश्चदानंच ॥ १० ॥ तेषांतुच्छफलत्वमाह आद्यंतवंतइति एषांलोकाः एतैःसाध्यानिफलानि तमोनिष्ठामोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचार्पिताःव्याप्ताः॥११॥ भक्तेर्मुख्यत्वमाहमयीतियावत्समाप्ति हेसभ्य मयापरमानंदरूपेणआत्मनान्यरूपत्वेनस्फुरता ॥ १२ ॥ किंच अन्येषांतत्तल्लोकादिपरिच्छिन्नंसुखं भक्तस्यतुपरिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति ॥ १३ ॥ परिपूर्णतामेवाह नपारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यंपातालादिस्वाम्यं अपुनर्भवंमोक्षमपि मद्विनामांहित्वा अन्यन्नेच्छति अहमेवतस्यप्रेष्ठइत्यर्थः ॥ १४ ॥

मेमया अगृणतमांतुष्टुवुः ॥ ४१ ॥ प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ॥ ४२ ॥ इत्येकाद०टी०त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ ॥७॥ चतुर्दशेपरं श्रेयोभक्तिरेवनचेतरत्॥इत्येतद्वर्ण्यतेध्यानयोगश्चसहसाधनैः ॥१॥ एवंतावद्भगवतोभक्त्यामोक्षइत्युक्तं अन्येचान्यानिसाधनानिवदंति तत्रविशेषनिर्धारणायपृच्छति वदंतीति श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि किंविकल्पेनप्राधान्यमुताहोकिंवाएकस्यैवमुख्यता ॥ १ ॥ एकमुख्यतापक्षोत्थानेकारणंभवतेति अनपेक्षितः नअपेक्षितमपेक्षायस्मिन्सः अहैतुकः अयमर्थः भवतायोभक्तियोगउक्तः अन्येच यानिश्रेयःसाधनानिवदंति तेषांकिंसाक्षात्फलसाधनत्वेनप्राधान्यमेवसर्वेषां उतांगांगित्वं प्राधान्येऽपिकिंविकल्पेनसर्वेषांतुल्यफलत्वं यद्वा

इतिंमेछिन्नसंदेहामुनयःसनकादयः॥ सभाजयित्वापरयाभक्त्याऽगृणतसंस्तवैः ॥ ४१ ॥ तैरहंपूजितःसम्यक्संस्तुतःपरमर्षिभिः ॥ प्रत्येयायस्वकंधामपश्यतःपरमेष्ठिनः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः॥ १३॥ ॥७॥ ॥७॥ उद्धवउवाच वदंतिकृष्णश्रेयांसिबहूनि ब्रह्मवादिनः॥ तेषांविकल्पप्राधान्यमुताहोएकमुख्यता ॥ १ ॥ भवतोदाहृतःस्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षितः॥ निरस्यसर्वतःसंगंयेनत्वय्याविशेन्मनः॥ २॥ श्रीभगवानुवाच कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसंज्ञिता॥ मयादौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यांमदात्मकः॥ ३॥ तेनप्रोक्ताचपुत्रायमनवेपूर्वजायसा॥ ततोभृग्वादयोऽगृह्णन्सप्तब्रह्ममहर्षयः॥ ४॥ तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रादेवदानवगुह्यकाः॥ मनुष्याःसिद्धगंधर्वाःसविद्याधरचारणाः॥५॥ किंदेवाःकिन्नरानागारक्षःकिंपुरुषादयः॥बह्व्यःस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्वतमोभुवः॥ ६॥

कश्चिदस्तिविशेषइति ॥ २ ॥ तत्रभक्तिरेवमहाफलत्वेनमुख्या अन्यानितुस्वस्वप्रकृत्यनुसारेपुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिःप्राणिभिः प्राधान्येनपरिकल्पितानि क्षुल्लकफलानीतिविवेक्तुंप्रकृत्यनुसारेण बहुधावेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेतिसप्तभिः मदात्मकः मय्येवात्माचित्तंयेनसः ॥ ३ ॥ भृग्वादयः भृगुश्च मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहः क्रतुरित्येतेसप्तब्रह्माणःप्रजापतयः तेचतेब्रह्मर्षयश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥ किंदेवाः क्लमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्येन किंदेवाःमनुष्यावेतिसंदेहास्पदभूताद्वीपांतरमनुष्याः एवंकिन्नराः किंचिन्नराइवमुखतः शरीरतो वा किंपुरुषाः किंचित्पुरुषाइववानरादयः प्रकृतयः वासनाः बह्व्यः कुतः रजः [illegible]

तस्मात्ततोदृश्याद्दृष्टिप्रतिनिवर्त्य निजसुखानुभवोभवेत् तन्नैश्चल्यार्थंचनिवृत्ततृष्णस्तूष्णींनिरीहश्चभवेत् मनोवाक्कायव्यापाररहितइत्यर्थः ननुदेहवतः सर्वथाद्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्तनायोगात् पुनःसंसारःस्यादेवेतत्राह संदृश्यतइति क्वचिदावश्यकाहारादिषुयद्यपीदंसंदृश्यते तथाऽप्यवस्तुबुध्यायत्त्यक्तंतत्पुनर्मोहायनभवेदेव किंतुदेहपातपर्यंतंस्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासोभवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेवोपपादयति देहमिति आसनादुत्थितमुत्थायतत्रैवस्थितंततः क्वचिदपेतंनिर्गतंपुनस्तत्रैवोपेतंवादेहमपिनानुसंधत्तेकुतोऽन्यत् यतः येनदेहेनस्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान्तंदेहं यतःकारणादितिवा परिकृतंपरिहितंवासोगतंस्थितंवायथानवेत्तितद्वत् ॥ ३६ ॥ ननुचयः परिपाल्यमा

दृष्टिंततःप्रतिनिवर्त्यनिवृत्ततृष्णस्तूष्णींभवेन्निजसुखानुभवोनिरीहः॥ संदृश्यतेक्वचयदीदमवस्तुबुध्यात्यक्तंभ्रमायनभवेत्स्मृतिरानिपातात्॥ ३५॥देहंचनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरूपं॥ दैवादपेतमुतदैववशादुपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः॥३६॥देहोऽपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः॥ तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः॥३७॥ मयैतदुक्तंवोविप्रागुह्यंयत्सांख्ययोगयोः॥ जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८॥ अहंयोगस्यसांख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः॥ परायणंद्विजश्रेष्ठाःश्रियःकीर्तेर्दमस्यच ॥ ३९ ॥ मांभजंतिगुणाःसर्वेनिर्गुणंनिरपेक्षकं॥ सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगादयोगुणाः॥ ४०

नोऽपिमुमूर्षति तंचेन्नपश्यति तर्हिपतेदेवनेत्याह देहोपीति देहोदैववशेनगच्छन्स्वारंभकंकर्मयावदस्तितावत्पर्यंतंप्रतिसमीक्षतएवजीवत्येव सासुःप्राणेंद्रियसहितः ननुतर्हितस्मिन्कदाचिदासज्जेतापिनेत्याह तमिति स्वाप्नंस्वप्नतुल्यं अधिरूढः प्राप्तःसमाधिपर्यंतोयोगोयेन. अतएवप्रतिबुद्धंज्ञातंपरमार्थवस्तुयेनसः तथाचश्रुतिः तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्षेअथसंपत्स्यतइति ॥३७॥ उक्तार्थेतेषांविश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह मयेति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगःतयोर्गुह्यंरहस्यं यज्ञंविष्णुंयज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेःयुष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेनधर्माअप्युपदिष्टाइतिज्ञेयं ॥ ३८ ॥ अतएवयत्तेनहंसरूपेणब्रह्मणेऽभ्यात्थमाधवेत्यनुवादोभविष्यति ऋतंप्रमीयमानोधर्मः सत्यमनुष्ठीयमानोधर्मः तेजःप्रभावःएतेषांपरायणंपरमयनं ॥३९॥ किंच मामिति कथंभूताःअगुणाःगुणपरिणामरूपानभवंति किंतुनित्याइत्यर्थः ॥४०॥

यावदेवनंत्यजेत् तावत्तस्यकर्मज्ञानादिसर्वंव्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपिजागर्तिकर्मादिषुतथाऽपिस्वपन् स्वमान् पश्यन्निवभवति य.
तोऽज्ञः असम्यक्दर्शी अज्ञजागरस्यस्वप्नत्वेदृष्टांतः स्वप्नइति ॥ ३० ॥ ननुकथंवेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मादिनानाधीर्निवर्त्ततेतत्राह अस
त्त्वादिति भावानांदेहादीनांतत्कृताभिदावर्णाश्रमादिरूपागतयः स्वर्गादिफलानिहेतवः कर्माणिचास्यात्मनोमृषा अविद्यावद्विषयोवेद
इतिभावः ॥ ३१ ॥ युक्तिभिरित्युक्तंताएवयुक्तीराह यइति अर्थान्स्थूलान्देहादीन्समस्तकरणैःचक्षुरादिभिःभुंक्ते कथंभूतान् अनुक्ष
णधर्मिणः क्षणिकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यश्चस्वप्नेहृदिजागरदृष्टसदृशान् वासनामयान्भुंक्ते यश्चसुषुप्तेतान्सर्वानुपसंहरति सएकः
कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयद्रष्टा ननुजाग्रदवस्थांसर्वेंद्रियाणिपश्यंति स्वप्नंमनःसुषुप्तितत्संस्कारशेषाबुद्धिः कथमात्मातद्द्रष्टात
त्राह इंद्रियेशः ननुइंद्रियेशाअपिविश्वतैजसप्राज्ञाभिन्नाः न कुतःस्मृत्याप्रतिसंधाननसर्वावस्थास्वन्वयात् यःस्वप्नानद्राक्षंयश्चतदनंत

यावन्नानार्थधीःपुंसोननिवर्त्ततयुक्तिभिः ॥ जागर्त्यपिस्वपन्नज्ञःस्वप्नेजागरणंयथा ॥ ३० ॥ असत्त्वादात्म
नोऽन्येषांभावानांतत्कृताभिदा ॥ गतयोहेतवश्चास्यमृषास्वप्नदृशोयथा ॥ ३१ ॥ योजागरेबहिरनुक्षणधर्मि
णोऽर्थान्भुंक्तेसमस्तकरणैर्हृदितत्सदृक्षान् ॥ स्वप्नेसुषुप्तउपसंहरतेसएकःस्मृत्यन्वयात्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रि
येशः ॥ ३२ ॥ एवंविमृश्यगुणतोमनसस्त्र्यवस्थामन्माययामयिकृताइतिनिश्चितार्थाः ॥ संछिद्यहार्दमनु
मानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिनाभजतमाऽखिलसंशयाधिं ॥ ३३ ॥ ईक्षेतविभ्रममिदंमनसोविलासंदृष्टंवि
नष्टमतिलोलमलातचक्रं ॥ विज्ञानमेकमुरुधेवविभातिमायास्वप्नस्त्रिधागुणविसर्गकृतोविकल्पः ॥ ३४ ॥

रंनकिंचिदवेदिषम् सएवैतर्हिजागरमीतिउपाधिभेदेनविश्वादिव्यवहारइतिभावः ॥ एतेनबालयुवाद्यवस्थास्वपिप्रतिसंधानेनात्मैक्यंद्र
ष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ ततःकिमतआह एवमिति गुणतोयाएतामनसस्त्र्यवस्थाः ताः मद्विषयामयिकृताः नतत्त्वतःसंतीतिनिश्चितआत्मरू
पोर्थोयैः तेयूयमखिलसंशयानामाधिम् आधीयंतेऽस्मिन्नित्याधिरहंकारः तंसंछिद्य हार्दंहृदिस्थितंमांभजत केनछित्वातदाह अनुमा
नैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेनज्ञानखड्गेन ॥ ३३ ॥ अनुमानानिदर्शयति ईक्षेतेति इदंजगद्विभ्रममीक्षेत तत्रहेतवः
मनोविजृंभितत्वात् दृष्टत्वाद्विनाशित्वाच्च स्वप्नवत् अतिचंचलत्वाच्च अलातचक्रवत् ननुभ्रमोपिनिर्विषयःकथंस्यात्तत्राह विज्ञानमि
तिनिगमनम् तस्मात्त्रिधायोऽयंगुणपरिणामकृतोविकल्पोभेदः समायेति ॥ ३४ ॥

तत्रप्रपंचात्मकत्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमेवेतिपरमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनआदिभिर्यद्गृह्यतेतत्तदहमेवेत्यर्थः अंजसातत्त्ववि चारेण एतेनैवसर्वात्मकोऽहमित्यंजसाप्युत्तरमुक्तंभवति॥२४॥ एवंप्रश्नखंडनमिषेणैवात्मस्वरूपंसामान्यतोनिरूप्य ब्रह्मणोऽपिदुष्परिह रंयत्पृष्टंतत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति अयमभिप्रायःयदिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतयाविषयैः संग्रथितंचित्तंबुध्यादि शब्दवाच्यमेवजीवस्यस्वरूपंभवेत् ततः वियोगोनघटेत तस्यस्वरूपमहंब्रह्मैवचित्ताध्यासेनतुतत्स्वभावतयाविषयैःसंग्रथितम् अतः स्वस्य ब्रह्मत्वभावनयाविषयाणांचमिथ्यात्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विघ्नभगवंतंभजतोभवत्येवपरिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति हेप्रजाः पुत्रकाः सत्यं गुणेषुचेतआविशति गुणाश्चचेतसि एवंगुणाश्चेतश्चोभयंग्रथितंमदात्मनोब्रह्मरूपस्यजीवस्यदेहःअध्यस्तउपाधिःनतुस्वरूपं ॥ २५ ॥ तस्मात् अभीक्ष्णंपुनःपुनर्गुणसेवयातत्संस्कारेणगुणेष्वाविशच्चित्तं तेचपुनर्वासनारूपेणचित्तेप्रकर्षेणभवंतीतितथातेगुणाश्च एवंयदुभयं

मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेऽन्यैरपींद्रियैः॥ अहमेवनमत्तोऽन्यदितिबुध्यध्वमंजसा ॥ २४ ॥ गुणेष्वाविशते चेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः॥जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः॥ २५ ॥ गुणेषुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुण सेवया॥ गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् ॥ २६ ॥ जाग्रत्स्वप्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः॥ तासांवि लक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः ॥ २७ ॥ यर्हिसंसृतिबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तिदः॥ मयितुर्येस्थितोज ह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम्॥ २८ ॥ अहंकारकृतंबंधमात्मनोर्थविपर्ययम्॥ विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्ये स्थितस्त्यजेत्॥ २९॥

तन्मद्रूपःसन् त्यजेत् ॥ २६ ॥ ननुजाग्रदाद्यवस्थावतः कुतःकूटस्थत्वरूपतातत्राह जाग्रत्जागरः स्वप्नः सुषुप्तंचेतिबुद्धेरेतावृत्तयः ताश्चनस्वाभाविक्यः किंतु सत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततमि तिवक्ष्यमाणक्रमेणगुणतएवजीवस्तुविलक्षणस्तदवस्थारहितएवविनिश्चितः कुतः तासांसाक्षित्वेन ॥ २७ ॥ ननुतर्हिकथमहंजागर्मी त्यादिप्रतीतिस्तत्राह यर्हियस्मात्संसृतिःसरणममर्येतिसंसृतिर्बुद्धिः तयाबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तीर्ददातीति तस्मान्मयितुर्येस्थितःसन्नि मंसंसृतिबंधंजह्यात् तत्तदागुणचेतसांगुणानांचेतसश्चान्योऽन्यत्यागोभवति ॥ २८ ॥ कथंसंसृत्याबंधःकथंचतंजह्यात्तदाह अहंकारेण कृतंबंधमात्मनः अर्थविपर्ययमानंदाद्यावरणेनानर्थहेतुंविद्वान् जानन्सन् निर्विद्यदुःखमेतदितिज्ञात्वातुर्येस्थितोभूत्वासंसारचिंतांसंसा रोऽबुद्धिः तस्मिन्चिंतामभिमानंतत्कृतांभोगचिंतांत्यजेदिति ॥ २९ ॥

मानसाः पुत्राः सूक्ष्मांदुर्ज्ञेयाम एकांतिकींगतिपरांकाष्ठां ॥ १६ ॥ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषुस्वभावतोरागादिवशाच्चेतःप्रविशतितेच अनुभूताविषयवासनारूपेणचेतसिप्रविशंति अतितितीर्षोः विषयानतिक्रमितुमिच्छोः ॥१७॥ एवमित्ति महान्देवोऽपिस्वयंभूरपिभूतानांस्रष्टाऽपिध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्यवीजंयदज्ञानादयंप्रश्नः तन्नाविंदत् यतःकर्मविक्षिप्तधीः ॥ १८ ॥ प्रश्नस्यपारमुत्तरमभिप्रायोवातस्य तितीर्षयाजिज्ञासया हंसरूपेणेति यथाहंसोनीरंक्षीरंचपृथक्कर्तुंशक्तः एवमहंगुणांश्चेतश्चेतिद्योतयितुंहंसरूपेणगतोऽस्मीति ॥-१-९ ॥ २० ॥ इत्यहंमुनिभिःपृष्टइतिपृथक्वाक्यं यदवोचमितिचपृथक् अतोऽस्मच्छब्दावृत्तिरदोषः तेभ्योयदवोचंतन्मे

॥४०॥

श्रीभगवानुवाच पुत्राहिरण्यगर्भस्यमानसाःसनकादयः ॥ पप्रच्छुःपितरंसूक्ष्मांयोगस्यैकांतिकींगतिम् ॥ १६ ॥ सनकादयऊचुः गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो ॥ कथमन्योऽन्यसंत्यागोमुमुक्षोरतितितीर्षोः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच एवंपृष्टोमहादेवःस्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानःप्रश्नवीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः ॥ १८ ॥ समामचिंतयद्देवःप्रश्नपारतितीर्षया ॥ तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा ॥ १९ ॥ दृष्ट्वामांतउपव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतःकृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति ॥ २० ॥ इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे ॥ २१ ॥ वस्तुनोयद्यनानात्वंआत्मनःप्रश्नईदृशः ॥ कथंघटेतवोविप्रावक्तुर्वामेकआश्रयः ॥ २२ ॥ पंचात्मकेषुभूतेषुसमानेषुचवस्तुतः ॥ कोभवानितिवःप्रश्नोवाचारंभोह्यनर्थकः ॥ २३ ॥

वचनंनिबोध ॥ २१ ॥ देहादिविविक्तात्मज्ञानेसतितन्निष्ठस्यरागाद्यसंभवात्स्वयमेवविषयचेतसोर्विश्लेषोभवतीतिवक्तुंप्रश्नखंडनमिषेणैवतावद्दात्मानात्मविवेकमाह वस्तुनइतितित्रिभिः किमात्मनोऽयंप्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्यवा यद्यात्मविषयःतर्हितस्यवस्तुनः परमार्थरूपस्यअनानात्वेसति हेविप्राः वः युष्माभिःकृतः प्रश्नः ईदृशः बहुषुनिर्धारणरूपःकथंघटेत वक्तुरुत्तरदातुर्वामेममकआश्रयः अविशेषेआत्मनिकंजातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥२२ ॥ भूतसंघविषयत्वेऽपिअयंवः प्रश्नः वाचारंभः वाङ्मात्रेणारंब्धः यतोऽनर्थकः कुतःभूतेषुदेवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेषु अतः समानेषु अभिन्नेषु पुनश्चवस्तुतःपरमकारणात्मना अभिन्नेषु वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः ॥ २३ ॥ ॥४०॥

ननुनियतेंद्रियतयासात्त्विकसेवायामियानस्तिपुरुषार्थः तथापिराजसादीन्विषयान्दुःखमितिजानंतोपिकथंसेवंतइतिपृच्छति विदंती
ति पदंस्थानं श्वानोयथाभर्त्स्यमानाअपि खरायथापद्भ्यांताड्यमानाअपि खरीमनुधावंतः अजायथानिर्लज्जाः हंतुमानीताअपितद्वत्
॥ ८ ॥ मिथ्याऽभिनिवेशेनभुंजतइतिसहेतुकमाह अहमितित्रिभिः प्रमत्तस्यविवेकशून्यस्य देहादावहमितिमिथ्याबुद्धिर्हृदियथोत्सर्पति
ततोऽहंबुद्धेश्चवैकारिकंसत्त्वप्रधानमपिमनःप्रतिघोरंदुःखात्मकंरजः उत्सर्पतिमनोव्याप्नोतीत्यर्थः ॥९॥ इदमेवमिदमेवंभोग्यमितिसविक
ल्पःसंकल्पःस्यात् ततश्च अहोरूपमहोभावइतिगुणाभिध्यानात्दुर्धरःकामःस्यात् ॥१०॥ ततोविषयान्भोक्तुंकर्माणिकरोति॥११॥एवं

उद्धवउवाच विदंतिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमापदां ॥ तथाऽपिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत् ॥ ८ ॥
श्रीभगवानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिःप्रमत्तस्ययथाहृदि ॥ उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः ॥ ९ ॥
रजोयुक्तस्यमनसःसंकल्पःसविकल्पकः ॥ ततःकामोगुणध्यानाद्दुःसहःस्याद्धिदुर्मतेः ॥ १० ॥ करोतिकाम
वशगःकर्माण्यविजितेंद्रियः ॥ दुःखोदर्काणिसंपश्यन्रजोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥ रजस्तमोभ्यांयदपिविद्वा
न्विक्षिप्तधीःपुनः ॥ अतंद्रितोमनोयुंजन्दोषदृष्टिर्नसज्जते ॥ १२ ॥ अप्रमत्तोनयुंजीतमनोमय्यर्पयंच्छ
नैः ॥ अनिर्विण्णोयथाकालंजितश्वासोजितासनः ॥ १३ ॥ एतावान्योगआदिष्टोमच्छिष्यैःसनकादिभिः ॥
सर्वतोमनआकृष्यमय्यद्धावेश्यतेयथा ॥ १४ ॥ उद्धवउवाच यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेश
व ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुम् ॥ १५ ॥

चेन्नकस्यापिदुःखनिवृत्तिःस्यादित्याशंक्याह यदपियद्यपिरजस्तमोभ्यांविक्षिप्तधीर्मूढधीश्चतथापिविद्वान् विवेकीपुनर्मनोनिरुंधन्नस
ज्जते ॥ १२॥ विषयदोषदृष्ट्याऽपिमनोनिरोधाशक्तौसुखंतन्निरोधोपायमाह अप्रमत्तइति अनिर्विण्णः अनलसः यथाकालंत्रिषवण
म् मयिपरमानंदरूपेअर्पयन् समादध्यात् ॥ १३ ॥ विषयैः संमथितस्यमनसस्तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितंमन्यमानंप्रति तन्निरूप
णायेतिहासमुपक्षिपति एतावानिति यथायथावन्मय्यावेश्यतएतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥ मच्छिष्यैरित्युक्तेतेषामतिज्यायसामनेनरूपे
णनिरूपणासंभवात्पृच्छति यदेति तंकालंतदेतद्रूपंचवेदितुमिच्छामि तत्कथयेति ॥ १५ ॥

ननुगुणत्रयवृत्तीनांपरस्परोपमर्दनरूपत्वात् कथंसत्त्ववृद्धयैवेतरवृत्तयो नियमेनहंतव्यास्तत्राह सत्त्वादिति मद्भक्तिलक्षयतियोधर्मः समद्भक्तिरूपएववा सत्त्वमेवकथंवर्धेततत्राह सात्त्विकानांपदार्थानामुपासयासेवयासत्त्वंवृद्धंभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ सचधर्मोरजस्तमश्चहन्यात् कुतः नविद्यतेउत्तमोयस्मात्सः सर्वोत्तमः यतःसत्त्ववृद्धिःसत्त्वस्यवृद्धिर्यस्मिन्कारणंसः अतएवतत्कार्योऽधर्मप्रतिबंधोऽपिनास्तीत्याहतस्मिन्नुभयस्मिन्हतेतन्मूलः तेरजस्तमसीरागद्वेषादिनाप्रमादालस्यादिनाचमूलंयस्यसः ॥ ३ ॥ सात्त्विकोपासयासत्त्वंवर्धतइत्युक्तं तानेवसत्त्ववृद्धिहेतून्दर्शयितुंसामान्यतोगुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आगमःशास्त्रं अपःआपः क्वचिदागमोऽर्थइतिपाठःप्रजापुत्रः देशःवाराणस्यादिः कालःवसंतादिः कर्मवेदोक्तं जन्मध्यानंचदेवादीनां मंत्रोद्वादशाक्षरादिः संस्कारःजातकर्मादिः एतेदशत्रिगुणोत्पत्तिहेतवः ॥ ४ ॥ एषांसात्त्विकादिनिर्णयमाह एषामेवमध्येयद्वृद्धाःशास्त्रज्ञाः प्रचक्षतेप्रशंसंतितत्सात्त्विकं यच्चनिंदंतितत्तामसं यत्तुतैर्वृद्धैरुपेक्षितंनस्तुतं

सत्त्वाद्धर्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः॥सात्त्विकोपासयासत्त्वंततोधर्मःप्रवर्तते॥२॥धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः॥आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउभयेहते ॥ ३ ॥ आगमोऽपःप्रजादेशःकालःकर्मचजन्मच॥ध्यानंमंत्रोऽथसंस्कारोदशैतेगुणहेतवः॥ ४ ॥ तत्तत्सात्त्विकमेवैषांयद्यद्वृद्धाःप्रचक्षते ॥ निंदंतितामसंयत्तद्राजसंतदुपेक्षितम्॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविवृद्धये॥ततोधर्मस्ततोज्ञानंयावत्स्मृतिरपोहनम्॥ ६ ॥ वेणुसंघर्षजोवन्हिर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं॥एवंगुणव्यत्ययजोदेहःशाम्यतितत्क्रियः ॥ ७॥

नचनिंदितंतद्राजसंस्मृतं ॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येवेति निवृत्तानिशास्त्राण्येवसेवेतनप्रवृत्तिपाखंडशास्त्राणि तीर्थापएवनगंधोदकसुराद्याःप्रजाःजनाःनिवृत्तान्जनान्नप्रवृत्तदुराचारान् विविक्तदेशं नरथ्याद्यूतदेशान् कालंब्राह्ममुहूर्तादिकंध्यानादौ नप्रदोषनिशीथादीन् कर्मचनित्यं नकाम्याभिचारादीनि जन्मचवैष्णवशैवदीक्षालक्षणं नशाक्तक्षुद्रदीक्षारूपं ध्यानंश्रीविष्णोःनकामिनीविद्विषां मंत्रंप्रणवादिकं नकाम्यक्षुद्रादीन् संस्कारमात्मनःशोधकंननुकेवलंदेहगृहादीनां ननुज्ञानंमहावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यतेकितत्रसत्त्ववृत्त्याधर्मेणवाअतआह यावत्स्मृतिः आत्मापारोक्ष्यं यावच्चदेहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहः तावत्पर्यंतंज्ञानंभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुगुणव्यतिकराज्जातोदेहःकथंस्वाश्रयभूतान् गुणान्स्वतएवोत्पन्नयाविद्ययाऽपोह्यस्वयमप्युपरमेत्तत्राह वेणूनांसंघर्षाज्जातोऽग्निर्यथास्वतएवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तद्वनंसर्वंदग्ध्वापश्चात्स्वयंशाम्यति एवंदेहोऽपितत्क्रियः तस्याग्नेरिवक्रियाव्यापारोयस्यसः ॥ ७ ॥

वृक्षरूपकंप्रपंचयति द्वेइति द्वेपुण्यपापेअस्यबीजे सचशतमूलःशतमपरिमिताः वासनाःमूलानियस्य त्रयोगुणाः नालानिप्रकांडायस्य पंचभूतानिस्कंधायस्य पंचरसाः शब्दादिविषयास्तेषांप्रसूतिर्यस्मात् दशचएकाचशाखाइंद्रियाणियस्य द्वयोःसुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडंयस्मिन् त्रीणिवल्कलानित्वचोवातपित्तश्लेष्माणोयस्य द्वेसुखदुःखेफलेयस्यसःअर्कंप्रविष्टःसूर्यमंडलपर्यंतंव्याप्तः तन्निर्भिद्यगतस्यसंसाराभावात् ॥२२॥ तत्फलभोक्तृनाह गृध्यंतीतिगृध्राः कामिनः ग्रामेचराः गृहस्थाःअस्यवृक्षस्यैकंफलंदुःखमदंति परिणामतः स्वर्गादेरपिदुःखस्वरूपत्वात् हंसाविवेकिनः अरण्यवासाःसंन्यासिनः एकंफलंसुखमदंति एकंपरमात्मानंमायामयमेवबहुरूपमिज्यैःगुरुभिःकृत्वायोवेदसवेदवेदतत्त्वार्थंवेद ॥२३॥ त्वंचैवंज्ञात्वाकृतकृत्यःसर्वंसाधनंत्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्याशितेनतीक्ष्णेनज्ञानकुठारे

द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोर्कं
प्रविष्टः ॥ २२ ॥ अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः ॥ हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्माया
मयंवेदसवेदवेदम् ॥ २३ ॥ एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः ॥ विवृश्च्यजीवाशयमप्र
मत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रं ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसं
वादेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचा
त्मनः ॥ सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि ॥ १ ॥

णस्वतंत्रतावाद्वयोर्ज्ञानभक्त्योः जीवोपाधिंत्रिगुणात्मकंलिंगशरीरंविवृश्च्यछित्वा परमात्मानंचसंपद्यप्राप्य अथास्त्रंसाधनंत्यजेति॥२४॥ इत्येकादशेटीकायांद्वादशोध्यायः ॥१२॥ ॥७॥ त्रयोदशेऽथसत्त्वस्यवृध्याविद्योदयक्रमः॥ हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनं॥१॥ विद्याकुठारेणजीवाशयंविवृश्च्यसाधनंत्यजेत्युक्तं ननुतत्रैतमआदिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबंधेसतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतन्निवृत्त्याविद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमितिसप्तभिः तत्रयथानंदादिवदात्मधर्मागुणाःस्युस्तर्हितत्स्वरूपत्वात्तेषांनिवृत्त्याविद्योत्पत्तिर्नस्यात् नत्वेतदस्तीत्याह बुद्धेःप्रकृतेरेतेगुणाःनत्वात्मनइति अतःसत्त्वेनसत्त्ववृध्याऽन्यतमौहन्यात् रजस्तमोवृत्तीर्जयेदित्यर्थः सत्त्वंचसत्यदयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेनसत्वेनैवहन्यात् ॥ १ ॥

अव्यक्तस्यसतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौदृष्टांतः यथेति यथाऽग्निः खेऊष्माअव्यक्तोष्मरूपः दारुणिअधिकंमथ्यमानः अनिलसहायःसन् अणुःसूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपोभवति पुनःप्रकृष्टोजातोहविषासंवर्धते तथैवेयंवाणीममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥ उक्तांवाग्वृत्तिमुपसंहरन्नितरेंद्रियवृत्तिष्वतिदिशति एवंगदिर्गदनंभाषणंमेव्यक्तिरित्युपसंहारः कर्महस्तयोर्वृत्तिः गतिःपादयोः विसर्गःपायूपस्थयोरितिकर्मेंद्रियाणाम् घ्राणःअवघ्राणम् रसोरसनं दृक्दर्शनं स्पर्शःस्पर्शनम् श्रुतिःश्रवणमितिज्ञानेंद्रियाणां संकल्पोमनसःविज्ञानंबुद्धिचित्तयोः अभिमानोऽहंकारस्य सूत्रंप्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसांविकारोऽधिदैवादिस्त्रिविधः प्रपंचोमेव्यक्तिरितिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तस्मादीश्वरादिव्यक्तिरूपःप्रपंचोनेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह अयमिति अयंजीवः ईश्वरःअदावव्यक्तएकएव वयसाकालेनविश्लिष्टाविभक्तावागाद्याद्रि

यथाऽनलःखेऽनिलबंधुरूष्माबलेनदारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी ॥ १८ ॥ एवंगदिःकर्मगतिर्विसर्गोघ्राणोरसोदृक्स्पर्शःश्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥ अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोवयसासआद्यः ॥ विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् ॥ २० ॥ यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः ॥ यएषसंसारतरुःपुराणःकर्मात्मकःपुष्पफलेप्रसूते ॥ २१ ॥

यद्रूपाःशक्तयोयस्य यद्वा विशेषेणश्लिष्टाआलिंगितामायाशक्तिर्येनसः बहुप्रकारइवाभातियःसएवआद्यःत्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः अब्जयोनिर्लोकपद्मस्यकारणभूतः एकस्यबहुधाभानेदृष्टांतः योनिंक्षेत्रंप्रतिपद्यप्राप्यबीजानियद्वदिति॥२०॥तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्तदाश्रयमिदंजगन्नततःपृथगितिसदृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुवितानेसंस्थास्थितिर्यस्यसःपटोयथातथायस्मिन्निदंविश्वमोतंदीर्घतंतुषुपटइवप्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव एवंभूतंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंविश्वमविषयाऽत्मन्यध्यस्तंवृक्षरूपंजीवस्यकर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विवेकंज्ञानेनकर्मादिसर्वंत्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह यएषइतिसार्धैस्त्रिभिः पुराणः अनादिःकर्मात्मकःप्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफलेभोगापवर्गौ कर्मतत्फलेवा प्रसूतेजनयति ॥ २१ ॥

उत्तरंसएषइत्यष्टभिः अयंभावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्प्रपंचात्मनाभाति तत्प्रपंचाध्यासाच्चजीवानामनाद्यविद्ययाकर्तृत्वादिततोवि
धिप्रतिषेधाधिकारः तदानींसत्त्वशुद्ध्यर्थंकर्माणिकुर्वित्युक्तं सत्त्वेचशुद्धेपुनःकर्मजाड्यपरिहारायभक्तिविक्षेपककर्मादरंपरित्यज्यदृढवि
श्वासेनभजेत्युक्तं जातायांतुविद्यायांनकिंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रतावदीश्वरादागादींद्रियद्वाराजीवसंसृतिकारणभूतंप्रपंचोद्गममाह सा
र्धैश्चतुर्भिःसएषःअपरोक्षःजीवयतीतिजीवःपरमेश्वरःअपरोक्षत्वेहेतुःविवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिवप्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्यसःतामे
वाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घोषेणपराख्येननादवताप्राणेनसह गुहामाधारचक्रंप्रविष्टःसन् मनोमयंसूक्ष्मंरूपंपश्यंत्याख्यंमध्यमाख्यंच
मणिपूरचक्रेविशुद्धिचक्रेचउपेत्यप्राप्यवक्त्रेमात्राह्रस्वादिः स्वरउदात्तादिःवर्णःअकारादिरित्येवंवैखर्याख्यःस्थविष्ठःअतिस्थूलोनानावे
दशाखात्मकोभवति तथाचश्रुतिः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोम
नुष्यावदंतिइतिश्रुतेरर्थः वाक्परिमितानिवाचःपरिमितानिशास्त्राणितानिचत्वारिपदानिस्थानानिपरापश्यंतीमध्यमावैखरीति तानिच

श्रीभगवानुवाच सएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः॥
मनोमयंसूक्ष्ममुपेत्यरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठः॥ १७॥

येब्राह्मणामनीषिणोऽध्यात्मकुशलाः तेविदुःतेषांमध्येआदौत्रीणिपदानिशरीरेआधारनाभिहृदयेषुनिहितानिनेंगयंतिनजानंति तुरीयंच
तुर्थंवैखर्याख्यंमनुष्यावदंति मनुष्याणांवदनेवर्तमानोर्थबोधकःशब्दोभवतीत्यर्थःअभियुक्तश्लोकश्च यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंती
त्रिषष्टिवर्णानंतःप्रकटकरणैःप्राणसंगात्प्रसूते॥तांपश्यंतींप्रथममुदितांमध्यमांबुद्धिसंस्थांवाचंवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्ये ॥ श्लोका
र्थश्चतांत्रिविधांभारतींप्रपद्ये यासामित्रावरुणसदनात् अग्निसोमस्थानात् उच्चरंतीउद्भवंती मित्रोऽग्निर्वरुणःसोमः तयोःसदनमावास
स्थानंचंद्रमाला यतःश्वासश्वशीतोष्णत्वंतस्मादुच्चरंतीत्रिषष्टिवर्णान्जनयतिवायुसंगजान् प्रकटकरणैःबुद्धिगतैःप्रत्यक्षरूपैःइंद्रियैःअंतःप
श्यति नतूच्चारयतिसापश्यंत्याख्या तांप्रथममुदितांउत्पन्नांबुद्धिसंस्थांउच्चारयामीतिविचारयुक्तां मध्यमांमुखेवस्थितांकरणविशदां
स्थानप्रयत्ननिर्मलांवैखरींचप्रपद्ये त्रिषष्टिवर्णानिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन स्वराएकविंशतिः ऌलोरप्लुतत्वात् संधिस्वराणामह्रस्वत्वाच्च
व्यंजनानित्रयस्त्रिंशत् अनुनासिकाःङञणनमाःपंच विसर्गानुस्वारौअःकःपौचेति ॥ १७ ॥

तीव्राधित्वंव्यनक्ति ताइति मयासहयाएवक्षपाः रात्रयः क्षणार्द्धंवन्नीतास्ताएवपुनः मयाहीनास्तासांकल्पसमाबभूवुः कथंभूताः
तास्ताः वाचामगोचराइत्यर्थः ॥ ११ ॥ किंच एवंतीव्राधयस्ताः मोहमिषेणसमाधिप्राप्ताइत्याह ताइति मयिअनुषंगेण आसक्त्या ब
द्धाधियोयाभिस्ताःस्वात्मानंस्वदेहमदःदूरस्थमिदंसन्निहितंचनाविदन् यद्वा स्वंपतिपुत्रादिममतास्पदं आत्मानमहंकारास्पददेहं अदःप
रलोकंचनाविदन्निति यथामुनयः समाधौनामरूपेनविदुः तद्वत् किंतुअब्धितोयेनद्यइवमयिप्रविष्टाइत्यन्वयः ॥ १२ ॥ एवंताअबलाः
केवलंमत्कामाः अस्वरूपविदः स्वरूपंनतुजानंति तथाऽपिसत्संगात् जारंब्रह्मजारबुद्धिवेद्यमपिब्रह्मस्वरूपमेवमांपरमंप्रापुरित्यर्थः॥१३॥

तास्ताःक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण॥क्षणार्द्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुः
॥ ११ ॥ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियःस्वमात्मानमदस्तथेदं ॥ यथासमाधौमुनयोऽब्धितोयेनद्यःप्रविष्टा
इवनामरूपे॥ १२ ॥ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोऽबलाः॥ ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्रशः॥ १३॥
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनांप्रतिचोदनां॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच॥ १४॥ मामेकमेवशरण
मात्मानंसर्वदेहिनां॥ याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतोभयः॥ १५॥ उद्धवउवाच संशयःशृण्वतो
वाचंतवयोगेश्वरेश्वर॥ ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः॥ १६॥

यस्मादेवंभूतोमद्भजनप्रभावः तस्मात्त्वंचोदनांश्रुतिंप्रतिचोदनांस्मृतिंच यद्वाविधिंचनिषेधंचउत्सृज्यमांशरणंयाहि ॥ १४ ॥ मयैवाकु
तोभयःस्याःभव ॥ १५ ॥ पूर्वंतावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिनाकर्मकर्तव्यमित्युक्तं इदानींतुसर्वंत्यक्त्वामांशरणंयाहीत्युच्यते
तत्रकिमात्मनःकर्तृत्वाद्यस्तिनास्तिवेत्यात्मविषयःसंशयोननिवर्तते यद्वा कर्मकार्यंत्याज्यंवेत्यात्मस्थः हृदिस्थःसंशयोननिवर्ततइतिपृ
च्छति संशयइति येनसंशयेन ॥ १६ ॥

यातुधानाराक्षसाः ॥ २ ॥ ३ ॥ त्वाष्ट्रोवृत्रः कायाधवः प्रल्हादः ॥ ५ ॥ ऋक्षोजांबवान् गृध्रोजटायुः वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यःदीक्षितनार्यः ॥ ६ ॥ तेषांसत्संगव्यतिरिक्तसाधनांतराभावमाह तइति नअधीताः श्रुतिगणायैः नचोपासितामहत्तमायैस्तेतथा किंच अव्रतातप्ततपसः नव्रतानितप्तानितपांसियैःतेचतेचतथा सत्संगादिति सद्भिःसंगोमयमदीयसंगइत्यभिप्रेत्योक्तं यद्वा स्वसंगस्यापिसत्संगत्वंविवक्ष्यते स्वस्यापिसत्त्वात् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्रवृत्रादीनांभवतुनामकथंचित्साधनांतरं गोपीप्रभृतीनांतुनान्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्संगलब्धेनकेवलेनैवभावेनप्रीत्या नगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालिया

सत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाःखगाः॥ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः॥ ३ ॥ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियोऽत्यजाः॥ रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ॥ ४॥ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः॥ वृषपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः॥ ५॥ सुग्रीवोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः॥ व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे॥६॥तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः॥अव्रतातप्ततपसःसत्संगान्मामुपागताः॥७॥केवलेनहिभावेनगोप्योगावोनगामृगाः॥येऽन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामीयुरंजसा॥८॥यंनयोगेनसांख्येनदानव्रततपोऽध्वरैः॥व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैःप्राप्नुयाद्यत्नवानपि॥९॥रामेणसार्धंमथुरांप्रणीतेश्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः॥विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोऽन्यंददृशुःसुखाय॥१०॥

दयः यद्वा तदार्नीतनानांसर्वतरुगुल्मादीनामपिभगवतिभावोस्तीतिगम्यते तदुक्तंभगवतैव अहोअमीदेववरामरार्चितंपादांबुजंतेसुमनःफलार्हणं ॥ नमंत्युपादायशिखाभिरात्मनस्तमोऽपहत्यैतरुजन्मयत्कृतमित्यादि सिद्धाःकृतार्थाःसंतईयुःप्रापुः ॥ ८ ॥ स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपियं नप्राप्नुयात्तंमामीयुरितिपूर्वेणान्वयः अत्रचप्रथमंयागोप्यः पश्चाद्ययोवा श्रीकृष्णेनसहसंगताः तेसंतः तत्संगोऽन्येषांसत्संगःतेनचतेषांभक्तिरितिज्ञातव्यं ॥ ९ ॥ गोपीनांभावंप्रपंचयति रामेणेतिचतुर्भिःश्वाफल्किनाअक्रूरेणमयिप्रणीतेसति मेमत्तोऽन्यंसुखायनददृशुः कुतः वियोगेनतीव्रोदुःसहःआधिर्यासांताःअत्रहेतुः मयिविगाढेनअतिदृढेनभावेनप्रेम्णाअनुरक्तानिसंसक्तानिचित्तानियासांताः ॥ १० ॥

बंधुसत्कृत्याबंधुवत्संमानेन हृदिखेहृदयाकाशे मुख्यधियाप्राणदृष्ट्या तोयेतोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ॥ ४४ ॥ स्थंडिलेभुवि मंत्र हृदयैः रहस्यमंत्रन्यासैः ॥ ४५ ॥ सर्वाधिष्ठानेषुध्येयमाह ॥ धिष्ण्येष्विति इतिअनेनमंत्रप्रकारेण एषुधिष्ण्येषु ॥ ४६ ॥ उक्तायाः भक्तेःफलमाह इष्टापूर्तेनेति सद्भक्तिं दृढांभक्तिम् अस्याभक्तेरंतरंगसाधनमाह इत्थंमत्स्मृतिःसाधुसेवयाभवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञानं तत श्वदृढभक्तिमतःपुंसःसाधुसेवयामज्ज्ञानंभवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ज्ञानभक्तिमार्गौउक्तौ तत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह प्रायेणे

वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया ॥ वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४ ॥ स्थंडिलेमंत्र हृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येष्वेष्वितिमद्रूपंशंखच क्रगदांबुजैः ॥ युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥ ४६ ॥ इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः ॥ लभ तेमयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिःसाधुसेवया ॥ ४७॥ प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्धव ॥ नोपायोविद्यतेसध्र्य ङ्प्रायणंहिसतामहं ॥ ४८ ॥ अथैतत्परमंगुह्यंश्रृण्वतोयदुनंदन ॥ सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृ त्सखा ॥ ४९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंन दक्षिणा ॥ १ ॥ व्रतानियज्ञश्छंदांसितीर्थानिनियमायमाः ॥ यथाऽवरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमां ॥ २ ॥

ति सत्संगेनयोभक्तियोगः तेनविनोपायःसंसारतरणेनविद्यते सत्संगेनेत्यत्रहेतुमाह हियस्मात् सतामहंप्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयःअतः सत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इदानींसांख्ययोगादीनिसाधनांतरसापेक्षाणिसव्यभिचाराणिच सत्संगस्तुस्वतंत्रएवसमर्थः फलाव्य भिचारीचेतिवर्णयितुमाह अथेति एतद्वक्ष्यमाणंपरमंगुह्यमतः श्रृण्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इत्येकादशेटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥७ ॥ द्वादशेसाधुसंगस्यमहिमावर्णितःपुरा॥कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्थाचततःपरं ॥ १ ॥ नरोधयतिनवशीकरोति योगःआसनप्रा णायामादिः सांख्यंतत्त्वानांविवेकः धर्मः सामान्यतोऽहिंसादिः स्वाध्यायोवेदजपः तपः कृच्छ्रादि त्यागःसंन्यासः इष्टापूर्तमिष्टंचपूर्तं च तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तंकूपारामादिनिर्माणं दक्षिणाशब्देनसामान्यतोदानंलक्ष्यते ॥ १ ॥ व्रतानिएकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपू जा छंदांसिरहस्यमंत्राःअवरुंधेवशीकरोति ॥ २ ॥

साधुलक्षणमुक्तं भक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानिप्रतिमादीनि ॥ ३४ ॥ सर्वलाभोपहरणंसर्वस्यलब्धस्यसमर्पणं ॥ ३५ ॥ पर्वाणिजन्माष्टम्यादीनितदनुमोदनं ॥ ३६ ॥बलिविधानंपुष्पोपहारादिसमर्पणं सर्ववार्षिकपर्वसुचातुर्मास्यैकादश्यादिषुविशेषतः॥३७॥ उद्यानादिकरणेसामर्थ्येसतिस्वतःअसतिचान्यैःसंभूयोद्यमः उद्यानंपुष्पप्रधानं उपवनंफलप्रधानंवनं आक्रीडंक्रीडास्थानम् ॥ ३८ ॥ संमार्जनंरजसोपाकरणं उपलेपः गोमयादिभिरालेपनं सेकःतैरेवप्रोक्षणं मंडलवर्तनंसर्वतोभद्रादिकरणं मह्यंमम ॥ ३९ ॥ कृतस्यधर्मस्यापरिकीर्तनं स्वयमन्येनवानिवेदितंनस्वीकुर्यात् एतच्चसाधारणस्थावरविषयंरागप्राप्तविषयंवा भक्त्यातुयास्यमेव षड्भिर्मासोपवासे

मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ॥ परिचर्यास्तुतिःप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥ मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभोपहरणंदास्येनात्मनिवेदनम् ॥ ३५ ॥ मज्जन्मकर्मकथनंममपर्वानुमोदनं ॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ॥ ३६ ॥ यात्राबलिंविधानंचसर्ववार्षिकपर्वसु ॥ वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥ ममार्चास्थापनेश्रद्धास्वतःसंहत्यचोद्यमः ॥ उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ॥ ३८ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणंमत्यंदासवद्यदमायया ॥ ३९ ॥ अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनम् ॥ अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥ यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते ॥ ४१ ॥ सूर्योग्निर्ब्राह्मणोगावोवैष्णवःखंमरुज्जलम् ॥ भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे ॥ ४२ ॥ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाऽग्नौयजेतमाम् ॥ आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्वंगयवसादिना ॥ ४३ ॥

स्तुयत्फलंपरिकीर्तितं॥विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनपुण्यंतद्भुंजतांकलौ ॥हृदिरूपंमुखेनामनैवेद्यमुदरेहरेः ॥ पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तकेयस्यसोऽच्युतइत्यादिवचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मैनिवेदितंमेनोपयुंज्यात् मह्यंननिवेदयेदित्यर्थः विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरं॥पितृभ्यश्चैवतद्देयंतदानंत्यायकल्पते॥पितृशेषंतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने॥रेतोदाःपितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिनइत्यादिवचनेभ्यः॥ ४०॥ ४१ ॥ इदानीमेकादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्यइति हेभद्र ॥ ४२ ॥ अधिष्ठानभेदेनपूजासाधनान्याह सूर्यइतित्रिभिः त्रय्याविद्ययासूक्तैरुपस्थानादिना अंगहेउद्धव यवसादिनातृणादिना ॥ ४३ ॥

इदंचातिगुह्यंत्वयैववक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हेपुरुषाध्यक्षेत्यादिनाब्रह्मादिनियंतः॥ २७ ॥ अत्रहेतुःत्वमिति व्योमवदसंगः यतः
प्रकृतेःपरः स्वेषांभक्तानामिच्छयाउपात्तंपृथक्परिमितंवपुर्येनसः ॥ २८ ॥ तत्रत्रिंशल्लक्षणैःसाधुंनिरूपयति कृपालुरितिपंचभिः कृ
पालुःपरदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनांकेषांचिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यंसारःस्थिरंबलंवायस्यसः अनवद्यात्माअसूयादिर
हितःसुखदुःखयोःसमः हर्षविषादरहितःयथाशक्तिसर्वेषांउपकारकः॥ २९॥कामैर्विषयैरक्षुभितचित्तः दांतःसंयतबाह्येंद्रियः मृदुः अ
कठिनचित्तःशुचिःसदाचारःअकिंचनः अपरिग्रहःअनीहः दृष्टक्रियाशून्यः मितभुक्लब्धाहारः शांतः नियतांतःकरणःस्थिरःस्वधर्मे म
च्छरणः मदेकाश्रयः मुनिःमननशीलः॥३०॥अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणःक्षुत्पिपा

एतन्मेपुरुषाध्यक्षलोकाध्यक्षजगत्प्रभो ॥ प्रणतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यतां ॥ २७॥ त्वंब्रह्मपरमंव्योम
पुरुषःप्रकृतेःपरः ॥ अवतीर्णोऽसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृत
द्रोहस्तितिक्षुःसर्वदेहिनां ॥ सत्यसारोऽनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः ॥ २९ ॥कामैरहतधीर्दांतोमृदुःशुचि
रकिंचनः॥ अनीहोमितभुक्शांतःस्थिरोमच्छरणोमुनिः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तोगभीरात्माधृतिमान्जितष
ड्गुणः॥ अमानीमानदःकल्योमैत्रःकारुणिकःकविः॥ ३१ ॥आज्ञायैवंगुणान्दोषान्मयादिष्टानपिस्वकान्॥
धर्मान्संत्यज्ययःसर्वान्मांभजेतससत्तमः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः॥भजं
त्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः॥ ३३॥

सेशोकमोहौजरामृत्यूषड्ूमर्यः एतेजितायेनसः अमानीनमानाकांक्षी अन्येभ्योमानदः कल्यःपरबोधने दक्षःमैत्रःअवंचकःकारुणिकः
करुणयैवप्रवर्त्तमानःनदृष्टलोभेन कविःसम्यक्ज्ञानी ॥ ३१ ॥ किंच मयावेदरूपेणादिष्टानपिस्वधर्मान्संत्यज्ययोमांभजेतसोऽपिएवं
पूर्वोक्तवत्सत्तमः किमज्ञानान्नास्तिक्याद्वा न धर्माचरणेसत्वशुध्यादीन्गुणान्विपक्षेदोषांश्चआज्ञायज्ञात्वापि मद्ध्यानविक्षेपकतयाम
द्भक्त्यैवसर्वंभविष्यंतीतिदृढनिश्चयेनैवधर्मान्संत्यज्य यद्वाभक्तिदार्ढ्येननिवृत्ताधिकारतयासंत्यज्य अथवाविद्धैकादश्युपवासकृष्णैका
दश्यनुपवासानिवेद्यश्राद्धादयोयेभक्तिविरुद्धाधर्मास्तान्संत्यज्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ किंच यावान्देशकालापरिच्छिन्नः यश्चसर्वात्मा यादृ
शः सच्चिदानंदादिरूपः तंमांज्ञात्वाऽपि यद्वाविशेषतः पुनःपुनर्ज्ञात्वा एकांतभावेनयेभजंतीति ॥ ३३ ॥

एतदेवान्यार्थनिदर्शनैःप्रपंचयति गामिति दुह्यतइतिदोहः पयः दोग्धोदोहोनोत्तरत्रदोह्योस्तियस्यास्तामर्थशून्यामसतींभार्यां कामशू न्यां देहंपराधीनम् प्रतिक्षणंदुःखहेतुं असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यंपुत्रं अतीर्थीकृतमागतेपात्रेऽदत्तंवित्तंदुष्कीर्तिंदुरितापादकं अंगहे उद्धवदुःखानंतरंदुःखमेवयस्यसः रक्षति ॥ १९॥मयाहीनांवाचमित्युक्तंविवृणोति यस्यांवाचि मेजगतःशोधकंचरित्रंनस्यात् किंतत् अ स्यविश्वस्यस्थित्यादिरूपं तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेषुईप्सितं जगतःप्रेमास्पदंश्रीरामकृष्णादिजन्मवानस्यात् तांनिष्फलांगिरंधीरोधी मान्नधारयेत् ॥ २० ॥ उक्तंज्ञानमार्गमुपसंहरति एवंनिश्चित्यविचारेणात्मनिनानात्वभ्रमंदेहाद्यध्यासंनिरस्य निर्मलंमनोमयिसर्वगेप

गांदुग्धदोहामसतींचभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच ॥ वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदु खी॥ १९ ॥ यस्यांनमेपावनमंगकर्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य॥ लीलाऽवतारेप्सितजन्मवास्याद्वंध्यां गिरंतांबिभृयान्नधीरः॥ २० ॥ एवंजिज्ञासयाऽपोह्यनानात्वभ्रममात्मनि॥ उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्य सर्वगे॥ २१ ॥ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलं ॥ मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर ॥ २२॥ श्रद्धालुर्मेकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः॥ गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः ॥ २३ ॥ मदर्थेधर्म कामार्थानाचरन्मदपाश्रयः॥ लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्धवसनातने॥ २४ ॥सत्संगलब्धयाभक्त्यामयिमां सउपासिता॥ सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदं॥ २५॥ उद्धवउवाच साधुस्तवोत्तमश्लोकमतःकी दृक्विधःप्रभो॥ भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता॥ २६॥

रिपूर्णेसमर्प्यसंधार्य उपारमेतनशास्त्रपांडित्यमात्रेणेत्यर्थः॥२१॥यद्यनीशः अशक्तस्तर्हिआस्तामिदं मद्भक्त्यैवकृतार्थोभविष्यसीत्याहम यीति॥ २२ ॥ मदर्पणेनकर्मभिर्विशुद्धसत्वस्यांतरंगांभक्तिमाह श्रद्धालुरितिद्वाभ्यां अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ आचरन्सेव मानः ॥२४॥ ततश्चानेनप्रकारेणमयिसत्संगेनलब्धयाभक्त्यासभक्तः मामुपासिताध्याताभवति सचध्यानशीलैः सद्भिर्दर्शितं वैनिश्चि तंसुखेनैवमेपदं स्वरूपंप्राप्नोति ॥ २५॥ सत्संगलब्धयाभक्त्येत्युक्तंतत्रसतांभक्तेश्चविशेषंपृच्छति साधुरिति साधवःस्वस्वमतिकल्पिताःसं तिबहवःतवतुकीदृशःसंमतः भक्तिरपि बहुविधालोकेकीदृशीपुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्चनारदादिभिरादृता एतच्चकथ्यतां ॥ २६ ॥

तथाऽपिअविद्वानिवशरीरमासनाविषुनबध्यते कुतः तत्रतत्रविषयेषुगुणान् इंद्रियाणि आदयन्भोजयन् तत्साक्षित्वेनवर्तमानः नतुस्व यमदन् एतदेवकुतस्तत्राह प्रकृतिस्थोऽपीतिसार्द्धेन यथाखंसर्वत्रस्थितमपिनसज्जते तथासविताजलेप्रतिबिंबितोऽपि यथाऽनिलःसर्व त्रसंचरन्नपितद्वत् ॥ १२॥ असंगेनवैराग्येणशितयातीक्ष्णयाछिन्नाःसंशयाःअसंभावनादयोयस्यसः नानात्वात् देहादिप्रपंचात्॥ १३॥ कथंविहरेदित्यस्योत्तरत्वेनवैलक्षण्यांतरमाह यस्यस्युरिति तद्गुणैःदेहगुणैः संकल्पशून्याभिःप्राणादिवृत्तिभिः विहरन्मुक्तइत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवंतावद्बद्धमुक्तयोःस्वसंवेद्यमेववैलक्षण्यमुक्तम् इदानींकैर्वाज्ञायेतलक्षणैरित्यस्योत्तरतयापरैरपिसुज्ञेयंवैलक्षण्यमाह यस्यात्मेतित्रि भिः हिंस्रैर्दुर्जनैःअन्यैर्वाप्राणिभिः यस्यात्मादेहःपीड्यते यदृच्छयायेनकेनापि कचित्किंचित् अर्च्यतेवा सबुधश्चेत्तत्रनव्यतिक्रियते ना

नतथाबध्यतेविद्वांस्तत्रतत्रादयन्गुणान्॥ प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तोयथाखंसविताऽनिलः॥ १२ ॥ वैशार द्येक्षयाऽसंगशितयाछिन्नसंशयः॥ प्रतिबुद्धइवस्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते ॥ १३॥ यस्यस्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियाम्॥ वृत्तयःसविनिर्मुक्तोदेहस्थोऽपिहितद्गुणैः ॥ १४ ॥ यस्यात्माहिंस्यतेहिंस्रैर्येनकिं चिद्यदृच्छया॥ अर्च्यतेवाक्वचित्तत्रनव्यतिक्रियतेबुधः॥ १५॥ नस्तुवीतननिंदेतकुर्वतःसाध्वसाधुवा ॥ व दतोगुणदोषाभ्यांवर्जितःसमदृङ्मुनिः॥ १६ ॥ नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा॥ आत्मारामो नयावृत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णायात्परेयदि ॥ श्रमस्तस्यश्रमफलो ह्यधेनुमिवरक्षतः॥ १८ ॥

तिविक्रियतइत्यर्थः तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन यःकंटकैर्वितुदतिचंदनैर्यश्चलिंपति ॥ अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्चसमस्तस्यचतस्यचेति ॥ १५ ॥ किंच साध्वसाधुवाकुर्वतोवदतोवाजनान् नस्तुवीतनचनिंदेत योलौकिकव्यवहारेविमुखः समुक्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ अपिच नकुर्यादिति यो देहिकेऽपिकर्मण्युदासीनःसमुक्तः इतरोबद्धइत्यर्थः एतान्येवसर्वाणिमुमुक्षोःसाधनानिज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥ यस्तुकेवलंशब्दब्रह्मण्यभि ज्ञः पांडित्यमात्रश्लाघी नतूक्तैःसाधनैस्तदर्थनिष्ठोभवेत्तंनिंदति शब्दब्रह्मणिनिष्णातः अर्थतःपारंगतोऽपि परेब्रह्मणिननिष्णायात् ध्या नाद्यभियोगंनकुर्यात् तस्यशास्त्रश्रमः श्रमैकफलः नतुपुरुषार्थपर्यवसायी अधेनुंचिरप्रसूताम् ॥ १८ ॥

सुपर्णौवृक्षात्पक्षिणाविवदेहात्पृथग्भूतौसदृशौ चिद्रूपत्वात् सखायौअवियोगादैकमत्याच्च यदृच्छयाअनिरुक्तयामायया वृश्च्यतइतिवृ
क्षोदेहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रतीतिश्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम्॥छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवित्
तिस्मृतेश्च तस्मिन्कृतंनीडं निकेतनंहृदयरूपंयाभ्यांतौ तयोर्मध्येएकोजीवः पिप्पलान्नंपिप्पलोश्वत्थः तस्मिन्नदनीयंकर्मफलमित्यर्थः
खादतिभक्षयति अन्यःईश्वरःनिरन्नः अभोक्ताऽपिनिजानंदतृप्तोबलेनज्ञानादिशक्त्याभूयान् अधिकः श्रुतिश्च द्वासुपर्णासयुजासखा
यासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतोयो
ऽविद्ययायुक्युक्तः सतुनित्यबद्धः-अनादिबंधः यस्तुविद्याप्रधानः सतुनित्यमुक्तः मायायाअनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च
॥ ७ ॥ इदानींबद्धमुक्तजीवानामेवमिथोवैलक्षण्यमाह देहस्थोऽपीतिदशभिः विद्वान्मुक्तःसंस्कारवशेनदेहस्थोऽपिदेहस्थोनभवति

सुपर्णावेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतोकृतनीडौचवृक्षे॥ एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योऽनिरन्नोऽपिब
लेनभूयान्॥ ६॥ आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः॥ योऽविद्ययायुक्सतुनित्यबद्धो
विद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः॥ ७॥ देहस्थोऽपिनदेहस्थोविद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः ॥ अदेहस्थोऽपिदेहस्थःकु
मतिःस्वप्नदृग्यथा॥ ८ ॥इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगुणैरपिगुणेषुच ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्नविद्वान्यस्त्वविक्रियः
॥ ९ ॥ दैवाधीनेशरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा ॥ वर्तमानोबुधस्तत्रकर्ताऽस्मीतिनिबध्यते ॥ १० ॥ एवं
विरक्तःशयनआसनाटनमज्जने॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु॥ ११ ॥

यथास्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणेस्वप्नदेहेस्थितोऽपितत्रस्थोनभवति तद्गतसुखदुःखाद्यभावात्तद्वत् तथाचवस्तुतःअदेहस्थोऽपिकुमतिः
अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथास्वप्नदेहगतइति॥८ ॥अत्रहेतुत्वेनवैलक्षण्यांतरमाहद्वाभ्यां इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगृह्यमाणे
ष्वपियस्तुविद्वान् सनाहंकुर्यात्अहंगृह्णामीतिमतिनकुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषुगृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियःरागादिशून्यः तदुक्तंगी
तासु तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः॥गुणागुणेषुवर्त्ततइतिमत्वानसज्जतइति॥ ९ ॥अबुधस्तुपूर्वकर्माधीनेऽस्मिञ्छरीरेवर्तमानः गुणै
रिंद्रियैर्भाव्येनकर्मणातत्रदेहादौनिबध्यतेकुतःकर्ताऽस्मीत्यहंकारेण तदुक्तंतत्रैव प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः ॥अहंकारविमू
ढात्माकर्ताहमितिमन्यतेइति एतैस्त्रिभिःश्लोकैःकथंवर्तेतेत्यस्यप्रश्नस्यसुखदुःखशून्योनिरभिमानश्चदेहेवर्ततइतिउत्तरमुक्तंभवति॥ १०॥
वैलक्षण्यांतरंवदन् किंभुंजीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाहएवमितित्रिभिः अन्यगतमेवकर्ममांबध्नातीत्येवंविरक्तोविद्वान्॥ ११ ॥

एवंकारणभूतगुणानांमायामयत्वात् तत्कार्यसंसृतिर्मायेतिप्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नः आत्मनःबुद्धेरेवख्यातिः विवर्त्तः तद्वत् ॥२॥अतोवस्तुविरोधस्तावन्नास्तिप्रतीतिस्त्वौपाधिकीघटतइत्याह विद्याऽविद्येइति तन्येतेमोक्षबंधावाभ्यामितितनूशक्ती कुतःमेमायया विनिर्मिते मायाद्दत्तिरूपत्वात् मोक्षबंधकरीत्येकवचनंद्विवचनार्थे ननुतत्कार्यत्वेबंधमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेनस्यातां न आद्येअनादी अतोऽप्यवद्दविद्यांप्रवर्त्तयामितावद्बंधः यदाविद्यांददामितदामोक्षःस्फुरतीत्यर्थः तथाचस्कंदपुराणे बंधकोभवपाशेनभवपाशाच्चमोचकः॥कैवल्यदःपरंब्रह्मविष्णुरेवसनातनइति ॥ ३ ॥ तत्रशरीरिणामितिबहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोधउक्तइतिभ्रांतिव्यावर्तयन्बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेति तर्हिकिमात्मभेदात्तवापिबंधःनहीत्याह अस्यजीवस्यैवेति नन्वात्माभेदेजीवोनामकोन्योऽस्ति पृथक् कथंचबंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थातत्राह ममांशस्येति अयंभावःयथैकस्यापिचंद्रादेर्जलाद्युपाधिनाबिंबप्रतिबिंबरूपोभेदःत

शोकमोहौसुखंदुःखंदेहापत्तिश्चमायया॥ स्वप्नोयथात्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवी ॥ २॥ विद्याऽविद्ये ममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणां ॥ मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मिते ॥ ३ ॥ एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते॥ बंधोऽस्याविद्ययानादिविद्ययाचतथेतरः॥ ४ ॥ अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते॥ विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि॥ ५ ॥

थाचजलकृताःकंपादयःप्रतिबिंबस्यैव तथाचप्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदेनभेदादेकस्मिन्नुदकुंभेभग्नेतद्गतप्रतिबिंबस्यैवबिंबैक्यंनान्यगतस्यतथाऽविद्यायांप्रतिबिंबस्यमदंशस्यजीवस्यैतत्कृतोबंधः तस्यचोपाधितोभेदान्नाव्यवस्थेति तथाचाहुः यथैकस्मिन्घटाकाशेरजोधूमादिभिर्युते॥नसर्वेसंप्रयुज्यंतेतथाजीवाःसुखादिभिरिति एतच्चातिरहस्यंस्वबुध्यानिश्चेतव्यमितिसंबोधयतिहेमहामते इतरोमोक्षः ॥४॥तदेवंव्यवस्थामुपपाद्यकथंवर्ततेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेति तच्चवैलक्षण्यंद्विविधं जीवेश्वरयोरेकंजीवानांचैकंतत्रजीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरितिसार्द्धद्वयेन शोकानंदधर्मवतोः एकस्मिन्धर्मिणिशरीरेनियम्यनियंतृत्वेनस्थितयोः ॥ ५ ॥

ततो निवृत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीतिसिद्धं एवंतावदेकएवात्मातस्यचगुणकार्यदेहसंबंधकृतःसंसारः आत्मज्ञानाच्चमुक्तिरित्युक्तं विलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवचमतांतरनिरासेनदृढीकृतंअथैषामित्यादिना तत्रपृच्छति गुणेष्विति असमर्थःगुणेषुअसत्सुमुक्तिःसत्त्वेववा आद्येज्ञानसाधनाभावान्नमुक्तिः द्वितीयेचगुणेषुवर्तमानोऽपितत्कार्यदेहजेषुकर्मसुसुखादिषुचकथंनबध्येत तथाऽपितैराकाशवदनावृतत्वान्नबध्यतइतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतःकथंबध्यतइति ॥ ३५ ॥ यदितुसत्त्वेवतदहंकारेणबध्येतेतन्निवृत्त्याचमुच्यतइतिमतंतर्हिकथंज्ञातव्यमितिपृच्छति बद्धोमुक्तोवाकथंवर्त्तेतेत्यादि किंभुंजीत कथंभुंजीतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एतत्एतद्विषयंप्रश्नं किंच एकएवात्माअनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेअनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्तइत्यप्यंगीकार्यंस्यात् तत्रमेभ्रमोभवतीत्याह

उद्धवउवाच गुणेषुवर्त्तमानोऽपिदेहजेष्वनपावृतः ॥ गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ॥ ३५॥ कथंवर्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः ॥ किंभुंजीतोतविसृजेच्छयीतासीतयातिवा ॥ ३६ ॥ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ॥ ३७॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥छ॥ श्रीभगवानुवाच बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः ॥ गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनं ॥ १ ॥

नित्यबद्धइति॥३७॥ इत्येकादशेटीकायांदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ एकादशेतुबद्धानांमुक्तानांचाथलक्षणं ॥साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहरिणेरितं॥१॥नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः इतियदुक्तंतत्किंवस्तुतोविरोधः प्रतीतितोवा नाद्यः बंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह बद्धोमुक्तइतिद्वाभ्यां आत्माबद्धोमुक्तश्चमेगुणतः मदधीनसत्वादिगुणोपाधितः नतुवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपितंडुलपाकादिवद्वास्तवत्वंकिंनस्यात्तत्राह गुणस्यमायामूलत्वाद्बंधनंनास्ति अतएवमोक्षश्चनास्ति ननुकथंसर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यतेतत्राह इतिमेव्याख्येति एवंमत्कृतोनिर्णयः अलमतिकुतर्कैरित्यर्थः अथवैवमन्वयः आत्माबद्धोमुक्तइतियाव्याख्याउक्तिःसामेगुणतः मद्गुणपारतंत्र्यात् अत्रहेतुत्वेनगुणनियंतरिस्वस्मिंस्तद्व्यतिरेकमाह अतएवनमेबंधनंमोक्षोवेति अन्यत्समानं ॥ १ ॥

एवंकर्मसुप्रवृत्तस्यनसुखंनचनिवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति॥ २९ ॥ तथाऽपिलोकानांनित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्चलोकपालानांसुखम स्तीतिचेत्तत्राह लोकानामिति द्वौपरार्धौपरमायुर्यस्यतस्यब्रह्मणोऽपि तथाचश्रुतिः भीषास्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्नि श्चेंद्रश्च मृत्युर्धावतिपंचमइति अतःप्रवृत्तिमार्गस्यैवमनर्थहेतुत्वाद्विरक्त्यातातोनिवृत्तिरेवयुक्तेतितात्पर्यार्थः॥ ३०॥एतेनैवस्वयमीश्वरत्वम विष्करेणेश्वराभावांगीकारःपरित्यक्तः अन्यदपिप्रौढ्यापूर्वमंगीकृतंनिराकरोतिचतुर्भिः तत्रयदुक्तंकर्तृभोक्तृरूपएवात्मेति तन्निराकरो ति गुणाइति गुणाइंद्रियाणिकर्माणिसृजंतिनत्वात्मा आत्मैवेंद्रियाणिप्रवर्तयन्कर्माणिकरोतीतिचेन्नेत्याह गुणइति गुणःसत्वादिःगुणा नृइंद्रियाणि अनसृजतेप्रवर्तयतिनत्वात्मा अतःआत्मनःकर्तृत्वंतावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गणसंयुक्तइंद्रि

कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहेनतैःपुनः ॥ देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥ लोकानांलोक पालानांयद्भयंकल्पजीविनां ॥ ब्रह्मणोऽपिभयंमत्तोद्विपरार्द्धपरायुषः ॥ ३० ॥ गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणो ऽनुसृजतेगुणान्॥ जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ ॥ ३१ ॥ यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमा त्मनः॥ नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदेवहि॥ ३२॥ यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयं ॥ यएतत्समु पासीरंस्तेमुह्यंतिशुचाऽर्पिताः॥ ३३॥॥ कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच॥इतिमांबहुधाप्राहुर्गु णव्यतिकरेसति॥ ३४॥

याद्दिसंयुक्तः कुतइत्यतआह असौतेषु अहंकारवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यच्चोक्तमात्मनोनानात्वंतदप्यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानांवैषम्यमहंकारादिकार्यरूपम् नन्वात्मनएकत्वेकथंपारतंत्र्यमुक्तकथंवालोकपालादीनामपितद्भयमित्युक्तंतत्राह नानात्वमिति ॥ ३२ ॥ यच्चगूढमभिप्रेतंप्रवृत्तिरेवश्रेयसीतितत्राह यएतदितिएतद्गुणवैषम्यंतत्कृतंभोगंकर्मचेत्यर्थः उपासीरन्सेवेरन् तेलोकादीनाम नित्यत्वाच्छुचाऽर्पिताः प्रोताःसंतोमुह्यंति ॥ ३३ ॥ नकेवलमनित्यतामात्रंकिंतुमायामयत्वमपीत्याह कालइति स्वभावोदेवत्वादिपरि णामहेतुः धर्मस्तद्भोगकारणम् गुणव्यतिकरेमायाक्षोभेसतिमामेवप्राहुः नतुमद्व्यतिरिक्ताःसंति ॥ ३४ ॥

तथाऽपियावज्जीवंसुखंभविष्यतीतिचेत् नेत्याह कोन्विति यतः अंतिकेवर्तमानोमृत्युर्नतुष्टिदः नतुष्टिंददाति आघातंवधस्थानंप्रति नीयमानस्यवध्यस्यस्रक्चंदनादिसुखंनभवेत् ॥ २० ॥ एवमस्मिँल्लोकेसुखंनास्तीत्युक्तं लोकांतरेऽपितथैवेत्याह श्रुतमिति श्रुतंस्वर्गादितदपिदुष्टम् स्पर्धापरसुखासहनं असूयापरगुणेदोषाविष्करणं अत्ययोनाशः व्ययोऽपक्षयः तैर्दुष्टं यद्वाव्ययोनाशःअत्ययोऽन्यस्यातिशयः तंदृष्ट्वातदप्राप्त्यादुःखमित्यर्थः किंच बहवोंऽतरायावैगुण्यादिरूपाविघ्नायस्मिन्कामेसुखेतस्यभावस्तत्त्वंतस्मात् कृषिर्यथाबहुविघ्नातद्वत् बहुसुखत्वेनश्रुतमपिनिष्फलं ॥ २१ ॥ विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापिनाशदुःखंदुष्परिहरमित्याह अंतरायैरितिपंचभिः निर्जि

कोन्वर्थःसुखयत्येनंकामोवामृत्युरंतिके॥ आघातंनीयमानस्यवध्यस्येवनतुष्टिदः ॥ २० ॥ श्रुतंचदृष्टवद्दुष्टं स्पर्द्धाऽसूयाऽत्ययव्ययैः॥ बह्वंतरायकामत्वात्कृषिवच्चापिनिष्फलं ॥ २१ ॥ अंतरायैरविहतोयदिधर्मःस्वनुष्ठितः॥ तेनापिनिर्जितंस्थानंयथागच्छतितच्छृणु॥ २२॥इष्ट्वेहदेवतायज्ञैःस्वर्लोकंयातियाज्ञिकः॥ भुंजीतदेववत्तत्रभोगान्दिव्यान्निजार्जितान्॥ २३॥ स्वपुण्योपचितेशुभ्रेविमानउपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन्मध्येदेवीनांहृद्यवेषधृक्॥ २४॥ स्त्रीभिःकामगयानेनकिंकिणीजालमालिना ॥ क्रीडन्नवेदात्मपातंसुराक्रीडेषुनिर्वृतः॥ २५ ॥ तावत्प्रमोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते ॥ क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः ॥ २६॥ यद्यधर्मरतःसंगादसतांवाजितेंद्रियः ॥ कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः॥ २७॥ पशूनविधिनालभ्यप्रेतभूतगणान्यजन्॥ नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणंतमः ॥ २८॥ तंसाधितमुपार्जि

तमित्यर्थः॥ २२॥ यज्ञैर्देवताइंद्रादिरूपाइष्ट्वा ॥ २३ ॥ स्वपुण्यैरुपचितेसर्वभोगसंपन्नेदेवीनांमध्येविहरन् गंधर्वैरुपगीयते॥ २४ ॥कामगेनइच्छयागच्छताविमानेन किंकिणीजालमालिना क्षुद्रघंटिकासमूहशोभिनासह स्त्रीभिः सुराक्रीडेषुनंदनादिषुक्रीडन्नात्मपातंनवेद ॥ २५ ॥ कालेनचालितःपातितः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेणकाम्येकर्मणिवातल्लंघनेनाधर्मेवा तत्रकाम्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदिति यदिचेत्यन्वयःअजितेंद्रियत्वात्कामात्मा अतःकृपणः अतोलुब्धोभोगतृष्णाकुलः अतःस्त्रैणःस्त्रीलंपटः तदर्थंभूतविहिंसकः॥२७॥किंचदुष्टजनप्रलोभितोधनाद्यर्थंपशूनविधिनाहत्वा उल्बणंदुःखंनरकंयाति तदनुतमःस्थावरतांयाति॥२८॥

एवंतावत्स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपोनित्यएकएवात्माकर्तृत्वादयश्चधर्मास्तस्यदेहोपाधिकाः तद्व्यतिरिक्तंसर्वमनित्यंमायामयंच अतःसर्वतो विरक्तःसन्नात्मज्ञानेनमुच्यतइत्युक्तं विलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवश्रुतिसमन्वयेननिर्णीतेऽप्यर्थेमतांतरविरोधेनसंदेहोमाभूदिति तन्मतंनिराकर्तुमुद्भावयति अथमन्यसेएषांजीवात्मनांकर्मकर्तॄणांसुखदुःखयोर्भोक्तॄणांचनानात्वमिति एवंहिजैमिनीयामन्यंते अहंप्रत्ययविज्ञेयएवात्माप्रतिशरीरंभिन्नःकर्तृभोक्तृरूपश्च नतुतत्स्वरूपभूतोनिर्विकारएकःपरमात्माऽस्तीतियथाहुः अहंप्रत्ययविज्ञेयोज्ञातव्यः सर्वदैवहीतितथावैराग्यंचनसंभवतितथाहिभोगस्थानानामनित्यत्वाद्वावैराग्यंभवेत्भोगकालस्यवातदुपायकर्मबोधकागमस्यवा भोक्तुरात्मनोवा नत्वेतदस्तीत्याह अथनित्यत्वंलोककालागमात्मनांमन्यसइति ॥ १४ ॥ नचभोग्यानांविच्छेदान्मायामयत्वाद्वावैराग्यंस्यादित्याह सर्वभावानांस्रक्चंदनादीनांसंस्थास्थितिः औत्पत्तिकीप्रवाहरूपेणनित्या तथाचवदंति नकदाचिदनीदृशंजगदिति अतस्तत्क

अथैषांकर्मकर्तॄणांभोक्तॄणांसुखदुःखयोः॥नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनां॥१४॥मन्यसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीयथा॥तत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः॥ १५॥एवमप्यंगसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः॥कालावयवतःसंतिभावाजन्मादयोऽसकृत् ॥ १६॥अत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते॥भोक्तुश्चदुःखसुखयोःकोन्वर्थोविवशंभजेत्॥१७॥नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि॥तथाचदुःखंमूढानांवृथाऽहंकरणंपरं॥१८॥यदिप्राप्तिंविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः॥तेऽप्यद्धानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा॥१९॥

र्ताकश्चिदीश्वरोनास्तीतिभावः किंच यथायथावत् नतुमायामयीत्यर्थः नचात्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्याकारभेदेनधीर्जायतेअतोऽनित्याभिद्यतेच अयंगूढोऽभिप्रायः नहिनित्यज्ञानरूपआत्मा अपितुज्ञानपरिणामवान् नचविकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियाज्ञानरूपाऽस्यननित्यत्वेविरोत्स्यतइति अतोमुक्ताविंद्रियादिरहितस्यपरिणामासंभवाज्जडत्वेनतत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेवश्रेयसीननिवृत्तिरिति ॥ १५ ॥ तत्रतावदुक्तमंगीकृत्यवैराग्योपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमपीत्यादिना लोकानांलोकपालानामित्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन अंगहेउद्धव कालावयवतःसंवत्सरादिरूपात् ॥ १६ ॥ अत्रापीतिस्वातंत्र्यपक्षे दुष्कर्मणोदुःखभोगस्यवाऽसंभवादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुयेसम्यक्कर्मकर्तुंजानंतितेसुखिनएव येतुनजानंतितएवदुःखिनइतिचेत्तत्राहनेति विदुषामपिकचित्सुखंननियते तथामूढानामपिदुःखंनविद्यतेअतोवयंकर्मकुशलत्वात्सुखिनइति तेषांकेवलंवृथैवाहंकारइत्यर्थः॥१८ अंगीकृत्याह यदीति तंयोगमुपायंनविदुर्यथासाक्षान्मृत्युर्नप्रभवेत् ॥ १९ ॥

अनेनैवदृष्टांतेननित्यत्वानादित्वविमुक्तत्वैकत्वादयोऽपिसिध्यंतीत्याह निरोधेति यथादारुष्वंतःप्रविष्टोऽग्निस्तत्कृतान्नाशादीन्प्राप्नोति न तुस्वतोनाशादिमान् एवंदेहगुणाननित्यत्वादीनदेहात्परोनित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभवति ततश्चनित्यत्वादिभिरपिवैलक्षण्यादन्यत्व मितिभावः ॥ ९ ॥ नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्तद्धर्मभाक्त्वंघटते आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथंदेहेनतद्धर्मैर्वासंबंधः संबंधेवाकुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह यो साविति पुरुषस्येश्वरस्यार्धानैर्मायागुणैःयोसौसूक्ष्मःअयंचस्थूलोदेहोविरचितःपुंसोजीवस्यायंसंसारःतन्निबंधनस्तदध्यासकृतः हिय स्मादेवंतस्मादात्मविद्यातन्निवर्तकेत्याह आत्मनोविद्याविज्ञानंतस्यछित् छेत्री आच्छिदितिवापदच्छेदः ॥ १० ॥ यस्मादेवंतस्माज्जिज्ञा सयाविचारेण आत्मस्थमात्मनिकार्यकारणसंघातएवस्थितंसम्यक्ज्ञात्वा एततएतस्मिन्देहादौवस्तुबुद्धिस्थूलसूक्ष्मक्रमेणनिरसेत्त्य

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान्॥ अंतःप्रविष्टआधत्तएवंदेहगुणान्परः॥९॥योऽसौगुणैर्विरचि तोदेहोऽयंपुरुषस्यहि॥ संसारस्तन्निबंधोऽयंपुंसोविद्याछिदात्मनः॥ १० ॥ तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्म स्थंकेवलंपरम्॥ सगंम्यनिरसेदेतद्वस्तुबुद्धिंयथाक्रमं॥ ११॥आचार्योऽरणिराद्यःस्यादंतेवास्युत्तराऽरणिः॥ तत्संधानंप्रवचनंविद्यासंधिःसुखावहः॥ १२ ॥ वैशारदीसाऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूतां॥ गुणांश्चसंदह्ययदात्ममेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः ॥ १३॥

जेत् ॥ ११ ॥ गुरोर्लब्धाविद्याअविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेतिस्फुटीकर्तुंविद्योत्पत्तिमभ्युत्पत्तिरूपकेणनिरूपयति आचार्यइति आद्यः अधरःतत्संधानंतयोर्मध्यमंमथनकाष्ठम् प्रवचनमुपदेशःविद्यातुसंधिः संधौभवन्नग्निरिव तथाचश्रुतिः आचार्यःपूर्वरूपम् अंतेवास्युत्तर रूपम् विद्यासंधिः प्रवचनंसंधानमिति॥ १२॥अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदोऽतिनिपुणः तेनशिष्येणप्राप्तातेनगुरुणोपदिष्टा वा अतिविशुद्धाबुद्धिः गुणकार्यरूपांमायांनिवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वंजीवस्यसंसृतिनिमित्तंतान्गुणांश्चदग्ध्वा असमित्निरिंधनः तस्मात्कार्येणकारणेनविद्ययाचव्यवधानाभावात्साक्षात्परमानंदरूपोभवतीति ॥ १३ ॥

कथमकामात्मतासंभवतितत्राह अन्वीक्षेतेति स्वधर्मैःविशुद्धचित्तःसन् देहिनां विषयेषुसत्यत्वाभिनिवेशेनयेसर्वेआरंभाःतेषांफलवैपरीत्यंप्रश्येत् एवंफलवैपरीत्यादकामःस्यात् ॥२॥ किंचकाम्यविषयाणांमिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलःअर्थशून्यःअत्रैवंप्रयोगःइंद्रियैर्याबहिर्नानाबुद्धिःसाविफला नानात्मकत्वात् ऐंद्रियकत्वात् मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति॥३॥मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोः॥नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासया इतिस्मृतिः अतःप्रवृत्तंकाम्यंकर्मत्यजेन्निवृत्तंनित्यनैमित्तिकमेवकुर्यात् आत्मविचारेतुसम्यक्प्रवृत्तोनिवृत्तकर्मचोदनामपिनाद्रियेत ॥ ४ ॥ किंच यमानहिंसादीनअभीक्ष्णमादरेणसेवेत शौचादींस्तुनियमान् कचिद्यदाशक्तिस्तदाआत्मज्ञानाविरोधेन यमान्द्वादशनियमांश्चैकोनविंशेऽध्यायेवक्ष्यति किंचयमेष्वप्यादरंपरित्यज्यगुरुमुपासीतेत्याह मदभिज्ञमि

अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनां ॥ गुणेषुतत्त्वध्यानेनसर्वारंभविपर्ययं ॥ २ ॥ सुप्तस्यविषयालोकोध्यायतोवामनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथाभेदात्मधीर्गुणैः ॥ ३ ॥ निवृत्तंकर्मसेवेतप्रवृत्तंमत्परस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनां ॥ ४ ॥ यमानभीक्ष्णंसेवेतनियमान्मत्परःक्वचित् ॥ मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकं ॥ ५ ॥ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः॥ असत्वरोर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनःसमंपश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ॥ ७ ॥ विलक्षणःस्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितास्वदृक् ॥ यथाऽग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोऽन्यःप्रकाशकः ॥ ८ ॥

ति मदात्मकंमद्रूपं ॥ ५ ॥ गुरुसेवकस्यधर्मानाह अमानीति दक्षःअनलसः निर्ममः जायादिषुममताशून्यः गुरौतुदृढसौहृदः असत्वरः अव्यग्रः अमोघवाक् व्यर्थालापरहितः एतान्येवशिष्यस्यलक्षणानिज्ञेयानि ॥ ६ ॥ ननुस्वजायादिषुकथंनिर्ममःस्यात्तत्राह जायेति औदासीन्यहेतुंविवेकंदर्शयति आत्मनोऽर्थंप्रयोजनंसर्वत्रसममिवपश्यन्निति अयंभावः सर्वदेहेष्वात्मनएकत्वाज्जायादिदेहेऽस्मिंश्चदेहे आत्मनोऽर्थःसुखादिःसमएव केनविशेषेणैतेष्वेवममत्वाभिनिवेशइत्येवमुदासीनःसन्गुरुंप्रपद्येतेति ॥ ७ ॥अहोकोऽसौदेहादिव्यतिरिक्त आत्मा यस्यैक्यादर्थःसर्वेषुसमःस्यात्तमाह विलक्षणइति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्यः यतोविलक्षणः द्वेधावैलक्षण्यंदर्शयति ईक्षितास्वदृगिति द्रष्टाहिदृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः तयोरन्यत्वेदृष्टांतः यथाग्निर्दाहकःप्रकाशकश्च दाह्यात्प्रकाश्याच्च दाह्यःकाष्ठादन्यस्तद्वदिति ॥ ८ ॥

॥३०॥

तस्माद्बहूनांसंभवानांजन्मनामंतेमानुष्यमनित्यमप्यर्थदंपुरुषार्थप्रापकंदैवाल्लब्ध्वाइदमनुमृत्युअन्वनुनिरंतरंमृत्यवोयस्यतत् यावन्न
पतेत्तावदेवतूर्णंशीघ्रंनिःश्रेयसाययतेत विषयःपुनःसर्वतःपश्वादियोनिष्वपिस्यादेव ॥ १९ ॥ तदेवंहेयोपादेयविवेकंबहुधानिरूप्ये
दानींयदुक्तंत्वंतुकल्पःकविर्दक्षइत्यादितत्रोत्तरमाह एवमिति एवंबहुभ्योगुरुभ्यःशिक्षितेनविशिष्टंज्ञानमेवआलोकःप्रदीपोयस्यसः स
म्यंतंवाआत्मविशेषणं आत्मनिस्थितएवमहींविचरामि ॥ ३० ॥ ननुकिंबहुभिर्गुरुभिः नहिश्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्बहवोगुरवआश्रिता
स्तत्राह नह्येकस्मादिति बहुधासप्रपंचनिष्प्रपंचभेदादिभिः अयंभावः नैतेपरमार्थोपदेशगुरवः किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभाव
नादिमात्रनिवर्तकाः तेषांबहुत्वंयुक्तमेवेतिज्ञानप्रदंगुरुमेकमेववक्ष्यति मदभिज्ञंशांतमुपासीतेति उक्तंच तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेय

लब्ध्वासुदुर्लभमिदंबहुसंभवांतेमानुष्यमर्थदमनित्यमपीहधीरः ॥ तूर्णंयतेतनपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेय
सायविषयःखलुसर्वतःस्यात् ॥ २९ ॥ एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकआत्मनि ॥ विचरामिमहीमेतांमु
क्तसंगोनहंकृतिः ॥ ३० ॥ नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलं ॥ ब्रह्मैतदद्वितीयंवैगीयतेबहुधार्षि
भिः ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वासयदुंविप्रस्तमामंत्र्यगभीरधीः ॥ वंदितोऽभ्यर्थितोराज्ञाययौ
प्रीतोयथागतं ॥ ३२ ॥ अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषांनःसपूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह
॥ ३३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥
श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेषुमदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मासमाचरेत् ॥ १ ॥

उत्तममिति ॥ ३१ ॥ विप्रोदत्तात्रेयः योगर्द्धिमापुरुभर्यायदुहैहयाद्याइत्युक्तत्वात् यथागतंतथैवयदृच्छयाययावित्यर्थः ॥ ३२ ॥
भगवान्स्वीयंब्रह्मवित्कुलमितिश्लाघते नःपूर्वेषांपूर्वजइति अत्रसंग्रहश्लोकाः कपोतमीनहरिणकुमारीगजपन्नगाः ॥ पतंगःकुररश्चाष्टौ
हेयार्थेगुरवोमताः ॥ १ ॥ मधुकृन्मधुहर्ताचपिंगलाचद्वयोस्त्रयः ॥ उपादेयार्थविज्ञानेशेषाःपृथ्व्यादयोमताः ॥ २ ॥ तदवांतरभेदश्चतत्रत
त्रस्फुटीकृतः ॥ अध्यायत्रितयेचाष्टनवाष्टावीरिताःक्रमात् ॥ ३ ॥ ३३ ॥ इत्येकादशेटीकायांनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥
चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनाभुवः उद्धवस्यात्मतत्त्वाप्त्यैसाधनोक्तिरतःपरैः ॥ १ ॥ दशमेदेहसंबंधात्संसृतिर्नात्मनःस्वतः ॥ इत्येतद्वर्ण
यांमासमतांतरनिरासतः ॥ २ ॥ तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्यतत्त्वज्ञानायादितआरभ्यसाधनान्युपदिशतिभगवान्
मयेति पंचरात्राद्युक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितः अप्रमत्तःसन् तदविरोधेनवर्णाद्याचारमनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

गुरुत्वेहेतुःविरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौबिभ्रत्स्म किंचसततंसंततमार्त्युदर्कंदुःखमेवोत्तरफलंबिभ्रत् यद्वासततार्तिरेवउदर्कउत्तरफलंयस्यतत्सत्त्वनिधनंबिभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति यथायथावत् एवमत्युपकारित्वेऽपिदेहेनैवास्थाकर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यंसृगालादिभक्ष्यमितिविनिश्चितवान् ॥ २५ ॥ सततार्त्युदर्कतांप्रपंचयति जायेतिद्वाभ्यां यस्यदेहस्यप्रियचिकीर्षयाभोगसंपादनेच्छया जायादिवर्गान् वितन्वन् पुष्णाति पुरुषः कथंभूतः सकृत् शंयथाभवति तथाऽवरुद्धानि संचितानिधनानियेनसः देहविशेषणंवासदेहः स्वांतेस्वस्यायुषोंऽते अवसीदति नश्यति किंचदेहनाशेऽपिनदुःखसमाप्तिरित्याह अस्यपुरुषस्यदेहांतरबीजंकर्मसृष्ट्वेति वृक्षस्येवधर्मोयस्यसः ॥ २६ ॥ किंच जिव्हेति अमुंदेहंतदभिमानिनंपुरुषंवा एकतः रसंप्रतिजिव्हाअपकर्षतिआच्छिनत्ति कर्हिंकदाचित् तर्षापिपासाजलंप्रति शिश्नोव्यवायंप्रति त्वक्स्पर्शंप्रति उदरमन्नमात्रंप्रति श्रवणंशब्दंप्रति घ्राणोगंधं

देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्मसत्वनिधनंसततार्त्युदर्कं ॥ तत्त्वान्यनेनविमृशामियथातथापिपारक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः ॥ २५ ॥ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णातियत्प्रियचिकीरषयावितन्वन् ॥ स्वांतेसकृच्छ्रमवरुद्धधनःसदेहःसृष्ट्वाऽस्यबीजमवसीदतिवृक्षधर्मः ॥ २६ ॥ जिह्वैकतोऽमुमपकर्षतिकर्हितर्षाशिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् ॥ घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्कूक्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति ॥ २७ ॥ सृष्ट्वापुराणिविविधान्यजयात्मशक्त्यावृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् ॥ तैस्तैरतुष्टहृदयःपुरुषंविधायब्रह्मावलोकधिषणंमुदमापदेवः ॥ २८ ॥

प्रति चपलदृक्रूपंप्रति क्वचक्वचित्स्वस्वविषयंप्रति कर्मशक्तिः अन्यदपिकर्मेंद्रियं लुनंतित्रोटयंति ॥ २७ ॥ तदेवंदेहोगुरुरित्यादित्रिभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यदेहस्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन्नीश्वरनिष्ठांविधत्ते सृष्ट्वेतिद्वाभ्यांपुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषदेहंब्रह्मणोवलोकायआपरोक्ष्यायधिषणाबुद्धिर्यस्मिन्तम् तदुक्तं तासांमेपौरुषीप्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेत्यादि ईश्वरोहिकरणाधिष्ठात्रीरग्न्यादिदेवताः वागादिभिःसहसृष्टवान् ताश्चतंप्रतिभोगार्थंशरीरमयाचंतसन्नताभ्योगोशरीरमश्वशरीरंपुरुषशरीरंयथाक्रममानीतवान् ततस्तादेवताःसोऽब्रवीद्यथायतनंचक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहेप्रविशतेति तदाह ताभ्यइत्यादि तथाताभ्योगामानयत्ताअब्रुवन्नवैनोऽयमलमितिताभ्योऽश्वमानयत्ताअब्रुवन्नवैनोऽयमलमिति ताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवन्सुकृतंबतेतिच ॥ २८ ॥ ॥२९॥

एकएवाद्वितीयःसजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतासुसत्वादिषुशक्तिष्वपिसाम्यंनीतासुसतीषु साम्यंगुणसाम्यं प्रधानं तदुपाधिःपुरुषःतयोरीश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणांपरेब्रह्मादयःअवरेऽन्येचमुक्ताजीवास्तेषांपरमः प्राप्यआस्ते कुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्रहेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशःआनंदानांसंदोहःसमूहः परमानंदइत्यर्थः कुतःनिरुपाधिकः ॥ १८ ॥ अतःकेवलादेवसृष्टिंदर्शयति केवलेनात्मानुभावेनकालेनसूत्रंक्रियाशक्तिप्रधानंमहतत्त्वंसृजति जीवसंसारहेतुभूतेसूत्रेसृष्टेपित्वंमाभैरितिसंबोधयति अरिंदम अरीन्रागादीन्दमयितुंसमर्थ॥ १९॥सूत्रस्यैवव्यक्तिशब्देनोच्यमानस्यतामितिस्त्रीलिंगेनपरामर्शःत्रिगुणव्यक्तिगुणत्रयकार्यं अतएवविश्वतोमुखं नानाविधंत्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेणसृजंतीं त्रिगुणकार्यस्यसूत्रसंज्ञायांकारणमाह यस्मिन्निति कारणभू

एकएवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु॥ सत्वादिष्वादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः॥ १७॥ परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः ॥ केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः ॥ १८ ॥ केवलात्मानुभावेनस्वमायांत्रिगुणात्मिकाम् ॥ संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम ॥ ॥ १९ ॥ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिंसृजंतींविश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपुमान्॥ २० ॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णांसंतत्यवक्रतः॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवंमहेश्वरः ॥ २१ ॥ यत्रयत्रमनोदेहीधारयेत्सकलंधिया ॥ स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापियातितत्तत्सरूपतां ॥ २२ ॥ कीटःपेशस्कृतंध्यायन्कुड्यांतेनप्रवेशितः ॥ यातितत्साम्यतांराजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥ २३ ॥ एवंगुरुभ्यएतेभ्यएषामेशिक्षितामतिः॥स्वात्मोपशिक्षितांबुद्धिंशृणुमेवदतःप्रभो ॥ २४ ॥

तेसमष्टिरूपेयस्मिन्निदंविश्वंप्रोतंग्रथितं वायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानीतिश्रुतेः येनवाय्वात्मप्राणरूपेणजीवःसंसरति॥२०॥तदेवंशिक्षितमर्थमुक्त्वादृष्टांतमाह यथेति हृदयादुद्गतां वक्रतःवक्त्रेणसंतत्यप्रसार्यविहृत्यक्रीडित्वा॥२१॥भगवद्ध्यानपराणांतत्सारूप्यंनचित्रमितिपेशस्कृतोभ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह यत्रयत्रेति सकलमेकाग्रम् ॥२२॥ कुड्यांप्रवेशितः निरुद्धः भयेनध्यायन् सात्मतांतत्सारूप्यं साम्यतामितिपाठेत्वार्षता पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यस्यायमभिप्रायः यदातेनैवदेहेनान्यसारूप्यंदृश्यतेतदाकिंवक्तव्यंदेहांतरेणसारूप्यंघटतइति॥२३॥स्वदेहादेवशिक्षितमाह स्वात्मेति स्वात्मनोदेहाच्छिक्षितम्॥२४॥

वासइतिप्रथमांतपाठेकलहहेतुःवार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः ॥ १० चित्तैकाग्रताद्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराच्छिक्षितमि त्याह मनइति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेश्वासजयःतस्यचजयेश्वासाधीनंमनोनिश्चलंभवति ननुक्षणंनिश्चलंसदपिमनोविषय वासनयायदिविक्षिप्येतसुषुप्ताविवसर्वथालीयेतवा तदाकितत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविक्षिप्यमानमभ्यासयोगेनलक्ष्येध्रियमाणंस्थि रीक्रियमाणं ॥ ११ ॥ एकत्रेतिकुत्रतदाह यस्मिन्निति यत्लयविक्षेपात्मकंमनःएतद्यस्मिन्परमानंदरूपेभगवतिलब्धास्पदंसत् कर्मरेणू न्कर्मवासनाःमुंचतितस्मिन् ननुकर्मवासनात्यागेऽपिसुषुप्तिवल्लयोदुर्वारःन सत्त्वेनेति वृद्धेनउपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावेविक्षेपलया भावान्निर्वाणमवृत्तिकंध्येयाकारेणावस्थानमुपैति कुतःअनिंधनं इंधनंगुणाःतत्कार्यंचतद्रहितं तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्र

वासेबहूनांकलहोभवेद्वार्त्ताद्वयोरपि ॥ एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः ॥ १० ॥ मनएकत्रसंयुज्याज्जि तश्वासोजितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ॥ ११ ॥ यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छनैःश नैर्मुंचतिकर्मरेणून् ॥ सत्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिंधनं ॥ १२ ॥ तदैवमात्मन्यवरुद्धचि त्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरंवा ॥ यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे ॥ १३ ॥ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तोगुहाशयः ॥ आलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोल्पभाषणः ॥ १४ ॥ गृहारंभोतिदुःखायविफलश्चाध्रु वात्मनः ॥ सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते ॥ १५ ॥ एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया ॥ संहृत्यका लकलयाकल्पांतइदमीश्वरः ॥ १६ ॥

ह्माकारतयास्थितिः॥यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयतइति॥ १२॥ततश्चतद्द्वैतस्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना अंतरंस्मृत्याइषौग तात्मातस्यऋजूकरणेदत्तचित्तः भेरीघोषैरंतिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् ॥ १३॥ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्यापित्या गेकुमारीगुरुः जनसंगत्यागेसर्पः सयथाजनाच्छंकमानः एकाकीविचरति नियतनिकेतरहितश्चसदाऽप्रमत्तश्च एकांतवासीच आचा रैर्गतिभिः सविषोनिर्विषोवेतिनलक्ष्यतेच असहायश्चमितभाषीचतद्वत् मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच गृहारंभइति अध्रुवात्मनः नश्व रदेहस्यसुखंयथाभवतितथावर्धते ॥ १५ ॥ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टांतेनमयासंभाविताविति वक्तुंप्रथमंसंहारप्रकारमाह एकइतिसार्धत्रयेण एकःकारकनिरपेक्षःपूर्वसृष्टमिदंजगत्कालकलयाकालशक्त्यासंहृत्य ॥ १६ ॥

फलितमाह आशाहीति ॥ ४३ ॥ इत्येकादशेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥९॥ नवमेकुररादिभ्योदेहतश्चोपशिक्षितं॥श्रुत्वायदुःकृतार्थोऽभूदितिकृष्णेनवर्णितं ॥ १ ॥ कुररान्च्छिक्षितमाह परिग्रहोहीति यद्यत्प्रियतमंतस्यतस्यपरिग्रहः तद्विद्वान् परिग्रहोदुःखमितिविद्वान्सन् यस्त्वकिंचनःत्यक्तपरिग्रहः नतुदरिद्रः ॥ १ ॥ तदाह सामिषमिति ॥ २ ॥ अर्भकशिक्षामाह नेति गेहपुत्रिणांतद्वतांयाभवतिचिंता साचमेनास्ति आत्मनैवक्रीडायस्य आत्मनिरतिःप्रीतिर्यस्यसः ॥ ३ ॥ नन्वज्ञसर्वज्ञयोःकिंसादृश्यं नैश्चिंत्यंपरमसुखमित्याह द्वा

आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखं॥यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला॥ ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपिंगलोपाख्यानेअष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥९॥ ब्राह्मणउवाच परिग्रहोहिदुःखाय यद्यत्प्रियतमंनृणां॥ अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः॥१॥सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः॥ तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत ॥ २॥ नतेमानावमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणां ॥ आत्मक्रीडआत्मरतिर्विचरामीहबालवत्॥ ३॥ द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ॥ योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः॥ ४॥ क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृणानान्गृहमागतान्॥ स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ॥ ५॥ तेषामभ्यवहारार्थंशालीन्रहसिपार्थिव॥ अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत्॥ ६॥ सातज्जुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडिताततः॥ बभंजैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत्॥ ७॥ उभयोरप्यभूद्घोषोह्यवघ्नंत्याःस्मशंखयोः॥ तत्राप्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः॥ ८॥ अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम॥ लोकाननुचरन्नेताँल्लोकतत्त्वविवित्सया॥ ९॥

विति विमुग्धःअज्ञः जडोऽनुद्यमः एवंभूतोयोबालःयश्चप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तः तौद्वौ॥४ ॥ कुमार्याःशिक्षितंवक्तुमाख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिना वृणानान् स्ववरणायागतान्बंधुषुपित्रादिषुक्वापिक्षेत्रादौ॥५॥शंखाःशंखवलयाःमहद्यथाभवतितथास्वनंचक्रुः ॥ ६ ॥ सामहतीबुद्धिमती तत् स्वयंशाल्यवहननं जुगुप्सितंचदरिद्रताद्योतकं एकैकशः क्रमेणैकमेकंबभंज करादपसारितवती ॥ ७ ॥ निरभिदत्पृथक्कृतवती ॥ ८ ॥ ननुकुमार्यास्तवचकथंसंगतिस्तत्राह लोकानिति ॥ ९ ॥

सत्संगतौसत्यामप्यहोममोहइत्याह विदेहानामिति याऽहमसती अच्युतादन्यंकामंभोगमिच्छंतीसा ॥ ३३ ॥ एवंनिर्विण्णासती अ तःपरमेवंकरिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरःआत्मैव आत्मानंमेनिवेद्यतंविक्रीयविशेषेणक्रीत्वा अंनेनैवसहरमे रमालक्ष्मीर्यथा॥ ॥ ३४ ॥ अन्यस्यासेव्यत्वंदर्शयति कियदिति आद्यंतवंतोयेकामाःविषयाः कामदानरावादेवावाकालकलिताः भार्यायाःकियंप्रियं कृतवंतः नाकिंचित् अतोनेहामुत्रचतद्व्यतिरिक्तःकोपिसेव्योस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवंनिश्चित्यस्वभाग्यमभिनंदति नूनमिति दुष्टाआशाय स्यास्तस्यामे ॥३६॥ ननुधनाप्राप्त्याक्लिष्टासिकथंविष्णुःप्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभाग्याचेदहंस्यांतर्ह्येवंनिर्वेदहेतवः क्लेशानस्युरित्यर्थः

विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः ॥ याऽन्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्कामम्च्युतात् ॥३३॥ सुहृत्प्रेष्ठत मोनाथआत्माचायंशरीरिणां ॥ तंविक्रीयात्मनैवाहंरमेऽनेनयथारमा ॥ ३४ ॥ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कामा येकामदानराः ॥ आद्यंतवंतोभार्यायादेवावाकालविद्रुताः ॥ ३५ ॥ नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्म णा ॥ निर्वेदोऽयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ॥ ३६ ॥ मैवंस्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः ॥ येनानुबं धंनिर्हृत्यपुरुषःशममृच्छति ॥ ३७॥ तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः ॥ त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजा मितमधीश्वरं ॥ ३८ ॥ संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथालाभेनजीवती ॥ विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै ॥ ३९ ॥ संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणं ॥ ग्रस्तंकालाहिनात्मानंकोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥ ४० ॥ आत्मैवह्यात्मनो गोप्तानिर्विद्येतयदाऽखिलात् ॥ अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणउवाच एवंव्यवसि तमतिर्दुराशांकांततर्षजां ॥ छित्वोपशममास्थायशय्यामुपविवेशसा ॥ ४२ ॥

येननिर्वेदेन अनुबंधंगृहादिकंनिर्हृत्यपरित्यज्य ॥३७॥ अतःतेनश्रीविष्णुनाउपकृतंकृतमुपकारंनिर्वेदलक्षणं ग्राम्येषुनरेषुविषयेषुवासं गताः ॥ ३८ ॥ कथंव्रजसितदाह संतुष्टेति ॥ ३९ ॥ ननुब्रह्मादीन्हित्वाअमुनैवेतिकोऽयंनियमस्तत्राह संसारेति मुषितेक्षणमपहृतवि वेकं ॥ ४० ॥ तर्हिकिमात्मत्राणोपाधिनातंभजिष्यसि न तत्रसर्वतोनिर्विद्यभगवद्भजनेप्रवृत्तस्यात्मनएवसमर्थत्वादित्याह आत्मैवेति यदाएवंजगत्पश्येत्ततश्चाप्रमत्तःसन् निखिलात्इहामुत्रचभोगान्निर्विद्येत तदाहिआत्मनैवात्मनोगोप्तेत्यन्वयः अतःकेवलंप्रेम्णैवभजा मीतिभावः ॥ ४१ ॥ कांतस्यतर्षोऽभिलाषस्ततोजातां ॥ ४२ ॥

तान्वित्तवतःसधनान् अतएवशुल्कदान् मूल्यदान्कांतान् सुरतार्हान् ॥ २४ ॥ अपिःसंभावनायां अन्योऽपिमामुपैष्यत्येवंदुराशयेत्यु त्तरेणान्वयः ॥ २५ ॥ द्वार्यवलंबमानापुनःप्रविशतिपुनर्निर्गच्छति एवंकुर्वतीनिशीथमर्द्धरात्रं ॥ २६ ॥ निर्वेदोऽलंबुद्धिःवित्तचिंतैवहे तुर्यस्यसः ॥ २७ ॥ यथायथावत् ममवत्तःशृणु ननुकिंनिर्विण्णायागीतश्रवणेनतत्राह ह्रियस्मात् पुरुषस्यआशापाशानांनिर्वेदोऽसि र्यथातथाछेत्ता तत्रहेतुःनहीति अंगहेराजन् ॥ २८ ॥ अविजितात्मत्वेहेतुः याऽहंबालिशाविवेकशून्यातस्याः कुतः येनकारणेनअसतः तुच्छान्नरात् कामंकामये ॥ २९ ॥ बालिशत्वंप्रपंचयति संतमितिचतुर्भिः समीपेसंतमंतर्यामित्वात् इममपरोक्षमीश्वरं ॥ ३० ॥ अति

मार्गआंगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ तान्शुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥ आगतेष्व पयातेषुसासंकेतोपजीविनी ॥ अप्यन्योवित्तवान्कोऽपिमामुपैष्यतिभूरिदः ॥ २५ ॥ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलंबनी ॥ निर्गच्छंतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत ॥ २६ ॥ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः ॥ निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतुःसुखावहः ॥ २७ ॥ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम ॥ निर्वेदआशापा शानांपुरुषस्ययथाह्यसिः ॥ नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति ॥ २८ ॥ पिंगलोवाच अहोमेमोहविततिं पश्यताविजितात्मनः ॥ याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिशा ॥ २९ ॥ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनि त्यमिमंविहाय ॥ अकामदंदुःखभयादिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेज्ञा ॥ ३० ॥ अहोमयात्मापरितापितोवृथा सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया ॥ स्त्रैणान्नरादर्थतृषोऽनुशोच्यात्क्रीतेनवित्तंरतिमात्मनेच्छती ॥ ३१ ॥ यदस्थि भिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धं ॥ क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णमदुपैतिकाऽन्या ॥ ३२ ॥

विगर्ह्यातिनिंद्यायावार्त्ताजीविकातया कुतःसांकेत्येनयावृत्तिःतया बहुव्रीहिणास्वविशेषणंवा परितापंप्रपंचयति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटा त् अथचअर्थतृषःलुब्धात् अतएवानुशोच्यात्नरात् याऽहंवित्तंरतिंचेच्छती मयावृथात्मापरितापितः केनवित्तमिच्छतीति तेननरेण क्रीतेनस्वयंविक्रीतेनात्मनादेहेन ॥ ३१ ॥ अहोधिक्मांयाऽहमतिबीभत्सितंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणासुनिहितस्तिर्यक्वे णुः वंश्यास्तस्मिन्नुभयतोनिहितावेणवः अस्थिभिरेवनिर्मितावंशादयोयस्मिन्तत् तत्रपृष्ठेदीर्घमस्थियत्सवंशः पार्श्वस्थानिवंश्यानि स्थूणाहस्तपादास्थीनि तथारोमभिर्नखैश्चपिनद्धंछादितं तथापिक्षरंतिनवद्वाराणियस्मिन्तत् एवंभूतागाररूपंशरीरमेतत् मत्मत्तोऽ न्या काचाकांतबुद्ध्याउपैतिसेवते ॥ ३२ ॥

त्यागभोगविहीनोधनसंचयः परगामीत्यत्रमधुहागुरुरित्याह नदेयमिति तदन्योबलवान्भुंक्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यःमधुहा मक्षिकाभिःसं
चितंमधुयथाभुंक्तेतद्वत् ननुसुगुप्तंधनंकथमन्योज्ञास्यतिहरिष्यतिचेतितत्राह अर्थवित् लिंगैरर्थंतदुपायंचवेत्तीत्यर्थवित् यथामधुहात
रुकोटरादिगतंमधुवेत्तिहरतिच ॥ १५ ॥ स्वोद्यमंविनाऽपिभोगःसंभवतीत्यत्रापिसएवगुरुरित्याह सुदुःखेति आशासानानामितिवक्त
व्येवर्णलोपआर्षः यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभौ॥नयोरन्नमदत्वातुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिगृहिणामावश्यकत्वेनदानविधाना
त् ॥ १६ ॥ हरिणाच्छिक्षितमाह ग्राम्येति भगवद्गीतंतुश्रृणुयादेव मृगयोर्लुब्धकस्य ॥ १७ ॥हरिणशब्दादेवहरिणीसुतऋष्यश्रृंगोपिगुरु

नदेयंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् ॥ भुंक्तेतदपितच्चान्योमधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥ सुदुःखोपार्जितै
र्वित्तैराशासानांगृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतोभुंक्तेयतिर्वैगृहमेधिनाम् ॥ १६॥ ग्राम्यगीतंनश्रृणुयाद्यतिर्वनच
रःक्वचित् ॥ शिक्षेतहरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषि
ताम् ॥ आसांक्रीडनकोवश्यऋष्यश्रृंगोमृगीसुतः ॥ १८ ॥ जिव्हयातिप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः ॥
मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा ॥ १९ ॥ इंद्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वातुर
सनंतन्निरन्नस्यवर्धते ॥ २० ॥ तावज्जितेंद्रियोनस्याद्विजितान्येंद्रियःपुमान् ॥ नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वं
जितेरसे ॥ २१ ॥ पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा ॥ तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन ॥ २२ ॥
सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती ॥ अभूत्कालेबहिर्द्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥

र्ज्ञातव्यइत्याह नृत्येति वश्योबभूवेतिशेषः ॥ १८ ॥ रसासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिक्षितमित्याह जिव्हयेति अतिप्रमाथिन्याअतिक्षो
भिकयादुर्जययाऋच्छतिप्राप्नोति बडिशैः आमिषलिप्तैर्लोहकंटकैः ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमुपपादयति इंद्रियाणीतिद्वाभ्यम् अयंभावः
यद्याहारस्त्यज्यतेतर्हिअन्येंद्रियजयःकेवलंभवतिरसनेंद्रियंवर्धते यदितुभुज्यते तर्हिपुनश्चरसासक्त्यासर्वेंद्रियक्षोभःस्यात् अतोरसास
क्तिपरित्यज्यौषधवद्भुंजीतेतिप्राणवृत्त्यैवसंतुष्येदित्यत्रोक्तमपिरसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोच्यतइतिविशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ पिंगला
यानैरास्यंशिक्षितंनि[illegible]कुंतदाख्यानमाह पिंगलेत्यादिना मेमयाशिक्षितं ॥ २२ ॥ स्वैरिणीकामचारिणी संकेतेरतिस्थाने ॥ २३ ॥

रूपगंधस्पर्शशब्दरसैः पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताः अतस्तेष्वनासक्तौपंचैतेगुरवःतदुक्तम् पतंगमातंगकुरंगभृंगमीनाहताःपंचभिरेवपंच ॥ एकःप्रमादीसकथंनहन्यतेयःसेवतेपंचभिरेवपंचेति तत्ररूपविलासमोहितोनश्यतीतिपतंगाच्छिक्षितमाह दृष्ट्वेति तस्याभावैःप्रलोभितः॥७॥स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपंचयतियोषिदिति॥८॥मधुकराच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहान् गृहस्थान्अंहिसन्नपीडयन् अयंभावः यथामधुकरोविशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेवपद्मेवसन्नस्तमयसमयेमुकुलितेतस्मिन्बध्यते एवंमुनिरपिगुणलोभेनैकमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ॥ ९ ॥ किंच अणुभ्यश्चेति ॥ १० ॥ द्विविधोमधुकृत् मधुकृंततिपुष्पादाच्छिद्यगृह्णातीतिमधुक

दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ॥ ७ ॥ योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः॥ प्रलोभितात्मात्युपभोगबुध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः॥ ८॥ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोवर्तेतयावता॥ गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः॥ ९ ॥ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यःकुशलोनरः॥ सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः ॥ १० ॥ सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् ॥ पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही॥ ११ ॥ सायंतनंश्वस्तनंवानसंह्णीतभिक्षुकः ॥ मक्षिकाइवसंगृह्णन्सहतेननविनश्यति ॥ १२ ॥ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपि ॥ स्पृशन्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः॥ १३ ॥ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्मनः॥ बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा ॥ १४ ॥

भ्रमरः मधुकरोतिआहारत्वेनस्वरूपेणचेतिमधुमक्षिकाच तत्रप्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयाच्छिक्षितमाह सायमिदंभक्ष्यामिश्वइदंभोक्ष्यामीतिभिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीत किंतुपाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही यद्वाउदरमेवामत्रंपात्रंयस्यसः एकभिक्षयामुदरमात्रग्राहीभवेत् संग्रहीतुमक्षिकेवनभवति नजीवतीत्यर्थः॥ ११ ॥एतद्विवृणोतिपुनः सायंतनमिति॥ १२ ॥स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरितिगजाच्छिक्षितमित्याह पदाऽपीति पादेनापिदारवींदारुमयीमपि गजोहिकरिणींप्रदर्श्यनिखातपिहितगर्तेनिपात्यबध्यते ॥ १३. ॥ किंचनाधिगच्छेदितिनोपगच्छेत्॥ १४॥

गृहासंक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मनुष्यस्यत्वतिनिंदितेत्याह यःप्राप्येति ॥७४॥ इत्येकादशेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥छ॥
अष्टमेऽजगरादिभ्योनवभ्यःशिक्षितंहरिः ॥ अवधूतगिराप्राह विवेकायोद्धवंप्रति ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वात्तदर्थोद्यमे
नायुर्व्ययोवृथाकर्त्तव्यइत्यजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना यदैंद्रियकंसुखंतत्स्वर्गेनरकेचभवत्येव यथादुःखं तस्माद्बुधःतन्ने
च्छेत् ॥१॥ शरीरनिर्वाहमात्रंतुयथालब्धेनकर्तव्यमित्याह ग्रासमिति आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रियउदासीनः॥२ ॥यदानापततितदा
किंकर्तव्यंतत्राह शयीतेति अनुपक्रमः निरुद्यमः दिष्टभुक्दैवमेवभापकमितिधैर्यवान्॥३ ॥ननुसमर्थोपिशयीतैवकिम् ओमित्याह ओज

यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतं ॥ गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ॥७४॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेएकादशस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ब्राह्मणउवाच सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गे
नरकएवच ॥ देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेततद्बुधः ॥ १ ॥ ग्रासंसुमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेववा ॥ यदृच्छ
यैवापतितंग्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोऽनुपक्रमः ॥ यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहि
रिवदिष्टभुक् ॥ ३ ॥ ओजःसहोबलयुतंबिभ्रद्देहमकर्मकं ॥ शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ॥ ४ ॥ मु
निःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः ॥ अनंतपारोह्यक्षोभ्यःस्तिमितोदइवार्णवः ॥ ५ ॥ समृद्धकामोहीनो
वानारायणपरोमुनिः ॥ नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ॥ ६ ॥

इति ओजःइंद्रियबलंसहोमनोबलं बलंशारीरमेव तद्युक्तमपिदेहमकर्मकमेवबिभ्रत्शयानएवभवेत् वीतनिद्रःस्वार्थेदत्तदृष्टिश्चभवेत्
नपुनरीहेत इंद्रियवानपीतिदर्शनादिव्यापारमपिनिवारयति ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिःप्रसन्नश्चासौअंतर्गंभी
रश्चदुर्विगाह्यःएवंभूतइतिपरिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययःअनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारःकालतोदे
शतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यःअविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदःनिश्चलोदकोऽर्णवोयथातद्वदेवगुणैर्भवेदित्यर्थः
॥ ५ ॥ किंच वर्षासुसरिद्भिःसमृद्धोपिसागरोयथानोत्सर्पेत ग्रीष्मेतद्भिर्हीनोपिनशुष्येत तथासमृद्धकामस्तद्भिर्हीनोवानहृष्येत्नशोचे ॥२५॥
दित्यर्थः अत्रहेतुः नारायणपरः नतुविषयपरइति ॥ ६ ॥

शिशून्बालान्प्रजाःपुत्रान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स्वालयांतिकेचरतःक्रीडतः तान्कपोतपुत्रान् आतत्यप्रसार्य ॥ ६३ ॥ उत्सुकत्वादेवतत्पोषणार्थं गतौसंतौ पोषणंभक्ष्यं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ शिचाजालेन ॥ ६६ ॥ आत्मानुरूपांभार्यांविललाप शुशोच ॥ ६७ ॥ विलापप्रमाहृम

स्नेहानुबद्धहृदयावन्योऽन्यंविष्णुमायया ॥ विमोहितौदीनधियौशिशून्पुपुषतुःप्रजाः ॥ ६१ ॥ एकदाजग्मतुस्तासामन्नार्थौतौकुटुंबिनौ ॥ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरं ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वातौलुब्धकःकश्चिद्यदृच्छातोवनेचरः ॥ जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ॥ ६३ ॥ कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ ॥ गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोतीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान् ॥ तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ॥ ६५ ॥ साऽसकृत्स्नेहगुणितादीनचित्ताऽजमायया ॥ स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यत्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोऽप्यधिकान्प्रियान् ॥ भार्यांचात्मसमांदीनोविललापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥ अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः ॥ अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ॥ ६८ ॥ अनुरूपाऽनुकूलाचयस्यमेपतिदेवता ॥ शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ॥ ६९ ॥ सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः ॥ जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ॥ ७० ॥ तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ७१ ॥ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनं ॥ कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहं ॥ ७२ ॥ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् ॥ पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोऽवसीदति ॥ ७३ ॥

येण अहोइतिअतृप्तस्य दृष्टसुखेअकृतार्थस्यअदृष्टमसंपादितवतः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तानावृतान्पश्यन्नपि शिक्षुजालेषु ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति ॥ ७३ ॥

आदित्याच्छिक्षितमाहद्वयेन गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयानुपादत्ते यथाकालमर्थिन्यागतेसतिविमुंचतिच नतेषुयुज्यते लब्धमितिदत्तमि तिवाऽभिनिवेशंनकरोति गोभिः रश्मिभिः गाः जलानिगोपतिः सूर्योयथा ॥ ५० ॥ स्वतोभेदशून्यस्याप्यात्मनोभेदप्रतीतिरुपाधिवशादि त्यादित्यदृष्टांतेनैवसंभावितमित्याह बुध्यतइति स्वेस्वरूपेऽवस्थितआत्माभेदेननबुध्यते अभिव्यनक्तीतिव्यक्तिः उपाधिः व्यक्तिस्थः उपा धौप्रतिबिंबितस्तुतद्गतइवउपाधिप्रविष्टइवभेदेनस्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्नेहइति स्नेहः प्रीतिः प्रसंगउपलालनाद्यासक्तिः ॥ ५२ ॥ दृष्टांतंप्रपंचयति कपोतःकश्चनेति ॥ ५३ ॥ उभयोर्मिथःस्नेहप्रसंगौदर्शयति कपोताविति

गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति ॥ नतेषुयुज्यतेयोगीगोभिर्गाइवगोपतिः ॥ ५० ॥ बुध्यतेस्वेनभेदेन व्यक्तिस्थइवतद्गतः ॥ लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥ नातिस्नेहः प्रसंगोवाकर्तव्यः क्वा पिकेनचित् ॥ कुर्वन्विंदेतसंतापंकपोतइवदीनधीः ॥ ५२ ॥ कपोतःकश्चनारण्येकृतनीडोवनस्पतौ ॥ कपो त्याभार्ययासार्द्धमुवासकतिचित्समाः ॥ ५३ ॥ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ ॥ दृष्टिंदृष्ट्यांऽगमंगेनबु द्धिंबुद्ध्याबबंधतुः ॥ ५४ ॥ शय्यासनाटनस्थानवार्त्ताक्रीडाशनादिकं ॥ मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वन राजिषु ॥ ५५ ॥ यंयंवांच्छतिसाराजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता ॥ तंतंसमनयत्कामंकृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ॥ ५६ ॥ कपोतीप्रथमंगर्भंगृह्णतीकालआगते ॥ अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ॥ ५७ ॥ तेषुकालेव्यजा यंतरचितावयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहाः ॥ ५८ ॥ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्र वत्सलौ ॥ शृण्वंतौकूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ॥ ५९ ॥ तासांपतत्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्र त्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ॥ ६० ॥

त्रयेण स्नेहेनगुणितंबद्धंहृदयंययोस्तौ ॥ ५४ ॥ विस्रब्धौनिःशंकौ ॥ ५५ ॥ साकपोतीतर्पयंती सहास्यवीक्षितालापादिभिः प्रीणयंती अतएवतेनानुकंपितासतीयंयंवांच्छतितंतंकामंसमनयत्संपादयामास राजन्निितित्वंयथेतिसूचितं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तेषुजलभरितेष्वंडेषु हरेःस्वभावकर्मादिशक्तिभिः रचितावयवाः पक्षिणः कोमलान्यंगानितनूरुहाश्चयेषांते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पतत्रैः पक्षैः अदीनानांहृष्टानां ॥ ६० ॥

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैः उदकं जगत्पुनातीति तद्गुणामया शिक्षिता इत्याह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जनेष्वनुरागवान् माधुर्यो मधुरालापी तीर्थभूः तीर्थस्थानं अपांमित्रमुदकतुल्यः अघादिति पाठे स्वयं पापात्पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यं ज्ञातव्यं ॥ ॥ ४४ ॥ अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति ज्ञानातिशयात् विशेषतस्तपसा दीप्तः दुर्धर्षः अक्षोभ्यः स चासावुदरभाजनश्च अपरिग्रहः युक्तात्मा मुनिः ॥ ४५ ॥ अग्नेरेव शिक्षांतरमाह क्वचिदिति यथाऽग्निः परेच्छयैव हविर्गृह्णाति तथा मुनिरित्याह दातॄणामिति प्रागुत्तराशुभं भूतं भविष्यच्च पापं ॥ ४६ ॥ आत्मनो देहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादि न स्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टांतेन संभावितमित्याह स्वमायया स्वाविद्यया सृष्टं सदसल्लक्षणं देवतिर्यगादिरूपं विप्रशूद्रादिरूपं वा ॥ ४७ ॥ आत्मनो जन्मादिषड्विकाराभावश्चंद्रदृष्टांतेन संभावित इत्याह विसर्गाद्या इति विसर्गो जन्म स्मशानं नाशः तत्रेयं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया आप्यमंडलं चंद्रः तेजोमयमंडलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां ॥ मुनिः पुनात्यपांमित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ॥ सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥ ४५ ॥ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छतां ॥ भुंक्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभं ॥ ४६ ॥ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ॥ प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥ विसर्गाद्याः श्मशानांता भावा देहस्य नात्मनः ॥ कलानामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥ कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषां ॥ ४९ ॥

चक्षुषआदित्यमंडलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा अमावास्या अथ षष्टिघटिकाभिः चंद्रो नक्षत्रांतरं गच्छति आदित्यस्तु त्रयोदशभिरहोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्य आदित्यमंडलस्य पंचदशः पंचदशो भाग आप्यमंडले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कलेत्युच्यते एवं पंचदशेऽह्नि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैरंतरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये संमुखौ चंद्रादित्यौ तिष्ठतः तदा संपूर्णप्रतिबिंबं भूछायालांछितं दृश्यते सा पौर्णिमा तस्याममावास्यांप्रतिबिंबेन सह षोडशकलश्चंद्र उपचर्यते ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमंडलस्य तथात्मनोऽपीत्याह कलानामिवेति ॥ ४८ ॥ सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनैव देहानां क्षणभंगुरतया वैराग्यं शिक्षितमित्याह कालेनेति ओघवद्वेगो यस्य तेन आत्मनः संबंधिनां भूतानां देहानामित्यर्थः अर्चिषां ज्वालानां ॥ ४९ ॥

पर्वतरूपावृक्षरूपाचयापृथिवीतस्याःशिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदापरार्थाःपरोपकारार्थाःसर्वाईहायस्यसः परार्थएवएकांततःसंभवोयस्यसः भूभृत्तःपर्वनात् तस्यहिवृक्षतृणनिर्झरप्रसवक्रियाःपरार्थाएवयथातद्वत् तथानगशिष्यः वृक्षशिष्यःसन् परात्मतांपराधीनात्मताम् वृक्षोयथापरैरवखंड्योत्पाट्यवानयनमप्यनुमन्यतेतद्वत्॥ ३८ ॥ वायुरपिद्विविधः प्राणोबाह्यश्च तत्रप्राणस्यगुरुत्वमाह प्राणवृत्त्येति प्राणोह्याहारादिमात्रेणप्रवर्तते रूपरसादीनिंद्रियविषयांस्तुनापेक्षते तथामुनिरपिभवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकरणेमनोवैकल्येनज्ञाननाशःस्यात् अतोदेहनिर्वाहःकर्तव्यः गुणलिप्सायांतुवाक्मनश्चविक्षिप्येत अतोनाधिकंलिप्सेदित्याह ज्ञानमिति ज्ञानंयथाननश्येतमनोवाग्यथानावकीर्येत नविक्षिप्येत ॥ ३९ ॥ विषयान्सेवमानोऽपितेष्वनासक्तिंबाह्याद्वायोःशिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषुशी

शश्वत्परार्थसर्वेहःपरार्थैकांतसंभवः ॥ साधुःशिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यःपरात्मतां ॥ ३८ ॥ प्राणवृत्त्यैवसंतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः॥ ज्ञानंयथाननश्येतनावकीर्येतवाङ्मनः॥ ३९ ॥विषयेष्वाविशन्योगीनानाधर्मेषुसर्वतः॥ गुणदोषव्यपेतात्मानविषज्जेतवायुवत्॥ ४० ॥ पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्नयुज्यतेयोगीगंधैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥ अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वयेन ॥व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसंगमात्मनोमुनिर्नभस्त्वंविततस्यभावयेत्॥ ४२॥तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः॥ नस्पृश्यतेनभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैःपुमान्॥ ४३॥

तोष्णादिधर्मकेषु नहिवायुर्वनेदहनेवासज्जतेतद्वत् ॥ ४० ॥ यथावायुर्गंधादिधर्मयोगेनप्रतीयमानोऽपिवस्तुतोनतद्योगी एवंदेहादिधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेनप्रतीयमानोप्यात्मानतद्धर्मवानितिसंभावितमितिवायोरेवशिक्षितमित्याह पार्थिवेष्विति ॥ ४१ ॥ आकाशाच्छिक्षितंसंभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेतिद्वयेन अंतर्हितश्चदेहांतर्गतोपिमुनिरात्मनोदेहाद्यसंगमतएवाव्यवच्छेदंचभावयेत् कुतः स्थिरजंगमेषुसमन्वयेनयाव्याप्तिस्तयाकिंमणिषुसूत्रस्येवव्याप्तिःन विततस्यसर्वगतस्यतःकुतःब्रह्मात्मभावेनब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीतिश्रुतेः नन्वेतत्सर्वंकथंसंभवतितत्राह नभस्त्वंतत्तुल्यत्वंसंभावयेत् यथानभसःसर्वगतस्यनघटादिभिःसंगःपरिच्छेदोवा एवमात्मनोपिसंभवतीति ॥४२॥किंचकूटस्थस्यात्मनोनागमापायिदेहादिसंबंधइत्याह तेजोबन्नमयैःतेजश्च आपश्चअन्नंपृथिवीच तन्मयैःकालसृष्टैर्गुणैःदेहादिभिःपुमान्नस्पृश्यतइतिनभोवत्संभवतीति ॥ ४३ ॥

॥२३॥

सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह प्रायइति धर्मादिषुविवित्सायामात्मविचारेचमानवाःसमीहंतेप्रवर्तंते तत्रापिआयुरादेर्हेतुनाकामनयैव॥२७॥ त्वंतुनकस्यचित्कर्मणःकर्ताभवसि नांकिचिदीहसेइच्छसि नन्वशक्त्याअज्ञानेनवाअनैपुण्येनवाविरूपत्वेनवाअवाग्मितयावाऔदासिन्यंघटतएव नेत्याह कल्पइत्यादिना ॥ २८ ॥ महानानंदश्चतवकुतइतिपृच्छति जनेष्विति ॥ २९ ॥ स्पर्शविहीनस्यविषयभोगरहितस्य

प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः॥ हेतुनैवसमीहंतेआयुषोयशसःश्रियः॥ २७॥ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोऽमृतभाषणः ॥ नकर्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत्॥ २८॥ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना ॥ नतप्यसेऽग्निनामुक्तोगंगांऽभस्थइवद्विपः॥ २९ ॥ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणं॥ ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा॥ पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंनृपं॥ ३१ ॥ ब्राह्मणउवाच संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः॥ यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोऽटामीहतान्शृणु ॥ ३२ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चंद्रमारविः॥ कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः॥ ३३ ॥ मधुहाहरिणोमीनःपिंगलाकुररोऽर्भकः ॥ कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ॥ ३४॥ एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः॥ ३५॥ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहुषात्मज॥ तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते॥३६॥ भूतैराक्रम्यमाणोपिधीरोदैववशानुगैः॥ तद्विद्वान्नचलेन्मार्गादन्वशिक्षंक्षितेर्व्रतं॥ ३७॥

अत्रहेतुः केवलात्मनःकलत्रादिशून्यस्य॥३०॥ ३१॥ बुद्ध्यैवोपाश्रिताः स्वीकृताःनतूपदेशेन अटामिपर्यटामि॥ ३२ ॥ गुरूनाह पृथिवीति ॥ ३३ ॥ शोभनंरूपं कीटस्यकरोतीतिसुपेशकृत् ॥ ३४ ॥ मेमयाश्रिताःतदाह एतेषांवृत्तिभिःआत्मनःशिक्षाःशिक्षणीयानर्थान् हेयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं अनुशिक्षितवानस्मि ॥ ३५ ॥ नाहुषोययातिः ॥ ३६॥ क्षितेःक्षमांशिक्षितवानित्याह भूतैरिति आक्रम्यमाणःपीड्यमानः तद्विद्वान् भूतानांदैववशवर्तित्वंविद्वान् व्रतंनियमं ॥ ३७ ॥

तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टंतत्त्वमनवगाहमानंप्रति तन्निवृत्तयेगुरूपदेशंविनाऽपिस्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवतत्त्वप्रतिप
त्तिर्भवतीतिदर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्यविचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवासनातः ॥ १९ ॥ तदुपपादयति आ
त्मनःपश्वादिशरीरेऽप्यात्मैवहिताहितज्ञानेगुरुः॥२०॥तत्रप्रत्यक्षंदर्शयति पुरुषत्वेचेति तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञाने
नसंपन्नतमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंपन्नोऽथेतरेषांपशूनामशनापिपासेएवाभिवि
ज्ञानमिति ॥ २१ ॥ अतःपुरुषंस्तौति एकइति ॥ २२ ॥ अनुमानमाह अत्रपौरुष्यांपुरि युक्ताः अप्रमत्ताः अपाह्यंपाह्येभ्योव्यतिरि

श्रीभगवानुवाच प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्त्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशया
त् ॥ १९ ॥ आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोऽसावनुविंदते ॥ २० ॥ पुरु
षत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तरांप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥ २१ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पा
दोबहुपादस्तथाऽपदः ॥ बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रिया ॥ २२ ॥ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतु
भिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ अव
धूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥ अवधूतंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयं ॥ कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छ
धर्मवित् ॥ २५ यदुरुवाच कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुःसुविशारदा ॥ यामासाद्यभवाँल्लोकंविद्वांश्चरति
बालवत् ॥ २६ ॥

क्तंमामद्धासाक्षान्मृगयंति मार्गणेप्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः ज
डानांप्रकाशःस्वप्रकाशमेकंविनानघटतइति अनुपपत्तिमुखेनलक्षकैःतथातैरेवलिंगैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतःईश्वरंप्रवर्तकंमृगयंते बुद्ध्या
दिकरणानिकर्तृप्रयोज्यानिकरणत्वाद्वास्यादिवदिति तदुक्तम् भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः ॥दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनु
मापकैरिति नचैतावताआनुमानिकआत्माइतिमंतव्यम् देहादिव्यतिरिक्तत्वंपदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेनविवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥ भूयोन्व
यव्यतिरेकाभ्यांअसंभावनादिनिवृत्तावितिहासमाह अत्रापीति ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुविशारदाअतिनिपुणासर्वलोकविलक्षणा ॥ २६ ॥

त्वंतुसर्वपरित्यजेत्याद्युपदेशमात्मनोयोग्यंमन्वानःपृच्छति योगेशेति योगफलदायिन् योगविदांन्यासोनामातिगोप्योनिक्षेपविशेषःश्र
द्धा योगोविन्यस्यतेक्रियतेयस्मिन् योगात्मन् योगेआत्माप्रकटोभवतियस्य योगस्वरूपेतिवा योगस्यसंभवोयस्मात् चतुर्भिरेतैःसंबोध
नैःत्वमहिम्नाकेवलंत्वयोपदिष्टं नतुमदधिकारंपर्यालोच्येतिद्योतितं तदाह निःश्रेयसायेति नचारोग्याद्यर्थंसर्वस्वदानादिवदर्थत्यागःकिं
तुसंन्यासलक्षणःअप्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यंप्रतित्यागाद्युपदिष्टंसोऽहंमूढमतिः कुतः ममेतिअहमितिच सानुबंधेपुत्रादिस
हितेत्वन्माययाविरचिते आत्मनिदेहेविगाढोनिमग्नः अतः तत्तुभवतानिगदितंयथाहमंजसासंसाधयामि तथाभृत्यंमामनुशाधिशनैःशि
क्षय ॥ १६ ॥ मयासंक्षेपतउक्तंविस्तरतस्त्वन्यान्पृच्छेतिचेदतआह सत्यस्येति स्वदृशःस्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मनःआत्मनोमांप्रतिवक्ता

उद्धवउवाच योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव॥निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्त्यागःसंन्यासलक्षणः॥१४॥
त्यागोऽयंदुष्करोभूमन्कामानांविषयात्मभिः॥सुतरांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः॥१५॥सोऽहंममाह
मितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्माययाविरचितात्मनिसानुबंधे ॥ तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामि
भगवन्ननुशाधिभृत्यं॥ १६॥ सत्यस्यतेस्वदृशआत्मनआत्मनोऽन्यंवक्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे॥ सर्वे
विमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोवहिरर्थभावाः॥ १७॥ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञ
मीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यं॥ निर्विण्णधीरहमुहवृजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये ॥ १८ ॥

रंते त्वत्तःअन्यंमानुचक्षे नपश्यामि स्वदृशःस्वतःसिद्धज्ञानात् त्वत्तोऽन्यमितिवा कुतइत्यतआह सर्वइति बहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबु
द्धयः ॥ १७ ॥ केचिद्दुःशीलाभवंति केचित्सेविताःफलकालेविनश्यंति केचिदज्ञाःकेचिद्रक्षणेऽसमर्थाः केचित्तुस्थानाद्भ्रष्टाः तद्व्याव
र्त्यर्थमनवद्यमित्यादीनिपंचविशेषणानि नअंतःकालतःपारंदेशतश्चयस्यतम् कालादिभिरकुंठलोकोधिष्ण्यंस्थानंयस्यतं उहेभगवन् ह
स्फुटम् निर्वेदेहेतुःवृजिनैःदुःखैरभितप्तः हकारगौरवायवकारोयुक्तइवपठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनिकुतोममतदाह नारायणमिति अनुकं
पितामाह नरसखंनरोजीवःनीयतेविक्षिप्यतेदुःखैरितिनरोजीवः तस्यसखायंभवंतंशरणंप्रपद्ये ॥ १८ ॥

नवस्तव्यमेवत्वया ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननुगुणदोषाभ्यांविषमेलोकेकुतःसमदृष्टिःस्यामतआह यदिदमिति मनआदिभिर्गृह्यमाणंमनोमयत्वा न्मायेतिविद्धि तदपिनस्थिरंकिंतुनश्वरंविद्धि ॥ ७ ॥ मनोमयत्वेहेतुः पुंसइति अयुक्तस्यविक्षिप्तमनसः नानार्थोभेदविषयोभ्रमः सभ्र मएवगुणदोषभाक् ननुवेदेनैवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्यसत्यतोक्तान भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेःपुंसःकर्मविहितं अकर्मतल्लोपः विकर्म निषिद्धमितिभेदः अविद्यावद्विषयएववेदइत्यर्थः ॥ ८ ॥ कथमात्मनिपरिच्छिन्नेविततंजगदीक्षणीयंतत्राह आत्मानमिति मयिब्रह्मणि तद्रूपेणेक्षस्व ॥ ९ नन्वेवंयुक्तचित्तत्वेनकर्माकरणेदेवादयोविघ्नान्करिष्यंतितत्राह ज्ञानेति ज्ञानंवेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानंतदर्थानुभवः

नवस्तव्यंत्वयैवेहमयात्यक्तेमहीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ॥ ५ ॥ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहं स्वजनबंधुषु ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ॥ ६ ॥ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादि भिः ॥ नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयं ॥ ७ ॥ पुंसोऽयुक्तस्यनानाऽर्थोभ्रमःसगुणदोषभाक् ॥ क र्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ॥ ८ ॥ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् ॥ आत्मनीक्षस्ववि ततमात्मानंमय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणां ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायै र्विहन्यसे ॥ १० ॥ दोषबुध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते ॥ गुणबुध्याचविहितंनकरोतियथाऽर्भकः ॥ ११ ॥ सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः ॥ १२ ॥ श्रीशुकउवाच इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृप ॥ उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतं ॥ १३ ॥

ताभ्यांसम्यग्युक्तः ततआत्मानुभवेनैवतुष्टचित्तः अतःशरीरिणांदेवादीनामात्मभूतः अंतरायैर्नप्रतिहन्यसे अयंभावः यावदनुभवंयथा श्रमंकर्माणिकुर्यादेव तदनंतरंसर्वेषामात्मभूतत्वान्नकोपिविघ्नानाचरति तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशिरे आत्माह्येषांसभव तीति ॥ १० ॥ नचोत्पन्नज्ञानस्यापियथेष्टाचरणप्रसंगइत्याह दोषबुध्येति गुणदोषबुध्यातीतोपिप्राक्तनसंस्कारात् निषेधान्निवर्ततएव किंतुनदोषबुध्याविहितंचप्रायशःकरोति नगुणबुध्या यथाऽर्भकः संकल्पविकल्परहितः किंचित्करोतिकुतश्चिन्निवर्ततेतद्वत् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्यनपुनःसंसारइत्याह सर्वभूतेति नविपद्येतनपुनःसंसरेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥४४॥ शय्यादिषुत्वांभक्तानित्यंसेवितवंतोवयंकथंत्यजेम ॥४५॥ त्यक्तुमशक्तुवन्प्रार्थयतेनमायाभयादित्याह त्वयेति चर्चिताअलंकृताः हिनिश्चितंजयेम ॥ ४६ ॥ संन्यासिनोहिब्रह्मचर्यादिक्लेशैःकथंचित्तरंति वयंत्वनायासेनैवतरिष्यामइत्याह वाताशनाइति ऊर्ध्वमंथिनःऊर्ध्वरेतसः ॥ ४७ ॥ तावकैर्भक्तैःसह त्वद्वार्तयादुस्तरंतमः संसारं ॥ ४८ ॥ क्ष्वेलीपरिहासःद्वंद्वैकत्वं ॥ ४९ ॥ एकांतिनमित्यादि

तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंगलं ॥ कर्णपीयूषमास्वाद्यत्यजत्यन्यस्पृहांजनः॥ ४४ ॥ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाऽशनादिषु ॥ कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ॥ ४५॥ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोऽलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ॥ ४६॥ वाताशनायऋषयःश्रमणाऊर्ध्वमंथिनः॥ ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोऽमलाः॥ ४७॥ वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु॥ त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ॥ ४८ ॥ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृतानिगदितानिच ॥ गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलीयन्नृलोकविडंबनं॥ ४९॥ श्रीशुकउवाच एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः ॥ एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत॥ ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥ ॥ ७॥

॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे॥ ब्रह्माभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेऽभिकांक्षिणः॥ १ ॥ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः ॥ तदर्थमवतीर्णोऽहमंशेनब्रह्मणाऽर्थितः ॥ २ ॥ कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् ॥ समुद्रःसप्तमेह्न्येतांपुरींचप्लावयिष्यति॥ ३ ॥ यर्ह्येवायंमयात्यक्तोलोकोऽयंनष्टमंगलः॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः॥ ४ ॥

स्वाभिप्रायवचनेहेतुः ॥ ५० ॥ इत्येकादशेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ सप्तमेतूद्धवस्यात्मज्ञानसिद्ध्यैहरिःस्वयं ॥ अवधूतेतिहासोक्तगुरुष्वष्टाववर्णयत् ॥ १ ॥ यदात्थसंहृत्यैतत्कुलमिति स्वर्वासंवैकुंठवासंप्रति ॥ १ ॥२॥ त्वंचसर्वत्यागेनात्मनिष्ठोभवेति वक्तुमाह कुलमितित्रयेण ॥ तदैवायंनष्टमंगलोभविष्यति निराकृतः नितरामाक्रांतः ॥ ४ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ प्रभासंयास्यामइतिवदतोऽयमभिप्रायः एतेदेवांशाःस्वाधिकारानेवार्हंति नतुसद्योमोक्षं द्वारवत्यांमृतामुच्येरन्
तस्मादभ्युदयफलंप्रभासंनेष्यामीति॥ ३५॥ दक्षशापात् यक्ष्मणागृहीतउडुराट् चंद्रोयत्रस्नानमात्रंकृत्वाकिल्बिषात् तस्माद्रोगदुःखा

॥२०॥ श्रीशुकउवाच इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतं॥ सहदेवगणैर्देवःस्वधामसमपद्यत॥ ३२॥
अथतस्यांमहोत्पातान्द्वारवत्यांसमुत्थितान्॥ विलोक्यभगवानाहयदुवृद्धान्समागतान्॥ ३३॥ श्री
भगवानुवाच एतेवैसुमहोत्पाताव्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः॥ शापश्चनःकुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्योदुरत्ययः॥३४॥
नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः॥ प्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोऽद्यैवमाचिरं॥ ३५॥ यत्र
स्नात्वादक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट्॥ विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयं॥ ३६॥ वयंचतस्मि
न्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितॄन्सुरान्॥ भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांऽधसा॥ ३७॥ तेषुदानानिपात्रे
षुश्रद्धयोप्त्वामहांतिवै॥वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवं॥ ३८॥ श्रीशुकउवाच एवंभ
गवतादिष्टायादवाःकुलनंदन॥ गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनान्समयूयुजन्॥ ३९॥ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजंश्रुत्
त्वाभगवतोदितं॥ दृष्ट्वाऽरिष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः॥ ४०॥ विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्व
रेश्वरं॥ प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत॥ ४१॥ उद्धवउवाच देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवण
कीर्तन॥ संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्ष्यतेभवान्॥विप्रशापंसमर्थोऽपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः॥ ४२॥नाहंतवां
घ्रिकमलंक्षणार्द्धमपिकेशव॥ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि॥ ४३॥

त् सद्योविमुक्तःसन् भूयःकलाटाद्धिंभेजे ॥ ३६ ॥ उशिजःकमनीयान् अंधसाअन्नेन ॥ ३७ ॥ उप्त्वेति यथासुक्षेत्रेबीजमुप्तंबहुफलं ॥२०॥
भवति तथादानंसत्पात्रेइतिद्योतयति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ लोकंमर्त्यलोकं नप्रत्यहन् नप्रतिहृतवान् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तस्मात्तवअमृतरूपायाकथा तदेवउदकंवहंतीतितथाकीर्तिनद्यः तथापादावनेजसरितोगंगायाश्चत्रिलोक्याःशमलानिहंतुंविश्व्यःकेन प्रकारेणअनुश्रवंगुरोरुच्चारणं अनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदः तत्रभवंकीर्तिरूपंतीर्थं श्रुतिभिःश्रवणेंद्रियैः अंघ्रिजंभागसंगैः एवंशुचिषदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्तवतीर्थद्वयमुपस्पृशंतिसेवंतइति ॥ १९ ॥ विबुधैःसह ॥ २० ॥ २१॥ विक्षिप्ताविस्तारिता ॥ २२ ॥ उद्दामानिवृत्तानि

विश्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याःपादावनेजसरितःशमलानिहंतुं ॥ आनुश्रवंश्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगै स्तीर्थद्वयंशुचिषदस्तउपस्पृशंति ॥ १९ ॥ बादरायणिरुवाच इत्यभिष्टूयविबुधैःसेशःशतधृतिर्हरिं ॥ अभ्यभाषतगोविंदंप्रणम्यांबरमाश्रितः ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच भूमेर्भारावतारायपुराविज्ञापितःप्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं ॥ २१ ॥ धर्मश्चस्थापितःसत्सुसत्यसंधेषुवैत्वया ॥ कीर्तिश्चदिक्षुविक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥ अवतीर्ययदोर्वंशेबिभ्रद्रूपमनुत्तमं ॥ कर्माण्युद्दामवृत्तानिहितायजगतोऽकृथाः ॥ २३ ॥ यानितेचरितानीशमनुष्याःसाधवःकलौ ॥ शृण्वंतःकीर्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसातमः ॥ २४ ॥ यदुवंशेऽवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम ॥ शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकंप्रभो ॥ २५ ॥ नाधुनातेऽखिलाधारदेवकार्यावशेषितं ॥ कुलंचविप्रशापेननष्टप्रायमभूदिदं ॥ २६ ॥ ततःस्वधामपरमंविशस्वयदिमन्यसे ॥ सलोकाँल्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वर ॥ कृतंवःकार्यमखिलंभूमेर्भारोवतारितः ॥ २८ ॥ तदिदंयादवकुलंवीर्यशौर्यश्रियोद्धतं ॥ लोकंजिघृक्षद्रुद्धंमेवेलयेवमहार्णवः ॥ २९ ॥ यद्यसंहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलंकुलं ॥ गंतास्म्यनेनलोकोयमुद्वेलेनविनंक्ष्यति ॥ ३० ॥ इदानींनाशआरब्धःकुलस्यद्विजशापजः ॥ यास्यामिभवनंब्रह्मन्नेतदंतेतवानघ ॥ ३१ ॥

विक्रमायेषुतानिकर्माणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया ॥ २९ ॥ उद्वेलेनलंघितमर्यादेन ॥ ॥ ३० ॥ वैकुंठंयास्यन् तवभवनंयास्यामि ॥ ३१ ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यांपरत्वमुपपादयंतः कालत्वेनपुरुषोत्तमत्वमाहुः अस्येति अस्यजगतःउदयादीनांहेतुरसि कुतः अव्यक्तंप्रकृतिःजीवःपुरुषःमहान्महत्तत्त्वंतेषांकालंनियंतारंत्वामाहुः अक्षरात्परतःपरः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरित्याद्याःश्रुतयः किंच अयंसंवत्सरात्मकःयःकालस्त्रिणाभिः त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयोयस्य सोऽपित्वमेव अतस्त्वमुत्तमःपुरुष इति तथाचगीतासु यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः॥अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमइति॥ १५॥ त्वमेवप्रकृत्यादिद्वाराजगत्स्रष्ट्यादिहेतुरित्युक्तं तत्केनप्रकारेणतदाहुः त्वत्तइति त्वत्तःपुरुषोवीर्यंशक्तिसमधिगम्यप्राप्य ययामाययासहमहांतंधत्ते कमिव अस्यविश्वस्यगर्भमिव सोऽयंमहान् तयैवमाययाऽनुगतःसन् आत्मनःसकाशादांडकोशंससर्ज त्वयानुगतइतिपाठेऽपिययामाययात्वया

अस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपिकालमाहुः॥ सोऽयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तःकालोगभीररयउत्तमपूरुषस्त्वं॥१५॥त्वत्तःपुमान्समधिगम्ययथाऽस्यवीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः॥सोऽयंतयाऽनुगतआत्मनआंडकोशंहैमंससर्जबहिरावरणैरुपेतं॥ १६॥ तत्तस्थुषश्चजगतश्चभवानधीशोयन्मायायोत्थगुणविक्रिययोपनीतान्॥ अर्थान्जुषन्नपिहृषीकपतेनलिप्तोयेऽन्येस्वतःपरिहृतादपिबिभ्यतिस्म॥ १७॥ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः॥ पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नविभ्व्यः॥ १८॥

ऽधिष्ठितःसन्निति॥ १६॥ नन्वेवंभूतमीश्वरत्वंममकुतोऽवगतंतदाहुः तदिति तत्तस्मात्तस्थुषःस्थावरस्यजगतोजंगमस्यच भवानधीशः यद्यस्मान्माययाउत्थाउज्जृंभितायागुणविक्रिया इंद्रियवृत्तिः तयोपनीतान्अर्थान्विषयान्जुषन्जुषमाणोऽपि हेहृषीकपतेनलिप्तस्त्वं येत्वन्येजीवायोगिनोवा स्वतःपरिहृतादपिअविद्यमानात्त्यक्ताद्वाविषयजोषणाद्बिभ्यति वासनामात्रेणबध्यंतइत्यर्थः॥ १७॥ अलिप्तत्वमाहुः स्मायेति स्मायावलोकःमंदस्मितविलसितोऽवलोकःतस्यलवः कटाक्षःतेनदर्शितोयोभावोभिप्रायः तेनमनोहारियत् भ्रूमंडलंतेनप्रहितायेसौरतामंत्राः तैःशौंडैःप्रगल्भैः अनंगबाणैःकामस्यबाणैः संमोहनैःकरणैःकामकलादिभिःषोडशसहस्रंपत्न्यःयस्येंद्रियंमनःविमथितुंक्षोभयितुंनविभ्व्यःनसमर्थाःसभवान्नलिप्तइतिपूर्वेणान्वयः॥ १८॥

एतेषांचमुनिसात्वतादीनांषण्णांसेवकानांमध्येपरमभागवतेषुलक्ष्म्याअपितवप्रीतिरधिकेतिसंस्तुवंति पर्युष्टयेति इडभावश्छांदसः अहं यत्रवसामितत्रैववक्षसिपर्युषितापीयंवसतीतिप्रतिपत्निवत् सपत्नीवत् श्रीःसंस्पर्धमानाभवति तथापिस्पर्धमानांश्रियमनादृत्य योभवान् पर्युषितयापिअमुयावनमालयाभक्तैरर्पितेयमितिप्रीत्या सुप्रणीतंसुष्ठुसंपादितंयथाभवतितथाऽर्हणंपूजामाददत्स्वीकृतवान् सुप्रणीतमिति अर्हणविशेषणंवा तस्यतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् यद्वा योंऽघ्रिरमुयासुप्रणीतमर्हणमाददत् सनोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः अथवैवंसंबंधः एतेभ्योध्यानार्चनादिनिष्ठेभ्योपित्वद्यशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धावंतएवकृतार्थाभगवतोयशःप्रियत्वादित्याहुः पर्युष्टया वशकांतावित्यस्मात्परितःसर्वांगेउष्टयाकांतयाशोभितया वनमालयावक्षसिएकदेशेवर्तमानाश्रीः संस्पर्धमानाभवति तथाऽप्याम्नायमधुव्रतैर्बहुधावर्णितयाकीर्तिमय्यावैजयंत्यावनमालयैवयोभवान्सुप्रणीतमर्हणमाददित्यादिपूर्ववत् ॥ १२ ॥ त्वच्चरणस्यभक्तपक्षपातःप्रसिद्धएवेतिस्तुवंतःप्रार्थयंते केतुरिति बलिबंधनेत्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्रद्वितीयविक्रमेसत्यलोकंगतःतवपादःकेतुःअत्युच्छ्रितोवि

पर्युष्टयातवविभोवनमालयेयंसंस्पर्धिनीभगवतीप्रतिपत्निवच्छ्रीः ॥ यःसुप्रणीतममुयाऽर्हणमाददन्नोभूयात्सदांऽघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः॥१२॥केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताकोयस्तेभयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः॥ स्वर्गायसाधुषुखलेष्वितरायभूमन्पादःपुनातुभगवन्भजतामघंनः॥१३॥ नस्योतगावइवयस्यवशेभवंति ब्रह्मादयस्तनुभृतोमिथुरर्द्यमानाः ॥कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोःपरस्यशंनस्तनोतुचरणःपुरुषोत्तमस्य॥१४॥

जयध्वजइव तत्संपादयंति त्रिपतत्पताकःत्रिधापतंतीत्रिषुलोकेषुवापतंती गंगापताकायस्यतथा असुरदेवचम्वोः तत्सेनयोरुभयोर्भयाभयकरः साधुषुसुरेषुस्वर्गायखलेषुअसुरेषुइतरायइतरस्मैअधोगमनाय यएवंकेतुरूपस्तेपादः सभजतांनःअघंपुनातु शोधयतु अघादितिपाठेभजतांनःइतिकर्मणिषष्ठ्यौ अघाद्भजतोऽस्मान्पुनात्विति तथाचश्रुतिःचरणंपवित्रंविततंपुराणंयेनपूतस्तरतिदुष्कृतानि तेनपवित्रेणशुद्धेनपूताअतिपाप्मानमरातिंतरेम लोकस्यद्वारमर्चिमत्पवित्रं ज्योतिष्मद्भ्राजमानंमहस्वत् अमृतस्यधाराबहुधादोहमानं चरणंनोलोकेसुधितांदधात्विति ॥ १३ ॥ ननुयुद्धेदेवासुरादयःपरस्परंजयंतिजीयंतेच किमहंतत्रेत्यतआहुः नसीति मिथुःमिथःअर्द्यमानाः युद्धादिभिःपीड्यमानाः ब्रह्मादयोऽपियस्यतववशेभवंति नतुजयेपराजयेवास्वतंत्राः केइवनसिनासिकायामोताः नासिकामाविध्यबद्धाःगावोबलीवर्दाइवं कुतःकालस्यकलयितुःप्रवर्तकस्यतदेवकुतः प्रकृतिपूरुषयोरपिपरस्यतस्यतेपुरुषोत्तमस्यपादःनःशंतनोतु॥१४॥

नन्वात्मारामस्य किंकर्मकरणेन अत आहुः शुद्धिरिति हेईड्य हे ऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्याउपासना विद्यादिभिः तथाशुद्धिर्नभवति सत्त्वात्मनांसतांतेयशसिश्रवणेनसंभृतयापरिपुष्टयाअभिवृद्धया सच्छ्रद्धयायथास्यात् परमपावनस्ययशसोवितानायतवकर्माचरणमितिभावः ॥ ९ ॥ तदेवंत्वद्यशःश्रद्धैवशुद्धिहेतुः अस्माभिस्तुतवांघ्रिर्दृष्टः अतस्तवांघ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानांविषयवासनानांधूमकेतुः तद्दाहकःस्यात् कथंभूतः यःक्षेमायमोक्षाय मुनिभिःमुमुक्षुभिः प्रेमार्द्रहृदाऊह्यमानश्चिंत्यमानः यश्चसात्वतैर्भक्तैःसमविभूतयेसमानैश्च

शुद्धिर्नृणांनतुतथेड्यदुराशयानांविद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः॥ सत्वात्मनामृषभतेयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाश्रवणसंभृतयायथास्यात्॥ ९ ॥ स्यान्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुःक्षेमाययोमुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः॥ यःसात्वतैःसमविभूतयआत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चितःसवनशःस्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥ यश्चिंत्यतेप्रयतपाणिभिरध्वराग्नौत्रय्यानिरुक्तविधिनेशहविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउतयोगिभिरात्ममायांजिज्ञासुभिःपरमभागवतैःपरीष्टः॥ ११ ॥

यांयवासुदेवादिव्यूहेऽर्चितः तेषुचकैश्चिदात्मवद्भिः धीरैःस्वरतिक्रमायस्वर्गमतिक्रम्य वैकुंठप्राप्तये सवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ १० ॥ किंच प्रयतपाणिभिःसंयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौआहवनीयादौयाज्ञिकैर्यश्चिंत्यते ननुयस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करिष्यन्नितिवचनात्तत्तद्देवताश्चिंत्यंतेअतआहुः त्रय्यानिरुक्तेनविधिनाइंद्रादिरूपेणैवयज्ञपुरुषश्चिंत्यतइत्यर्थःउतकिंच अध्यात्मयोगेआत्माधिकारेयोगे योगिभिरपिआत्मनस्तवमायाअणिमादिस्तांजिज्ञासुभिस्तत्तत्कामैर्यश्चिंत्यते परमभागवतैस्तुमुक्तैर्यःपरीष्टःसर्वतःपूजितः सतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुःस्यादितिपूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ननुतेषामुपेंद्रादिरूपंभगवंतंनित्यंपश्यतांकयमतिदिदृक्षाअतआह वपुषेति येनवपुषानरलोकमनोरमःसन् सर्वलोकेषुयशोवितेनेतदतिसुंदरंवपुर्दिदृक्षवः ॥ ४ ॥ व्यचक्षतअपश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैःचित्राणिशृंखलाबंधप्रायाणिपदानिअर्थाश्चयासु ताभिर्गीर्भिः ॥ ६ ॥ बुद्धींद्रियादिभिर्दर्शनादिनाप्राणेनचबलहेतुनादंडवत्प्रणिपातेननतावयंनमस्कृतवंतः स्मेतिविस्मये यथाहुः दोर्भ्यांपदाभ्यांजानुभ्यामुरसाशिरसादृशा॥मनसावचसाचेतिप्रणामोऽष्टांगईरितइति स्मशब्दोक्तविस्मयायविशेषणं कर्ममयात् उरुपाशात् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपियत्केवलमंतर्हृदिचिंत्यतेनतुदृश्यते तद्वयंनताःअहोभाग्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननममापिदृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतो

इंद्रोमरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोऽश्विनौ ॥ ऋभवोंऽगिरसोरुद्राविश्वेसाध्याश्चदेवताः ॥ २ ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धचारणगुह्यकाः ॥ ऋषयःपितरश्चैवसविद्याधरकिन्नराः ॥ ३ ॥ द्वारकामुपसंजग्मुःसर्वेकृष्णदिदृक्षवः ॥ वपुषायेनभगवान्नरलोकमनोरमः ॥ यशोवितेनेलोकेषुसर्वलोकमलापहं ॥ ४ ॥ तस्यांविभ्राजमानायांसमृद्धायांमहर्द्धिभिः ॥ व्यचक्षतावितृप्ताक्षाःकृष्णमद्भुतदर्शनं ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतोयदूत्तमं ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ॥ ६ ॥ देवाऊचुः नताःस्मतेनाथपदारविंदंबुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चिंत्यतेंऽतर्हृदिभावयुक्तैर्मुमुक्षुभिःकर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥ त्वंमाययात्रिगुणयात्मनिदुर्विभाव्यंव्यक्तंसृजस्यवसिलुंपसितद्गुणस्थः॥ नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यतेवैयत्स्वेसुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८ ॥

मत्पदारविंदचिंतनंकर्मपाशान्मुमुक्षुभिःक्रियतेतत्राहुः त्वमिति हेअजित आस्तामिदानींतनमिदमत्यल्पंकर्म त्वंव्यक्तंमहदादिप्रपंचंसृजसिपालयसिसंहरसिच तदप्यात्मन्येवनपृथक् दुर्विभाव्यंमनसाप्यवितर्क्यं तद्गुणस्थःतस्यामायायागुणेषुनियंतृत्वेनस्थितःअतएवतैःकर्मभिः भवान्नाज्यते नलिप्यते कुतःयोभवान् अनवद्यःरागादिरहितः यतःस्वेआत्मरूपे सुखेअव्यवहिते अनावृतेअभिरतः अतस्त्वंकर्मकुर्वन्नप्यात्मारामःपरमेश्वरइति मुमुक्षुभिश्चिंत्यतइतिभावः॥८॥

निःसंगोभूत्वा ॥ ४५ ॥ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवांतुसंगतएवकृतार्थौइत्याह युवयोरिति वांयुवयोः ॥ ४६ ॥ नचसर्वकर्मार्पणादिभाग
वतधर्मैरन्येषामिवयुवयोःसत्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेनैवभागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याह दर्शनेति कृष्णेपुत्रइतिस्नेहंप्रकुर्वतो
र्वाम् तस्यदर्शनादिभिरात्मापावितःशोधितः ॥ ४७ ॥ एतदेवकैमुत्यन्यायेनस्फुटयति वैरेणेति यंशयनासनादौवैरेणापिध्यायंतः त
स्यगतिविलासाद्यैःआकृतधियःतत्तदाकाराधीर्येषांते तत्सारूप्यमापुः किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियांतत्साम्यंभवतीति॥ ४८ ॥ ननुपुत्रस्ने
हश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हिसर्वेमुच्येरन्तत्राह माऽपत्यबुद्धिमिति अपत्यमितिबुद्धिमाकृथाः अडागमश्छांदसः ॥ ४९ ॥ननुकथमीश्वरोमानुषः

त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतांश्छुतान्॥ आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यसेपरं॥ ४५॥ युवयोः
खलुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत्॥ पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः॥४६॥ दर्शनालिंगनालापैःशयना
सनभोजनैः॥ आत्मावांपावितःकृष्णेपुत्रस्नेहंप्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वाद
योगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंतआकृतधियःशयनासनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियांपुनःकिम् ॥
॥ ४८ ॥ माऽपत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णेसर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरेऽव्यये ॥ ४९ ॥ भूभा
रासुरराजन्यहंतवेगुप्तयेसतां॥ अवतीर्णस्यनिर्वृत्यैयशोलोकेवितन्यते ॥ ५० ॥श्रीशुकउवाच एतच्छ्रुत्वा
महाभागोवसुदेवोऽतिविस्मितः॥ देवकीचमहाभागाजहतुर्मोहमात्मनः॥ ५१ ॥ इतिहासमिमंपुण्यंधार
येद्यःसमाहितः॥ सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते॥५२॥ इ० भा० म० पु० ए० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
श्रीशुकउवाच अथब्रह्मात्मजैर्देवैःप्रजेशैरावृतोभ्यगात्॥ भवश्चभूतभव्येशोययौभूतगणैर्वृतः॥ १ ॥

स्यात् कथंवातस्यविश्वसृष्ट्यादिकर्तुःपूतनाशोषणादिकर्माश्चर्यमिवनिरूप्यते तत्राह भूभाररूपाअसुराएवराजन्यास्तेषांहंतवतान्हंतुं
सतांनिर्वृत्यैमोक्षाय ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इहअस्मिन्नेवदेहेशमलंमोहं विधूयब्रह्मत्वायकल्पते ॥५२॥ इतिएकादशेटीकायांपंचमोऽध्या
यः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ षष्ठेब्रह्मादिभिःस्तुत्वागंतुंविज्ञापितंहरिं ॥उद्धवःप्रार्थयामासस्वधामनयमामिति ॥ १ ॥ अतःपरमतिविस्तरेणाल ॥१७॥
वियांनिरूपयितुंतत्प्रस्तावमाह अथेति आत्मजैःसनकादिभिःअभ्यगात् द्वारकामितिचतुर्थेनान्वयः ॥ १ ॥

एतेषुचतुर्युगेषुकलिरेवश्रेष्ठइत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुणंजानंतियेते ननुदोषाणांबहुत्वात् कथंसभाजयंतितत्राह सारभागिनःगु णांशग्राहिणः कोसौगुणस्तमाह यत्रेति तदुक्तम् ध्यायन्कृतेयजन्यज्ञैस्त्रेतायांद्वापरेर्चयन्॥यदाप्नोतितदाप्नोतिकलौसंकीर्त्यकेशवमिति॥ ॥ ३६ ॥ तस्मात्कलौ अतःअस्मात्संकीर्तनात्परमोलाभोनास्ति यतः संकीर्तनात् ॥ ३७॥ किंच कृतादिष्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अम लाशयाःसंतःप्रायःप्रायशोभगवतिभक्ताभविष्यंति॥ ४० ॥भक्तस्यविधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति आप्ताः पोष्याः कुटुं बिनः इतरेदेवादयः पंचयज्ञदेवताः एतेषांयथाऽभक्तः ऋणीअतएवतेषांकिंकरःतदर्थंनित्यंपंचयज्ञादिकर्ता तथाचस्मृतिः हीनजातिं

कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाः सारभागिनः॥ यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥ नह्यतःपर मोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह॥ यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः ॥ ३७ ॥ कृतादिषुप्रजाराजन्कला विच्छंतिसंभवम्॥ कलौखलुभविष्यंतिनारायणपरायणाः॥ ३८ ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरि शः॥ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी॥ ३९ ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी ॥ येपिबंतिज लंतासांमनुजामनुजेश्वर॥ प्रायोभक्ताभविष्यंतिवासुदेवेऽमलाशयाः ॥ ४० ॥ देवर्षिभूताप्तनृणांपितृणां नकिंकरोनायमृणीचराजन्॥ सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिहृत्यकर्तं॥ ४१ ॥ स्वपादमूलंभज तःप्रियस्यत्यक्तान्यभावस्यहरिःपरेशः॥ विकर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसन्निविष्टः॥४२॥ ना रदउवाच धर्मान्भागवतानित्थंश्रुत्वाथमिथिलेश्वरः ॥ जायंतेयान्मुनीन्प्रीतःसोपाध्यायोह्यपूजयत् ॥ ४३ ॥ ततोऽतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः॥ राजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिं॥ ४४ ॥

परिक्षीणमृणार्थंकर्मकारयेदिति अयंतुनतथा कोऽसौयःसर्वभावेनश्रीमुकुंदंशरणंगतः कर्तंकृत्यंपरिहृत्यपरित्यज्य यद्वाकर्तंभेदंपरिहृत्य कृतीछेदनइत्यस्मात् वासुदेवःसर्वमितिबुध्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वानिषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलंमि ति त्यक्तःअन्यस्मिन्देहादौदेवतांतरेवाभावोयेन अतएवतस्यविकर्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवति यच्चकथंचित्प्रमादादिनाउत्पतितंभवेत्तदपिहरि र्धुनोति ननुयमस्तन्नमन्येतत्राह परेशः ननुश्रुतिस्मृतीममैवाज्ञेइतिभगवद्वचनात् स्वाज्ञाभंगंकथंसहेतेतत्राह हृदिसन्निविष्टः नहिवस्तु शक्तिरर्थितामपेक्षतइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ जायंतेयान्जयंत्याःपुत्रान् ॥ ४३ ॥ उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥

रूक्षतांव्यावर्तयति त्विषाकांत्याऽकृष्णमिंद्रनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा त्विषाकृष्णंकृष्णावतारम् अनेनकलौकृष्णावतारस्यप्राधान्यंदर्शयति अंगानिहृदयादीनि उपांगानिकौस्तुभादीनि अस्त्राणिसुदर्शनादीनि पार्षदाःसुनंदादयः तत्सहितम् यज्ञैःअर्चनैः संकीर्तनंनामोच्चारणं स्तुतिश्चतत्प्रधानैः सुमेधसोविवेकिनः ॥३२॥ स्तुतिमाह ध्येयमिति हेप्रणतपालहेमहापुरुष तेचरणारविंदंवंदे कथंभूतंध्येयंध्यातुंतीयोग्यं सदेतिसर्वत्रसंबध्यते ध्येयत्वेहेतवःइंद्रियकुटुंबादिभिर्यःपरिभवस्तिरस्कारःतंहंतीतितथातं किंच अभीष्टदोहंमनोरथपूरकं किंचर्तीर्थास्पदंगंगाद्याश्रयत्वेनपरमपावकम् शिवविरिंचिभ्यांनुतंस्तुतंमहत्तमनं मनुतीकृतार्थाविवकिमर्थंताभ्यांनुतंतत्राह शरण्यमाश्रययोग्यं

कृष्णवर्णंत्विषाऽकृष्णंसांगोपांगास्त्रपार्षदं ॥ यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसः ॥ ३२ ॥ ध्येयंसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहंतीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यं ॥ भृत्यार्तिहंप्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदेमहापुरुषतेचरणारविंदं॥ ३३ ॥ त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यम्॥ मायामृगंदयितयेप्सितमन्वधावद्वंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम्॥ ३४ ॥ एवंयुगानुरूपाभ्यांभगवान्युगवर्तिभिः॥मनुजैरिज्यतेराजंश्छ्रेयसामीश्वरोहरिः॥ ३५॥

सुखात्मकमित्यर्थः तर्हिब्रह्मादिस्तुत्यंप्राकृतस्यकथंगोचरंस्यात् न भृत्यार्तिहम् यस्यकस्यापिभृत्यमात्रस्यार्तिहंतृ नकेवलमागंतुकार्तिमात्रंहंति किंतु भवाब्धिपोतंसंसारार्णवतारकंच ॥ ३३॥ इदानींस्वयमाप्तकामत्वान्नैरपेक्ष्यंभक्तार्थंचसापेक्षतांदर्शयन् श्रीरामचंद्रंस्तौति त्यक्त्वेति अन्यैःसुदुस्त्यजायासुरेप्सितराज्यलक्ष्मीस्तांत्यक्त्वा यदितियइत्यर्थः यःअरण्यमगात् किंराज्यवैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठः कुतः आर्यस्यगुरोः दशरथस्यवचसा किंच एवंराज्यंत्यक्त्वाऽपिभक्तवात्सल्येनदयितयासीतयाईप्सितंमायामृगंस्वर्णाकारंयोऽन्वधावत् तस्यभगवतश्चरणारविंदंवंदे हेधर्मिष्ठेतिसंबोधनंवा तथाऽप्यविवक्षितत्वादार्यपदेनसंधिर्नभवति तथायदगादितिचरणारविंदमेवोच्यते यत् मायामृगमन्वधावत् तत्तेचरणारविंदंवंदइत्यन्वयः अन्यत्समानम् ॥ ३४ ॥ युगानुरूपाभ्यांनामरूपाभ्याम् ॥ ३५ ॥

एषुकृतादिकालेषु नानाप्रकारावर्णाभिधाकारायस्यसः नानैवविधिना विविधेनैवमार्गेण ॥ २० ॥ तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृतइत्यादिना कृष्णाजिनादीन्बिभ्रदितिब्रह्मचारिवेषोदर्शितः ॥ २१ ॥ तपसाध्यानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्रिगुणादीक्षांगभूतामेखलायस्यसः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिशंगकेशः ॥ २४ ॥ त्रय्याविद्ययावेदत्रयोक्तकर्मभिः ॥ २५ ॥ पृश्निगर्भः पृश्निःसुतपसःप्रजापतेःपत्नी तस्याःपुत्रः वृषाकपिः स्मृतःसन्वर्षतिकामान् आकंपयतिक्लेशानितितथा जयत्येवसर्वदाजयंतः॥ २६ ॥ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशःनि

करभाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः॥नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधिनेज्यते॥ २० ॥ कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू ॥ २१ ॥ मनुष्यास्तुतदा शांतानिर्वैराःसुहृदःसमाः ॥ यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच ॥ २२ ॥ हंसःसुपर्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोमनुः ॥ ईश्वरःपुरुषोऽव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते ॥ २३ ॥ त्रेतायांरक्तवर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥ हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥ २४ ॥ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिं ॥ यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥ विष्णुर्यज्ञःपृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते ॥ २६ ॥ द्वापरे भगवान्श्यामःपीतवासानिजायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः ॥ २७ ॥ तंतदापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणं ॥ यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप ॥ २८ ॥ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणायच ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः ॥ २९ ॥ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने ॥ विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनमः ॥ ३० ॥ इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिजगदीश्वरं ॥ नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ॥ ३१ ॥

जानिचक्रादीन्यायुधानियस्यसः श्रीवत्सोनामवक्षसोदक्षिणभागेरोम्णांप्रदक्षिणावर्त्तः सआदिर्येषांकरचरणादिगतपद्मादीनांतैः अंकैःअंकितैःचिन्हैःलक्षणैर्बाह्यैःकौस्तुभादिभिः ॥ २७ ॥ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तम् वेदतंत्राभ्यांवैदिकेनागमिकेनचमार्गेण यजंतिपूजयंति परमीश्वरंज्ञातुमिच्छवः ॥ २८ ॥ नामान्याह नमस्तइति ॥ २९ ॥ ३० ॥ नानातंत्रविधानेति कलौतंत्रमार्गस्यप्राधान्यंदर्शयति ॥ ३१ ॥

किंच व्यवस्थयापिव्यवायाद्यभ्यनुज्ञानं नयथेष्टमपित्वन्यथैवेत्याह यदिति यद्यस्मात्सुरायाःघ्राणभक्षः अवघ्राणंसएवविहितः नपानं तथापशोरप्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेनयत्पशुहननंतदालभनं वायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादिश्रुतेःनतुहिंसा यावेदविहिताहिंसानसाहिंसेतिकीर्त्यतइतिवचनात् भक्षणोद्देशेनतुक्रियमाणंहननंलौकिकवद्धिंसैव अत्रस्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अतोनयथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवायोपिप्रजयानिमित्तभूतयानतुरत्यै अतोमनोरथवादिनइमंविशुद्धंस्वधर्मंनविदुरिति ॥ १३॥एवंभगवत्पराङ्मुखानांबहुदोषतांप्रपंच्यतन्निष्ठांप्रपंचयति येत्वितिपंचभिः अनेवंविदःनएवंधर्मंविदंतियेते विस्रब्धाःनिःशंकाः अनेनमनोरथोभविष्यतीतिविश्वस्तावा तदानींतनपोषणेनवा तैःपशुभिर्विश्वस्ताः तेचपशवः प्रेत्यअमुत्रतान्खादंति मांसभक्षयिताऽमुत्रयस्यमांसमिहा

यद्घ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा ॥ एवंव्यवायःप्रजयानरत्याइमंविशुद्धंनविदुःस्वधर्मम् ॥ १३ ॥ येत्वनेवंविदोऽसंतःस्तब्धाःसदभिमानिनः ॥ पशून्द्रुह्यंतिविस्रब्धाःप्रेत्यखादंतितेचतान् ॥ १४ ॥ द्विषंतःपरकायेषुस्वात्मानंहरिमीश्वरम् ॥ मृतकेसानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्नेहाःपतंत्यधः ॥ १५ ॥ येकैवल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढताम् ॥ त्रैवर्गिकाह्यक्षणिकाआत्मानंघातयंतिते ॥ १६ ॥ एतआत्महनोशांताअज्ञानेज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७॥ हित्वात्मायासरचितागृहापत्यसुहृच्छ्रियः ॥ तमोविशंत्यनिच्छंतोवासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८॥ राजोवाच कस्मिन्कालेसभगवान् किंवर्णःकीदृशोनृभिः ॥ नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् ॥ १९ ॥

द्यहं एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदंतिमनीषिणइतिवचनात् ॥ १४॥ अभिचारादिनाद्विषंतः मृतकेदेहे सानुबंधेपुत्रादिसहिते॥ १५॥ अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकंपितास्तरंति तत्त्वज्ञास्तुस्वतः येतुनात्यंतमज्ञाःनचतत्त्वज्ञास्तेंऽतरालवर्त्तिनःपतंतीत्याह यइति कैवल्यंतत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताःअत्रहेतुः त्रिवर्गप्रधानाःअक्षणिकाःउपशांतिक्षणरहितादेहादिस्थैर्यबुद्धयोवा स्वयमेवात्मानंघातयंति ॥ १६ ॥तदाह एतइति आत्महनःआत्मापन्हवकर्त्तारः अज्ञानेकर्मणि तथाचश्रुतिःअसुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति ॥ १७ ॥ याःगृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ताःहित्वा ॥ १८॥ तदेवंभगवद्भक्तिरेवकर्तव्येतिस्थितेतत्रविशेषंपृच्छति कस्मिन्कालइति किंवर्णः कीदृक्वर्णवान् कीदृशः कीदृगाकारःकेनवानाम्ना केनवाविधिना॥ १९ ॥

ननुव्यवायादीनामपिऋतौभार्यामुपेयात् हुतशेषंभक्षयेदित्यादिनाविहितत्वात्किमेवंनिंद्यतेअतआह लोकइति व्यवायःस्त्रीसंगः नित्याःरागतएवनित्यंप्राप्ताः जंतोःप्राणिमात्रस्यअतस्तत्रतासुचोदनाविधिर्नास्ति ननुऋतावुपेयादित्यादिनाविधिर्दर्शितः सत्यं नत्वयमपूर्वविधिः रागतःप्राप्तत्वात् किंतुनियमविधिरूपेणरागिणामभ्यनुज्ञानमात्रंक्रियते तदाह व्यवस्थितिरिति तेषुव्यवायादिषुकैः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाहविषयएवव्यवायःकार्यः यज्ञएवामिषसेवा सौत्रामण्यांसुराग्रहान्गृह्णातीतिश्रुतेः तत्रैवमद्यसेवेतिनियमःक्रियते ननुच नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्नानिंदायुक्ताअतआहआसुनिवृत्तीति अयंभावःनायंनियमविधिरपिनित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिःपरिसंख्यैव आसुव्यवायामिषमद्यसेवासुनिवृत्तिरिष्टा कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तमुच्यते नतावत्परिसंख्याविधिनाश्रुत्यानिवृत्तिरुच्यते तथासतिस्वार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयंस्यात् अतःक्वचित्प्राप्स्यतोऽप्यर्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारान्यनिवृत्तिः फलतोभवति तद्यथा इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्ररशनालिंगतोगर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वयेप्राप्स्यतोमंत्रस्यापूर्वविधिद्वारापरिसंख्योच्यते यथोक्तंतंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायमतोमंत्रस्यनिश्चितः ॥ परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषःपुनःश्रुतेरिति क

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना॥व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा॥ ११॥ धनंचधर्मैकफलंयतोवैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांति ॥ गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदुरंतवीर्यम्॥ १२॥

चित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याप्यभावान्नियमविधिद्वाराफलतः परिसंख्याभवति यथापंचपंचनखाभक्ष्याइति तथारागतोनित्यवत्प्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्यैवेति ननुयद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हि ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति॥घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयइत्यादिदोषश्रवणंनस्यात् नैषदोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामरुच्याद्वेषादिनाबातामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यं ॥ ११ ॥ तदेवंव्यवायादिमनोरथाकुलितत्वादभीष्टमात्मानंनशृण्वंतीत्युक्तं इदानींधनस्यापिधर्मद्वारापरमात्मप्रापकस्यदृष्टोपभोगार्थंविनियोगान्नात्मज्ञानगंधोपीत्याह धनंचेति धर्मएवैकंफलंयस्यतत् कुतःयतःयस्माद्धर्माधर्मात्सविज्ञानपरोक्षज्ञानसहितंदृढंपरोक्षज्ञानंभवति.कथंभूतं अनुप्रशांति अनुअनंतरमेवप्रकृष्टाशांतिःनिर्वाणलक्षणायस्मात्तत् एवंभूतंधनंगृहेषुदेहाद्यर्थंयुंजंति ॥ १२ ॥

भक्तिमार्गदार्ढ्यायतेषांमोहंप्रपंचयन्निंदति कर्मणीत्यादिना अकोविदायथाबंधकंनभवति तथाकर्तुमज्ञाः नचाभिज्ञान्पृच्छंति यतःस्त ब्धाः अनम्राः स्तब्धत्वेहेतुः यतः मूर्खाअपिपंडितावयमितिमानवंतः अतः अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवति यत्रनोष्णंनशीतंस्यात् नग्लानिर्नाप्यरातयइत्यादिकयाययामाध्व्या गिरोत्सुकाःसंतोमूढास्तयाचाटुकान् अप्सरोभिःसह विहरिष्यामइत्यादिप्रियान्शब्दान्वदंति॥ ६ ॥ किंचतेषांकर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयोवर्धंतइत्याहत्रयेण रजसेति घोरःअभिचा रादिःसंकल्पोयेषांते अहिवन्मन्युर्येषांते ॥ ७ ॥ कामुकत्वंप्रपंचयति वदंतीति उपासिताः स्त्रियोयैः नतुदृष्टाः तेमैथुन्यंमैथुनसुखमेव परंनत्वातिथ्यादियेषुगृहेषुतेषुआशिषोवदंति इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथं॥ इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनमित्याकाराः दां

कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः ॥ वदंतिचाटुकान्मूढाययामाध्व्यागिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसा घोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः ॥ दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥ वदंतितेऽन्योऽन्य मुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यसुखेषुचाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणंवृत्त्यैपरंघ्नंतिपशूनतद्विदः ॥ ८ ॥ श्रियाविभूत्याऽभिजनेनविद्ययात्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोऽवम न्यंतिहरिप्रियान्खलाः ॥ ९ ॥ सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरं ॥ वेदोपगीतं चनशृण्वतेबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया ॥ १० ॥

भिकत्वंप्रपंचयति यजंतीति असृष्टान्नविधानदक्षिणं नसृष्टानसंपादिताअन्नविधानदक्षिणायथातथायजंति तदाचवृत्त्यैजीविकार्थं परंकेवलंपशून्घ्नंति अतद्विदः हिंसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥ मानितांप्रपंचयति श्रियेति श्रियाधनादिसंपदा विभूत्याऐश्वर्येण श्रियादिना जातोयःस्मयोगर्वस्तेनअंधाधीर्येषांते ईश्वरसहितान्सतःअवमन्यंते ॥ ९ ॥ किंच एवंवर्तमानास्तेवेदतत्त्वार्थंस्फुटमपिनजानंतीत्याह स र्वेष्विति केनरूपेणावस्थितंतदाह आत्मानमीश्वरं आत्मतयाईश्वरतयाचावस्थितं एवमप्यसंगतमाह यथाखं पुरुषार्थतामाह अभीष्टं स्फुटत्वमाह वेदोपगीतंचेति तत्कुतः यतोमनोरथानांव्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणांवार्तयाप्रवदंति निवृत्तिपरंसंतंवेदं प्रवृत्तिपरंवर्ण यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ २३ ॥ इत्येकादशेटीकायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥श्री॥ पंचमेभक्तिहीनानांकानिष्ठाकोयुगेयुगे ॥ पूजाविधिरितिप्रश्नद्वयस्योत्तर मुच्यते ॥ १ ॥ त्वांसेवतांसुरकृताबहवोंऽतरायाइत्यनेनश्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्निपदंदत्वापरांगतियांति अभक्तानांतुविघ्नाभवंति इत्युक्तेत र्हितेषांकागतिर्भवतीतिपृच्छति भगवंतमिति हेआत्मवित्तमाः अविजितात्मनामतएवाशांतकामानांकानिष्ठांकिंप्राप्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्वजनकस्यगुरोर्भगवतोऽनादरादुरुद्रोहेणदुर्गतियांतीतिवक्तुंभगवतःसकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैः सत्त्वेनविप्रः सत्त्वर जोभ्यांक्षत्रियः रजस्तमोभ्यांवैश्यः तमसाशूद्रइति ॥ २ ॥ एषांमध्येयेऽज्ञात्वातंनभजंति येचज्ञात्वाऽप्यवजानंति आत्मनःप्रभवोजन्म

एवंविधानिकर्माणिजन्मानिचजगत्पतेः॥ भूरीणिभूरियशसोवर्णितानिमहाभुज॥ २३॥ इतिश्री भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः॥ ४ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥श्री॥ राजोवाच भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानांकानिष्ठाऽविजितात्मनां ॥ १ ॥ चमसउ वाच मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह ॥ चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक्॥ २ ॥ यएषांपु रुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरं ॥ नभजंत्यवजानंतिस्थानाद्भ्रष्टाःपतंत्यधः ॥ ३ ॥ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचा च्युतकीर्तनाः॥स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशां ॥४॥विप्रोराजन्यवैश्यौचहरेःप्राप्ताःपदांतिकं॥ श्रौ तेनजन्मनाथापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः॥५॥

यस्मात्तं तदभजनेकृतघ्नतामप्याह ईश्वरमिति स्थाना द्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टाः ॥ ३ ॥ तत्रयेऽज्ञास्तेभवद्विधानामनुग्राह्याइत्याह दूरइति दूरेहरिकथाश्रवणंयेषांते अतएवदूरेच अच्युतकीर्तनंयेषांते दूरेअच्युतकीर्तनाश्चेतिवा ॥ ४ ॥ ज्ञानलवदुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्यत्वादुपेक्ष्याइत्याशयेनाह विप्रइति श्रौतेनउपनयनाख्येन उपलक्षण मेतत् अध्ययनादिनापिहरेःपदांतिकं तद्भजनोत्तमाधिकारंप्राप्ताअपिमुह्यंति कर्मफलेषुसज्जंते कुतः आम्नायेषुयेवादाअर्थवादाः तेमो हकृतयाविद्यंतेयेषांते तदुक्तंगीतासु यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः ॥ वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनइत्यादिना ॥ ५ ॥

अन्यानप्यवतारांस्तच्चरितानिचाह हंसरूपीति दत्तःदत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नःपिताऋषभश्च विष्णुरेवकलयाऽवतीर्णःसन्नात्मयोग
मवदत् तेनविष्णुनाहयास्येहयग्रीवावतारे मधुभिदासताश्रुतयःआहृताः ॥ १७ ॥ इलापृथ्वी ओषधयश्चगुप्ताः क्रौडेचवाराहावतारे
ग्राहात्गजेंद्रममुंचत्मोचयामास एवमादौयत्रावतारनामनास्तितत्रविष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णइत्यनुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥ संस्तु
न्वतः स्तुतिंकुर्वाणान् ऋषीन्वालखिल्यान् कश्यपार्थंसमिदाहरणेगोष्पदेनिमग्नानिंद्रेणोपहसितानुद्धृत्यापदोऽमोचयत् तमसिब्रह्महत्यायांप्रविष्टंमोचयामास

हंसस्वरूप्यवददच्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः॥विष्णुःशिवायजगतांकलयाऽवतीर्ण
स्तेनाहृतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये॥ १७ ॥ गुप्तोऽप्ययेमनुरिलौषधयश्चमात्स्येक्रौडेहतोदितिजउद्धरतांऽभ
सःक्ष्मां ॥ कौर्मेधृतोऽद्रिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तं ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतोऽब्धिप
तितांश्छ्रमणानृषींश्चशक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टं ॥ देवस्त्रियोऽसुरगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेऽसुरेंद्रमभ
यायसतांनृसिंहे॥ १९ ॥ देवासुरेयुधिचदैत्यपतीन्सुरार्थेहत्वांऽतरेषुभुवनान्यदधात्कलाभिः॥भूत्वाऽथवा
मनइमामहरद्बलेःक्ष्मांयाञ्चाछलेनसमदाददितेःसुतेभ्यः॥ २० ॥ निःक्षत्रियामकृतगांचत्रिःसप्तकृत्वोराम
स्तुहैहयकुलाव्ययभार्गवाग्निः॥सोऽब्धिबबंधदशवक्त्रमहन्सलंकंसीतापतिर्जयतिलोकमलघ्नकीर्तिः॥२१॥
भूमेर्भरावतरणाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यतिसुरैरपिदुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतेऽतदर्हाञ्छूद्रा
न्कलौक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते॥ २२॥

अस्वरगृहेपिहितानिरुद्धायादेवस्त्रियस्ताश्चामुंचदनेकावतारैः ॥ १९ ॥ अंतरेषुसर्वमन्वंतरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनानिअदधात् अपालयत् इमांक्ष्माम् समदात्ददौ ॥ २० ॥ हैहयानांकुलस्याप्ययायभार्गवरूपोऽग्निः सरामोदाशरथिःसन् सलंकंलंकायांस्थितं सचजयति वर्तमानकालीनोऽवतारइत्यर्थः ॥ २१॥ भाविनंरामकृष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरिति अतदर्हान् यज्ञानर्हान् दैत्यान्विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति न्यहनिष्यत्निहनिष्यति ॥ २२ ॥

अक्षतास्तिलकालंकारे नतुपूजायां नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुंनकेतक्यामहेश्वरमितिनिषेधात् उपहारोनैवेद्यं ॥ ५३ ॥ शेषांनिर्माल्यं स्वधाम्नि स्वस्थाने देवंहृदिमूर्तिकरंडकेउद्वास्यस्थापयित्वापूजाविधिसमापयेदितिशेषः ॥ ५४ ॥ तांत्रिकंकर्मयोगमुपसंहरति एवमिति ॥ ५५ ॥ इतिश्रीभा०म०एका०तृतीयोऽध्यायः॥३॥ ॥ॐ॥ चतुर्थेत्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् ॥ जयंतीनंदनोनाम्नाद्रुमिलोन्वसत्तमः ॥ ॥ १ ॥ मूर्त्याभिमतयात्मनइत्यनेनात्मनःप्रियमवतारंपूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं तथास्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिं इत्युक्तेगुणकर्मज्ञानंचापेक्षितमतःपृच्छति यानियानीति कर्ताकरिष्यति ॥ १ ॥ त्वयापृष्टानिकालत्रयसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणिकथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तुकानिचित्कथयिष्यामीत्याह योवाइत्यादिना अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छतियः सतुबालानामिवबुद्धिर्यस्यसमंदमतिः काले

गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥ सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिं ॥ ५३ ॥ आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्तिंसंपूजयेद्धरेः ॥ शेषामाधायशिरसिस्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतं ॥ ५४ ॥ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौहृदयेचयः ॥ यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यतेहिसः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीभा०महापुराणेएकादशस्कंधेतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ॐ॥ राजोवाच यानियानीहकर्माणियैर्यैःस्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रेकरोतिकर्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः ॥१॥ द्रुमिलउवाच योवाअनंतस्यगुणाननंताननुक्रमिष्यन्सतुबालबुद्धिः ॥ रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेननैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥ २ ॥ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् ॥ स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारायणआदिदेवः ॥३॥ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ॥ ज्ञानंस्वतःश्वसनतोबलमोजईहासत्वादिभिःस्थितिलयोद्भवआदिकर्ता ॥ ४ ॥

नमहताकोपिमहामतिः रजांसिगणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्यभगवतोगुणांस्तुनैवगणयेत् तथाचश्रुतिः विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजांसीत्यादि ॥ २ ॥ तत्रादौपुरुषावतारमाह भूतैरिति यदास्वसृष्टैर्भूतैर्विराजंब्रह्मांडंपुरंनिर्माय तस्मिन्लीलयाप्रविष्टोनतुभोक्तृत्वेन प्रभूतपुण्यस्यजीवस्यतत्रभोक्तृत्वात् ॥३॥ अस्यगुणकर्माण्याहद्वयेन यत्कायइति यस्याधिष्ठेयः कायएषः कायइतिसप्तमीवा तनुभृतांसमष्टिव्यष्टिजीवानांज्ञानकर्मेंद्रियाणि यस्यस्वतःस्वरूपभूतात्सत्वात्तनुभृतांज्ञानंयस्यस्वतःसिद्धंज्ञानमितिवा यस्यश्वसनतः प्राणाद्बलंदेहशक्तिः ओजःइंद्रियशक्तिः ईहाक्रिया यश्चसत्वादिभिर्विश्वस्यस्थितिलयोद्भवेआदिकर्ता ॥ ४ ॥

तंस्माद्वेदोक्तमेवकुर्वाणोनतुनिषिद्धं ननुकर्मणिक्रियमाणेतस्मिन्नासक्तिस्तत्फलंचस्यात् नतुनैष्कर्म्यरूपासिद्धिरतआह निःसंगःअनभि
निवेशवान् ईश्वरार्पितंनतुफलोद्देशेन ननुफलस्यश्रुतत्वात्कर्मणिकृतेफलंभवेदेव न रोचनार्थेति कर्मणिरुच्युत्पादनार्थंअगदपानेखंडल
डुकादिवत् ततश्चकर्माभिरुच्यावेदार्थंसम्यग्विचारयति तदाचयोवाएतदक्षरमविदित्वागार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैतिसकृपणइत्यनात्मज्ञस्यैव
कृपणतां तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति ब्रह्मचर्येणतपसाश्रद्धयायज्ञेनानाशकेनेति यज्ञादीनांज्ञानशेषतांचावधार्य निष्कामेषु
कर्मसुप्रवर्ततें ततश्चस्वर्गकामोयजेतेत्यादिभिः कार्यन्निस्यैवस्वर्गादेःफलत्वेनावगमादकामितोऽसौनभवतीतिनैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीतिभा
वः ॥ ४६ ॥ वैदिकंकर्मयोगमुक्त्वातांत्रिकमाह यआश्विति परात्मनः परस्यैवसतआत्मनोजीवस्य हृदयग्रंथिमहंकारबंधंनिर्हर्तुमिच्छुः

वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोऽर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यांलभतेसिद्धिंरोचनार्थाफलश्रुतिः ॥ ४६ ॥ यआशु
हृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः ॥ विधिनोपचरेद्देवंतंत्रोक्तेनचकेशवं ॥ ४७ ॥ लब्ध्वानुग्रहआचार्यात्तेनसं
दर्शितागमः ॥ महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याऽभिमतयात्मनः ॥ ४८ ॥ शुचिःसंमुखमासीनःप्राणसंयमनादि
भिः ॥ पिंडंविशोध्यसंन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ॥ ४९ ॥ अर्चादौहृदयेचापियथालब्धोपचारकैः ॥ द्रव्य
क्षित्यात्मलिंगानिनिष्पाद्यप्रोक्ष्यचासनं ॥ ५० ॥ पाद्यादीनुपकल्प्याथसन्निधाप्यसमाहितः ॥ हृदादि
भिःकृतन्यासोमूलमंत्रेणचार्चयेत् ॥ ५१ ॥ सांगोपांगांसपार्षदांतांतांमूर्तिंस्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याचमनी
याद्यैःस्नानवासोविभूषणैः ॥ ५२ ॥

सन् तंत्रोक्तेनचविधिनाप्रकारेणभजेत् तंत्रमागमः चकाराद्वैदिकेनसहसमुच्चय
माह ॥ ४७ ॥ तमेवविधिमाह लब्ध्वानुग्रहइत्यादिना तेनाचार्येणसंदर्शितआगमः अर्चनप्रकारोयस्यसः ॥ ४८ ॥ मूर्तेःसंमुखमासीनःआ
दिशब्देनभूतशुद्ध्यादिभिःपिंडंदेहंविशोध्यसंन्यासैःसद्भिर्न्यासैःकृतारक्षायेनसः ॥ ४९ ॥ आदावेवद्रव्याणिपुष्पादीनिजंत्वादिशोधनेन
क्षितिंसंमार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया लिंगंमूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्ययोग्यानिकृत्वा ॥ ५० ॥ पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सन्नि
धाप्यहृदिसंपूजितंश्रीमूर्तौध्यात्वाहृदादिभिःहृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैः मूलमंत्रेणचदेवेकृतन्यासोमूलमंत्रेणार्चयेत् ॥ ५१ ॥ अं
गानिहृदयादीनि उपांगानिसुदर्शनादीनितत्सहितां सपार्षदांसपरिवारां कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह पाद्येति आदिशब्देनमधुपर्कमाचमनंच ॥ ५२

भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तं पृच्छति कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानं ॥ ४१॥ प्रश्नांतरमाह एवमिति प्रश्नंप्रष्टव्यमर्थं पितुः इक्ष्वाकोःब्रह्मणःपुत्राःसनकादयः सर्वज्ञाअपिनाब्रुवन् ॥ ४२ ॥ गहनत्वद्योतनायप्रथमंद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्मविहितं अकर्मतद्विपरीतंनिषिद्धं विकर्मविगतंकर्मविहिताकरणम् एतन्नयंवेदवादः वेदैकगम्यं नलौकिकं ईश्वरात्मत्वात्ईश्वरादुद्भूतत्वात् अपौरुषेयत्वादित्यर्थः पुंवाक्येहिवक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानंशक्यं अपौरुषेयेतुकेवलंवाक्यपौर्वापर्येणैवतात्पर्यावधारणं तच्चदुष्करमितितत्रकर्मादौविद्वांसोऽपिमुह्यंतिकिमुतान्ये अतस्तवतदाबालत्वान्नैवाब्रुवन्निति ॥ ४३ ॥ दुर्ज्ञेयंवेदतात्पर्यमाह परोक्षवादइति यत्रान्यथास्थितोऽर्थःसंगोपयितुमन्यथाकृत्वोच्यते सपरोक्षवादः तथाचश्रुतिः तंवाएतंचतुर्हूतंसंतं चतुर्होतेत्याचक्षतेपरोक्षेण परोक्षप्रियाइवहिदेवाइति

राजोवाच कर्मयोगंवदतनःपुरुषोयेनसंस्कृतः॥ विधूयेहाशुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपरम्॥ ४१ ॥ एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छंपितुरंतिके॥ नाब्रुवन्ब्रह्मणःपुत्रास्तत्रकारणमुच्यतां ॥ ४२ ॥ आविर्होत्रउवाच कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः॥ वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयः ॥ ४३ ॥ परोक्षवादोवेदोऽयंबालानामनुशासनं ॥ कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथा॥ ४४॥नाचरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमज्ञोजितेंद्रियः॥ विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ॥ ४५॥

परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षायेति ननुस्वर्गाद्यर्थंकर्माणिविधत्ते नकर्ममोक्षार्थंतत्राह बालानामनुशासनंयथाभवतितथा अत्रदृष्टांतः अगदमौषधंयथापिताबालमगदंपाययन् खंडलड्डुकादिभिःप्रलोभयन् पाययतिददातिचतानि नैतावताऽगदपानस्यतल्लाभःप्रयोजनम पित्वारोग्यंतथावेदोऽप्यवांतरफलैःप्रलोभयन् कर्ममोक्षायैवकर्माणिविधत्ते॥ ४४ ॥ ननुकर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हिप्रथममेवकर्मत्यज्यतामतआह नाचरेदिति अजितेंद्रियत्वादज्ञःस्वयंयदिनाचरेत्तर्हि विकर्मणाकर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनंतरंमृत्युमेवप्राप्नोति तथाचश्रुतिः मृत्वापुनर्मृत्युमापद्यंतेअर्द्यमानाःस्वकर्मभिरिति ॥ ४५ ॥

ननुसर्वात्मकंचेद्ब्रह्मतर्हिसर्वस्यकार्यस्यजन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपितत्प्रसंगःस्यादतआह नात्मेति आत्माब्रह्मनजजाननजातः जन्माभावादेवतदनंतरास्तितालक्षणोपिविकारोनास्ति नैधतेनवर्धते वृध्यभावादेवविपरिणामोपिनिरस्तः कुतः हियस्मात्व्यभिचारिणामागमापायिनांबालयुवादिदेहानांसवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा नह्यवस्थावतांद्रष्टातदवस्थोभवतीत्यर्थः ननुनिरवस्थःकोसावात्माअतआह उपलब्धिमात्रमिति नन्वायातंतर्हिक्षणिकत्वंनेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्रदेशेशश्वत्सर्वदाअनपायिअनुवर्तमानं ननुनीलज्ञानंजातंपीतज्ञानंनष्टमितिप्रतीतेर्नज्ञानस्यानपायित्वमतआह इंद्रियबलेनेति सदेवज्ञानमिंद्रियबलेनविविधंकल्पितं नीलाद्याकारावृत्तयएवजायंतेनश्यंतिचनज्ञानमितिभावः व्यभिचारिष्वव्यभिचारेदृष्टांतःप्राणोयथेति ॥ ३८ ॥ दृष्टांतंविवृण्वन् इंद्रियादिलयेननिर्विकारात्मोपलब्धिंदर्शयति अंडेष्विति पेशिषुजरायुजेषुतरुषुउद्भिज्जेषुअविनिश्चितेषुस्वेदजेषुउपधावति अनुवर्तते एवंदृष्टांतेनिर्विकारत्वंप्रदर्श्यदार्ष्टांतिकेपिदर्शयति कथंतदैवात्मासविकारइवप्रतीयते यद्यदाजागरेइंद्रियगणः यदाचस्वप्नेतत्संस्कारवानहंकारः यदातुप्रसुप्तंतदातस्मिन्प्रसुप्तेइंद्रिय

नात्माजजाननमरिष्यतिनैधतेऽसौनक्षीयतेसवनविद्व्यभिचारिणांहि॥सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेंद्रियबलेनविकल्पितंसत्॥३८॥अंडेषुपेशिषुतरुष्वविनिश्चितेषुप्राणोहिजीवमुपधावतितत्रतत्र॥सन्नेयदिंद्रियगणेहमिचप्रसुप्तेकूटस्थआशयमृतेतदनुस्मृतिर्नः॥३९॥यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्याचेतोमलानिविधमेद्गुणकर्मजानि॥तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्त्वंसाक्षाद्यथाऽमलदृशोःसवितृप्रकाशः॥४०

गणे सन्नेलीने अहमिअहंकारेचसन्ने कूटस्थोनिर्विकारएवात्मा कुतः आशयमृतेलिंगशरीरमुपाधिविनाविकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः नन्वहंकारपर्यंतस्यसर्वस्यलयेशून्यमेवावशिष्येत तत्कथंतदाकूटस्थआत्माअतआह तदनुस्मृतिर्नः तस्यविशेषज्ञानशून्यस्यसुखात्मनःसुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकंभवति एतावंतंकालंसुखमहंसुप्तःनकिंचिदवेदिषमिति अतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्त्येवसुषुप्तावात्मानुभवः विषयसंबंधाभावात्तुनस्पष्टइतिभावःतथाचश्रुतिःयद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतद्द्रष्टव्यंनपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइति ॥ ॥ ३९ ॥ ननुयदिसुषुप्तौकूटस्थात्मानुभवोभवेत् कथंपुनरपिसंसारःस्यात् अविद्यातत्संस्काराणांविद्यमानत्वादितिचेत्कदातर्हितन्निवर्तकोऽनुभवोभवेत् अतआह यर्हीति वित्तैषणादिविहायकेवलमब्जनाभस्यैवचरणेच्छयायाउरुभक्तिस्तयापुमान्चेतसोमलानिविधमेत् नाशयेत् चेतएववाकर्तृ स्वगतानिमलानितयाभक्त्याक्षालयेत् तदातस्मिन्विशुद्धेचेतसिसतिसाक्षादव्यवधानेनआत्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोर्दृशोः सत्योर्यथापूर्वमेवसिद्धः सवितृप्रकाशइति ॥ ४० ॥

अवेहीत्यनेनविषयत्वंप्राप्तंनिषेधयति नैतदिति एतत्परंतत्त्वंमनोनविशतिनविषयीकरोति वागुतवागपिचक्षुश्च आत्माबुद्धिश्चप्राणश्चक्रियाशक्त्यानप्राप्नोति अन्यानिचेंद्रियाणि यथाऽनलं स्वाःस्वांशभूताअर्चिषोविस्फुलिंगादयोनप्रकाशयंति नदहंतिच तथाजडासुमनआदिवृत्तिष्वभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्यचतत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्यनतत्प्रकाशविषयत्वं प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमन्नस्यान्नंमनसोयेमनोविदुरिति तथायतोवाचोनिवर्त्ततेअप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतेः ननुतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुतेः शब्दगोचरत्वं प्रतीयतेतत्राह शब्दोपीति शब्दोपिआत्ममूलमात्मनिप्रमाणंसत् अर्थोक्तमर्थाद्युक्तंयथाभवतितथाआह नसाक्षात् कुतः बोधकनिषेधतयास्वस्यैवबोधकनिषेधरूपत्वात् यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासह यद्वाचाऽनभ्युदितंयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धि यन्मनोनमनुतेनचक्षुषापश्यतिकश्चनैनमित्यादिश्रुतेः ननुतर्हिनैवाहश्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेतितत्राह यदेतइति अथातआदेशोनेतिनेति

नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्चिषःस्वाः॥ शब्दोऽपिबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाहयदृतेननिषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥ सत्वंरजस्तमइतित्रिवृदेकमादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंति जीवं॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत्॥ ३७॥

अस्थूलमनणुयतोवाचोनिवर्त्तते यद्वाचानभ्युदितमित्यादिनिषेधस्य यत्अवधिभूतंब्रह्मकृतविनासिद्धिर्नास्ति सर्वस्यनिषेधस्यसावधित्वात् ॥ ३६ ॥ ननुतर्हिप्रमाणाविषयत्वान्नास्तिब्रह्मेतिप्रसज्येत अतआह सत्त्वमिति सत्स्थूलंकार्यं असत्सूक्ष्मंकारणं तत्सर्वंब्रह्मैवभाति कुतःयत्यस्मात् तयोःसदसतोःपरंकारणं ननुकथमेकंबहुविधस्यकारणंतत्राह उरुशक्तिअनेकशक्तिमत्, उरुर्महतीमायालक्षणाशक्तिर्यस्यतदितिवा बहुधाभानमेवदर्शयति आदौयदेकंब्रह्मतदेवसत्वंरजस्तमइतित्रिवृत् प्रधानंप्रवदंति ततः क्रियाशक्त्यासूत्रंज्ञानशक्त्यामहानिति तदेवप्रवदंति ततःअहमितिजीवंजीवोपाधिमहंकारंचतदेवप्रवदंतिततश्चज्ञानक्रियाऽर्थफलरूपतयाज्ञानशब्देनदेवताःक्रियाःइंद्रियाणिअर्थाविषयाः फलंतत्प्रकाशःसुखादिवातद्रूपतयाब्रह्मैवभाति नहिसर्वस्वरूपेणस्वतोभासमानस्यब्रह्मणःस्वसिद्धौप्रमाणापेक्षेतिभावः ॥ ३७ ॥

इष्टंदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः वृत्तंसदाचारः आत्मनःप्रियंगंधपुष्पादि दारादीनप्यालक्ष्यपरस्मैनिवेदनं तत्सेवकतयासमर्पणंयत् तच्छि
क्षेत् ॥ २८ ॥ कृष्णएवात्मानाथश्चयेषां कृष्णश्चात्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवा तेषुउभयत्रस्थावरेजंगमेचयापरिचर्यातां विशेषतो
नृषु तत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषु ततोपिमहत्सुश्रीभागवतेषु ॥ २९ ॥ तैश्चसहसंगम्ययत्पावनंभगवद्यशः तस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत् य
द्वायशःप्रतितत्रसंस्पर्धादिपरित्यागेनमिथोयारतिःरमणंयाचतुष्टिःसुखं याचनिवृत्तिःसमस्तदुःखनिवृत्तिः तांचशिक्षेत् ॥ ३० ॥ एवंवर्त
मानानांपरमानंदप्राप्तिमाह स्मरंतइतिद्वयेन भक्त्यासाधनभक्त्यासंजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्या ॥ ३१॥ अजंहरिमनुशीलयंतितल्लीला
मभिनयंति एवंपरमेत्यप्राप्यनिर्वृताःसंतस्तूष्णींभवंति ॥ ३२ ॥ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मोत्पन्नयाभक्त्या ॥ ३३ ॥ नारायणपरो

इष्टंदत्तंतपोजप्तंवृत्तंयच्चात्मनःप्रियं ॥ दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनं ॥ २८ ॥ एवंकृष्णात्मनाथे
षुमनुष्येषुचसौहृदं ॥ परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु ॥ २९ ॥ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः ॥ मि
थोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआत्मनः ॥ ३० ॥ स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोऽघौघहरंहरिं ॥ भक्त्यासंजातया
भक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुं ॥ ३१ ॥ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंतिनंदंतिवदंत्यलौकिकाः ॥ नृत्यंतिगा
यंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूष्णींपरमेत्यनिर्वृताः ॥ ३२ ॥ इतिभागवतान्धर्माञ्छिक्षन्भक्त्यातदुत्थया ॥ ना
रायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तरां ॥ ३३ ॥ राजोवाच नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ निष्ठा
मर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ॥ ३४ ॥ पिप्पलायनउवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्वप्नजागर
सुषुप्तिषुसद्बहिश्च ॥ देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ॥ ३५ ॥

मायांतरतीत्युक्तेपृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठांस्वरूपं अयंभावः ब्रह्मैवतावन्नारायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यते तदुक्तं
वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयं ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यतइति तथा नारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितं ॥ गृहीतमायोरुगु
णःस्वतइत्यादिषु तत्रकिमेभिःशब्दैर्निर्विशेषंतदेववस्तूच्यते अस्तिवाकोपिविशेषांशइति ॥ ३४ ॥ अत्रोत्तरं स्थित्युद्भवेति अयमर्थःअस्यवि
श्वस्यस्थित्युद्भवप्रलयानांहेतुः स्वयंचअहेतुःहेतुरहितःसनारायणइतिपरमेवतत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसत् अनुवर्तमानंयत् वक्ष्यति
चतुरीयंत्रिषुसंततमिति बहिश्चसमाध्यादौयत्सत्तद्ब्रह्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसियेनजीवितानिसंतिचरंतिप्रवर्तंते तत्परमात्मे
तिपरमेवतत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदैर्नारायणादिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वंजानीहि ॥ ३५ ॥

एवंजीवोपकारार्थंपंचधातुभिर्महाभूतैःसृष्टानिभूतानिअंतर्यामिरूपेणप्रविष्टः एकधामनसा दशधाबाह्येंद्रियरूपेण आत्मानंविभजन् गुणान्तत्तद्विषयान् जुषतेजोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानंप्रतिगुणान्विभजन्जुषतेप्रीयतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ सचजीवआत्मनाअंतर्यामिणा प्रद्योतितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान्भुंजानइदंसृष्टंशरीरमात्मानंमन्यमानइहशरीरादौसज्जते ॥ ५ ॥ कर्मभिःकर्मेंद्रियैश्वसनिमित्तानिस वासनानिकर्माणिकुर्वन्तत्तत्पूर्वकर्मफलंचगृह्णन् अयंदेहभृत्भ्रमतीहसंसारे नतुमुच्यते कथंभूतंकर्मफलं सुखेतरंसुखदुःखात्मकं ॥ ६ ॥ कियंतंकालंभ्रमतितदाह इत्थमिति बहून्यभद्राणिवहंतीतितथाताः सर्गप्रलयौउत्पत्तिमरणे ॥ ७ ॥ एवंमायामयींसृष्टिमुक्त्वाप्रलयंदर्शयितुमारभते धातूनांमहाभूतानामुपप्लवेनाशहेतावासन्नेव्यक्तंकार्यं द्रव्यंस्थूलंगुणःसूक्ष्मंतदात्मकं अव्यक्तायअव्यक्तंप्रतिनेतुमाकर्षति ॥

एवंसृष्टानिभूतानिप्रविष्टःपंचधातुभिः ॥ एकधादशधात्मानंविभजन्जुषतेगुणान् ॥ ४ ॥ गुणैर्गुणान्सभुंजानआत्मप्रद्योतितैःप्रभुः ॥ मन्यमानइदंसृष्टमात्मानमिहसज्जते ॥ ५ ॥ कर्माणिकर्मभिःकुर्वन्सनिमित्तानिदेहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलंगृह्णन्भ्रमतीहसुखेतरं ॥ ६ ॥ इत्थंकर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाःपुमान् ॥ आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ॥ ७ ॥ धातूपप्लवआसन्नेव्यक्तंद्रव्यगुणात्मकं ॥ अनादिनिधनःकालोह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥ शतवर्षाह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणाभुवि ॥ तत्कालोपचितोष्णार्कोलोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमुखानलः ॥ दहन्नूर्ध्वशिखोविष्वग्वर्धतेवायुनेरितः ॥ १० ॥ सांवर्तकोमेघगणोवर्षतिस्मशतंसमाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयतेसलिलेविराट् ॥ ११ ॥ ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोनृप ॥ अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः ॥ १२ ॥

॥ ८ ॥ नाशहेतूनाह शतवर्षेति तस्मिन्कालेउपचितश्चासौउष्णश्चासावर्कश्च यद्वा तेनकालेनोपचितमुष्णत्वंयस्यसः ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वशिखऊर्ध्वज्वालःविष्वक्सर्वतः ॥ १० ॥ सांवर्तकःप्रलयकर्ता धाराभिः नतुबिंदुभिःहस्तिहस्ताभिस्तत्समाणाभिः ॥ ११ ॥ ततउपाधिलयाद्वैराजःपुरुषोऽव्यक्तंकारणंप्रविशति ननुब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिस्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणामितिन्यायाच्चवैराजशब्दाभिधेयस्यचब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्षएवसंगच्छते नान्येषामिवकारणमात्रप्रवेशः सत्यं अश्वमेधादिनासत्यलोकंगतानामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वेचब्रह्मणोऽपिप्रकृतौलयःपुनरुत्पत्तिश्चेतिमोक्षदौर्लभ्यसूचनार्थैवमुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापिप्रमाणेननव्यज्यतइत्यव्यक्तंब्रह्मैवतत्प्रवेशेनचमोक्षएवोक्तइतिद्रष्टव्यं ॥ १२ ॥

अपिच विषयाभिसंधिनाचलनंकामेनातिसंतापेसतिभवेत् सतुभगवत्सेवानिवृत्तौनसंभवतीत्याह भगवतइति उरुविक्रमौचतौअंघ्रीचतयोः
शाखाअंगुलयःतासुनखानिचतान्येवमणयस्तेषांचंद्रिकाशीतलादीप्तिस्तयानिरस्तः कामादितापोयस्मिन्तस्मिन् उपसीदतांभजतांहृदि
कथंपुनःसंतापःप्रभवति चंद्रेउदितेसतिअर्कस्यतापइव नयस्यस्वःपरइत्यादिनाश्लोकत्रयेणयादृशइत्यस्योत्तरमुक्तंवेदितव्यं बद्भूतेइत्य
स्यचहरिनामानीतिज्ञातव्यं॥५४॥उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेवस्वयंसाक्षाद्यस्यहृदयंनविसृजति नमुंचति कथंभूतःअ
वशेनाप्यभिहितमात्रोपिअघौघंनाशयतियःसः तत्किंनविसृजति यतःप्रणयरशनयाधृतंहृदयेनिबद्धमंघ्रिपद्मंयस्यसः भागवतप्रधानउ
क्तोभवति ॥५५॥ इत्येका०टी० द्वितीयोऽध्यायः ॥२ ॥ ॥७॥ मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये ॥ तृतीयेतूत्तरंदत्तमार्षभैर्मुनिभिः

भगवतउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे ॥ हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवो
दितेऽर्कतापः ॥५४ ॥ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ॥ प्रणयरशनयाधृतां
घ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेनारदवसुदेवसंवा
देद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥७॥ राजोवाच परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहिनीं ॥ मायांवेदि
तुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः ॥ १ ॥ नानुतृप्येजुषन्युष्मद्वचोहरिकथामृतं ॥ संसारतापनिस्तप्तोमर्त्यस्तत्ताप
भेषजं ॥ २ ॥ अंतरिक्षउवाच एभिर्भूतानिभूतात्मामहाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचान्याद्यःस्वमात्रात्म
प्रसिद्धये ॥ ३॥

पृथक् ॥ १॥ विष्णोर्मायामिदंपश्यन्नित्युक्तमतोमायांपृच्छति परस्येति हेभगवंतः ॥१॥ ननूक्तलक्षणैर्भा
गवतोभूत्वाकृतार्थःस्याः किंबहुप्रश्नैरतआह नानुतृप्यइति संसारतापैर्नितरांतप्तोहं तस्यतापस्यभेषजंहरिकथामृतरूपंयुष्मद्वचोजुषमा
णोनानुतृप्यामि॥२॥ मायायाःस्वरूपतोनिरूपणासंभवात् सृष्ट्यादिकार्यद्वारेणनिरूपयितुमाह एभिरिति आद्यःपुरुषःययाशक्त्याभूता
नामात्माकारणभूतः एभिःसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानिभूतानिससर्ज एषामायाभगवतइतिचरमश्लोकपादस्यप्रतिश्लोकमनुषंगः किमर्थं
ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वंमिमीतेप्रमिमीतेउपास्तेयःसःस्वमातातस्यात्मनोजीवस्यप्रकृष्टायैसिद्धये यद्वास्वांशभूतानांजीवानांमा
त्राप्रसिद्धये विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धयेमोक्षायचेत्यर्थः तदुक्तंवेदस्तुतौ बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः॥मात्राऽर्थंचभवार्थं ॥७॥
चआत्मनेकल्पनायचेति ॥ ३ ॥

प्रेमचमैत्रीचकृपाचउपेक्षाचताः ईश्वरादिषुचतुर्षुयःकरोति समध्यमोभागवतःएवंभूतस्यभेदस्यदर्शनात्॥ ४६॥अर्चायांप्रतिमायांपूजामीहतेकरोति नतद्भक्तेषुअन्येषुचसुतरांनकरोतिसप्राकृतः प्रकृतिः प्रारंभः अधुनैवप्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमोभविष्यतीत्यर्थः ॥४७॥पुनरष्टभिःश्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तमभागवतस्यैवलक्षणान्याह गृहीत्वापीति श्रीवासुदेवाविष्टचेतानगृह्णातितावदिंद्रियैरर्थान् गृहीत्वाऽपीत्यपिशब्दार्थः इदंविश्वं ॥४८॥ किंच देहादीनांसंसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्योहरेःस्मृत्याऽविमुह्यमानः सभागवतप्रधानःतत्रदेहस्यजन्माप्ययौ प्राणस्यक्षुत्पिपासे मनसोभयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणांकृच्छ्रंश्रमस्तैः ॥४९॥ कामश्चकर्माणिचबीजानिचवासनास्तेषां वासुदेवएव एकोनिलयआश्रयोयस्यसः एतेनगृहीत्वापीत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीतियथाचरतीत्येतस्योत्तरमुक्तं

ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच ॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षायःकरोतिसमध्यमः॥४६॥ अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते॥ नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ॥ ४७॥ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनहृष्यति॥ विष्णोर्मायामिदंपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ॥ ४८॥ देहेंद्रियप्राणमनोधियांयोजन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः॥ संसारधर्मैरविमुह्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९॥ नकामकर्मबीजानांयस्यचेतसिसंभवः॥ वासुदेवैकनिलयःसवैभागवतोत्तमः ॥५०॥ नयस्यजन्मकर्मभ्यांनवर्णाश्रमजातिभिः॥ सज्जतेऽस्मिन्नहंभावोदेहेवैसहरेःप्रियः ॥५१ ॥ नयस्यस्वःपरइतिवित्तेष्वात्मनिवाभिदा॥ सर्वभूतसमःशांतःसवैभागवतोत्तमः॥५२ ॥ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात्॥ नचलतिभगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपियःसवैष्णवाग्र्यः॥५३॥

॥ ५० ॥ यैर्लिंगैर्भगवत्प्रियइत्यस्योत्तरमाह नयस्येति जन्मसत्कुलं कर्मतपआदि जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजाःमूर्द्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहेअहंकाररहितैः सत्कुलेकर्मादिलिंगैः हरेःप्रियोभवतीत्यर्थः ॥ ॥ ५१ ॥ वित्तेषुस्वीयंपरकीयमितिआत्मनिस्वःपरइति ॥५२ ॥ किंचत्रिभुवनविभवहेतवेपित्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्द्धमपिनिमिषार्धमपि भगवत्पदारविंदभजनाद्योनचलति सवैष्णवाग्र्यः ननुलवार्द्धमात्रभजनोपरमेचेत्ताबाँल्लाभोभवेत् तत्कुतोनचलेत्तत्राह अकुंठस्मृतिःभगवत्पदतोऽन्यत्सारंनास्तीत्येवंरूपाऽकुंठाअनपगतास्मृतिर्यस्यसः भगवत्पदारविंदादन्यत्सारंनास्तीतिकुतः अतआह अजितेहरावेवआत्मायेषांतथाभूतैःसुरादिभिरपिदुर्लभात् किंतु केवलंविमृग्यात् तदपेक्षयासर्वस्यतुच्छत्वंस्मरन्योनचलतीत्यर्थः॥ ५३ ॥

किंच खमिति सत्त्वानिभूतानिआकाशादियत्किंचिद्भूतमात्रंहरेःशरीरमितिमत्वाप्रणमेत् संभावनायांलिङ् ॥ ४१ ॥ नन्वियमारूढयोगानामपिबहुभिर्जन्मभिर्दुर्लभागतिः कथंनामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेवजन्मनिभवेदित्याशंक्यसदृष्टांतमाह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्यहरिंभजतःपुंसःभक्तिःप्रेमलक्षणा परेशानुभवःप्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तथानिर्वृत्तस्यततोऽन्यत्रगृहादिषुविरक्तिरित्येषत्रिकः एककालःभजनसमकालएवस्यात् यथाऽश्नतोभुंजानस्यतुष्टिःसुखं पुष्टिरुदरभरणं क्षुन्निवृत्तिश्चप्रतिघासंस्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमपियथास्युस्तद्वत् एवंमेकैकस्मिन्भजनेकिंचित्प्रेमादित्रिकेजायमानेऽनुवृत्त्याभजतःपरमप्रेमादिजायते बहुग्रासभोजिनइवपरमतुष्ट्यादि॥ ४२॥

खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रुमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यः ॥ ४१॥ भक्तिःपरेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककालः ॥प्रपद्यमानस्ययथाऽश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोऽनुघासम् ॥ ४२ ॥ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः॥ भवंतिवैभागवतस्यराजंस्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात्॥ ४३ ॥ राजोवाच अथभागवतंब्रूतयद्धर्मोयादृशोनृणाम्॥ यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः॥ ४४ ॥ हरिरुवाच सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः॥ ४५ ॥

ततश्चभगवत्प्रसादेनकृतार्थोभवतीत्याह इत्यच्युतांघ्रिमिति भागवतस्यभवंतीत्युक्तेतस्यलक्षणंपृच्छति अथेति यद्धर्मः यस्मिन्धर्मेपरिनिष्ठितःयादृशःयत्स्वभावः यथाचरतिवर्ततेब्रूतेवा यैश्चलिंगैर्भगवतःप्रियोभवति॥ ४४॥ यद्धर्मइत्यस्योत्तरमाहत्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनःस्वस्यसर्वभूतेषुब्रह्मभावेनसमन्वयंपश्येत् तथाब्रह्मरूपेआत्मन्यधिष्ठानेभूतानिचयःपश्येत् यद्वाआततत्वात्प्रमातृत्वादात्माहिपरमोहरिरितितंत्रोक्तेः आत्मनोहरेःसर्वभूतेषुमशकादिष्वपिनियंतृत्वेनवर्तमानस्यभगवद्भावंनिरतिशयैश्वर्यमेवयःपश्येत् नतुतस्यतारतम्यं तथात्मनिहरावेवभूतानिचपश्येत् कथंभूतेभगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपेणपुनर्जडमलिनभूताश्रयत्वेनजाड्यादिप्रसक्त्याऐश्वर्यादिप्रच्युतिपश्येत् ससर्वत्रपरिपूर्णभगवत्तत्वंपश्यन् भागवतोत्तमइत्यर्थः॥ ४५ ॥

ननु किमेवं परमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्यज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतोभयंतन्मायया भवेत् अतोबुधोबुद्धिमानूतमेवाभजेत् ननुभयंदेहाद्यभिनिवेशतोभवति सचदेहाहंकारतः सतुस्वरूपास्मरणात् किमत्रतस्यमायाकरोतिअतआह ईशादपेतस्येति ईशविमुखस्यतन्मायया ऽस्मृतिः भगवतःस्वरूपास्फूर्तिस्ततो विपर्ययोदेहोस्मीति ततोद्वितीयाभिनिवेशाद्भयंभवति एवंहिप्रसिद्धंलौकिकीष्वपिमायासु उक्तंच भगवता दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया॥मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितेइति एकयाअव्यभिचारिण्या भक्त्याभजेत् किंच गुरुदेवतात्मागुरुरेवदेवताईश्वरः आत्माप्रेष्ठश्चयस्य॥तथादृष्टिःसन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननुविषयविक्षिप्तचित्तस्यकुतोऽव्यभिचारिणीभक्तिःसंभवति कुतस्तरामभयं तत्रनतावद्विषयोनामवास्तवोस्ति किंतुमनोविलासमात्रं अतोमनोनियमनेनभजनादभ

भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्मायया ऽतोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥ अविद्यमानोऽप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततःस्यात् ॥ ३८ ॥ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके॥ गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः ॥ ३९ ॥ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजातानुरागोद्रुतचित्तउच्चैः॥ हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ॥ ४० ॥

यंस्यादित्याह अविद्यमानोपीति द्वयःद्वैतप्रपंचःध्यातुःपुंसःधियामनसास्वप्नश्चमनोरथश्चयथेत्यर्थः तत्तस्मात् कर्माणिसंकल्पयतिविकल्पयतिचयन्मनस्तन्निरुंध्यात् नियच्छेत् ततश्चैकयाभक्त्याभजनादभयंस्यादित्यर्थः॥३८॥ एतदत्यंताशक्यमित्याशंक्य सुगमंमार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानितान्येवजन्मानिकर्माणिच अर्थायेषांतानि एतान्यपिसाकल्येनज्ञातुमशक्यामीत्याशंक्याह यानिलोकेप्रसिद्धानितानिशृण्वन्गायंश्चविचरेत् असंगोनिस्पृहः॥३९॥एवंभजतः संप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्यसंसारधर्मातीतांगतिमाह एवमितिएवंव्रतंवृत्तंयस्यसः स्वप्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातोऽनुरागःप्रेमयस्यसः अतएवद्रुतचित्तःश्लथहृदयः कदाचिद्भक्तपराजितंभगवंतंआकलय्योच्चैर्हसति एतावंतंकालमुपेक्षितोऽस्मीतिरोदिति अत्यौत्सुक्याद्रौतिक्रोशति अतिहर्षेणगायति जितंजितमितिनृत्यति किंदांभिकवत्परान्प्रतिप्रकाशयितुम् नउन्मादवत्ग्रहगृहीतवत् लोकबाह्यःविवशः ॥ ४० ॥

प्रथममात्यंतिकंक्षेमंकथयति मन्यइति नकुतश्चिद्भयंयस्मात्तदकुतश्चिद्भयं अत्रसंसारेअसदात्मभावात् असदितिदेहादावात्मभावात्ततः
नित्यंसर्वदाउद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मनासर्वथानिःशेषंयत्रपादांबुजोपासनेभीर्निवर्ततेतत्॥ ३३ ॥भागवतधर्मलक्षणमाह येवैइति मन्वादिमु
खेनंवर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वातिरहस्यत्वात् स्वमुखेनैवभगवताऽविदुषामपिपुंसामंजःसुखेनैवात्मलब्धयेयेवैउपायाःप्रोक्ताः तान्भागवता
न्धर्मान्विद्धि ॥ ३४॥ अंजःपदेनोक्तंसुकरत्वंविवृणोति यानिति यानास्थायआश्रित्ययोगादिष्विवनप्रमाद्येत विघ्नैर्नविहन्येत किंच नि
मील्यनेत्रेधावन्नपिइहएषुभागवतधर्मेषुनस्खलेत् निमीलनंनामाज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृतीउभेनेत्रेविप्राणांपरिकीर्तिते॥एकेनविकलःका
णोद्वाभ्यामंधःप्रकीर्तितइति अज्ञात्वापीत्यर्थः यथापदेन्यासस्थानमतिक्रम्यशीघ्रंपरतःपदन्यासेनगतिर्धावनंतद्वदत्रापि किंचित्किंचि

कविरुवाच मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यं ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वा
त्मनायत्रनिवर्ततेभीः॥ ३३ ॥ येवैभगवताप्रोक्ताउपायात्यात्मलब्धये ॥ अंजःपुंसामविदुषांविद्धिभागव-
तान्हितान्॥ ३४ ॥ यानास्थायनरोराजन्नप्रमाद्येतकर्हिंचित् ॥ धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह
॥ ३५ ॥ कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुध्यात्मनावानुसृतस्वभावात्॥ करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणाये
तिसमर्पयेत्तत्॥ ३६॥

दतिक्रम्यातिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानंधावनं तथाऽनुतिष्ठन्नपिनस्खलेत्नप्रत्यवायीस्यात्तथानपतेत्
फलान्नभ्रश्येत् ब्राह्मणादीनामुक्तानपिधर्मान्कश्चिदकुर्वाणोभागवतान्धर्मान्श्रवणकीर्तनादीन्कुर्वाणस्तत्फलंप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥
ननुकेतेभागवताधर्माः ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मनाचित्तेनअहंकारेणवा अनुसृतोयः स्वभावस्तस्मात् अयमर्थः
नकेवलंविधितःकृतमेवेतिनियमः स्वभावानुसारिलौकिकमपीति तथाचभगवद्गीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत्॥यत्तप
स्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति यद्वा ननुकायादीनामेवकर्मनात्मनइत्याशंक्याह अध्यासेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् यद्य
त्करोतीत्यर्थः तत्सकलंपरस्मैपरमेश्वरायनारायणायेतिसमर्पयेत् तथासतिसकलमपिकर्मभागवतोधर्मोभवतीतिभावः ॥ ३६ ॥

यजमानोनिमिः अग्नयःआहवनीयादयः विप्राऋत्विगादयः॥ २५ ॥ अभिप्रेत्यज्ञात्वा॥ २६ ॥स्वरुचैवरोचमानान्स्वाभरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान्सनत्कुमारादिसदृशान् ॥ २७॥ परमप्रीत्यातद्दर्शनमभिनंदतिद्वाभ्यां मन्यइति ननुभगवतःपार्षदानांकथमस्मोपलब्धिस्त त्राह विष्णोरिति विष्णुभक्तालोकपावनार्थंसर्वत्रपर्यटंतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ मयादुर्लभंलब्धमहोभाग्यमित्याह दुर्लभमिति ब्रह्मवोदेहाभवं तियेषांतेदेहिनोजीवास्तेषांक्षणभंगुरोपिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुंठःप्रियोयेषांवैकुंठस्यवाप्रियास्तेषांदर्शनं ॥

तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप ॥ यजमानोऽग्नयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तान भिप्रेत्यनारायणपरायणान् ॥ प्रीतःसंपूजयांचक्रआसनस्थान्यथाऽर्हतः ॥ २६ ॥ तान्रोचमानान्स्वरु चाब्रह्मपुत्रोपमान्नव ॥ पप्रच्छपरमप्रीतःप्रश्रयावनतोनृपः॥ २७॥ विदेहउवाच मन्येभगवतः साक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः॥ विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि ॥ २८ ॥ दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनां क्षणभंगुरः ॥ तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनं ॥ २९ ॥ अतआत्यंतिकंक्षेमंपृच्छामोभवतोऽनघाः॥ संसारेऽस्मिन्क्षणार्धोऽपिसत्संगःशेवधिर्नृणां ॥ ३० ॥ धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमं ॥ यैःप्र सन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः॥ ३१ ॥ नारदउवाच एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः॥ प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपं॥ ३२ ॥

॥ २९॥ हेअनघाःनिरवद्याःभवतोयुष्मान् आत्यंतिकंक्षेमंपृ च्छामः यतःक्षणार्धकालभवोपिसत्संगःशेवधिर्निधिः निधिलाभेयथानंदोभवति तथाऽत्रपरमानंदइत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदर्थंचभागवता न्धर्मान्ब्रूत यदिनोऽस्माकंश्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यंभवति कथंभूतान् यैर्धर्मैःप्रपन्नायभक्ताय अजोहरिःआत्मानमपिदास्यतितान् ॥ ॥ ३१॥ सहसदस्यैःऋत्विग्भिश्चवर्तमानं तेपिभगवद्धर्मश्रवणपराबभूवुरित्यर्थः भगवद्धर्मतद्भक्तमायातत्तरणानिच॥ब्रह्मकर्मावतारेहाभ क्तप्राप्त्युगक्रमात् ॥ ज्ञातुंक्रमेणकृतवान्नवप्रश्नान्निमिर्नव ॥ एकैकस्योत्तरंप्रोचुःकविमुख्यामुनीश्वराः ॥ ३२ ॥

अत्रापिभगवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्यजनकस्य ॥ १४ ॥ आर्षभाणामुत्पत्तिसान्वयांविविच्यकथयति प्रियव्रतइतिसप्तभिः ॥ १५ ॥ मोक्षधर्मविवक्षयामोक्षधर्माणांप्रवर्तनेच्छया अवतीर्णंवासुदेवांशमाहुः तस्यचवेदपारगंसुतशतमासीत् ॥ १६ ॥ तेषामृषभसुतानांमध्येनवयोगीश्वराणांचरितंवक्तुमितरेषांचरितंततोविविच्याह तेषामिति एतदजनाभंनामवर्षं यस्यनाम्नाभारतमित्यद्भुतंविख्यातमासीत् एतेनतस्यधर्मातिरेकोनिरूपितः ॥ १७ ॥ इमांपृथ्वीं गृहान्निर्गतः हरिमुपासीनःसेवमानःसन् ॥ १८ ॥ नवसुताः नवद्वीपपतयःनवानां

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः ॥ १४ ॥ प्रियव्रतोनामसुतो मनोःस्वायंभुवस्ययः ॥ तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिर्ऋषभस्तत्सुतःस्मृतः ॥ १५ ॥ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीद्वेदपारगम् ॥ १६ ॥ तेषांवैभरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः ॥ विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतं ॥ १७ ॥ सभुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिम् ॥ उपासीनस्तत्पदवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥ तेषांनवनवद्वीपपतयोऽस्यसमंततः ॥ कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९ ॥ नवाभवन्महाभागामुनयोह्यर्थशंसिनः ॥ श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥ कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोऽथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः ॥ २१ ॥ एतेवैभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकं ॥ आत्मनोऽव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीं ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयःसुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरंतिमुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवांभुवनानिकामं ॥ २३ ॥ तएकदानिमेःसत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः ॥ २४ ॥

ब्रह्मावर्तादिभूखंडानांपतयः अस्यभारतस्यवर्षस्य एकाशीतिःसुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणाअभूवन् ॥ १९ ॥ अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणाःश्रमवंतः आत्माभ्यासेकृतश्रमाइत्यर्थः वातरशनाःदिगंबराः आत्मविद्यायांविशारदाः निष्णाताः॥ २० ॥ २१ ॥ तेषांपारमहंस्यचरितमाह एतइतिद्वाभ्यां भगवद्रूपंविश्वंपश्यंतः सदसदात्मकंस्थूलसूक्ष्मरूपं तच्चस्वाव्यतिरेकेणपश्यंतः ॥ २२ ॥ अव्याहताअप्रतिहताइष्टाअभिप्रेतागतिर्येषांते मुक्ताअनासक्ताः ॥ २३ ॥ महात्मनोनिमेःवितायमानमनुष्ठीयमानं अजनाभेभारतवर्षे ॥ २४ ॥

देवैरपिमहतामुपमानमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानांचरितमतिदृष्ट्यादिनाभूतानांदुःखायापिभवति त्वादृशाम् त्वयासदृशा नाम् अच्युतआत्मायेषांतेषां ॥ ५॥ किंचसुखंकुर्वंतोपिदेवाभजनानुसारेणकुर्वंति नतथासाधवइत्याह भजंतीति छायेवयथापुरुषो यावत्करोतितावदेवतस्यछायापितथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः॥ ६ ॥ तदेवंयद्यपिभगवतआगमनमात्रेणैववयंकृतार्थास्तथाऽपिपृच्छामः तवेति तवयैर्धर्मैःप्रसन्नोभगवान्तानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुत्वत्तोपिकिमन्योभगवत्प्रसादपात्रमस्तितत्राह अहंकिलेति भुविप्रजार्थोऽपूजयं पुत्रलाभप्रयोजनःसन्पूजितवान् किलेतिसूतीगृहेभगवदुक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥ यतोयथामुच्येमहि तथानोऽस्मान्शाधि

भूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच ॥ सुखायैवहिसाधूनांत्वादृशामच्युतात्मनां ॥ ५ ॥ भजंतियेयथा देवान्देवाअपितथैवतान् ॥ छायेवकर्मसचिवाःसाधवोदीनवत्सलाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मंस्तथाऽपिपृच्छामोधर्मान् भागवतांस्तव ॥ यांश्छ्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेसर्वतोभयात् ॥ ७॥ अहंकिलपुराऽनंतंप्रजाऽर्थोभुविमुक्तिदम् ॥ अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ॥ ८ ॥ यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् ॥ मुच्येमह्यंजसैवाद्धातथानःशाधिसुव्रत ॥ ९॥ श्रीशुकउवाच राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता ॥ प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः ॥ १० ॥ नारदउवाच सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मांस्त्वंविश्वभावनान् ॥ ११ ॥ श्रुतोऽनुपठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः ॥ सद्यःपुनातिसद्धर्मोदेवविश्वद्रुहोऽपिहि ॥ १२ ॥ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम ॥ १३ ॥

शिक्षय विचित्राणिव्यसनानि यस्मिन्संसारेतस्मात्संसारात् तथाविश्वतःसर्वतोभयंयस्मिन्तस्मात् भवद्भिःहेतुभूतैः अंजसाअनायासेन अद्धासाक्षात् ॥ ९ ॥ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैर्हरिः संस्मारितइत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रीतिमाविष्करोति सम्यगितित्रिभिः पृच्छसेपृच्छसि विश्वभावनान् सर्वशोधकान् ॥ ११ ॥ आदृतःआस्तिक्येनगृहीतः अनुमोदितः परैःक्रियमाणःसंस्तुतः सद्धर्मोभागवतोधर्मः देव हेवसुदेवेत्यर्थः यद्वादेवेभ्योविश्वस्मैचद्रुह्यंतियेतानपि ॥ १२ ॥ किंचत्वयामहानुपकारःकृतइत्याह त्वयेति पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः ॥ १३ ॥

॥२०॥ आहुकः उग्रसेनः सोऽपि श्रीकृष्णमपृष्ट्वैवप्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् अस्यमुसलस्यचूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितंलोहंचप्रास्यत् ॥२१॥ तरलैः तरंगैः २२ ॥ अ [illegible] शल्येशराग्रे ॥ २३ ॥ ज्ञाताःसर्वेऽर्थायेनसःईश्वरोऽपिसमर्थोऽपिसन् अन्यथाकर्तुंनैच्छत् किंत्व न्वमोदत यतः कालरू[illegible] इत्येकादशेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ द्वितीयेनिमिजायंतसंवादेनाहनारदः॥ धर्मान्भागवतान्भक्त्यावसुदेवायपृच्छ[illegible]॥अभीक्ष्णंप्रस्थापितोऽपिपुनःपुनरवात्सीदित्यर्थः ननुनारदस्यदक्षादिशापान्नैकत्रवासः संभ

श्रुत्वाऽमोघंविप्रशापंदृष्ट्वाचमुसलंनृप॥ विस्मिताभयसंत्रस्ताबभूवुर्द्वारकौकसः ॥ २० ॥ तच्चूर्णयित्वामुसलंयदुराजःसआहुकः ॥ समुद्रसलिलेप्रास्यल्लोहंचास्यावशेषितं॥ २१ ॥ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहंचूर्णानितरलैस्ततः॥ उह्यमानानिवेलायांलग्नान्यासन्किलैरकाः॥ २२ ॥मत्स्योगृहीतोमत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैःसहार्णवे॥ तस्योदरगतंलोहंसशल्येलुब्धकोऽकरोत्॥ २३॥ भगवान्ज्ञातसर्वार्थईश्वरोऽपितदन्यथा ॥ कर्त्तुंनैच्छद्विप्रशापंकालरूप्यन्वमोदत॥ २४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविप्रशापोनामप्रथमोध्यायः॥ १ ॥ ॥छ॥ ॥ छ ॥ श्रीशुकउवाच गोविंदभुजगुप्तायांद्वारवत्यांकुरूद्वह ॥ अवात्सीन्नारदोभीक्ष्णंकृष्णोपासनलालसः॥ १ ॥कोनुराजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं॥ नभजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः॥ २॥ तमेकदातुदेवर्षिंवसुदेवोगृहागतं॥ अर्चितंसुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत्॥ ३ ॥ वसुदेवउवाच भगवन्भवतोयात्रास्वस्तयेसर्वदेहिनां॥ कृपणानांयथापित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां॥४ ॥

वतीत्याशंक्याह गोविंदभुजगुप्तायामिति नतस्यांशापादेःप्रभावइत्यर्थः कृष्णोपासनेलालसाऔत्कंठ्यंयस्यसः ॥ १ ॥ यद्वजननेमुक्तानामपीदृशमौत्सुक्यंतंकोनामनभजेदित्याह कोन्विति इंद्रियवा[illegible]त इंद्रियवत्त्वमात्रमेवयत्राधिकारिविशेषणमित्यर्थःसर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषुमृत्युर्यस्यसः ॥ २ ॥ ३॥ यथापित्रोर्यात्राआगमनमपत्यानांस्वस्तयेमंगलाय यथाचउत्तमश्लोकस्यवर्त्मभूतानांमहतांयात्राकृपणानांस्वस्तये तथा[illegible]भवद्रूपस्यभवतोयात्रासर्वदेहिनांस्वस्तयइति ॥ ४ ॥

ईश्वरेच्छयोत्थितब्रह्मशापनिमित्तंवक्तुमाह कर्माणीति कर्मार्थमाहूताः कर्माणिकृत्वाविसृष्टामुनयः पिंडारकंसमगमन्नित्यन्वयः विसृ
ष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तामुदारकीर्तितांविवृण्वन्कर्माणिविशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादित्रिभिःपदैः कानिचिदश्वमेधादिकर्माणिपुण्यमे
वजनयंति पुत्रोपलालनादीनितुतत्कालेसुखमेवकुर्वंति प्रायश्चित्तादीनितुपापमेवहरंति एतानितुसर्वतोमुखानीत्याह पुण्यनिवहानिकी
र्तनादिनापुण्यानिनिवहंतिप्रापयंतीतितथा सुमंगलानिअतिसुखात्मकानि गायतोजगतःकलिमलापहराणिकृत्वा मुनिप्रस्थापनेहेतुःका
लात्मनासंहारकरूपेण यदुदेवगेहे वसुदेवगहे निवसतास्वकुलंसंजिहीर्षतेत्यर्थः पिंडारकंततोनातिदूरंतीर्थविशेषम्॥ ११॥ १२॥ उपसंगृ

कर्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा ॥ कालात्मनानिवसतायदुदेवगे
हेपिंडारकंसमगमन्मुनयोविसृष्टाः॥ ११ ॥ विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवाम
देवोऽत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः ॥ १२ ॥ क्रीडंतस्तानुपव्रज्यकुमारायदुनंदनाः ॥ उपसंगृह्यप्रपच्छुरविनी
ताविनीतवत्॥ १३॥ तेवेषयित्वास्त्रीवेषैःसांबंजांबवतीसुतम् ॥ एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वत्न्यसितेक्षणा
॥ १४ ॥ प्रष्टुंविलज्जतीसाक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शनाः ॥ प्रसोष्यंतीपुत्रकामाकिंस्वित्संजनयिष्यति॥ ॥ १५ ॥
एवंप्रलब्धामुनयस्तानूचुःकुपितानृप॥ जनयिष्यतिवोमंदामुसलंकुलनाशनम् ॥ १६॥ तच्छ्रुत्वातेतिसंत्र
स्ताविमुच्यसहसोदरम्॥ सांबस्यददृशुस्तस्मिन्मुसलंखल्वयस्मयं ॥ १७ ॥ किंकृतंमंदभाग्यैर्नःकिंवदिष्यं
तिनोजनाः ॥इतिविह्वलितागेहानादायमुसलंययुः ॥ १८॥ तच्चोपनीयसदसिपरिम्लानमुखश्रियः॥राज्ञ
आवेदयांचक्रुःसर्वयादवसन्निधौ॥ १९॥

ह्यपादग्रहणंकृत्वा॥ १३ ॥ प्रश्नप्रकारमाह तेवेषयित्वेतिद्वयेन हेअमो
घदर्शनाविप्राः एषाअंतर्वत्नीगर्भिणी ॥ १४ ॥वोयुष्मान् साक्षात्प्रष्टुंविलज्जतीलज्जमानाअस्मन्मुखेनपृच्छति प्रसोष्यंतीआसन्नप्रसवा
किंस्वित्संजनयिष्यति कन्यांवापुत्रंवातद्ब्रूत ॥ १५ ॥ प्रलब्धावंचिताः ॥ १६ ॥ तस्मिन्नुदरेअयस्मयंलोहमयम् ॥ १७ ॥ मंदभाग्यैर
स्माभिः किमेतत्कृतम् नःअस्मान्किंवदिष्यंतीतिविह्वलिताःसंतोमुसलमादायगेहान्ययुः ॥ १८ ॥ राज्ञेउग्रसेनायनतुश्रीकृष्णाय॥ १९॥

मेत्याह श्लोकद्वयेन स्वमूर्त्यैति लोकानांलावण्यनिर्मुक्तिस्त्यागोयया यामपेक्ष्यलोकेषुला
ोक्तिर्दानं यतःयत्संपर्केणलोकालावण्यवंतोभवंतीत्यर्थः तथा मर्त्यानृणांलोचनमाच्छि
त्वगीर्भिस्तागिरः स्मरतांचित्तंचाच्छिद्य तथापदैस्तत्रतत्रांकि. .ानिपदानीक्षतामीक्ष
ीतनानांसर्वेषांचक्षुरादिप्रवृत्तीः स्वैकनिष्ठाःकृत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ किंच इतउपरिजनि
श्लोकाःकवीनांयस्यांतांस्वकीर्तिवितत्यविस्तार्य अनयाकीर्त्याअंजसासुखे
नरःस्वंपदंस्थो मगादिति ॥ ७ ॥ अब्रह्मण्येभ्योऽदातृभ्योवाऽसेवकेभ्योवाविप्राःकुप्यंति ब्रह्म

ोलोचनंनृणाम् ॥ गीर्भिस्ताःस्म ाचित्तंपदैस्तानीक्षतांक्रियाः ॥६॥ आ
त्यंजसानुकौ ॥ तमोऽनयातरिष्यंतीत्यगात्स्वंपदमीश्वरः ॥ ७॥ राजोवाच
वृद्धोपसेविनां ॥ विप्रशापःकथमभूद्वृष्णीनांकृष्णचेतसां ॥ ८ ॥ यन्निमित्तः
॥ कथमेकात्मनांभेदएतत्सर्वंवदस्वमे ॥ ९ ॥ श्रीशुकउवाच बिभ्रद्वपुःसक
विसुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकु

यस्तुनतथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किंचकोपेजातेऽपिकृष्णचेतसांकथमभूत्कथंप्रादुरभूदि
ग्रात्निमित्तांतरंपृच्छति यन्निमित्तइति एकात्मनामेकचित्तानांकथंभेदःकलहः ॥ ९ ॥ ईश्वरेच्छे
सकलानांसुंदरवस्तूनांसन्निवेशोविन्यासविशेषोयस्मिंस्तत् वपुर्बिभ्रत् तर्हि किमितिसौंदर्याद्वि
ापिकामनया न आप्तकामः तर्हिकिमितिकर्माचरति धामद्वारवत्याख्यंगृहमास्थायरममाणः
किमाप्तकामस्यगृहरत्याकर्मभिर्वातत्राहउदारकीर्तिः बहुफलप्रदाकीर्ति .यसःकीर्तिवितानार्थं
हर्तुमैच्छतत्कस्यहेतोःस्थितःकृत्येभूभारहरणेशेषोयस्यसः ॥ १० ॥